

THE MINOR UPANIṢADS

TEXT. *VOLUME I*

THE MINOR UPANIṢADS

CRITICALLY EDITED

FOR

THE ADYAR LIBRARY

(THEOSOPHICAL SOCIETY)

BY

F OTTO SCHRADER, PH D.

VOL. I SAMNYĀSA UPANIṢADS

THE ADYAR LIBRARY
MADRAS S
1912

CONTENTS

INDEX OF UPANISADS

AS DEALT WITH IN THIS VOLUME UNDER DIFFERENT HEADINGS

No	Title	Material used	Text	Critical Notes	Tippani
1	*Aruni Upanisad*	xvii	१	341	३५०
2 3	Laghu Samnyasa- and Kundika Upanisad	xviii	१३	345	३७६
4	Kathasruti Upanisad	xviii	२९	347	३८६
5	Paramahamsa-Upanisad	xix	४३	348	३९२
6	*Jabala-Upanisad*	xx	५७	351	४००
7	Brahma Upanisad	xxi	७१	352	४०७
8	*Asrama Upanisad*	xxii	९३	354	४१८
9	Maitreya-Upanisad	xxii	१०५	355	४२२
10	Naradaparivrajaka Upanisad	xxiii	१२७	356	४२८
11	Nirvana Upanisad	xxiii	[illegible]	357	४५१
12	Bhiksuka Upanisad	xxiv	२३१	—	४६१
13	Turiyatitavadhuta Upanisad	xxiv	२३९	357	४६१
14	Brhat Samnyasa Upanisad	xxiv	२४७	—	४६३
15	Paramahamsaparivrajaka Upanisad	xxiv	२५५	—	४६८
16	Parabrahma Upanisad	xxiv	९१	358	४६९
17	Brhad Avadhuta-Upanisad	xxiv	३०१	359	४७८
18	Yajnavalkya Upanisad	xxv	३११	—	४८१
19	Satyayaniya Upanisad	xxv	३१९	360	४८२
20	*Laghu-Avadhuta Upanisad*	xxv	३३५	—	४८४

PREFACE

ORIGIN AND PLAN OF THE WORK

In a letter written towards the end of the year 1888[1] the late Professor Max Muller expressed himself as follows to the late Colonel H S. Olcott, with regard to the 'Theosophical Publication Fund'

'But it seems to me, considering the higher object of the Theosophical Society, that you ought to publish a complete and correct edition of the Upanishads There is a collection of Upanishads, published at Madras in Telugu letters, which might serve as a model If you have sufficient funds you should also print the commentaries on the Upanishads. . . At present the issue of a beautiful and correct edition of the text seems to me almost a duty to be performed by the Theosophical Society'

A result of the suggestion was the Bombay edition of the 108 Upanisads (see below) published by Tukarama Tatya on behalf of the 'Theosophical Publication Fund' This publication, however, did not

[1] And published with the writer's permission in *The Theosophist* for December 1888, p 143

gain the expected approval of Western scholars[1], and so a further edition was deemed desirable.

Soon after my arrival in India, in November 1905, Colonel Olcott called my attention to the letter referred to asking me whether I would be willing to take up the task, and, the importance of the latter being beyond question, I gladly assented and set to work.

Since then, more than six years have elapsed, but I believe that the time cannot be thought to have been too long when one considers that the whole of the work had to be prepared to a certain extent before undertaking the publication of the first volume, and that many difficulties stood in the way, while I could find but little time to devote to this special work during the first half of this period.

In 1908 I had the satisfaction of publishing the Descriptive Catalogue of by far the larger part of my material (see below), half of which had been collected by myself in the North of India.

The general plan of the edition, of which the first volume is now presented to the public, is to publish the texts contained in the collection of the 108 Upanishads, save the ten and Kaushitaki but with the addition of certain others, in the following order which is an amplification of Prof Deussen's classification[2], which in its turn is based on that of Prof Weber[3].

---

[1] The rather unfortunate expression "might serve as a model" in the letter quoted may be partly responsible for the failure.

[2] See *Sechzig Upanishad's des Veda*, p. 542, 543.

[3] *History of Indian Literature*, English translation, p. 156.

Vol I: Saṃnyāsa-Upaniṣads
„ II: Yoga-Upaniṣads
„ III } Upaniṣads of the Common Vedanta
„ IV. } (*sāmānya-vedānta*).
„ V Śaiva-Upaniṣads } Sectarian Upaniṣads
„ VI: Vaiṣṇava-Upaniṣads }
„ VII Upaniṣads of the Śaktas and minor sects }

Parallel to the series of texts, a series of translations is to run in such a manner that the volumes of the two series will appear alternately [1], and as a conclusion to the work a volume containing a general introduction, philological and literary, and general indices is planned.

DESCRIPTION OF THE MATERIAL

Owing to the profusion of the material used I had to devise a special scheme for indicating the several classes of texts The following table explains the *symbols* I have chosen.

Capital = a MS containing three or more texts

Single or initial small Roman letter = any other MS

Single capital = the reading adopted } in an edition
Capital + Devanāgarī letter = the (oral) variant given } in an edition

Capital + small Roman letter = MS of either the 52 or the 108 Upaniṣads, according as the capital denotes a northern or a southern script (see below).

Capital + numeral = MS of any other collection of three or more texts.

---

[1] The first volume of the translation is practically ready for the press Its introduction and notes will be found to contain much that might otherwise be expected in the edition of the text Similarly, in future, all matter of a more general interest will be, as far as possible, embodied in the volumes containing the translation

In all *symbols composed of a capital and a small Roman letter or a numeral* (Sa, D2, etc) the first letter expresses the *character* in which the MS is written, viz S or s = Sarada, D or d = Devanagari, T or t = Telugu, G or g = Grantha, N = Nandinagari

A small Roman letter, or a numeral, coming second in a symbol does not refer to the quality of the MS[1], but only to its extent, the lower letters and numerals having been chosen for such MSS as contain severally all, most, or many of the texts edited, and are, therefore, quoted most frequently For example, Ta and Tb contain all of them, D1 has 23, D2 has 14, D3 has 8, and so on But, of course later additions to our material (such as T17 to T20) had and will have to be added without regard to this principle

Two capitals indicate a *recension* or the MSS belonging to it in the Upanisad concerned

I now proceed to give a synopsis of the material, first in a general, then in a special list The former embraces the material for the future volumes as well, with the exception of MSS or printed copies used for 1 or 2 texts only, the latter applies to the present volume only and therefore takes also into account such smaller MSS or prints with which this volume is concerned

I SYNOPSIS OF THE GENERAL MATERIAL

A THE DIRECT SOURCES

It will be convenient to distinguish here between the published and the unpublished material

[1] Which cannot well be expressed by a gradation of this sort, very few MSS being above or below the level of mediocrity see below

though Indian editions are, generally speaking, merely printed MSS.

1. *The published material*

C = Calcutta edition, 1872 fll., Bibliotheca Indica, New Series, Nos. 249 fll. This book opens with what may have been intended as a critical edition of the text only of the following Upaniṣads: Atharvaśiras (called Śira-Upaniṣat), Garbha, Nādabindu, Brahmabindu, Amṛtabindu, Dhyānabindu, Tejobindu (called Nādavindūpaniṣat, etc.), Yogaśikhā, Yogatattva, Saṃnyāsa, and Āruṇi (called Āruṇeyopaniṣat). Then there follow Nārāyaṇa's Dīpikās on the same and on 19 other Upaniṣads, and also Śaṅkarānanda's Dīpikā on Kaivalya-Upaniṣad; *cf.* S.B.E., vol. XV, p. xi.

My references are only to the part containing the commentaries, because that part alone was available to me. Quite lately, however, the first part has also come into my hands, and it has proven as bad as the rest. There is no reading in it which it would be worth while to mention supplementarily. The recension followed is practically identical with our NS (see below), *i. e.*, different from Nārāyaṇa's text, which fact only became known to the editor when he was printing the commentaries, and then induced him to cancel and reprint, in Nārāyaṇa's recension, nearly the whole of Āruṇi-Upaniṣad (pages ३९ and ४०)[1].

[1] See the foot-note on p ३९ of the new leaf which is inserted, in the copy before me, after page १९२.—There are also separate editions in the Bibl Ind, of Nṛsiṃhatāpanīya and some other Upaniṣads, these will be noticed in the corresponding later volumes of our own edition Jībānanda Vidyāsāgara's 'Atharvanopanishat (*sic*), with the commentary of Nārāyaṇa Bhatta', (2nd edition, Calcutta 1891) is a reprint of the well known type, of the second part of the edition described above

P = Poona edition, being No 29 of the Anandasrama Series This volume, published in 1895, contains 32 Upanishads printed in alphabetical order and with the commentaries, so far as available, of Narayana and Sankarananda, with the exception of Maitrayaniya (Maitri) Upanishad which, as elsewhere, appears only with Ramatirtha's Dipika The Upanishads and commentaries are partly the same in this as in the Calcutta edition, but the former makes no use of the latter and is decidedly superior to it, though the commentaries are occasionally in a worse condition

J = *Eleven Atharvana Upanishads with Dipikas*, edited with notes, by Colonel G A Jacob, Bombay, 1891 This is the only edition to be noted here which is really critical In as far as it is based on the MSS of the Deccan College noted below, I quote the latter after this edition as JA, JB, etc

Jacob = *A Concordance to the Principal Upanishads and Bhagavadgita*, by the same, Bombay 1891,—the best aid available to anyone engaged in editing Upanishads Unfortunately the Preface gives no account of the MSS used, but evidently those utilized for the preceding work are among them

M = Madras edition of the 108 Upanishads It appeared in 1883, and is printed in the Telugu character Concerning it, see Deussen, *Sechzig Upanishad's des Veda* p 534

B = Bombay edition of the 108 Upanishads, in the Devanagari character, *dated sakabdah 1817* (A D 1895) See Deussen, *loc cit*, foot note This edition is not, as might be expected a reprint of M, but is based so far as the Minor Upanishads are concerned,

on two independent sources, one of which, the least used one, seems, indeed, to be M or a MS related to it. Further, in the case of those Upanisads, which are included in the collection of the 52 Upanisads, resort has occasionally been made even to the latter collection, the result being a mixture of 2 recensions (NS and SR) which can hardly be utilized for critical purposes. In the later part of the book a variant from one or the other of the sources is not infrequently added in brackets, and I have generally reproduced it in the *apparatus* as Br.

G = Grantha edition of the 108 Upanisads, printed and published, 'अनेकप्राचीनपुस्तकानुसारेण सम्यक्परिशोध्य' in 1896, in the 'स्टार् इन्दिया मुद्रायन्त्र, i e, 'Star of India Press,' Madras. This is essentially a reprint of the Telugu edition, with many more typographical errors, but also with some remarkable new readings: these latter will in subsequent volumes be incorporated in our *apparatus*; for the present volume this has not been possible, since I have only quite recently become aware of the existence of this book. I therefore add as an appendix a list of those readings, some of which give the impression of being conjectures, and none of which, so far as I can see, is likely to affect our text.[1]

V = edition of the Vartamanatarangini Press (Madras?), published in 1874. It is in the Telugu character and contains only those 17 Minor Upanisads attributed to the White Yajurveda in the

[1] अन्वेषणमिति for अन्वेषण इति (p १३३ l 8) is an unnecessary and probably conjectural alteration. *cf* App. 'ससारार्तिना निरन्तरमुपायान्वेषणे एतेषा तात्पर्यमिति निरितरार्थं'. For [पाप]पुण्यलोकानुभव (p १७२, l 2), see our Tippani and *cf* p ७८, l 1.

P = Poona edition, being No 29 of the Ānandāśrama Series This volume, published in 1895, contains 32 Upaniṣads printed in alphabetical order and with the commentaries, so far as available, of Nārāyaṇa and Śaṅkarānanda, with the exception of Maitrāyaṇīya (Maitri-)Upaniṣad which, as elsewhere, appears only with Rāmatīrtha's Dīpikā The Upaniṣads and commentaries are partly the same in this as in the Calcutta edition, but the former makes no use of the latter and is decidedly superior to it, though the commentaries are occasionally in a worse condition

J = *Eleven Ātharvaṇa Upaniṣads with Dīpikās*, edited with notes, by Colonel G A Jacob, Bombay, 1891 This is the only edition to be noted here which is really critical In as far as it is based on the MSS of the Deccan College noted below, I quote the latter after this edition as JA, JB, etc

Jacob = *A Concordance to the Principal Upaniṣads and Bhagavadgītā*, by the same, Bombay 1891,—the best aid available to anyone engaged in editing Upaniṣads Unfortunately the Preface gives no account of the MSS used, but evidently those utilized for the preceding work are among them

M = Madras edition of the 108 Upaniṣads It appeared in 1883, and is printed in the Telugu character Concerning it, see Deussen, *Sechzig Upanishad's des Veda* p 534

B = Bombay edition of the 108 Upaniṣads, in the Devanāgarī character, dated śakābda 1817 (A D 1895) See Deussen, *loc cit*, foot note This edition is not as might be expected, a reprint of M, but is based, so far as the Minor Upaniṣads are concerned,

on two independent sources, one of which, the least used one, seems, indeed, to be M or a MS related to it Further, in the case of those Upanisads, which are included in the collection of the 52 Upanisads, resort has occasionally been made even to the latter collection, the result being a mixture of 2 recensions (NS and SR) which can hardly be utilized for critical purposes In the later part of the book a variant from one or the other of the sources is not infrequently added in brackets, and I have generally reproduced it in the *apparatus* as B₹

G = Grantha edition of the 108 Upanisads, printed and published, 'अनेकप्राचीनपुस्तकानुसारेण सम्यक्परिशोध्य,' in 1896, in the 'स्टार् इन्दिया मुद्रायन्त्र,' *i e*, 'Star of India Press,' Madras. This is essentially a reprint of the Telugu edition, with many more typographical errors, but also with some remarkable new readings these latter will in subsequent volumes be incorporated in our *apparatus*, for the present volume this has not been possible, since I have only quite recently become aware of the existence of this book I therefore add as an appendix a list of those readings, some of which give the impression of being conjectures, and none of which, so far as I can see, is likely to affect our text[1]

V = edition of the Vartamānatarangini Press (Madras ?), published in 1874 It is in the Telugu character and contains only those 17 Minor Upanisads attributed to the White Yajurveda in the

[1] अन्वेषणमिति for अन्वेषण इति (p १३६, l 8) is an unnecessary and probably conjectural alteration *cf* App 'संसारात्तिना निवृत्त्युपायान्वेषणे एतेषां तात्पर्यमिति निश्चिलेल्लर्थं ' For [पाप]पुण्यलोकाशुभव (p १७३, l 2), see our Tippani, and *cf* p. २७८, l 1,

well known list of the Muktika Upanisad This edition, as does B, gives here and there a variant, but generally a useless one

2 *The unpublished material*

MSS of the 52 Upanisads

Sa = Sarada MS, complete, belonging to Pandit Sahaja Bhatta, Srinagar (see below)

Sb = IX B 171 of the Adyar Library, nearly complete (Cat p 59)

Da = IX G 52	complete	MSS of the Adyar Library (Cat pages 114 115, 108 110, 102-103, 87, 77-78, 102
Db = IX F 130		
Dc = IX F 99		
Dd = IX B 152	incomplete	
De = IX B 108 a		
Df = IX B 108 b		
Dg = IX B 108 c		
Dh = IX E 129		

Di = $\frac{2}{1895\text{-}98}$	complete	MSS of the Deccan College, Poona[*]
Dj = $\frac{1}{\text{A } 1883\text{-}84}$		
Dk = $\frac{133}{1880\text{-}81}$		
Dl = $\frac{2}{1891\text{-}95}$		
Dm = $\frac{134}{1880\text{-}81}$		
Dn = $\frac{328}{1883\text{-}84}$	incomplete	
Do = $\frac{10}{18\ldots8}$		

MSS of the 108 Upanisads

Ta = No 247 of the Govt Library, Madras complete

Tb = IX K 9 of the Adyar Library, complete (see below)

---

[*] These are unpublished only to some extent cf above p [illegible] under J and Jacob

Ga = IX K 7 of the Adyar Library; nearly complete (Cat. p. 116 fll.).[1]

Gb = XXII F 37 of the Adyar Library; incomplete (Cat. p. 13-14).

Gc = MS. of the Arsha Library, Vizagapatam; complete (see below).

MSS. of other collections:[2]

S1 = IX B 181 (Cat. p. 60-61) of the Adyar Library.

S2 = $\frac{\text{No 2 and 20 others}}{\text{of 1875-76}}$ of the Deccan College, Poona.

D1 = IX B 166 (Cat. p. 90-91) of the Ady. Libr.

D2 = IX B 184 („ „ 92-94) „ „ „

D3 = IX F 120 („ „ 106-107) „ „ „

D4 = IX G 51 („ „ 114) „ „ „

D5 = IX G 50 („ „ 113) „ „ „

D6 = IX B 122 („ „ 81) „ „ „

D7 = IX B 149 („ „ 86) „ „ „

D8 = IX B 128 („ „ 82-83) „ „ „

D9 = IX B 123 („ „ 81) „ „ „

D10 = IX B 127 („ „ 82) „ „ „

D11 = $\frac{3}{1884\text{-}87}$ of the Deccan College, Poona.

D12 = $\frac{42}{1892\text{-}95}$ „ „ „ „ „

D13 = $\frac{139}{1879\text{-}80}$ „ „ „ „ „

T1 = XIX K 85 (Cat. p. 37-38) of the Ady. Libr.

T2 = No. 256 of the Govt. Library, Madras.

T3 = XXI B 66 (Cat. p. 39-40) of the Ady. Libr.

T4 = IX F 4 (Cat. p. 49-50) „ „ „

---

[1] Though written in the Devanāgarī character, this is a copy from a Grantha MS. and therefore reckoned here with the latter class.

[2] Giving singly, in a more or less arbitrary order, from 34 to 3 texts

T5 = No 285 of the Govt Library, Madras
T6 = „ 217 „ „ „ „ „
T7 = „ 284 „ „ „ „ „
T8 = „ 365 „ „ „ „ „
T9 = „ 139 „ „ „ „ „
T10 = „ 180 „ „ „ „ „
T11 = „ 116 „ „ „ „ „
T12 = XXVIII L 20 (Cat p 47-48) of the Adyar Library
T13 = No 300 of the Govt Library, Madras
T14 = XIX C 20 (Cat p 36) of the Adyar Library
T15 = XXVIII M 1 („ 48) „ „ „ „
T16 = IX H 9 („ „ 51-52) „ „ „
T17 = IX F 144 of the Adyar Library (see below)
T18 = IX F 143 „ „ „ „
T19 = XX H 43 „ „ „ „
T20 = IX F 147 „ „ „ „
G1 = XXI B 52 (Cat p 6-7) of the Ady Libr
G2 = No 276 of the Govt Library, Madras
G3 = XXVI I 13 (Cat p 27-28) of the Adyar Library
G4 = XXI K 2 („ „ 9) of the Ady Libr
G5 = XXII F 45 („ „ 15) „ „ „
G6 = No 182 of the Govt Library, Madras
G7 = No 277 „ „ „
G8 = XXI I 12 (Cat p 8) of the Adyar Library
G9 = XXI B 3(„ „ 5 6) „ „ „
G10 = XIX M 55(„ „ 4) „ „ „
N1 = MS Boltze (see below)
N2 = No 203 of the Govt Library, Madras

The catalogues referred to in the above list are

(1) *A Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Government Oriental Manuscripts*

Library, Madras, by the late Mr Seshagiri Sastri, M A, and M Rangacharya, M A, Rao Bahadur, Vol I—Vedic Literature Third Part Madras, 1905

(2) *A Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library (Theosophical Society)*, Vol I Upanisads, by F Otto Schrader, PH D, Madras, 1908

Concerning the MSS not described in these Catalogues a few remarks must be made

Sa is a very fine, correct, and carefully written Sarada MS, which its owner kindly allowed me to collate during my stay at Srinagar Substance, Kasmir paper, size, 9×6 inches, pages, 486+132, containing Brhadaranyaka Upanisad with Sankara's Bhasya (486 pages) and the 52 Upanisads At the end there are the Slokas पञ्चदशोपनिषदो etc, as in MS IX F 130 of the Adyar Library (Cat p 110) This MS is much better than Sb, although of a more recent date

A descriptive catalogue of the Samskrt MSS in the Deccan College, Poona, has been under preparation for some time, and I am informed that the Vedic part is shortly to appear Nevertheless, some reference to the age, etc, of the MSS used cannot well be dispensed with here[1]

D_i is dated samvat 1877, and is, comparatively speaking, a good MS

D_j is undated, but apparently not old It is written on Kasmir paper and in the Devanagari of

[1] *Cf* also A Catalogue of the collections of Manuscripts deposited in the Deccan College compiled by Shridhar R Bhandarkar M A Bombay 1888 and the Prefaces to Colonel Jacob's editions of the Mahanarayana Upanishad (Bombay 1888) and Eleven Atharvana Upanishads (*ibid* 1891)

the Kaśmir type, there being marginal notes written in the Śarada character

Dk is dated samvat 1757, and it contains the following Upaniṣads in addition to the 52 Gopāla pūrvatāpini (53), Gopālottaratāpini (54), Kṛṣṇa (55), Vasudeva (56), Hanumat (57), Rāma (58), and Mṛtyulangala (sic, 59) It resembles Dc, and like this is not very good

Dl is dated samvat 1729 This is a conflated MS *unsystematically mixing up the two recensions* NS and NN (see below), though mainly based on the former Bad

Dm is an undated recent MS It also vacillates between the two recensions mentioned Not good

Dn and Do are both old and fairly good MSS The latter is dated samvat 1740, the former must be still older

The little to be said concerning the remaining MSS of the Deccan College may also be stated here

S2 is an old, faulty Śarada MS, D11 is fairly old D12 recent and bad, D13 is dated samvat 1865 and is a careless MS in spite of the precise and beautiful writing

We now turn to the MSS of the 108 Upaniṣads As a supplement to our Descriptive Catalogue, a full description must be given here of one MS, and also some account of a second one

Tb is a beautiful, fairly old and on the whole correct Telugu MS which was generously presented to me at my request by Mr Chirravuri Viśvanātha Śastri of Vizianagaram during my visit to that town in

October 1909 Material, country made paper, size, $8\times5\frac{1}{2}$, extent, $1472\times11\times20$ Beginning श्रीहयग्रीवाय नम । श्रीगणेशाय नम । शुभमस्तु । इशोपनिषत् । ईशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्तपटलाशयम् । नैष्पदानन्दसाम्राज्य कलये स्वावशेषत ॥ १ ॥ यत्रापह्नवता याति स्वातिरिक्तभिदाततिः । कलये तं स्वावशेषधियोपस्थातुमीश्वरम् ॥ २ ॥ श्री गुरुभ्यो नम । ॐ पूर्णमद पूर्णमिद etc End ॐ पूर्णमद इति शान्ति । मुक्तिकोपनिषत्समाप्ता । ॐ श्रीमद्विश्वाधिष्ठानपरमहंससद्गुरुश्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु । इति द्वितीयोऽध्याय । ग्र १६७ । रामतापिन्यादिमुक्तिकोपनिषदन्तग्रन्थश्चतु सहस्रम् । ईशावास्यादिमुक्तिकोपनिषदन्तग्रन्थस्तु द्वादशसहस्रम् । श्रीरामचन्द्राय नमो नम ॥ The texts appear in the order of the Muktika list The value of the MS is enhanced by a good many variants added between the lines from another MS These I quote as 'variant of Tb'

Gc is a fairly old Sritala MS rather carelessly written in minute Grantha characters, 20 lines per page of 20×2 inches It begins with Amrtabindu (the two first Pattras being missing), then there follow Sarvasara, Niralamba, Jabala, Hamsa, Arunika, Paramahamsa, Amrtanada, Amrtabindu, Maitrayaniya to Nrsimhatapaniya (see Muktika list), Maitreyi to Mantrika, Niralamba, Sarvasara, Sukarahasya to Naradaparivrajaka, Sita to Mandala brahmana, and Tripadvibhutimahanarayana to Muktika Thereafter the following texts are added Kaivalya, Garbha, Narayana, Kalagnirudra, Skanda, Tripurasundaritapiniya, Kaulika, Daksinamurti, Sarabha, Harimide stotra, Chandogya, Brhadaranyaka, Isa, Kena, Katha, Prasna Mundaka, Mandukya, Aitareya, Atharvasiras, Atharvasikha, Svetasvatara, and Taittiriya

There remains the description of four Telugu MSS given to me for the Adyar Library by Pandit Umamahesvara Sastri of Pithapur, and of one Nandinagari MS

T17 is an old MS, written on country made paper, size $8\frac{1}{2}\times5$, extent $42\times18\times26$, and comprising the following 20 (19) Upanisads in the southern recension or in the common one except where (NR) is added Kaivalya, Sarira, Garbha, Dhyanabindu (NR), Amitabindu, Yogatattva (NR), Samnyasa (Adhy I only, SR), Paingala (NR), Pranava = Brahmavidya (NR), Atharvasikha Atharvasiras, Bhasmajabala (second, Cat p 237), Rudraksajabala (cf the Telugu copy described in our Cat p 264 265), Yogasikha (NR), Vasudeva, Jabala, Brahmavidya (again), Brahma, Skanda, Garuda (NR)

T18 is of the same substance and size as T17, but newer looking Extent, $29\times15\times24$ Contents Mandukya, Bhiksuka, Jabala, Ksurika, Hamsa (NR), Tejobindu (NR), Ganesa, Garuda, Brahma, Vasudeva, Niralamba (NR, shorter text), Bhagavannama = Kali samtarana

T19 is a recent palm leaf MS Size, $16\frac{1}{2}\times1\frac{1}{4}$, extent, $52\times6\times54$, contents Dattatreya, Garuda, Kalisamtarana Saubhagyalaksmi, Garbha, Narayana, Surya, Aksi, Krsna Kaivalya, Kalagnirudra, Rudra hrdaya

T20 is an old and somewhat worm eaten MS written on country made paper Size, 9×5, extent, $14\times20\times27$, contents, Ramottaratapini, Vajrasuci, Avadhuta (bigger one)

N1 was, when I used it, in the possession of the late Mr Hugo Boltze of Pallavaram, and is now No 488 of the collection of palm leaf MSS offered for sale by Mr Karl W Hiersemann, Leipzig, in his catalogue No 405 published in 1911 It contains the follow

ing 23 Upanisads Chandogya, Taittiriya, Aitareya, Isavasya, Kena, Prasna, Mundaka, Brahma, Kaivalya, Jabala, S'vetāsvatara, Paramahamsa, Ārunika, Garbha, Nārayana, Hamsa, Amrtabindu, Amitanāda, Atharvasiras, Atharvasikha, Maitrayaniya, Kausitaki, Sarvasara; and further the Ātmasatka, Rudrādhyaya, Ātmānātmaviveka, and Mahimnah-stava

None of these MSS is especially good.

There is nothing particular to be added as to the quality of the remaining MSS except perhaps the following

S'b is rather faulty Da and Db are good MSS, comparatively speaking, of the two Db is the older one, and it has been corrected by an expert hand Dc, which is still older (see Cat.), is a careless copy, but seems to reflect a good original. The MSS designated as S1, D7, D8, G6, T13, T16, and T17 respectively strike me as particularly faulty

B THE INDIRECT SOURCES

1 *The Oupnek'hat*

The belief is now fairly common[1] that the Oupnek'hat and its version by Anquetil Duperron have long since ceased to be of any but antiquarian interest This is an error. For the present work, at least, the Oupnek'hat has still a twofold value, namely as the representative of a lost MS[2] if not recension,[3] and as a commentary I have therefore thought it worth while to introduce

[1] See *e g* A Berriedale Keith, The Sankhayana *Aranyaka* p XI, note 2

[2] A remnant of which is apparently our D2

[3] Related to NS But possibly it is the [illegible]

into the *apparatus* certain passages of the Oupnek'hat, as well as to take that work into account in my translation, as will be seen

2 *Commentaries and Translations*

From the commentaries very little, if any, assistance has been derived in establishing the text The old dogma, that the text preserved in a commentary must be particularly good, proves itself to be false But I have in some places of the *apparatus*, where this appeared to be desirable, referred to one commentator or another The commentaries used are those by Sankarananda and Narayana published in the Calcutta and Poona editions, and those by Appayadiksitacarya (Appayasivacarya), not published so far, as well as one or two commentaries on single texts to be noticed later Concerning App, see our Descriptive Catalogue, Vol I, p VI ff I have to add that his commentaries are not for the most part running ones in that he often confines his explanations to certain passages interesting to him Further particulars as to the commentaries will be found in the Introduction to the Translation of this volume

Prof Deussen's *Sechzig Upanishad's des Veda* has been duly appreciated, and some of his conjectures have been accepted Also Prof Weber's *Analysis der in Anquetil du Perron's Uebersetzung enthaltenen Upanishad* in *Indische Studien*, vols I and II, has rendered some little help

3 *Quotations, etc*

For fixing the text of the Upanisads edited in this volume, the following general works on Samnyasa have been occasionally used

1 Nil = Yatidharmaprabodhini by Nilakantha-yatindra MS of the Adyar Library

2 Pur = Smrtisarasamgraha by Purusottamananda MS of the Govt Library, Madras

3 Yad = Yatidharmasamuccaya by Yadavaprakasa Three MSS of the Adyar Library two of the *textus ornatior*, a complete one and an incomplete one (Yad), and one of the *textus simplicior*

4 Yls = Yatilingasamarthana One MS of the Adyar Library (Yls 1), and one MS of the Govt Library, Madras (Yls 2)

5 Visn = Visnutirthiya The MS of the Tanjore Palace Library

6 Visv = Yatidharmasamgraha (or, °samuccaya) by Visvesvarasarasvati No 60 of the Ānanda Asrama Series A somewhat different and longer version of the same is the text called Visvesvara-smrti in a MS of the Govt Library, Mysore (Visv^m)

7 Vaidy = The chapter on Yatidharma in Vaidyanathadiksita's Smrtimuktaphala, Telugu edition of 1882

A Roman numeral after the above abbreviations refers to the chapter of the work in question, in accordance with a more detailed account of these and similar works, which is to appear in the abovementioned Introduction to my translation of the texts contained in the present volume

II THE MATERIAL USED FOR THE SINGLE TEXTS [1]

Aruni-Upanisad

Northern Recensions, = NR

Sa b, Da b c i j-k l-m n-o (see above)
d2 = No 2 of the MS, in the Maharaja's Library, Jammu, described in our Cat p 67 Faulty } = NS

[1] Direct sources only for the others see the preceding paragraph

P, S1, D11-12 13 (see above)

d1 = IX B 102 (Cat p 76) of the Adyar Library

d3 = No 6581 of the Tanjore Palace Library (Burnell, p 29)

d4 } = two separate MSS in the Ananda Asrama,
d5 } Poona

Weber A = one of the MSS used by Prof Weber (Ind Stud I, p 176 fll)

Southern Recension = SR

M, B, Ta b 1 2 4 5 7 11, Ga b 1-2 7, N1 (see above)

t = No 292 of the Madras Govt Library.

g = No 9709 of the Tanjore Palace Library (Burnell p 29)

Weber B = The second of Prof Weber's MSS (Ind Stud, *loc cit*)

Laghu Sannyasa and Kundika Upanisad

Northern Recensions, = NR, 'Sannyasa Upanisad'

Sa b (= S), Da b c i j k l-m n o (see above), = NS
P, D11-12 13 (see above)

Southern Recension, = SR, 'Kundika-Upanisad', corresponding to NR *minus* first section *plus* 10 Slokas

M, B, Ta b, Ga (see above)

Kathasruti-Upanisad

Northern Recension, = NR

C, Sa b, Da b c i j k l m n o 12 13 (see above)

Bik 1-2 = two MSS of the Bikaner Durbar Library (Nos 210 and 209 respectively of Rajendralalamitra's Catalogue), the first being inaccurate, the second fairly good

Ān. = Separate MS, good, in the Ānanda Āśrama, Poona.

Southern Recension, = SR

(1) First Khanda = Bṛhat Saṃnyasa-Upaniṣad, first Adhyaya :

M, B, D1, Ta-b, Ga-c-6 (see above)

(2) Second Khanda (first section missing), and the rest = Katha-[rudra-] Upaniṣad, first part[1] :
M, B, Ta-b, Ga (see above)

Paramahaṃsa-Upaniṣad

Northern Recensions, = NR

S'a-b, Da-b-c-i-j-k-l-m-n-o-1-6 (see above)
ś = An old Sarada MS in possession of Pandit Natha Rama, S'rinagar It forms part of a fragment (paged १२६ to १३६) containing Amrtanada, Garbha, Paramahamsa, Sarvasara, and Atharvasiras } = NS'

P, S'1, D2-5-8-13 (see above)
d1 = IX B 142 (Cat p 85) of the Adyar Library
d2 = IX E 104 („ 98) „ „ „
d3 = IX E 105 („ 98) „ „ „
d4 = IX F 115 („ 105) „ „ „
d5 = Recent MS, 12 Pattras, belonging to Pandit Vindhyesvari Prasada Dvivedi, Benares. Contains the following Upaniṣads written on separate Pattras without paging Haṃsa, Paramahaṃsa, Āruni (so), Amṛtabindu = Brahmabindu, Nadabindu, Narayana, Isavasya, Atharvasikhā, Atharvasiras, Kena, Mandūkya.

---

[1] The second and larger part is concerned with Vedanta only, and will appear under that division (Vol IV)

Vidy = Paramahamsopanisad-vyakhya by Vidyāranya, being the fifth or Vidvatsamnyasa Prakarana of his Jivanmuktiviveka Ānanda Āsrama Series, No 20

Vidy ed = *The separate text of the Upanisad, contained in the above mentioned work, in so far as it is neither repeated nor confirmed in the commentary*

Southern Recension, = SR

M, B, Ta-b-1-2-4-13, Ga-b-1-2, N1 (see above)

Jabala-Upanisad

Northern Recensions, = NR

Sa, Da b c i j-k-l-m-n o (see above)
Sc = Devanagiri copy from Saradā MS of the 52 Upanisads, in the Maharaja's Library, Jammu Fairly correct } = NS

P, S1, D1 (see above)

d1 = IX E 106 (Cat p 98) of the Adyar Library Excellent

d2 = IX E 107 (Cat p 98) of the Adyar Library Good

d3 = IX E 108 (Cat p 98) of the Adyar Library Good

d4 = Separate MS, in the Ananda Asrama, Poona
s = IX B 168 (Cat p 58) of the Ady. Libr.
S = Sa-c-1

Southern Recension, = SR

(1) Complete text

M, B, V, Ta b-1-2-3-15-17-18, Ga-b-1-7, N1-2 (see above)

t = No 401 of the Govt Library, Madras

(2) First half of Yajñavalkya-Upanisad, = Y, being chapters 4 to 6 of Jabala-Upanisad

YM, YB, YV, YTa-b-16, YGa (see above).

First Chapter of Brahma-Upanisad

Northern Recensions, = NR [1]

S'a-b, Da-b-c-i-j-k-l-m-n-o (see above), = NS'

C, P (see above)

Formichi = Dr. Carlo Formichi, Il Primo Capitolo della Brahma-Upanishad, Kiel e Lipsia, 1897.

Southern Recensions, = SR

G3 (see above)

Editions and MSS of Parabrahma Upanisad, q v , = PU

Remaining Chapters of Brahma-Upanisad

Northern Recensions [2], = NR

S'a-b, Da-b-c-i-j-k-l-m-n-o (see above), = NS'

C (see above)

PN = Poona edition with Narayana's Commentary

Southern Recensions [2], = SR

(1) G3 (see above)

(2) D7 „ „

(3) d1 = IX B 88 (Cat p 74) of the Ady Libr

d2 = IX B 100 („ „ 76) „ „ „

d3 = IX B 101 („ „ „) „ „ „

S'2 (see above)

PS' = Poona edition with Sankarananda's commentary

[1] Differ but slightly

[2] These differ hardly at all from each other

M,B, Ta b 1-2 4-9-11-13-17-18, Ga-b-1-2, M1 (see above)

t1 = No 401 of the Govt Library, Madras
t2 = „ 534 „ „ „ „ „

Asrama-Upanisad

J (see above) The number of MSS used is five (A, B, C, D, E).

Sa 2, Da-b (see above)

Sc see Jabala-Upanisad

Dr = Old Devanagari MS of the 52 Upanisads, in the Raghunatha Temple, Jammu

d1 = Separate MS (old) in the Durbar Library, Bikaner

d2 = Separate MS (recent) in the collection of the late Pandit Dinanatha, Benares

Par = Parasarasmrti-Vyakhya by Madhavacarya, end of second Adhyaya ('Katyayanasmrti'), vol I, pages 197 fll of the edition of the Bombay Sanskrit Series

Ratn = Ratnaprabha *ad* Sankara-Brahmasutra-Bhasya III, 4, 1, 18 ('Kanvayanasmrti'), edition of the Nirnayasagara Press

Vaikh = Vaikhanasadharmasutra I, 3—9, in an edition I am preparing

Maitreya-Upanisad

Northern Recension (second Adhyaya only), = NR

d1 = IX B 163 (Cat p 89) of the Ady Libr
d2 = Recent MS, in the collection of the late Pandit Dinanatha, Benares

Southern Recension, = SR:

M, B, Ta-b-1, Ga-b (see above.)

ds = another recent MS. in Pandit Dīnanātha's collection.

Pd = Pañcadaśopaniṣadaḥ, a Grantha edition no longer available to me.

Nāradaparivrājaka-Upaniṣad

Northern Recension, = NR

d1 = IX E 118 (Cat p 100) of the Ady. Libr.

d2 = Recent MS, in the Library of the Sanskrit College, Benares

d3 = Older MS, in the Mahārāja's Library, Jammu

t = No 355 of the Govt Library, Madras This is but a fragment of the third and of the fourth Upadeśa

Seventh Upadeśa only, called Parivrajaka-Upaniṣad, = PU

d4 = IX B 83 (Cat p 73) of the Ady. Libr
d5 = IX B 182 („ „ 92) „ „ „
D5-8 (see above).

Southern Recension, = SR

M, B, Ta-b-1, Ga-b-c (see above) Gb has but the first and the beginning of the second Upadeśa Of Gc certain passages only were collated

g = XXVIII C 18 (Cat p 30) of the Adyar Library. Several fragments

Nirvāṇa-Upaniṣad

M, B, Ta-b, Ga-c (see above)

d = recent MS in the Library of the late Pandit Dinanatha, Benares

Bhikṣuka-Upaniṣad

M, B, V, Ta b-1-18, Ga c 7, D4 5-8 (see above)
t = palm leaf MS in the Arsha Library, Vizagapatam, containing Svetasvatara, Atharvasikha, Atharvasiras, Āruni (so), Jabala, Narayana, Varaha, Bhiksuka, Garbha, Katyayana, Dvaya, Hayagriva, Mandukya

Turiyatitavadhuta-Upaniṣad

M, B, V, Ta b, Ga c 6 (see above)

Bṛhat Samnyasa-Upaniṣad

M, B, D4, Ta-b, Ga c 6 (see above)

Paramahamsaparivrajaka Upaniṣad

M, B, D4, Ta-b, Ga 6 (see above)
g = XIX K 49 (Cat p 3) of the Adyar Library This is a fragment breaking off at ब्रह्मार्गे, p २८२ l 10 of our edition

Parabrahma Upaniṣad

M, B, Ta b-16, Ga c (see above)
d = No 28 of the MS marked ZZE 33, in the Library of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society See our Cat p 64 65
[Tl = Formichi's London MS, 1st chapter only, cf above Brahma Upaniṣad]

Bṛhad Avadhuta-Upaniṣad

M, B, Ta b 20, Ga (see above)
d = IX F 110 (Cat p 105) of the Adyar Libr
Panc = Pañcadasi (Tṛptidipa), Calcutta edition

by Jīvānanda Vidyāsāgara, 1881, and Bombay edition of the Nirnayasāgara Press, 1882.

Yājñavalkya-Upaniṣad

M, B, V, Ta-b-16, Ga-c (see above)

Yog. = Yogavāsiṣṭha I, 21 (Strījugupsā), edition of the Nirnayasāgara Press, 1911.

Śaṭyāyanīya-Upaniṣad

M, B, V, Ta-b, Ga (see above) The variants of Ga are from Appayadīkṣitācārya's commentary on Nāradaparivrājaka Upaniṣad where this whole Upaniṣad appears as a quotation.

Yls = quotation in Yatilingasamarthana (see above p. xvii)

Laghu-Avadhūta-Upaniṣad

d1 = older text } in IX B 58 (Cat p 68-
d2 = more recent text } 69) of the Adyar Libr

d3 = IX K 5 (Cat p 116) of the Adyar Library

As to the *extent of the use* I have made of the several MSS. referred to in the above lists, I state that I have endeavoured to give all the readings, including characteristic blunders, of Śa, N1 and the Adyar and Madras MSS, while of the rest I have made a restricted use only, except where the material was scarce.

The registration of blunders in critical editions being still a stumbling-block to most Indian readers, I conclude this paragraph with drawing attention to a few excellent words spoken by Dr Hertel[1]

[1] Journal of the German Oriental Society, 1911, p 13, note (in an article written in English)

' it was before all by obvious blunders which had passed from MS to MS and from recension to recension that it was possible to clear up the history of the Sanskrit Pañcatantra Very often a blunder leads to the original reading, whereas correct readings are often the result of conjectural restoration of a faulty passage.'

Textual Criticism

Even a very cursory inspection of our *apparatus* will suffice to show the reader that the method applied is and must be *to a large extent* the *eclectic* one

In no case is there among our material, a MS so distinctly superior to the rest that it can claim to be used as the sole basis of the edition of the text concerned, in hardly a single case can anything like a *stemma* be drawn up, indeed, often there is not even a group of MSS which can be taken as a guide

Division and Treatment of the Texts

The texts edited in this volume fall into two groups, an older one and a younger one The older one comprises the first six texts, the younger one Maitreya and the succeeding Upanisads Aśrama-Upanisad cannot well be included in either of the groups, it seems to stand exactly on the dividing-line

1 *The older group*

All of the six texts forming this group have come down to us in three recensions,[1] namely as

[1] If not in four see the remark on the Oupnek'hat, above p xv

portions of three great collections of Upaniṣads An acquaintance with the latter, and with their general character, is therefore, of necessity, the starting-point in treating of this group They are

(1) The 108 Upaniṣads enumerated in the Muktikā list, and edited several times This collection belongs to the South of India, and is the only large collection of Upaniṣads (excepting, of course, the Daśa) known and recognized there It has in all probability originated in the Telugu country, for which reason the Telugu MSS of it (T) appear to deserve special attention The symbol used by me for this collection, and for MSS belonging to it, is SR = Southern Recension

(2) The 52 Ātharvaṇa-Upaniṣads This special recension of 52 Upaniṣads, most of which appear also in the foregoing collection, has not been published so far, excepting the poor specimen printed at the beginning of No 249 of the Bibliotheca Indica (see above, p x) It is spread over the whole of non-Dravidian India, and has a sub-recension of a more recent date in Kaśmir. I have called it NŚ, = that Northern group (N) in which a sub-recension is formed by Śāradā MSS (Ś), and in which the first 15 Upaniṣads are ascribed to the Śaunakīyas (Ś) [1]

(3) A collection of 52, or possibly more, Upaniṣads of which no complete MS has yet come forth This is the recension commented upon by Nārāyaṇa Concerning it see Deussen's detailed account in

[1] See the concluding Ślokas in complete MSS of this collection, e g, the one described in our Cat, p 108 110

Sechzig Upanishads des Veda, p 538 ff My symbol for it is NN, i e, the Northern recension (N) transmitted by Narayana (N) In the *apparatus* of the present volume this symbol could be dispensed with

Now, the mutual relationship between these recensions can be briefly expressed thus that the two northern recensions precede in time the southern one, and that they are, on the whole, more closely related to each other than to SR

That SR is later than NR (both NS and NN), may be gathered at one glance from the *apparatus* There are, however, some sporadic cases where it has preserved an older reading than one, and occasionally even both, of the northern recensions, and it is sure that the compiler of the 108 Upanisads cannot have used either of the northern collections

Of the two northern collections, NN [1] is evidently an amplification of NS, and therefore, *qua* collection, later than the latter, but, if one takes no account of the additions [2], the chronological relationship of the two becomes doubtful, and is, indeed, different with the different texts This proves that the originator of NN cannot have had before him NS, but only the scheme of that collection which was filled up by him with the single texts taken in the form (differing from NS) in which they

[1] I may be allowed to use for the sake of simplicity the same symbol for the collection and the recension it represents of the various Upanisads

[2] Gopalatapaniya, Krsna, Vasudeva, Gopicandana and Varadatapaniya Excepting the first these are among Colonel Jacob's *Eleven Atharvana Upanisads*

were current in the region, or in the Vaiṣṇavite community, in which he lived. Only the dogma that there are 52 Ātharvaṇa-Upaniṣads, and the order in which these are enumerated, were known to him, but not the collection itself. Had he known the latter, many of his texts would be better than they are.

The following table shows to what extent, within five of our Upaniṣads, two of the recensions agree, while the third is different.[1]

	NN = SR, NS' diff	NS' = SR, NN diff	NS' = NN, SR diff
Āruṇi	25	0	11
Laghu Saṃnyāsa[2]	9	11	27
Kaṭhaśruti	2	0	27
Jābāla	9	1	12
Paramahaṃsa	30	1	8

Of the two recensions, then, NS' has more peculiarities than NN, and, since it is the most widely spread and the only unpublished one of the three recensions,[3] it may appear desirable to choose it as the sole basis in editing

[1] My counting may be to some extent open to revision, yet the proportion will be found to be fairly correct.

[2] Excluding of course the opening section in prose which is not in SR, and the 10 stanzas added by SR.

[3] It has not been published because there is no commentary on it. Śaṅkarānanda and Appayadīkṣitācārya, being Southerners, commented on SR, and Nārāyaṇa knew or acknowledged only the Vaiṣṇavite collection (NN).

the Upanisads of this group But unfortunately many of the peculiarities of NS have a decidedly secondary character, so that, if we wish to restore each text to its oldest possible form—and no other goal can we reasonably have, considering the corrupted condition of *every* recension—we must give up this idea, and be satisfied with preferring NS to the other recensions, firstly, where it is more original, and secondly, where it is apparently not worse, in those texts where NN as a whole is not better than NS

The divergence of NS from NN is on the whole insignificant It is remarkable, so far as this volume is concerned, only in the case of Aruni-Upanisad

Generally speaking, NS is unoriginal firstly, in certain corruptions of unusual words and forms, and secondly, in the addition of small words such as इति and अपि, and the amplification of enumerating compounds and the like

Only in the case of Aruni Upanisad is NS decidedly superior to NN Out of its 25 readings differing from those of the other recensions I have accepted 15

Laghu Samnyasa Upanisad is noteworthy in that it shows a number of agreements between NS and SR, which doubtlessly yield the more original readings अपुनरावर्तन (p २० l 4) against न पुनरावर्तन of NN, यतेन्द्रियो जयेत्सदा (and variants, p २२, l 6) against घातयन्तीन्द्रियाणि च (from Kathasruti Upanisad end), दानवै (p २३ l 6) against दर्शनं सध्याव्य and सध्यावै (for सध्याप्य r) against सस्थाप्य, जपन् (p २० l 8) against जपेत्, and others

In Brahma Upaniṣad there is one case (p २०, l 3) where SR alone furnishes the correct reading, and another case (p २४, l 1—2) where a badly corrupted passage could be restored with the help of an independent southern MS standing midway between the two published versions

On the other three Upaniṣads nothing special need be said here in addition to the remarks in the Critical Notes

2 *Āśrama Upaniṣad*

Āśrama Upaniṣad is as such, only known as the 52nd and last text in the collection of the 52 Atharvaṇa Upaniṣads, but as a Smṛti it appears, in a form hardly different from that of the Upaniṣad, in at least four places in S2 (see the running note under our text) as *Kaṇvāyana-Smṛti Caturāśramya dharma* (sic), although it is preceded in that MS by six, and followed by eight, Upaniṣads, in Ratnaprabhā as *Kaṇvāyana smṛti*, in Parāśarasmṛtivyākhyā as *Kātyāyana smṛti*, and in Vaikhānasadharmasūtra as a part of that Sūtra, the four sections being separated therein by certain additional matter The latter three texts have also been utilized for our edition, but only their more important readings have been recorded S2 shows corrections by means of marginal notes, etc, in accordance with the version of the 52 Upaniṣads, in about a dozen places these corrections being clearly from a later hand, and not furnishing any noticeable readings, have been ignored in our reproduction of this text, except in the case of one somewhat long addition

3 *The younger group*

Among the remaining Upanisads there are three which have one or more chapters in common with some text of the older group, namely, (1) Brhat Samnyasa Upanisad, (2) Parabrahma Upanisad, and (3) Yajnavalkya Upanisad

Of these, the first and the third have merely borrowed from the corresponding older text, the first chapter of Brhat Samnyasa Upanisad and the first three chapters of Yajñavalkya Upanisad being identical, excepting a few insignificant or erroneous alterations, with the first Khanda of Kathasruti Upanisad and the fourth to sixth section of Jabala Upanisad respectively These younger versions have, therefore, not been reproduced separately in our edition, but merely as *varietas lectionis* to the older ones

The case is otherwise with the first chapter of Parabrahma Upanisad which differs so much from the corresponding first chapter of Brahma Upanisad that, had it been possible, it ought to have been given separately in our edition, but the corruption and the want of agreement between the MSS are such that the method adopted for convenience in the two previous cases namely, to treat the younger version simply as *varietas lectionis* of the older one, becomes here a necessity This deficiency, however, has to some extent been remedied by publishing in full, in our Tippani, Appayadiksitacarya's commentary on this first chapter of Parabrahma Upanisad This commentary may, at the same time, serve to show that a sacred text cannot be sufficiently corrupted to become unintelligible to a clever Bhasyakara

Further, there are three other texts in this group of which more than one recension is available, namely (1) the second chapter of Maitreya Upanisad, (2) Naradaparivrajaka Upanisad, and (3) Bhiksuka Upanisad

The second Adhyaya of Maitreya Upanisad of which alone the original Upanisad seems to have consisted has come down to us in two recensions, a northern one and a southern one, differing but very little from each other Since nothing points to the northern text being the earlier one, our edition has been based on the southern one *i e* on the text contained together with the two other Adhyayas in the collection of the 108 Upanisads

Of Naradaparivrajaka Upanisad there is also a northern and a southern recension but the latter is earlier than the former and therefore has been taken as the basis of our edition However for the seventh Upadesa of this Upanisad a second northern version known as a separate work under the name [Khila samhitopanisadrahasya] Parivrajakopanisad has been of material help for emendating the corrupted text

Of the little Bhiksuka Upanisad there is besides the text contained among the 108 Upanisads and forming the basis of our edition an inferior second recension with two sub groups (D 5 8 and T 18 t, G 7) one of which (D 5 8) seems to betray a northern origin The latter shows the following transposition of sentences (which could not well be recorded in the *apparatus*) मधुमास वर्तयित्वा (p २३४, l 2) गोमूत्रगोमयाहारिणा प्राश्यन्त (*ibid* l 5—7) । अथ हस (*sic*, *ibid*, l 4) ग्रामूत्र° दिगम्बरा वा (p २३५ l 3—4)

3 *The younger group*

Among the remaining Upanisads there are three which have one or more chapters in common with some text of the older group, namely, (1) Brhat-Samnyasa-Upanisad, (2) Parabrahma Upanisad, and (3) Yajnavalkya-Upanisad

Of these, the first and the third have merely borrowed from the corresponding older text, the first chapter of Brhat Samnyasa-Upanisad and the first three chapters of Yājñavalkya Upanisad being identical, excepting a few insignificant or erroneous alterations, with the first Khanda of Kathasruti-Upanisad and the fourth to sixth section of Jabala Upanisad respectively *These younger versions have, therefore*, not been reproduced separately in our edition, but merely as *varietas lectionis* to the older ones

The case is otherwise with the first chapter of Parabrahma Upanisad which differs so much from the corresponding first chapter of Brahma Upanisad that, had it been possible, it ought to have been given separately in our edition, but the corruption and the want of agreement between the MSS are such that the method adopted for convenience in the two previous cases, namely, to treat the *younger version simply* as *varietas lectionis* of the older one, becomes here a necessity This deficiency, however, has to some extent been remedied by publishing in full, in our Tippani, Appayadiksitacarya's commentary on this first chapter of Parabrahma *Upanisad* This commentary may, at the same time, serve to show that a sacred text cannot be sufficiently *corrupted to become un*intelligible to a clever Bhasyakara

Further, there are three other texts in this group of which more than one recension is available, namely (1) the second chapter of Maitreya-Upaniṣad, (2) Nāradaparivrājaka-Upaniṣad, and (3) Bhikṣuka-Upaniṣad.

The second Adhyāya of Maitreya-Upaniṣad, of which alone the original Upaniṣad seems to have consisted, has come down to us in two recensions, a northern one and a southern one, differing but very little from each other. Since nothing points to the northern text being the earlier one, our edition has been based on the southern one, *i.e*, on the text contained, together with the two other Adhyāyas, in the collection of the 108 Upaniṣads.

Of Nāradaparivrājaka-Upaniṣad there is also a northern and a southern recension, but the latter is earlier than the former and therefore, has been taken as the basis of our edition. However, for the seventh Upadeśa of this Upaniṣad a second northern version known as a separate work under the name [Khila-saṃhitopaniṣadrahasya-] Parivrajakopaniṣad has been of material help for emendating the corrupted text.

Of the little Bhikṣuka-Upaniṣad there is, besides the text contained among the 108 Upaniṣads and forming the basis of our edition, an inferior second recension with two sub-groups (D 5-8 and T 18, t, G 7), one of which (D 5-8) seems to betray a northern origin. The latter shows the following transposition of sentences (which could not well be recorded in the *apparatus*): मधुमागं वर्जयित्वा (p. २३४, l. 2) गोमूत्रगोमयाहारिणो ··· प्रार्थयन्ते (*ibid.*, l. 5—7) । अथ हंसः (*sic*, *ibid.*, l. 4) वृक्षमूल° दिगम्बरो वा (p. २३५, l. 3—4)

थ्रै मासान्   प्राथयन्ते (p २३४, l 2—4) । अथ परमहंस (*ibid*, l 7) ग्रामे चैकरात्र   न वसेत् (*ibid*, l 4—5) । न तथा पश्यन्ति (p २३५, l 4 — p २३६, l 1) । तत परमहंसा सर्वलंकारणि प्रार्थयन्ते (p २३४, l 7 — p २३५, l 3) । जातरूपधरा, etc, (p २३६, l 1 fll) Attention may further be called here to the connection between this Upanisad and the fourth, *i e* last section of Asrama Upanisad

We may, perhaps, also refer to as a special recension the text represented by MS T20 of Brhad-Avadhuta Upanisad which text is conspicuous by the absence therein of the long metrical portion the Upanisad has in common with the Pañcadasi

The whole of the remaining Upanisads are known in one form only, namely that in which they appear among the 108 Upanisads, with the exception of Laghu Avadhuta Upanisad which is not among the latter and not even known in the South, as it seems but only in the North in the one more or less corrupted form of our MSS

CONJECTURES

The fear of conjectures is as unscientific as the mania for them A good edition must be readable without the *apparatus*, *i e*, it must not contain in the text any unmistakably corrupt reading, but instead of the latter a conjecture, however doubtful, or—if it cannot be otherwise avoided—a *lacuna*

In accordance with this principle I have introduced into the text about 140 conjectures This is a surprisingly high number, considering the profusion of the MS material used and when one sees how few MSS have been useful in avoiding a

conjecture, one might rightly question whether it is worth while to look for still more material or even to continue the work on the scale commenced

The necessary remarks on the more important conjectures will be found mainly in the Critical Notes of this volume, and the remainder in the foot-notes to the Translation I may therefore confine myself here to adding one or two general observations

It is easy to see that the six Upanisads constituting the older group of texts published in this volume have not only originated in the North of India but also received there most of their corruptions before they wandered southward It is important to know this for tracing back a corruption to a *graphic error*, which can be done in several cases, such as the one noticed in Critical Note No. 1

From the above-mentioned older Upanisads *inveterate mistakes* have spread to the more modern ones, the most striking case being लाभालाभौ समौ भूत्वा instead of लाभालाभौ समौ कृत्वा (the conjecture of Ga accepted by me) or perhaps लाभालाभसमो भूत्वा (the reading of the Sarada MSS)[1] which spread from Jabala-Upanisad (p ७०, l 6) to Naradaparivrajaka-Upanisad (p १५५, l 7), Turiyatitavadhuta Upanisad (p २४३, l 6), Paramahamsaparivrajaka Upanisad (p २८३, l 8, and p २८४, l 8), and Yajnavalkya-Upanisad (p ३१३, see Jab Up, *loc cit*, *apparatus*), it being no longer possible to decide whether these

[1] Which is in all probability likewise a conjecture there being evidence also in other cases of this group having a grammatically correct but apparently unoriginal reading

later Upanishads had the corrupt reading from the beginning, or whether it was introduced into them subsequently on the strength of the greater reputation of Jabala Upanishad

ARRANGEMENT OF THE APPARATUS

In this edition, as a rule, only the so called negative *apparatus* is given, that is to say, the MSS not mentioned in the *apparatus* in any particular case are those which agree with the reading adopted But wherever the reading adopted is based on only a small number of authorities, both the positive and the negative apparatus will be found

The *numerals* (1, 2, 3, etc) at the beginning of the notes refer to the lines of the text

An *asterisk* (*) after a numeral signifies that something more referring to the same line is to be found in the next note on the preceding or the following page respectively

A *dagger* (†) calls attention to a Critical Note Sometimes, however, this indication is wanting, because the Critical Note was added subsequently

A *long horizontal line* (—) denotes 'from—to', *i e*, it represents the passage between the two words it connects

Dots ( ) instead of this line are applied where reference is intended not so much to the whole passage as to the words brought into prominence

Square brackets ([ ]) are used to enclose an *additional* word or passage occurring in some but missing in other texts, whereas the words enclosed

in *curved bracket* (( )) are those that occur in some texts *instead* of the preceding word or words Where no misunderstanding was possible the curved bracket has been also used for some other purposes

The words *other* and *others* are throughout used in the sense of 'remaining' and 'the rest' For example, 'other NR' = remaining texts (MSS or editions or both) belonging to the northern recension or recensions of the Upanisad concerned

The *Critical Notes* contain also a few additional readings, gathered from quotations for which there was no proper place in the apparatus

Abbreviations occurring in the apparatus and in the Critical Notes, except those already explained in the Description of the Material, are

- App = Appayadiksitacarya (see p xxi)
- Baudh Dharm = Baudhayana Dharmasutra
- Bhi Up = Bhiksuka Upanisad
- Bdhu Up = Brhad Avadhuta Upanisad
- Brh Up = Brhadaranyaka Upanisad
- Bsa Up = Brhat Samnyasa Upanisad
- Chand Up = Chandogya Upanisad
- Jab Up = Jabala Upanisad
- Kaus Up = Kausitaki Upanisad
- Kths Up = Kathasruti Upanisad
- Maitr Samh = Maitrayaniya Samhita
- Madh = Madhavacarya's Parasarasmrti vyakhya, edition of the Bombay Sanskrit Series, vol I, part II, pages 147 202
- Mand Up = Mandukya Upanisad
- Mund Up = Mundaka Upanisad
- Mtri Up = Maitrayaniya Upanisad

Mtre Up = Maitreya-Upanisad
Nar = Narayana (see p xvi)
Nar Up = Naradaparivrajaka Upanisad
Oupn = Oupnek'hat (see p xv),
Pai Up = Paingala Upanisad
Php Up = Paramahamsaparivrajaka Upanisad
Phs Up = Paramahamsa Upanisad
PW = Petersburger Worterbuch
Ram = Ramatirtha (see p vi)
S B E = Sacred books of the East
Taitt Ar = Taittiriya Aranyaka
,, Brahm = ,, Brahmana
,, Up = ,, Upanisad
Tur Up = Turiyatitavadhuta Upanisad
Z D M G = Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft

Grammar and Metre

These cannot be adequately treated as long as the whole of our edition of the Minor Upanisads is not complete A few peculiarities, however, essential for the understanding of this volume may be mentioned now

In the prose portions there is a primitive method of connecting sentences, which reminds one of Prof Oldenberg's remark on the style of the sermons of the Buddha, *i e* that, in reading them, one feels as if the mighty word 'and' had not yet been invented at that time The new sentence is begun by repeating the idea or even the words of the preceding sentence or its end See *J* p १५४—१५५ त्रिदण्डं परित्यज्य, कमण्डलुं च विसृज्याथ यथाजातरूपधरश्चरेदात्मानमन्विच्छेद्यथाजातरूपधरः[1] निर्द्वन्द्वो etc, and *cf*

[1] I have avoided punctuation in accordance with my principle see next paragraph

Critical Note *ad* ४८, ३. App.'s commentary blunders several times because of his ignorance of this peculiarity.

The gerund is frequently used in the sense of a participle of the present and promiscuously with the latter; *cf.* Speijer, Sanskrit Syntax, §. 391. Example: घोरगंन्याग्निना दह्यमानपरिपूताभिराद्भिः कार्यं कुर्वन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । वैराग्यगता अतिपरिचरणं कृत्वा आत्मानं प्रार्थयन्ते । (p. ९८-९९).

इति in its various senses is often omitted both in prose and poetry. See, *e.g.*, p. २३६, l. 1: सर्वंप्रार्थमित पश्यन्ति, and Critical Note *ad* p. ७३, l. 1—3.

The Sloka but seldom deviates from the well-known types; but perhaps this is only so, because most of the metrical irregularities of the original have been removed in the course of time. In a few cases it is difficult to say whether we have to assume a grammatical or a metrical irregularity: I have decided in favour of the former in p. ७७, l. 5, in order to avoid a conjecture (*cf.* Tippani), but I am by no means sure whether the original had not: बिभर्द्-वैदलपात्रं.

The common rule for the Sloka, *viz.*, that the construction does not run into the next line, does not hold good with the metrical portion of the eighth Upadesa of Nāradaparivrājaka-Upanisad, where, on the contrary, this is constantly the case, so much so that with the second or fourth Pāda, or even within one Pāda, quite a new subject is commenced. See Tippani. App., unaware of this peculiarity, misinterprets this section from beginning to end.

I may finally call attention to the clumsy imitation of Vedic metres in *Sātyāyanīya-Upaniṣad*.

SANDHI AND PUNCTUATION

Absence of Sandhi, in cases where Sandhi is prescribed in the classical language, is rather frequent both in prose and poetry: in the latter it is apparently always due to the metre, and it occurs even in the interior of a Pāda (see *e g.*, p २०, l. 1); in the former it on the whole actually reflects, as far as I can see, a little pause occurring in the spoken language, *e g*, undoubtedly so in p. ५, l 3; p ६४, l 4, etc. In a few instances the modern practice of avoiding Sandhi, where the clearness would suffer by it, has apparently been followed, at least by the scribes

Removal of the hiatus, on the other hand, where the classical language prescribes it, is also not unfrequently met with. This double-Sandhi, as we might call it, (ग्रामैकरात्र for ग्राम एकरात्रं, सोपनयनादूर्ध्वं for स उपनयनादूर्ध्वं, etc) has occasionally misled the commentators, and once even the European translator; see Critical Note *ad* p १८, l 6

In several cases external Sandhi is without doubt due to the scribes only, see *e g.*, Critical Note *ad* p २३३, l 7—8 in such cases I have resolved it for the sake of clearness. But I have made it my rule never to touch any Sandhi supported by the majority of MSS whenever there is even a slight possibility of its being original

I have adopted a similar course with regard to *punctuation* In order to make the text more read-

able, I have freely introduced the Danda and even the comma (which I prefer to the half-Danda, in accordance with the practice of modern Indian editors), excepting always where the passage was ambiguous or obscure and the MSS had no punctuation, see, *e g*, p ८०, l 3—4 For this reason, as well as for that of avoiding the resolution of Sandhi in the above mentioned cases, my punctuation must in several places appear to be inconsistent In a few cases, where a Danda introduced by me has rather the value of an English semicolon, I have not changed an Anusvara before it to म्

Quotations from the older Vedic literature I have reproduced in their traditional form, because, in all probability, they were so understood by the authors of our texts For example, in the Mantra अह वृक्षस्य रेरिवा, etc, p १६६, I do not divide (in accordance with the metre) स्वमृतम् । अस्मि द्रविण, but स्वमृतमस्मि । द्रविण, as do the texts which have punctuation

Absence of punctuation in the MSS has sometimes created great confusion For instance, the prose portion of the eighth Upadesa of Naradaparivrajaka-Upanisad has been so completely misunderstood by App (as it has by everyone whom I consulted) that he speaks of eight Pranavas although there are only three

The Names of the Texts

For the names of the Upanisads published in this volume we have several sources, in addition to the MSS of the Upanisads themselves, *viz*,

(1) the Muktikā Upaniṣad enumerating the 108 Upaniṣads first in a metrical list, and then in a prose list differently arranged; (2) the two lists, in prose, of the Caranavyuha of the Atharvaveda-Parisista (XLIX, iv, 4 and 10); (3) two metrical lists, a longer and a shorter one, occurring in the Virasaiva literature, viz., in Nilakanthasivacarya's Kriyasara[1] and in Nijagunasivayogin's Vivekacintamani[2], and (4) occasional references in the various commentaries and works relating to Samnyasa.

The order in which the titles of the Upaniṣads are enumerated in the first Muktika list, is the same as the one in which the texts generally appear in MSS of the 108 Upaniṣads[3]. The second list distributes the 108 Upaniṣads among the 5 Vedas (Rc, White and Black Yajus, Saman, Atharvan)[4], and being in prose, it gives in full the names abbreviated *metri causa* in the first list. The second list in Caranavyuha enumerates the first fifteen Upanisads, from Mundaka to Atharvasikha of the collection of the 52 Upanisads, without any difference as to name or order; the first of these lists is the same except

[1] Ed Sholapur Sake 1832, p 6

[2] Do Sake 1830 p 9 fll This list is reprinted on p 53 (foot note) of V V Ramanan's forthcoming translation of Srikantha's Brahmasutrabhasya with Sivarkamanidipika

[3] In references to the Muktika list the first list is always meant. Concerning it see Deussen Sechzig Upanishads des Veda p 533

[4] See A Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Government Oriental MSS Library, Madras Vol I Third Part p 511 fll — According to this list Nirvana Up would belong to the Rgveda, Jabala, Paramahamsa, Bhiksuka, Turiyatitavadhuta, Yajnavalkya and Satyayaniya Up to the White Yajurveda, Brahma, Avadhuta and Kathasruti Up to the Black Yajurveda, Aruni, Maitreya and both the Samnyasa Up to the Samaveda and Naradaparivrajaka, Paramahamsaparivrajaka and Parabrahma Up to the Atharvaveda

in that it stops with Vaitathya and inserts before it (and after Mandukya) 'नादबिन्दुब्रह्मबिन्द्वमृतबिन्दुध्यानबिन्दु-तेजोबिन्दु योगशिखा योगतत्त्व नीलरुद्र पञ्चतापिन्येकदण्डी सन्यासविधिररुणिर्हंस परमहंसो नारायणोपनिषत्' The two Virasuva lists run as follows [1]

1 (1), Srirudra, 2 (2), Brihadaranya, 3 (3) Svetasvatara, 4, Mundaka, 5 (4), Kaivalya (Kaivalya sukti), 6 (5), Kalagnirudra (Kaligni), 7 (6), Kathavalli, 8 (12), Bashkala, 9 (10), Hamsa (Hamsokti), 10 (11), Paramahamsa, 11 (8), Brahma, 12 (9), Narayana, 13 (7), Katyayana, 14 (13), Brahmabindu, 15 (14), Aruniya (Āraṇya), 16 (15) Amitabindu, 17 (17), Pañcabrahma (Pañcabrahma mahamantra), 18 (18), Jabala, 19 (19), Tejobindu, 20, Maudgala, 21 (21), Bodhayaniya, 22 (16), Carca, 23 (28) Sravana, 24 (29), Parakrama, (30), Brahmajñana, 25, Procya, with variant Pracya, 26 (26), Saunakiya, 27 (27), Sivasamkalpa, 28 (22), Asvalayana (Asvalayaniya), 29 (23), Maitrayaniya (Maitrayaniyaka), 30 (20), Vajasaneyaka (Vajasaneya), 31, Vedantasara, 32, Pranava, 33, Vajrasuci, 34, Ambaka, 35 (24), Samkhyayaniya, (25), Vagurayaniya

After these preliminary remarks we may now proceed to discuss the two or three doubtful titles occurring in this volume

Aruni-Upanisad

This name has about ten variants (*cf* Catalogus Catalogorum), because 'the Upanisad relating to Aruni'

[1] The bracketed figures and names refer to the shorter list Several names appear to be corrupted Both the lists end with an *etc* (*?*) which being made to cover Mandukya and with the shorter list even Mandaka seems curious

can be expressed either by simply compounding the two words[1], or by compounding with the word *upaniṣad* the words *āruṇeya*, *āruṇīya*, and *āruṇika* in their stemform or as sing. nom. of the feminine: there are besides some erroneous or corrupted forms such as आरुणीश्रुति·, आरुण्योपनिषद, etc.

Only three of these various names are of fairly frequent occurrence, namely:—

(1) आरुणेयोपनिषद्,[2] which is almost invariably found in MSS. of the 52 Upaniṣads and also in separate copies in the North, whereas in the South it is unknown;

(2) आरुणिकोपनिषद्,[3] which is quite common in the South and occurs also in the North in a collection (Oupnek'hat) as well as separately;

(3) आरुण्युपनिषद्, under which name the Upaniṣad appears in both the Muktikā lists, in the list of the Caraṇavyūha (अरुणि), in the two Vīraśaiva lists (we may say)[4], and usually in quotations.[5]

The third name, then, is apparently better warranted than the others, and, being moreover the shortest one, I have not hesitated to adopt it.

Kaṭhaśruti-Upaniṣad

The first MSS. of this Upaniṣad that became known in Europe, gave the name as Kaṇṭhaśruti-

---

[1] *Cf* 'Maitreya-Upaniṣad,' 'Yajñavalkya-Upaniṣad,' etc

[2] The name adopted by Col Jacob and Prof Deussen

[3] The name adopted by Prof Weber

[4] The Marathi gloss *ad* Vivekacintamaṇi says अरुण

[5] According to the Poona edition, Saṅkarānanda begins his commentary with आरुणेयोपनिषदं, but in Rājendralālamitra's 'Notices', vol I, p 92 we read आरुणेयपनिषदं Nārāyaṇa seems to use the form आरुणेय *metri causa* only for he says आरुण्युपनिषदारभ्यते.

Upanisad. This was corrected by Prof Weber[1] to Kathasruti-Upanisad, and in this form the name then appeared in the Petersburger Worterbuch and later in Colonel Jacob's Concordance Deussen, however,[2] restored it to Kanthasruti, because, in his opinion, it is 'inconceivable that the name of one of the best-known Veda schools should have been in every instance corrupted, in the most different regions of India, to the strange and incomprehensible Kanthasruti', and he explains this name as denoting 'a Sruti intended only for being learned by heart, not for being taken down in writing' Nārayana's opening Sloka, in his commentary on the Upanisad, is declared inconclusive, because 'the contrast to the Katha schools of the Yajurveda he (Nār) means to call attention to' by his Sloka, does not exclude that his reading was Kanthasruti, the prosodic error committed in this case being only one among others perpetrated by Narayana 'versifex'

To this I have the following objections

(1) By adopting the name Kathasruti we are not compelled to assume that it was corrupted more than once to Kanthasruti For though the Calcutta edition of Narayana's commentary reads also Kanthasruti, we must not forget that the editor had but two MSS of the commentary, evidently very bad ones, whereas doubtlessly all of his numerous[3] MSS of the mere text of the Upanisad

[1] History of Indian Literature, English translation[2], p 163 with foot note (pp 163 164)

[2] Sechzig Upanishads des Veda pp 696 697

[3] See the 'Advertisement' at the beginning of the book

belonged to NS (the 52 Atharvana Upanisads) wherein the name Kanthasruti is the usual one It is therefore probable that he accepted Kanthasruti not because he found this name in the MSS of the commentary (which may, on the contrary, not have been the case) but because the name was so spelled in the majority of his MSS Now, not counting the said edition, the name Kanthasruti is not found, so far as I can see, in any MS not belonging to NS, it is therefore hardly a strained conclusion, if we assume that the Upanisad *entered* the collection of the 52 Upanisads with the name Kanthasruti Upanisad, because the MS or MSS used by the compiler of this collection contained this name, which MS or MSS then, may be regarded as having descended from a single corrupted copy

(2) It is possible that the schools of the Kathas had already ceased to be well known when the name Kanthasruti made its appearance Taking this for granted, no one who has any experience of Indian MSS and scribes, will think it impossible that the meaningless *Kathi* was once, or even more often, corrupted to *Kantha* 'throat'

(3) Narayana's opening Sloka runs as follows

यजुर्वेद तु चरका द्वादशैषा कठास्त्रय ।
सन्यासोपनिपत्तुल्या चतु खण्डा कठश्रुति ॥

The general purport of this Sloka can only be 'Just as there are three different Katha schools (the Kathas, Pracyakathas and Kapisthalakathas)

---

[1] By which I always understand N 2 of the three collections dealt with above p xxvii

[2] Now practically forgotten

even so there are several Upanisads called Katha of which this Kathasruti-Upanisad is one' My Pandits also deny that the Kathasruti in the said Sloka is meant to be *contrasted* with the three Katha schools, as Deussen thinks, and they believe, as I do, that, if the name was Kanthasruti, the Katha schools would not have been mentioned at all, in this connection, by an Indian author Narayana's reading, then, was Kathasruti, and not Kanthasruti

(4) The name Kanthasruti is unanimously declined as a blunder by all Indian scholars whom I consulted about it The constant objection is that *every* Sruti is *kantha-stha* or 'known by heart'

(5) The South Indian version of our Upanisad (excepting the first Khanda, see above, p xix) is called either Katha Upanisad or Katharudra-Upanisad, but never with a name containing a nasal

(6) The Upanisad is quoted as Kathasruti, Kathakasruti, Kathakabrahmana, Kathaka, and Brahmana, but nowhere, so far as my knowledge goes, as Kanthasruti or the like

For all these reasons it is, I believe, practically certain that the curious name Kanthasruti has to be renounced in favour of Kathasruti Possibly this Upanisad, which I take to be identical with the Ekadandi[1] of the Caranavyuha, and the Sravana of the Vivasva lists, was originally an appendix

[1] The non recognition of the Threefold Staff is here (p ४१), as always tantamount to the recognition of the Single Staff

to the lost Katha-Brahmana[1] traces of which have been discovered by Prof. Leopold von Schroder.[2]

Maitreya-Upanisad

The Upanisad is called so from the beginning of the second and (perhaps) originally sole Adhyāya In the two Muktika lists it appears under the wrong name Maitreyi, which has spread to the MSS, so that now the Upanisad is frequently called Maitreyi-Upanisad

The remaining titles hardly require any explanation Kundikā-Upanisad is so called from the beginning of the Ślokas on p ३९; the Jābālas formed a branch of the Yajurveda; and the Satyayaniya-Upanisad apparently pretends to be an appendix to the Satyayani-Brahmana of which two copies are mentioned in Oppert's Catalogue[3] There being in this volume two Sannyasa- and two Avadhūta-Upanisads, I have added to their respective names, on their title-pages only, the designations *brhat* and *laghu*, and I propose to always refer to them under this expanded title, as I have done in this Preface, in order to avoid confusion

THE ORDER OF THE TEXTS

Perhaps it will never be possible to arrange all or even most of our texts in a strictly chrono-

[1] Our Upanisad is attributed to the Black Yajurveda in the second Muktika list which list (as I shall show on another occasion) is not quite so unreliable as Prof Deussen thinks

[2] See Die Tübinger Katha Handschriften und ihre Beziehung zum Taittiriya Aranyaka by the same, in Sitzungsberichte der Kais Akademie der Wissenschaften in Wien Philosophisch Historische Klasse, vol CXXXVII

[3] I have done everything possible to recover these, but without result

logical order. For the present, at least, I am not in a position to do so, and I have therefore, so far as chronology is concerned, contented myself with the distinction made in the paragraph on Textual Criticism, *viz*, by separating the older from the younger group of our texts

The six texts of the older group covering pages १ to ६१ of our volume appear in a different arrangement in each of the various collections and lists of Upaniṣads. I have, therefore, not followed any of the latter, but taken the liberty of arranging these texts in a way which is convenient and probably to some extent chronological I have begun with Āruṇi-Upaniṣad, because this is an excellent short introduction to the subject of our volume, just as the little Īśāvāsya-Upaniṣad, with which the 10 and the 108 Upaniṣads open, is a concise and beautiful introduction to the science of Brahman Then there follow Laghu-Saṃnyāsa-Upaniṣad and Kathaśruti-Upaniṣad which are closely related to each other, and of which the latter appears to be dependent on the former, then Paramahaṃsa-Upaniṣad which goes a step further by distinguishing between the lower and the higher Paramahaṃsa, and finally two Upaniṣads differing considerably from the previous four, namely, Jābāla-Upaniṣad, and Brahma-Upaniṣad, the latter of which opens with a chapter which has no direct bearing on Saṃnyāsa

Concerning Āśrama-Upaniṣad I have nothing to add to the remarks made above on pages xxvii and xxxi.

The texts of the younger group, with the exception of the last, I have given in the order in which they appear in the Muktika list, the only one in which they are named. I believe that this order is, on the whole, chronological. The last Upanisad of this volume, the Laghu-Avadhuta Upanisad, which occurs in no collection or list, I have added as a suitable conclusion, because it leads on to the subject of the next volume, the Yoga.

One might object that instead of aiming at a chronological order, I would have done better in arranging the texts in four or five groups, according to the Veda to which they appertain; but one need only look at the Santis of the six older texts, to understand the impossibility of such a task.[1]

Internal Division

The division into Khandas, etc., within the single texts, is not always the same with the several recensions and MSS., so that a few remarks on this subject are necessary.

Aruni Upanisad seems to have been originally divided into four 'Khandas' in the recension NS on which our text of this Upanisad is based. But this division ignores one distinct dividing line, namely the one between the two 'Brahmanas' of which the Upanisad consists in the Oupnek'hat (see end of note for line 3 of page ८), and which has been also taken into account in the recension NN

[1] Cf also Tippani p ३६८ below.

I have therefore changed the division of NS' accordingly, so that there are now, in our edition, five small sections which, owing to the transposition noted *ad* 1 1, p ८ — 1 3, p ९, do not exactly coincide with those of NN

Laghu-Samnyasa Upanisad, unlike Aruni-Upanisad, does not consist of several unconnected chapters, but forms a connected whole, which fact is recognized, in the MSS of NS, by the absence of any division and a १ at the end of the Upanisad The division of NN adopted by Prof Deussen and Col Jacob has, therefore, to be abandoned, the more so as it is illogical

Kathasruti-Upanisad There are three divisions of the Upanisad, namely, (1) that of the Calcutta edition (followed by Deussen and Jacob) and four of our MSS, into five Khandas, ending with the words समारोपयेत्, सधत्ते, स्वर्ग्यं भवति सोऽस्याग्निष्टोम, and घातयन्तीन्द्रियाणि च respectively on the following pages and lines of this edition ३२, 3, ३५, 5, ३७, 4, ३९, 7—8, ४२, 10, (2) that of NN into four Khandas (see Nar's opening Sloka), and (3) that of another four of our MSS, into three Khandas I have followed this last division, because it is evidently the more original as well as the more consistent one,[1] but I have taken over from the first the stopping in 1 4, p ३७ for the division (otherwise my own) of the second Khanda into three sub sections.

The MSS of Paramahamsa Upanisad have no division except by some foolishly placed ॥ I have

---

[1] *Cf e g* समारोपयेत् । सशिखान् (p ३२, 1 3) with पिबेद्दिलेके । सशिखान् (p ३९, 1 1)

therefore followed the division of the Poona edition, which is not bad and which is also followed by Prof Deussen, whereas with Col Jacob our third and fourth section are but one

Brahma Upanisad is divided into three Khandas in NS and C I have, with Col Jacob, adopted this division Deussen's alteration is not very fortunate, because सविश (p ८५ l 7) is not the beginning of a new section

I have not numbered the Slokas, except where the counting is the same in the majority of the MSS In most cases there is no numbering whatever in any MS

THE TIKANI

While collecting MSS for this edition, I was asked repeatedly whether I would not add to it a Sanskrit commentary for the benefit of those who could not read the translation To comply with this request, I at first intended giving a number of extracts from the existing commentaries, particularly the unpublished ones by Appayadiksitacarya, but the more I became acquainted with the systematic works on Samnyasa (see p xvii), the oftener I found myself compelled to deviate widely from the commentators while, on the other hand, for all except the six older texts I had very often no commentary at all owing to the previously mentioned peculiarity of Appayadiksitacarya's commentaries which consist for the most part of a few long glosses on certain doubts which important though

Cf previous note and see our translation

they be from the standpoint of the general reader, have mostly nothing to do with the real exegetical difficulties I therefore began to abandon the idea of a Sanskrit commentary, but when engaged upon the translation, I found over and over again that, after having struggled in vain to bring sense into a passage by translating it into English or German, the solution came almost instantly when I tried to explain it in Sanskrit and from the standpoint of a Hindu commentator, for this reason, then, I have been finally induced to believe that my own comments might be also acceptable, and so the Tippani has been published It is meant to fulfil the double purpose of reducing the extent of the foot-notes to the Translation, and of taking the place of the latter for those who cannot use it It will be found valuable at least for its many quotations from little known or unpublished sources

The Tippani on the second chapter of Parabrahma-Upanisad is entirely the work of my Pandit T Yajñesvaradiksita, and that on Nirvana-Upanisad was also originally written by him at my request[1] The remaining commentaries are my own, but they have gone through the hands of my Pandits and contain nothing now with which these do not agree The suggestions of my Pandit M D Ramānujacarya have been found particularly useful

---

[1] I had to omit certain unnecessary explanations such as that of the word अथ in the first Sutra, and to alter or re write the commentary on Sutras 8 9, 15 19 23, 26, 29, 30, 31, 35, 39, 43, 48, 61, 62b (तथा) 63, 66, 68, 69, 73 (counting Dandas only, not commas), partly because of the references which I had meanwhile succeeded in discovering Appayadiksita's few glosses could give no help

आरुण्युपनिषत्

अथारुण्युपनिषत्

ॐ । आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम । तं गत्वो-
वाच । केन भगवन्कर्माण्यशेषतो विसृजामीति । तं
होवाच प्रजापतिः । स्वपुत्रान्भ्रातॄन्बन्ध्वादीञ्छिखां

1 For the title see Preface and variants of colophon सामवेदे गुडारुणिकोपनिषत् M

2 Before ॐ several MSS have a Santi आप्यायन्तु Ta-b-1-4 M B भद्रं कर्णेभिः d1 Pr सह नाववतु G2 Before the Santi the following Sloka in Tb, B आरुणिकाख्यो-पनिषत्ख्यातसंन्यासिजनोऽमला । यत्प्रबोधाद्यान्ति मुक्तिं तद्रामब्रह्म मे गतिः ॥ No ॐ in Db, d2 3, S, T5, t, M आरुणि प्राजापत्य. प्रजा SR (save T7-11, g, Visv), d1 Pr

3 भगवन्केन Pr, no भगवन t ॰मीति SR (save Pa-r, S1), B, T4, Visv , others ॰मीति म for त M

4 स्व ... , स्वान Stein, Jammu Cat p 319 , others सव ... No शिखा in Ds, Sa, Weber ... शिखा च Db, d2, Sb

यज्ञोपवीतं यागं सूत्रं स्वाध्यायं च भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं महर्लोकं जनलोकं तपोलोकं सत्यलोकम् अतलपातालवितलसुतलरसातलतलातल-

---

1 यज्ञोपवीतं च शिखा च for यज्ञोपवीत Sb °वीतं च (no च in Db-c, Pक) याग च सूत्रं च स्वाध्यायं च NR (save S1), Sank, सूत्रं च याग च स्वाध्यायं च Pख † यागसूत्रं for यागं सूत्रं T7-11, Weber, † याग only (no सूत्रं) d2, B, सूत्र च only, G2, et Korbanka (=कर्माणि च) only, Oupn After स्वाध्यायं च t adds सर्वकर्माणि च, d1 सर्वकर्माणि संन्यस्य, T7-11 सर्वकर्माणि संन्यस्याय ब्रह्माण्डं च हित्वा. स्वाध्याय भूर्लोकं B

1—3 भूर्लोकं——सत्यलोकम् NS (save Dc), D11, d4, Pक-ग, but with च after °लोक to the following extent after every °लोक Di, Pग, after first °लोकं only, Sa b, after first and second, Dk-4, d2, after first, second, and last, Dn-o-13, Pक, after first to fourth, Da-b, after first to fifth, and last, Dj, d4, after last only, D11 † P (save क-ग) and SR read भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोक (सुवर्लोक SR save Tb-1-2-4, Gb-7) महर्लोकजनलोक (जनोलोक SR save g) तपोलोकसत्यलोकं चातल° So Dc, but °सत्यलोक [च सर्वं विसृजेत् ।] अतल° (the bracketed passage added in margin)

2 °जनोलोक Dr-j, S, d1 Cf preceding note

3—1 (p 5) This order of nether worlds in Dc, d2, S1, P, t, g, Vis, पाताल in the fourth place (°सुतलपातालरसातल°) in Ta-b 1-4, Gt-2, M, पाताल last in d1-3, T2-7-11, Gb-1, N1, नितल inserted after वितल (eight members) Di, so Dl in except end (महातलतलातल, °ल°), तलपातालवितलनितल-

महातलं ब्रह्माण्डं च विवर्जयेत् । दण्डमाच्छादनं च परिग्रहेत् । शेषं विसृजेत् । इति ॥१॥

गृहस्थो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा उपवीतं

सुतलरसातलमहातलातल° (so) or °लं (see below) Da-b-j-k-n-o, Sa-b (but तलं पाताल° Dn-o, नितलवितल Do; नितल expunged Db), अतलपातालनितलवितलसुतलरसातलतलातलम् Jacob. For three more variations see Weber, Ind Stud II, p 178

1* °लं ब्रह्माण्डं च Db-e-i-j-k-l-o, Sa, d2, Jacob, B, Visv, °लं च ब्रह्माण्डं च De-o, Visv, °लब्रह्माण्डं च others † विवर्जयेत् Da-i-j-o-13, S, विसर्जयेत् other NR (save d1) and T2-7-11; विसृजेत् D15, d1, SR save T2-7-11 दण्डमजिनमाच्छादनं G7

1—2. दण्डमाच्छादनं च परिग्रहेत् Da-k-l-n-o-11-13, d4, P (save क), दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेत् SR (save B), so others, but with च before and (or) after कौपीनं

2 परिगृहेत् T1-7, Ga-b-1 सशिखं for शेषं Sa-b, सशिष (?) d2, सशिष्यं Db शेषं विसृजेत् repeated in SR, d1-3, P, thrice in T5, four times in Dc No इति in SR, Sa-1, d1. [इति] प्रथम[:]खण्ड. added after इति in NS save De-m-o, Sa

3 ॐ गृहस्थो Do °स्थो वा ब्रह्म° d3 °चारी वा वान° Do, d3, B, Visv शिखां inserted after उपवीतं in NS (save Dc), Pक, Jacob

3—1 (p ६). उपवीतं——विसृजेत in this place in NS (save

भूमावप्सु वा विसृजेत् । लोकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् । गायत्रीं च स्ववागग्नौ समारोपयेत् ।

कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । पात्रं विसृजेत् । पवित्रं विसृजेत् । दण्डांल्लोकांश्च विसृजेत् । इति होवाच ।

अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेत् । त्रिसंध्यादौ स्नान-

Dc, d2), Pa, Tb 11, t, G2, B, Weber, Oupn , follows, in others after next two sentences (समारोपयेत्) †

1* भूमौ वाप्सु वा Dc, S1, d1, Tb 1 2 4 Ga-c 1, M Sank लौकिका° P, T1, Gb, M, B, Visv , अलौकिका° T4, लोकानग्नीन् d1

2 स्ववागग्नौ NS (save Dc, d2) स्ववाच्यग्नौ M, स्ववाचाग्नौ others

3 कुटीचको SR (save B), Dc, d2, N1, Vandy , Jacob two MSS out of six पुत्र for पात्र T7

3—4 पात्र विसृजेत् not in Pa

4 पवित्र विसृजेत् not in S1, Pa दण्डाश्च लौ° P, दण्ड लो° Di j d2, G7 दण्डलो° S1, भाण्डाल्लो° Sa b, दण्डाश्च विसृजेल्लो° d3, Pa लोकाश्च NS (save Da b c), B, Nar 1 (Calc ed), लोकान् Da b, 12 a, लोकाग्नि d1, °ग्नी S1, °ग्नीन् d3, Tb, t, Gb 1 N1, Sank , °ग्नींश्च Dc d3, G7, Pa, लौकिकाग्नीन् g, T11, Nar °ग्नींश्च P (save क), लोकानग्नीन् Ga M †

6 So (line) Di j k n 11 12 1, Instead of अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेत् Da b, Sa b have औपधवदशनमाचरेत् ऊर्ध्वं

माचरेत् । संधिं समाधावात्मन्याचरेत् । सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेत् । इति ॥२॥

खल्वहं ब्रह्म, सूत्रं सूचनात्, सूत्रं ब्रह्म, सूत्रमहमेव विद्वान् । बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्य एवं

मन्त्र° d3, Ga, g, ऊर्ध्वमन्त्र° Gb Before त्रिसं° Dc-m, S1, d1-2-3-5, P, SR insert ऊर्ध्वगमनं विसृजेत्, Do औपधवदशनमाचरेत्, Dl and B the former *plus* the latter त्रिसंध्या for त्रिसंध्यादी Ta-b-1-4, Ga-b, M

1 संधि for संधिं T1-4 °धायात्म° G7, °धाय वात्म° d3, T7, g °न्येवा° for °न्या° d1, Tb °रोपयेत् for °चरेत् t

2 आरणम् for आरण्यकम् S1, SR (save M, B), Sank, आरण्यम् d2, Ga, आसरणम् d3 (and g?), आर्णम् (?) d1 † °दौप° G7

2—3 No repetition in Sb, d3, SR (save Tb-5-7, Ga-2-7, t)

3 No इति in S1, d3, P, SR save B द्वितीय[:]खण्ड NS save Dc-m-o, Sa

3—4 °वर्तयेत्खल्वहं S1, and most SR, therefore Burnell °र्तयेत्खलु । अहं etc (*ex con*)

4 First सूत्रं missing in Da-c-l-o, D11, d4, B After second सूत्रं Da, d2, Sa, Jacob insert अहमेव सूत्रं †

5* °मेवंविद्वान् d3, T7-11, N1, G1-2, °मेवेति विद्वान् Visv twice, विद्यात् Tb-1, Gb-2-7 बहिः NS and Jacob 4 MSS. out of six, others त्रिवृत् विसृजेत् for त्यजेत् d3, g

भूमावप्सु वा विसृजेत् । लोकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् । गायत्रीं च स्ववागग्नौ समारोपयेत् ।

कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । पात्रं विसृजेत् । पवित्रं विसृजेत् । दण्डांल्लोकांश्च विसृजेत् । इति होवाच ।

अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेत् । त्रिसंध्यादौ स्नान-

Dc, d2), Pच, T › 11, t, G2, B, Weber, Oupn follows, in others, after next two sentences (समारोपयेत्) †

1* भूमौ वाप्सु वा Dc, S1, d1, Tb 1 2 4, Ga c 1, M, Sank लौकिका° P, T1, Gb, M, B, Vis अलौकिका° T4, लोकानग्नीन् d1

2 स्ववागग्नौ NS (save Dc, d2), स्ववाच्यग्नौ M, स्ववाचाग्नौ others

3 कुटीचको SR (save B), Dc, d2, M1, Vaidy, Jacob two MSS out of six पुत्र for पात्र T7

—4 पात्र विसृजेत् not in Pच

4 पवित्र विसृजेत् not in S1 Pच दण्डाश्च लौ° P, दण्ड लो° Da j d2, G7, दण्डलो° S1, भाण्डालो° Sa b, दण्डाश्च विसृजेल्लो° d5, Pच लोकाश्च NS (save Da b c), B, Nar 1 (Calc ed), लोकान् Da b, 12 o, लोकाग्नि d1, °ग्नी S1 °ग्नीन् d5, Tb, t, Gb 1, M1, Sank, °ग्नींश्च Dc d5, G7, Pच, लौकिकाग्नीन् g, T11, Nar °ग्नींश्च P (save क), लोकानग्नीन् Ga M †

6 So (line) Da j k n 11 12 1 › Instead of अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेत् Da b, Sa b have औपधवदशनमाचरेत् ऊर्ध्वं

माचरेत् । संधिं समाधावात्मन्याचरेत् । सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेत् । इति ॥२॥

खल्वहं ब्रह्म, सूत्रं सूचनात्, सूत्रं ब्रह्म, सूत्रमहमेव विद्वान् । वहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्य एवं

मन्त्र° d3, Ga, g, ऊर्ध्वमन्त्र° Gb Before त्रिसं° Dc m, S1, d1-2-3-5, P, SR insert ऊर्ध्वगमनं विसृजेत्, Do औषधवदशनमाचरेत्, Dl and B the former *plus* the latter त्रिसंध्या for त्रिसंध्यादौ Ta-b-1-4, Ga-b, M

1 संधि for संधिं Tl-4 °धायात्म° G7, °धाय वात्म° d3, T7, g °न्येवा° for °न्या° d1, Tb °रोपयेत् for °चरेत् t

2 आरणम् for आरण्यकम् S1, SR (save M, B), Sank, आरण्यम् d2, Ga, आमरणम् d3 (and g?) आर्णम् (?) d1 † °दौप° G7

2—3 No repetition in Sb, d3, SR (save Tb-5-7, Ga-2-7, t)

3 No इति in S1, d3, P, SR save B द्वितीय[ ]खण्ड NS save Dc-m-o, Sa

3—4 °वर्तयेत्सत्वहं S1, and most SR, therefore Burnell °र्तयेत्सलु । अहं etc (*cr conj*)

4 First सूत्रं missing in Da-c-l-o, Dl1, d4, B After second सूत्रं Da, d2, Sa, Jacob insert अहमेव सूत्रं †

5* °मेवंविद्वान् d3, T7-11, N1, G1-2, °मेवेति विद्वान् Visv twice, विद्यात् Tb-1, Gb-2-7 वहिः NS and Jacob 4 MSS. out of six, others त्रिवृत् विसृजेत for त्यजेत् d3, g

वेद । कामक्रोधलोभमोहदम्भदर्पासत्यादीन्यपि त्यजेत् । वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेद्, द्वावेव वाचरेत् । इति ॥ ३ ॥

Before विद्वान्¹ T1 inserts सूत्र विसृजेत्

5 (p ७)—1 य एव प्रवदेत् G7, nothing in G2, Weber reads विद्वान् । य एव वेद (सन्यस्तं मया etc, cf next note)

1—3 (p ८) काम°——चान्यदपीह all but NS transpose to p ११, line 3 between वा । and यतयो ‡

1 क्रोधलोभ inverted in S1, °क्रोधहर्षरोषलोभ° NS, d3 B °मोहमन्मात्सर्यदम्भ° d1, T4 M हर्ष for दम्भदर्प G2 असत्य NS only others [इन्द्रा] (only in T1 b 1 4 G1 g, M, B) असूयाममत्वाहकारानृत (no अनृत in SR save T11, N1, Sank) °दीन्यपि Jacob (ex conj ?), °दीन्परि NS, °दीनपि others (°दीनपि परि° B)

2 वर्षादिषु d3 g °शीलोऽष्टसु d3 g, ध्रुव (ध्रुवे Sb) शीतलोष्णौ Sa b ध्रुवशावोष्णौ Dc, ध्रुवशीत Da ध्रुवशीतलोष्णोऽथ यो विद्वान् etc (p ९, l 1) d2 ऽष्टमासेष्वेकाकी Db, ऽष्टौ मास्वेकाकी d3, Pa, g, Sank, ऽष्टौ मास्वेकाकी Sa b 1, d1, N1, ऽष्टौ मास्येकाकी SR save B, ऽष्टसु मासेष्वेकाकी Vadi

2—3 यती for यतिश्चरेत् NS save Dm, d2

3 द्वावेववाचरेत् Dl S1, द्वावेव वा चरेद् द्वावेव वा चरेत् P द्वावेव विचरेत् NS save Dm, same, but twice, D1 c, द्वावेवाचरेद् द्वावेवाचरेत् SR (save B), d1 3 Dm 12, द्वावेवविचरेद्वावेवाचरेत् (?) d4 द्वावेव वा विचरेद् द्वावेव वा विचरेत् B इति

खलु वेदार्थं यो विद्वान् सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा त्यजेत्। पितरं पुत्रमग्न्युपवीतं कर्म कलत्रं चान्यदपीह। संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति त्रिष्कृत्वाभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते। सखा मा गोपायौजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि

Da-c-11, d2-3-4, Pक ग-च, B, missing elsewhere ॥ ४ ॥ P, B; no figure, others Here Oupn ends the first of its two Brāhmaṇas.

1. खलु वेदार्थं NS (save d2), P, T2-5-7-11, t, G1, N1; खलु वेदार्थान् G2, खलु वेदनार्थं G7, अथ d2, others स खल्वेवं. विद्वान् T4 स उप' S1, T11 G7 'दूर्ध्वं स तानि SR, d1 (ह्यतानि?), d3, Pग-ड, Sank, Visv, 'दूर्ध्वं only, S1.

2 पुत्रं यज्ञोपवीतं G7, पुत्रमग्निमुपवीतं T5-11, G1, Nar. No कर्म t, च कर्म T5

3. चान्यदपीह S1; चान्यदपि ह G1, चान्यदपि त्यक्त्वा T11, च यज्ञान्यदपीह G2 Cf note on काम°——चान्यदपीह (p ८). One संन्यस्तं मया missing in NS save d2

4. त्रिष्कृत्वा Db-k-n, Sa-1, N1, त्रिःकृत्वा other NR and T11, G7, g, Sank, त्रिरुक्त्वा other SR

4—2 (p १०). त्रिष्कृत्वोर्ध्वं वैणवं दण्डं (*omitting* कृत्वाभयं——मन्त्रेण) NS, but Da-c omit त्रिः as well.

4—3. (p १०). Weber A omits अभयं——चरन्ति.

5. °यौजः P, N1; others योजः (read °योर्जः?).

5—1. (p १०). वज्रोमीत्यनेन मन्त्रेण S1, d3, P, T11, g, Sank.

वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारयेत्यनेन मन्त्रेण कृत्वोर्ध्वं वैणवं दण्डं कौपीनं परिग्रहेन्नान्यत् । अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । ब्रह्मचर्यमहिंसां चापरिग्रहं च सत्यं च यत्नेन हे रक्षतो हे रक्षतो हे रक्षत इति ॥ ४ ॥

1* मर्म for शर्म d3, g यच्छ for भव T7, G2

2 कृत्वोर्ध्वं NS, T1-2-7, t, G7, g, निकृत्वोर्ध्वं T7-11, ऊर्ध्वं only, G2 others कृत only दण्ड वैणव कौपीनं G1 No कौपीन T2, G2 कौपीनं च NS ε... D1 परिगृहेत् T1-4-7, G1 नान्यत् NS only

3 अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति (चरति D1, d2) NS, others have instead औपधवदशनमाचरेदौपधवदशनमाचरेत्, but for second आचरेत् Th M, B have प्राश्नीयाद्यथालाभमश्नीयात्, while D12 reads अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति तदौपधवदशनमाचरेदौपधवदशन-माचरेत् † °हिंसा चापरिग्रहं NR M, B, Sank, others °हिंसा-परिग्रह

4 No च* in S1 सत्यं च missing in Dc, G2, twice in d1, सत्य चास्तेय च Pa यत्तेन G1, याज्ञेन Dc, पत्रेन (?) d2, सत्येन G2, यत्नेनेह रक्षतो यत्नेन हे etc, G7

4—5 हे रक्षव्यो हे रक्षव्य इति D1-b-3 n o, S1-b, हि रक्षव्यो हि रक्षव्या इति Dk, हे रक्षस्ते पश्चव्यो हे रक्षव्य इति (!) Weber A, हे रक्षतो द्वे (!) रक्षतो हे रक्षत इति Weber B, हे रक्षवा हे रक्षव्यो । इति तृतीयखण्ड ॥ d2, हरे जतो हरे जत इति S1, हि रक्षेदिति V udy †

5 ॥३॥ NR, B, no numeral in others, ॥४॥ ours

अथातः परमहंसपरिव्राजकानामासनशयनादिकं भूमौ। ब्रह्मचारिणां मृत्पात्रं वा अलाबुपात्रं दारुपात्रं वा। यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्त्युदरपात्रं पाणिपात्रम्। ओं हि ओं हि ओं हीत्येतदुपनिषदं विन्यसेत्। खल्वेतदुपनिषदं विद्वान्य एवं वेद।

पालाशं वैल्वमौदुम्बरं दण्डमजिनं मेखलां यज्ञोप-

---

1 अत. परं परमहंस° d3, g   परमहंसानां आसन° d2 °शयनाभ्यां S1, d3, P, SR save B

2 ब्रह्मचारिणां S1, d3, P, SR, Sank, ब्रह्मचर्य others मृण्मयपात्रं d2, मृत्पात्रं वा अलाबु° (so) NS save Sa-b, d2 (मृत्पात्रं अलाबु° Sb), वाऽलाबु P (save स-घ), no अलाबुपात्रं Pघ वेणुपात्रं for दारुपात्र G2, Weber B, दारुपात्रं वेणुपात्रं T2-3, Gb-1, M, दारुपात्र वैणवं G7

3 Cf note on काम°——चान्यदपीह (p ८)   यतीना added after वा by NS (यतिना d2), d3, B   यत्र यो Sa; यतयो हि NS, d1-3, T4, g, N1, M, यतयो वा Tb   विशन्ति for प्रविशन्ति Sa

3—4 उदरपात्र पाणिपात्रं NS, others पाणिपात्रमुदरपात्रं वा

4—5 हीति विन्यसेत् Da, d1-5, हीति only, Db, हीत्येतद्विन्यसेद्विन्यसेत् D1, ह्येतद्विन्यसेदुपनिषदं Pघ, ह्येतदुपनिषदं विन्यसेत् SR, d3.

5 खल्वेतदुपनिषदं विद्वान् De-j-k-l-n-o, d2, Sb, खल्वेतामु° D1, Pघ, खल्वेतदुपनिषदं missing in others

6 बैल्वमाश्वत्थमौदुम्बरं d1, B, वैल्वमौदुम्बरमाश्वत्थं T1. No

अथ संन्यासोपनिषत्

ॐ । अथाहिताग्निर्म्रियेत प्रेतस्य मन्त्रैः संस्कारो-पतिष्ठते । स्वस्थो वाश्रमपारं गच्छेयमित्येतान्पितृ-मेधिकानोपधिसंभारान्संभृत्यारण्ये गत्वामावास्यायां प्रातरेवाग्नीनुपसमाधाय पितृभ्यः श्राद्धतर्पणं कृत्वा ब्राह्मेष्टिं निर्वपेत् ।

स सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

---

2 म्रियते Sa corrected to म्रियेत Dj Sb, म्रियेत corrected to म्रियते Db सस्कारोत्रो° Sa

3 स्वच्छो S गच्छेदिति Dc स एतान् for एतान Dc, एतासा NS save Dc Read पैतृ°

4 °मेधकामो विधिवत्सभा (निधिसभा° Dc) NS °मेधिकामोप-धिविधिवत्सभा° (so) D12 सभारा सभृ° Dc, सभारा भृ° Da †

5 °ान्तरेऽग्नीन् Pa, °ान्तेऽग्नीन् Pb, °ान्तेऽग्निम् Da-b c, Sb

6 ब्राह्मेष्टि Da b c, Sb, Jacob, महेष्ट Sa, ब्रह्मेष्टिं others

7 Read य सर्वज्ञ. (Mund Up I, 1, 9)

तस्यैषाहुतिर्दिव्या अमृतत्वाय कल्पते ॥

इत्येवम् । अत ऊर्ध्वं ।

यद्ब्रह्माभ्युदयद्दिवं च लोकमिदममुं च सर्वं ।

सर्वमभिजन्युः सर्वश्रियं दधतु सुमनस्यमाना ॥

ब्रह्म जज्ञानं [प्रथमं पुरस्ताद्

वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।

स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः

सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥] इति ।

ब्रह्मणेऽथर्वणे प्रजापतयेऽनुमतयेऽग्नये स्विष्टकृत

इति हुत्वा ।

यज्ञ यज्ञं गच्छ [यज्ञपतिं गच्छ ।

स्वां योनिं गच्छ स्वाहा ॥

एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः ।

सुवीर्यः स्वाहा ॥]

इत्यप्नावरणी हुत्वा ।

1. तस्यैवाहु° D1, P4 °व्या अमृ° ॥

1—2 कल्पत इत्येवम N9, others कल्पतामित्येवम्.

3 °घद्दिवं P only, others यद्दिवं Read °मिदमू च सर्वं (Taitt Br III, 1, 1. 5)

4 °जिन्यु De. °जिन्य Di-l °जित्य सर्वांश्रयं Di-b-j-n-o, Sa

ओ चित्सखायं [सख्या ववृत्यां

·वित्तं मे अस्य रोदसी ॥]

इति चतुर्भिरनुवाकैराज्याहुतीर्जुहुयात् । तैरेवोप-
तिष्ठते । अथ

मय्यग्रे अग्निं [गृह्णामि सह क्षत्रेण वर्चसा बलेन ।
मयि प्रजां मय्यायुर्दधामि स्वाहा मय्यग्निम् ॥]

इति च द्वावग्नी समारोपयेत् । व्रतवान्स्यादतन्द्रित
इति । तत्र श्लोकाः ।

[अथ कुण्डिकोपनिषत्]

ब्रह्मचर्याश्रमे खिन्नो गुरुशुश्रूषणे रतः ।

दधतु सुमनस्यमाना all (corrupted?)

5—8 अथाग्नेरग्निमिति च द्वावग्नी समारोपयेत् NS (but अग्ने not in Sb, अग्नि S'a), मय्यग्नेऽग्निमिति चाथो अग्नीन्समारोपयेत् P

8 अतन्द्रित corrupted in NS

9 श्लोक Dc, Sb

10 अथ सामसु कुण्डिकोपनिषत् M कुण्डिकोपनिषत्ख्यातपरिव्राजक-सतति । यत्र विश्रान्तिमगमत्तद्रामपदमाश्रये ॥ Tb, B, आप्याय° all

11 छिन्नो Dc, द्विजो Dık, द्विज other NS, क्षीणे SR (cf

स्वशरीरे समारोपः पृथिव्यां नाश्रुपातकाः ॥
सह तेनैव पुरुषः कथं संन्यस्त उच्यते ।
सनामधेयस्तु स किं यस्मिन्संन्यस्त उच्यते ॥
तस्मात्फलविशुद्धाङ्गी संन्यासं सहतेऽर्चिमान् ।
अग्निर्वनं निष्क्रामति वानप्रस्थं प्रपद्यते ॥
लोकाद्भार्यया सहितो वनं गच्छति संयतः ।
त्यक्त्वा कामान्संन्यसति भयं किमनुतिष्ठति ।

---

1. समाप्याथ for समारोपः SR, °प्यः Dc   चाश्रु° NS'. °पावकाः Dn-o, Jacob 4 MSS, °पावकः Di-j, पातयेत् SR.

2 सहते नैव App, सहितेनैव Di

3 °ध्येयस्तु D12, °ध्येयं स (सं) किं तु Di-j, °धेयसं (स्सं S'a) किं तु other NS', समाधेयस्य स किं तद्यस्मिन् D 1, सनामधेयो यस्मिंस्तु कथं SR

4 धिमान् (for ऽर्चिमान्) Di, धिनाम् Db, र्द्धिमां Dc; र्द्धिनाम् Sb, र्दिनाम् S'a   Pada' संन्यासं संहितात्मनाम् SR

5 अग्निर्वनं *wrong* (Deussen), अग्निवर्णं all   विनिष्क्रम्य SR

6 लोकभयात्सहितो (!) Da-b-c; लोकवद्भार्ययासक्तो SR संयुतः Da-b, S'.

7 त्यक्त° Dc; त्यक्तु° Da, Sb; त्यक्तुं S'a   किमनुतिष्ठति NS', किमनुपश्यति P   HSI संत्यक्त्वा संसृतिसुखमनुतिष्ठति किं मुधा SR (but संसृतिभय° Ta-b)

वेदानधीत्यानुज्ञात उच्यते गुरुणाश्रमी ॥
दारमाहृत्य सदृशमग्निमाधाय शक्तितः ।
ब्राह्मीमिष्टिं यजेत्तस्या अहोरात्रेण निर्वपेत् ॥
संविभज्य सुतानर्थैर्ग्राम्यकामान्विसृज्य च ।
चरेत वनमार्गेण शुचौ देशे परिभ्रमन् ॥
वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा विहितान्नोत्तरैः फलैः ।

Vasistha in Yad II चीर्णब्रह्मचर्यः, also Yama *ibid.*: चीर्णवेदव्रतः, but Angiras *ibid* वनवासात्परिश्रान्तः). °शुश्रूषणपरो Da-b, S'

1. °धीतानु° Da-c, °धीत्यात्रानु° (so) S'b

3. तस्या *cr conj.*, तासाम् all °रात्राणि NS'

4. सुतानर्थान् NS' save Dc, °र्थे. Dc, °र्थैः P; °र्थे SR. ग्राम्यान् Da, साम्य° S', सम्यक् Db

5. चरेत्सुवर्णवर्णेन S', (corr from °त्सुपर्ण°) Db, चारुसुवर्णेन (!) Dc, चरेत वनचर्येण Na 1; संचरन्वनमार्गेण SR. °भ्रमः P save ग; °भ्रमान् Dc.

6. °क्षांबु° NS' °क्षो° *cr conj* (Deussen) विहितानोत्तरैः फलैः Calc ed.; विहितानोत्तरः फलैः P; so NS' save Di, but °नौ° (Sa °नौत्तरा), विहितातोत्तरं फलैः Di; विहितानोत्तरफलैः Jacob 4 MSS. out of 5; विविधानोत्तरफलैः DII, Na. 2; विहितैः कन्दमूलकैः SR +

स्वशरीरे समारोपः पृथिव्यां नाश्रुपातकाः ॥
सह तेनैव पुरुषः कथं संन्यस्त उच्यते ।
सनामधेयस्तु स किं यस्मिन्संन्यस्त उच्यते ॥
तस्मात्फलविशुद्धाङ्गी संन्यासं सहतेऽर्चिमान् ।
अग्निर्वनं निष्क्रामति वानप्रस्थं प्रपद्यते ॥
लोकाद्भार्यया सहितो वनं गच्छति संयतः ।
त्यक्त्वा कामान्संन्यसति भयं किमनुतिष्ठति ।

---

1 समाप्याथ for समारोपः SR, °प्यः Dc चाश्रु° NS' °पावकाः Dn-o, Jacob 4 MSS, °पावकः Di-j, पातयेत् SR

2 सहते नैव App, सहितेनैव Di

3 °ध्येयस्तु D12, °ध्येयं स (सं) कि तु Di j, °धेयसं (स्सं S'a) कि तु other NS', समाधेयस्य स किं तद्यस्मिन् D'1; सनामधेयो यस्मिंस्तु कथं SR

4 र्धिमान् (for ऽर्चिमान) Da, र्धिनाम् Db, र्द्धिमां Dc, र्द्धिनाम् S'b, र्दिनाम् Sa Pada संन्यासं संहितात्मनाम् SR

5 अग्निर्वनं *ex conj* (Deussen), अग्निवर्णं all विनिष्क्रम्य SR

6. लोकभयात्सहितो (!) Da-b-c, लोकवद्भार्ययासक्तो SR. संयुतः Da-b, S'.

7. त्यक्त° Dc, त्यक्तु° Da, S'b; त्यक्तुं S'i किमनुतिष्ठति NS', किमनुपश्यति P HSI संत्यक्त्वा संसृतिसुखमनुतिष्ठति किं मुधा SR (but संसृतिभय° Ta-b)

किं वा दुःखं समुद्दिश्य भोगांस्त्यजति उच्छ्रितान् ॥
गर्भवासभयाद्भीतः शीतोष्णाभ्यां तथैव च ।
गुहां प्रवेष्टुमिच्छामि परं पदमनामयम् ॥ इति ।
संन्यस्याग्निमपुनरावर्तनं ।
यन्मन्युर्जायामावहत् [

तस्माच्छवोऽप्युच्यते ॥]

इत्यथाध्यात्ममन्त्राञ्जपन्दीक्षामुपेयात् । काषायवासाः
कक्षोपस्थलोमयुतः स्यात् । ऊर्ध्वबाहुको विमुक्तमार्गो

---

1 समुत्सृज्य and अनुस्मृत्य Ib, समुत्सृज्य T1, अनुस्मृत्य other SR उत्थितान् Dc S1, उच्छ्रितान् other AS, चोच्छ्रितान् SR, सुस्थितान् P

3 गुह्या M, गुह्य other SR

4 सन्यासा° D1 b c k o °ग्निं न पु° P

5 Corrupted in Db c, S (°मावहमिति), SR (यन्मृत्युर्जाय-मावहमिति)

8 जपेद् for जपन् P

8—9 °वासकक्षोपस्थलोमयुत स्यादित्यूर्ध्व° AS, °वासा कक्षोपस्थ-लोमानि वर्जयेत् P, SR +

9 ऊर्ध्वबाहुको विमुक्त° D1 only, ऊर्ध्वको बाहुविमुक्त° other AS ऊर्ध्वणपायुविमुक्त° D11, ऊर्ध्वगोचरबाहुर्विमुक्त° T1, ऊर्ध्वगो-

भवेत् । अनिकेतश्चरेत् । भिक्षाशी न दद्यात् । पवित्रं धारयेज्जन्तुसंरक्षणार्थम् । तत्र श्लोकाः ।

कुण्डिकां चमसं शिक्यं त्रिविष्टब्धमुपानहौ ।
शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनं तथा ॥
पवित्रं स्नानशाटीं च उत्तरासङ्गमेव च ।
अतोऽतिरिक्तं यत्किञ्चित्सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥

बाहुर्विमुक्त° Tb, Bन; ऊर्ध्ववाहुर्विमुक्त° Ga, M, B; ऊर्ध्वगोपायुर्विमुक्त° other SR and P.

1. भवेत् *ex conj.*; भवति all   अनिकेतश्चरेत् Pक-घ, SR; अन्तयैव चेत् others.   भिक्षाशी न Kths. Up.; भिक्षाशीनि Da; भिक्षसिनि S; भिक्षासिनि न Dc, भिक्षाशनं (no न) other NR; भिक्षाशी निदिध्यासनं SR.   दद्यात् Kths. Up.; दध्यात् others.

2. र्थः Dc   अत्र Dc, तदपि SR   श्लोकः Dc, S'b; श्लोका भवन्ति SR.

3. त्रिविष्टपम् all; त्रिविष्टब्धं Kths. Up.   उपानहम् P; अनामयम् S'b.

4. °नं छादनं Ga

5. तु for first च Pग.   °ङ्गमेव च Db, SR, Kths. Up. others °ङ्गत्रिदण्डः.

6. Pāda° अन्यच्चापेक्ष्यते किञ्चित् M. Bन.

नदीपुलिनशायी स्याद्देवागारेषु वाप्युत ।
नात्यर्थं सुखदुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ॥
स्नानं पानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत् ।
स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत्परान् ॥
भिक्षादि वैदलं पात्रं स्नानद्रव्यमवारितम् ।
एतां वृत्तिमुपासीत यतेन्द्रियो जयेत्सदा ॥

विद्याया मनसि संयोगो, मनसाकाशश्चाकाशा-
द्वायुर्वायोर्ज्योतिर्ज्योतिष आपोऽद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या

---

1 वाप्युत N u 2 others वाह्यत

2 ताडयेत् S

3 पान Tb M B, ध्यान Di Pसघ दान others †

5 भिक्षादि variant of Tb उदाहृतम् for अवारितम् Pग

6 एव SR °सीत NS Pवगव सीनो SR °सीना Pवच यतेन्द्रियो जयेत्सदा Do k जितेन्द्रियो (य D i b Sa) जयेत्सदा (यजेत्सदा Db) other NS and Pग यतेन्द्रियो जयेत्सदा SR घातयन्तीन्द्रियाणि च P sa so ग †

7 विद्याया etc 'P विधाय (विधास Db) मम सयोगो D i b c, विद्याया समसयोगो Sb विधाया मम सयोगो Sa विधाय मनुसयोग मनसा भावयेत्सुधी । आकाशाद्वायु° SR

8 पृथिव्या not in SR

[ओपधय ओपधीभ्योऽन्नमन्नाद्रेतो रेतसः पुरुप] इत्येपां भूतानां [य एवमुत्पत्तिं जानाति स] ब्रह्म प्रपद्यतेऽजरममरमक्षरमव्ययं प्रपद्यते तदभ्यासेन प्राणापानौ संयम्य । तत्र श्लोकाः ।

वृपणापानयोर्मध्ये पाणी आस्थाय संश्रयेत् ।
संदश्य शनैर्जिह्वां यवमात्रे विनिर्गताम् ॥
मापमात्रीं तथा दृष्टिं श्रोत्रे स्थाप्य तथा भ्रुवि ।

---

1. This line added *ex conj*, *cf.* Taitt Up II, 1

2 इति not in SR एतेषां Sa Bracketed passage added *ex conj*

3 प्रपद्ये (for प्रपद्यते) SR save Tb, प्रपद्यते and प्रतिपद्यते Tb प्रपद्ये (for प्रपद्यते) SR, but Tb adds प्रपद्यते as a variant After प्रपद्यते the text is interrupted, in SR, by the first four of the final ten stanzas below (transposition ours)

4 श्लोक: Dc, Sb, श्लोका भवन्ति SR

5 वृपणापीन° Dc, S

6 संदृश्य NS, संदिश्य Ta, संदश्य others. शनैः S, Da, SR; सनैः Db, सानैः Dc, वशनैः P

7. °मात्रीं NS save Dc, SR save Tb; °मात्रं Tb, मात्रां P, Dc भुवि Da-b, Sa, SR.

श्रवणे नासिके गन्धाञ्छब्दांश्च स्पर्शयेन्न तु ॥
अथ शैवं पदं यत्र तद्ब्रह्म तत्परायणम् ।
तदभ्यासेन लभ्येत पूर्वजन्मार्जितात्मना ॥
अथ तैः संभूतैर्वायुः संस्थाप्य हृदयं तपः ।
ऊर्ध्वं प्रपद्यते देहाद्भित्त्वा मूर्धानमव्ययम् ॥

---

1 HSl. *ex conj.*, श्रवणे (श्रावणे Db) नासिके न (no न S'a) गन्धाय न त्वचं (त्वचं Db) न स्पर्शयेत् (स्पर्शयति NS') ॥ NR; श्रवणे नासिके गन्धा यतस्त्वं (यतस्तं M, यत्तस्त्वं with variant यतस्त्वं Tb, धनस्त्वं Ta) न च संश्रयेत् ॥ SR.

2. इति for अथ Da-b, S'. शैव॰ M. तत्तद्ब्रह्म परापरम् Sb, यत्परात्परं for तत्परायणम् Db-c; यत्परापरं Da; परापरम् S'a; तद्ब्रह्म ब्रह्म तत्परम् SR.

3. तदाभ्या॰ Tb ॰सान with variant ॰सेन Tb लभ्येत SR save Ta-b; लभ्येते Ta; लभ्यते others. ॰र्चिता॰ for ॰र्जिता॰ P, Nār. ॰ना Dl-m-o, SR save B, ॰नां B; ॰नो: Da-b-c, Sb; ॰नः other NR and Nār.

4. संश्राव्य for संस्थाप्य Da-c, S'a, Ta-b; संश्राव्या Sb., संश्राव्य हृदयं corrected to संस्थाप्य हृदये Db HSl संभूतैर्वायुसंश्रावैर्हृदयं तप उच्यते । SR (but ॰संश्राव्य हृदयं etc, Ta-b).†

5. मूर्धनि for मूर्धानमव्ययम् Da, S'a b, ॰तुमूर्द्धनि for same, Dc; मूर्धामयमूर्द्धानमस्य etc (see next note), Db.

स्वदेहस्य तु मूर्धानं ये प्राप्य परमां गतिम् ।
भूयस्ते न निवर्तन्ते परावरविदो जनाः ॥

[संन्यासोपनिषत्समाप्ता ॥]

मय्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः ।
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् ॥
न मे देहेन संबन्धो मेघेनेव विहायसः ।
अतः कुतो मे तद्धर्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥

आकाशवत्कल्पविदूरगोऽह-
मादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् ।
अहार्यवन्नित्यविनिश्चलोऽह-
मम्भोधिवत्पारविवर्जितोऽहम् ॥

1—2. So SR, NR is quite corrupt अथायं मूर्धानमस्य देहैपा (देहस्यैपा S; देहेहैपा Dc) गतिर्गतिमतां (मतिर्मतिमतां Db; मतिर्मतिमतो Dc, Sa; मतिमतिर्मतो Sb; मतिमतो Da) ये प्राप्य परमां गतिं भूयस्ते न निवर्तन्ते परात्परमवस्थात्परात्परमवस्थादिति (परापरमवस्थितां NS). †

4—4 (p. २६). *Cf.* p. २३, last note to line 3.

6. देहो न Ta, Ga.

7. अन्तः Tb.

9. ऽस्पृहः for ऽहम् Tb.

नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं
पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः ।
अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी
निरीश्वरोऽहं निरहं च निर्ममः ॥

न साक्षिणं साक्ष्यधर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् ।
अविकारमुदासीनं गृहधर्माः प्रदीपवत् ॥

जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मकः ।
नाहं विलिप्ये तद्धर्मैर्घटधर्मैर्नभो यथा ॥

निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि
निष्कलोऽस्मि निराकृतिः ।
निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि
निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः ॥

सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः ।
केवलाखण्डबोधोऽहं स्वानन्दोऽहं निरन्तरः ॥

स्वमेव सर्वतः पश्यन्मन्यमानः स्वमद्वयम्

---

3 °शेष and variant °जैव Tb

6. गृही Ta, M

९ तद्धर्मैः स्फुट° M

स्वानन्दमनुभुञ्जानो निर्विकल्पो भवाम्यहम् ॥
गच्छंस्तिष्ठन्नुपविशञ्छयानो वान्यथापि वा ।
यथेच्छया वसेद्विद्वानात्मारामः सदा मुनिः ॥

इत्युपनिषत् ॥

कुण्डिकोपनिषत्समाप्ता ॥

कठश्रुत्युपनिषत्

अथ कठश्रुत्युपनिषत्

ॐ । योऽनुक्रमेण संन्यसति स संन्यस्तो भवति । कोऽयं संन्यास उच्यते । कथं संन्यस्तो भवति । य आत्मानं क्रियाभिः सुगुप्तं करोति मातरं पितरं भार्यां पुत्रान्सुहृदो बन्धूननुमोदयित्वा ये चास्यर्त्विजस्तान्सर्वांश्च पूर्ववद्वृणीत्वा वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात् । सर्वस्वं दद्यात् । यजमानस्याङ्गानृत्विजः सर्वैः पात्रैः

---

1 For the title see Preface and variants of colophon अथ सन्यासोपनिषत् । etc SR see Bsa Up

2 सन्यस्यति Ta b G6

3 इत्युच्यते for उच्यते G6

4 No य in Sb यत्र Gc No सु SR

5 भार्यां not in Ga भार्या Db सुहृदो not in SR save D4

6 वैश्वानरेष्टिं SR save D4 निर्वपेत् for कुर्यात् SR save D4

7 स्याङ्गम् for स्याङ्गान् Sb ऋत्विज ऋत्विज for ऋत्विज Db Sb, स्य गा (गा Ta) ऋत्विज SR पात्रै corr to पत्रै Sb

समारोप्य यदाहवनीये गार्हपत्येऽन्वाहार्यपचने स-भ्यावसथ्ययोश्च प्राणापानव्यानोदानसमानान्सर्वान् सर्वेषु समारोपयेत् । सशिखान्केशान्निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं सर्वमित्यनुमन्त्रयेत् । यद्यपुत्रो भवत्यात्मान-मेवं ध्यात्वानवेक्षमाणः प्राचीमुदीचीं वा दिशं प्रव्र-जेत् । चतुर्षु वर्णेषु भैक्षचर्यं चरेत् । पाणिपात्रेणा-

---

1 यथा° D4 °त्ये वान्वाहार्य° SR

2 °सभ्यथयोश्च Ta b, M, °सथयोश्च NR save Da, Bik.2, C No च G6

2—3 सर्वान्सर्वेषु समारोपयेत् twice in C, followed by प्रथमः खण्ड॰ [॥१]॥ in Dc, Sa, Bik 1-2, C

3 सशिखा Tb छित्वा for निष्कृत्य Ta, परित्यज्य Gb, उत्पाट्य Ta-b, Ga, nothing D4, M, B विसृज्य not in G6

4 छित्वा for निष्क्रम्य G6, D4, B, M, निश्रम्य d ब्रह्मा C, D4, B, ब्राह्मणः Ga

5 °येत् ॥१॥ यद्य° Do यद्यद्पुत्रो Tb, Gc, यद्यप्रजा T 17.

6 एव Sb, C, Vn, Nar, SR, others एवं °वेक्ष° SR save Ta-b, °वेक्ष्य° Di, Sb, d, others °पेक्ष°, cf below, p ३७, 1 3 °माणं C प्राचीमुदीर्चीं वा दिशं not in Ta वा inserted after दिशं by Db-c, Sa b, d, Ta

7 त्रिषु वर्णेषु Tb, Ga-c, Bv, चतुर्वर्णेषु Vaidy भैक्ष° C,

शनं कुर्यादौपधवत्प्राश्नीयाद्यथालाभमश्नीयात्प्राण-संधारणार्थं यथा मेदोवृद्धिर्न जायते कृशीभूत्वा। ग्राम एकरात्रं, नगरे पञ्चरात्रं, चतुरो मासान्वार्षिकान्ग्रामे वा नगरे वापि वसेत्। विशीर्णं वस्त्रं वल्कलं वा प्रतिगृह्य नान्यत्प्रतिगृह्णीयात्। यद्यशक्तो भवति येन क्लेशासहः स तप्यते तप इति।

---

d, मैक्षा° Dc-4, Ta-b, Ga-c-6, भैक्ष्या° Sb, भिक्षा° M, भिक्ष° B; others भैक्ष्य° °चर्यां Da, d.

1 औपधवदशनमाचरेदौपधवदशनं प्राश्नीयात् SR save Tb; औपधवदशनं प्राश्नीयात् only, Tb यथायथालाभम् Dc, Bik. 1-2

2 कृशो G6, M, B, ऋपि (?) d Instead of कृशीभूत्वा Visv. has ऽरण्यनिष्ठो भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेत्।

3 ग्रामैक° D4, M

4 वा नि° for वापि Ta After वसेत् SR adds. पक्षा वे मासा इति द्वौ मासौ वा वसेत् विशीर्णवस्त्रं Ta-b, G6, M.

5 प्रतिगृह्यमाणो for प्रतिगृह्य Dj, Bik 1, S'a-b, d, C; प्रतिगृह्णीयात् SR.

6. येन *ex conj.*; यो नः Do; यो न other NR; nothing R.
यो नक्लेशः Nar. क्लेश——इति Di only
इति Db, *ul.*, but क्लेशः स ह Dc-k-n,
Da; क्लेशः स तपते त (so) तप इति Bd
तप इति S'b; क्लेशः सहः स तस्य ते
तप इति S'a, C; क्लेशातस्तस्यने

समारोप्य यदाहवनीये गार्हपत्येऽन्वाहार्यपचने स-भ्यावसथ्ययोश्च प्राणापानव्यानोदानसमानान्सर्वान् सर्वेषु समारोपयेत् । सशिखान्केशान्निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं सर्वमित्यनुमन्त्रयेत् । यद्यपुत्रो भवत्यात्मानमेवं ध्यात्वानवेक्षमाणः प्राचीमुदीचीं वा दिशं प्रव्रजेत् । चतुर्षु वर्णेषु भैक्षचर्यं चरेत् । पाणिपात्रेणा-

---

1 यथा° D4 °त्ये चान्वाहार्य° SR

2 °सक्थ्ययोश्च Ta-b, M, °सथयोश्च NR save Da, Bik 2, C No च G6

2—3 सर्वान्सर्वेषु समारोपयेत् twice in C, followed by प्रथमः खण्ड: [॥१]॥ in Dc, Śa, Bik 1-2, C

3 सशिरसा Tb छित्वा for निष्कृत्य Ta, परित्यज्य G6, उत्पाट्य Ta-b, Ga, nothing D4, M, B विसृज्य not in G6.

4 छित्वा for निष्क्रम्य G6, D4, B, M, निश्रम्य d ब्रह्मा C, D4, B, ब्राह्मणः Ga

5 °येत् ॥१॥ यद्य° Dc यद्यपुत्रो Tb, Gc, यद्यप्रजा T 17.

6 एवं Sb, C, An, Nar, SR, others एव °वेक्ष° SR save Ta-b, °वेक्ष्य° Da, Sb, d others °पेक्ष°, cf below, p ३७, l 3 °माणं C प्राचीमुदीचीं वा दिशं not in Ta वा inserted after दिशं by Db-c, Śa-b, d, Ta

7 त्रिषु वर्णेषु Tb, Ga-c, Bra; चतुर्वर्णेषु Vaidy भैक्ष° C,

शनं कुर्यादौषधवत्प्राश्नीयाद्यथालाभमश्नीयात्प्राण-
संधारणार्थं यथा मेदोवृद्धिर्न जायते कृशीभूत्वा ।
ग्राम एकरात्रं, नगरे पञ्चरात्रं, चतुरो मासान्वा-
र्षिकान्ग्रामे वा नगरे वापि वसेत् । विशीर्णं वस्त्रं
वल्कलं वा प्रतिगृह्य नान्यत्प्रतिगृह्णीयात् । यद्य-
शक्तो भवति येन क्लेशसहः स तप्यते तप इति ।

र्तं, भैक्षा° Dc-4, Ta-b, Ga-c-6, भैक्ष्या° Sb; भिक्षा° M; भिक्ष° B; others भैक्ष्य° °चर्यां Da, d.

1. औपधवदशनमाचरेदौपधवदशनं प्राश्नीयात् SR save Tb; औपधवदशनं प्राश्नीयात् only, Tb. यथायथालाभम् Dc, Bik. 1-2.

2 कृशो G6, M, B, ऋपि (?) d. Instead of कृशीभूत्वा Visv. has. ऽरण्यनिष्ठो भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेत् ।

3. ग्रामैक° D4, M

4. वा नि° for वापि Ta. After वसेत् SR adds: पक्षा वे मासा इति द्वौ मासौ वा वसेत् विशीर्णवस्त्रं Ta-b, G6, M.

5 प्रतिगृह्यमाणो for प्रतिगृह्य Dj, Bik.1, S'a-b, d, C; प्रति-गृह्णीयात् SR.

6. येन *ex conj.*; यो नः Do; यो न other NR; nothing SR. यो नक्लेशः Nār. क्लेश——इति Di only; क्लेशसहः स तस्य तप इति Db; *id*, but क्लेशः स ह Dc-k-n, d; क्लेशः स तस्य तप इति Da; क्लेशः स तपते त (१०) तप इति Bik.1, क्लेशः सहः (१०) स तप्यते तप इति S'b; क्लेशः सहः स तस्य ते तप इति Dj-o; क्लेशः स तप्यते तप इति S'a, C; क्लेशतस्तस्यते तप इति G6; क्लेशतस्तप्यते तप इति

5

योे वा एवं क्रमेण संन्यसति यो वा व्युत्तिष्ठति किमस्य यज्ञोपवीतं कास्य शिखा कथं चास्योपस्पर्शनमिति । तान्होवाच । इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं, या विद्या सा शिखा, नीरैः सर्वत्रावस्थितैः कार्यं निर्वर्तयन्नोदपात्रे । जलतीरे निकेतनं हि ब्रह्मवादिनो वदन्ति । अस्त-

---

other SR   तप इत ॥२॥ Do

1 सन्यस्यति SR, V1s1, सन्यस्य Gc   यो वा (second) missing in Dc   एव पश्यति for व्युत्तिष्ठति SR

2 का वास्य for कास्य NR, V1s1   चा° D1-b, others वा°

3 त for तान् SR, V1s1

4 यथात्मध्यान T1 b, यदात्मज्ञान Gc   या Db, Sb, Gb, missing elsewhere   विद्यात्सा T1 b D4, Bक   No सा G6, M, V1sv   नीचै Bik 2, नीते Dc नीर Sb, नीतैर d, नैरे 1b, निकृत्तै T17, निवर M Bक, निवैर G6

5 त्रोप° for ताव° T17   °ते G6, M, °ते Bक   निर्वर्तयेन्नो V1s1 (p २४), निवर्तयन्तु Db 1 k 1, others save Cu, निर्वर्तयन्तु Cu, निवर्त्तयनु°   उदयाने Db, उदपानेण Cu उद फद (?) T17, उदरपानेण SR +

—6 जलतीर° Db नदीतीरे G1 भुजतिरे (?) G6

6 ह for हि Da c, nothing SR   °वासिनो Sb

मित आदित्ये कथं चास्योपस्पर्शनमिति । तान्होवाच ।

यथाहनि तथा रात्रौ नास्य नक्तं न वा दिवा । तदप्येतदृषिणोक्तं । सकृद्दिवा हैवास्मै भवति । य एवं विद्वानेतेनात्मानं संधत्ते संधत्ते ।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

देवा ह वै समेत्य प्रजापतिमब्रुवन् । न विदामो न विदाम इति । सोऽब्रवीद्ब्रह्मिष्ठेभ्यः । मे तद्वदतो ज्ञास्यथेति । ततो वै ते ब्रह्मिष्ठा न वदन्तो न वदन्त इत्येतत्सर्वम् । देवानां सार्ष्टि-

---

1 चा° Da-b-c, Sa, d, Ta, G6, others वा.

3 No चा in SR

5 विद्वान्तेनात्मानं Sa-b, विद्वांस्तेनात्मानं Dj, विद्वाननेनात्मानं Dn; विद्वान् नैतेनात्मानं C, Nar. संधत्ते missing in d, Bik.1, SR.

6 द्वितीयः खण्डः ॥ [२ ॥] Dc, Sa, Bik.1-2, C; ॥३॥ only, Do For SR see Bsa. Up.

7—2 (p. ३६) This section in NR only; see Preface.

7 No न' Cx.

8—9. मे तद्वदतो not in Dc 10 °न्ता for °न्तो Dc, d.

तां सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छति य एवं वेद । १ ।

[देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन् । अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्याम् । स प्रजापतिरब्रवीत् ।] सशिखान्केशान्निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारस्त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं धाता त्वं विधाता त्वं त्वष्टा त्वं प्रतिष्ठासीति वदेत् । अथ पुत्रो वदति । अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं वषट्कारोऽहमोंकारोऽहं स्वाहाहं स्वधाहं धाताहं

---

1 क्ता for ॰क्यता d   सायो॰ Da b d

—4 देवा—अब्रवीत् SR only introduced by अथ कठोपनिषत् (याजुषी कठोपनिषत् Gb M कठरुद्रोपनिषत् B) । परिव्रज्याधर्मपूगालङ्कारा यत्पद् ययु । तदहं कठविद्यार्थं रामचन्द्रपदं भजे (Tb B only) ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ।

4—5 निष्कृत्य Ta b M, B निकृत्य Viś 3 MSS out of 5

6 त्वमोंकार missing in Sa b

7—8 त्व त्वष्टा त्व प्रतिष्ठासीति missing in Ta b

8 वदेत् not in AR

9 स्वाहाह स्वधाह not in Dc Sb

विधाताहं त्वष्टाहं प्रतिष्ठास्मीति । तान्येतानि । अनुव्रजन्नाश्रुमापातयेत् । यदश्रुमापातयेत्प्रजां वियां छिन्द्यात् । प्रदक्षिणमावृत्येतश्चेतश्चानवेक्षमाणाः प्रत्यायन्ति । स स्वर्ग्यो भवति । २ ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेदौ वेदान्वा चरितब्रह्मचर्यो दारानाहृत्य पुत्रानुत्पाद्य ताननुरूपाभिर्वृत्तिभिर्वितत्येष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैस्तस्य संन्यासो गुरुभि-

1. विधाताहं not in Sb   त्वष्टाहं not in Bik 1

2 यद्यश्रुम् S'a, Ga   प्रजा Bik 1-2, प्रजान् Da-c, S'a, d.

2—3 वियात् Da-c, S'a, d, वियात् Bik 2, त्विया (?) Db

3 °त्येतश्चेतश्चा° d only, °त्येतश्चेतश्चा° other NR save C, °त्यैतश्चैतश्चा° C, SR, Nar   °पे° for °क्षे° Bik 1   °क्ष्य° NR save S'a, C   °माण: for °माणा Db-c-i-j, S'a, Ta-b

4 प्रत्यायेति Da-b-k-n-o, Sa-b, प्रत्यायति Di-j   स्वर्गो C and variant of Tb   स स्वर्ग्यो भवति Du-12, Ta-b, Gb, M, B, twice in others, but no स[2] in Da, S'b.   तृतीयः खण्डः ॥ [३॥] Dc, S'a, Bik 1-2, C, nothing SR

5—6 For वेदौ——°चर्यो SR reads वेदोक्ताचरितब्रह्मचर्यो

6. ताननुपा° B.   °पादिभि: for °पाभि: Ta-b, Ga, M, B

7. °त्येष्ट्या Ta   तस्य not in Ga, M   संन्यासे Tb, संन्यसेद् Ga, M.

तां सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छति य एवं वेद । १ ।

[देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन् । अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्याम् । स प्रजापतिरब्रवीत् ।] सशिखान्केशान्निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारस्त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं धाता त्वं विधाता त्वं त्वष्टा त्वं प्रतिष्ठासीति वदेत् । अथ पुत्रो वदति । अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं वषट्कारोऽहमोंकारोऽहं स्वाहाहं स्वधाहं धाताहं

---

1 °कतां for °क्यतां d   सायो° Da-b, d

3—4 देवा——अब्रवीत् SR only, introduced by अथ कठोपनिषत् (याजुषी कठोपनिषत् Gb, M, कठरुद्रोपनिषत् B) । परिव्रज्याधर्मपूगालङ्कारा यत्पद ययु । तदहं कठविद्यार्थं रामचन्द्रपदं भजे (Tb, B only) ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ।

4—5 निष्कृष्य Ta-b, M, B, निकृत्य Visv 3 MSS out of 5

6 त्वमोंकारः missing in Sa-b

7—8 त्वं त्वष्टा त्वं प्रतिष्ठासीति missing in Ta-b

8 वदेत् *not in* NR

9 स्वाहाहं स्वधाहं not in Dc, Sb

विधाताहं त्वष्टाहं प्रतिष्ठास्मीति । तान्येतानि । अनुव्रजन्नाश्रुमापातयेत् । यदश्रुमापातयेत्प्रजां विद्यां छिन्द्यात् । प्रदक्षिणमावृत्येतश्चेतश्चानवेक्षमाणाः प्रत्यायन्ति । स स्वर्ग्यो भवति । २ ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेदौ वेदान्वा चरितब्रह्मचर्यो दारानाहृत्य पुत्रानुत्पाद्यताननुरूपाभिर्वृत्तिभिर्वितत्येष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैस्तस्य संन्यासो गुरुभि-

---

1. विधाताहं not in S'b. त्वष्टाहं not in Bik 1

2 यद्यश्रुम् S'a, Ga प्रजा Bik 1-2 ; प्रजान् Da-c, S'a, d.

2—3. विद्यात् Da-c, S'a, d, विद्यात् Bik 2 ; त्विद्या (?) Db

3. °त्येतश्चेतश्चा° d only, °त्येतच्चेतच्चा° other NR save C; °त्यैतच्चैतच्चा° C, SR, Nar. °पे° for °वे° Bik.1. °क्ष्य° NR save S'a, C °माणः for °माणाः Db-c-i-j, S'a, Ta-b

4 प्रत्यायेति Da-b-k-n-o, S'a-b, प्रत्यायति Di-j. स्वर्गो C and variant of Tb स स्वर्ग्यो भवति Du-12, Ta-b, Gb, M, B ; twice in others, but no स² in Da, S'b. तृतीयः खण्डः ॥ [३॥] Dc, S'a, Bik.1-2, C ; nothing SR.

5—6. For वेदौ——°चर्यो SR reads वेदोक्ताचरितब्रह्मचर्यो.

6. ताननुपा° B. °पादिभिः for °पाभिः Ta-b, Ga, M, B.

7. °त्येष्ट्वा Ta. तस्य not in Ga, M. संन्यासे Tb ; संन्यसेद् Ga, M.

तां सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छति य एवं वेद् । १ ।

[देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन् । अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्याम् । स प्रजापतिरब्रवीत् ।] सशिखान्केशान्निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारस्त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं धाता त्वं विधाता त्वं त्वष्टा त्वं प्रतिष्ठासीति वदेत् । अथ पुत्रो वदति । अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं वषट्कारोऽहमोंकारोऽहं स्वाहाहं स्वधाहं धाताहं

---

1. °कतां for °क्यतां d   सायो° Da-b, d.

3—4 देवा—अब्रवीत् SR only, introduced by अथ कठोपनिषत् (याजुषी कठोपनिषत् Gb, M; कठरुद्रोपनिषत् B) । परिव्रज्याधर्मपूगालङ्कारा यत्पदं ययुः । तदहं कठविद्यार्थं रामचन्द्रपदं भजे (Tb, B only) ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ।

4—5. निष्कृष्य Ta-b, M, B; निष्कृत्य Viś. 3 MSS out of 5.

6. त्वमोंकारः missing in Sa-b

7—8 त्वं त्वष्टा त्वं प्रतिष्ठासीति missing in Ta-b.

8 वदेत् not in NR.

9. स्वाहाहं स्वधाहं not in Dc, Sb.

विधाताहं त्वष्टाहं प्रतिष्ठास्मीति । तान्येतानि । अनुव्रजन्नाश्रुमापातयेत् । यदश्रुमापातयेत्प्रजां विद्यां छिन्द्यात् । प्रदक्षिणमावृत्येतश्चेतश्चानवेक्षमाणाः प्रत्यायन्ति । स स्वर्ग्यो भवति । २ ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेदौ वेदान्वा चरितब्रह्मचर्यो दारानाहृत्य पुत्रानुत्पाद्यताननुरूपाभिर्वृत्तिभिर्वितत्येष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैस्तस्य संन्यासो गुरुभि-

---

1. विधाताहं not in S'b. त्वष्टाहं not in Bik 1.

2. यद्यश्रुम् S'a, Ga प्रजा Bik 1-2; प्रजान् Da-c, S'a, d.

2—3. विद्यात् Da-c, S'a, d, विंद्यात् Bik 2; त्विद्या (!) Db.

3. °त्येतश्चेतश्चा° d only, °त्येतचेतचा° other NR save C; °त्यैतचैतचा° C, SR, Nar. °पे° for °वे° Bik.1. °क्ष्य° NR save S'a, C °माणः for °माणाः Db-c-i-j, S'a, Ta-b

4. प्रत्यायेति Da-b-k-n-o, S'a-b, प्रत्यायति Di-j. स्वर्गो C and variant of Tb. स स्वर्ग्यो भवति Du-12, Ta-b, Gb, M, B; twice in others, but no स[2] in Da, S'b. तृतीयः खण्डः ॥ [३॥] Dc, S'a, Bik.1-2, C; nothing SR.

5—6. For वेदौ——°चर्यो SR reads वेदोक्ताचरितब्रह्मचर्यो.

6. ताननुपा° B. °पादिभिः for °पाभिः Ta-b, Ga, M, B.

7. °त्येष्ट्वा Ta. तस्य not in Ga, M. संन्यासे Tb; संन्यसेद् Ga, M.

रनुज्ञातस्य वान्धवैश्च । सोऽरण्यं परेत्य द्वादशरात्रं पयसाग्निहोत्रं जुहुयाद् द्वादशरात्रं पयोभक्षः स्यात् । द्वादशरात्रस्यान्तेऽग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेत्, प्रजापतये च प्राजापत्यं चरुं, वैष्णवं त्रिकपालम् । अग्निसंस्थितानि पूर्वाणि दारुपात्राण्यग्नौ जुहुयात् । मृण्मयान्यप्सु जुहुयात् । तैजसानि गुरवे दद्यात् । मा त्वं मामवहाय परागा नाहं त्वामवहाय परागामित्येवं गार्हपत्यमेवं दक्षिणाग्निमेवमाहवनीय-

---

1 °तश्च for °तस्य Ga M चरेद्य for परेत्य Db, Sa b

2 स्यात् not in Bik 2

3—4 The words द्वादशकपाल निर्वपेत् added (*ex conj*), *cf* Visv (p १३) तथा च श्रुति । आग्नेयीमेव कुर्यात् । अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपाल् पुरोडाश निर्वपति । प्राजापत्य चरु वैष्णव नवकपाल चेति ।

5 अग्नि for अग्नि° Dc, Sb, d, Ta b, Ga B

6 गुरुवे (!) Db, Sb

7 मामपहाय for मामवहाय Ga, Tb (altered to °वहाय), M, B प्रागा for परागा d, परागा Sa त्वामपहाय for त्वामवहाय Ta Tb (altered to °वहाय) Ga, M, B.

8 गार्हपत्यमेव C only, other NR गार्हपत्यमित्येव

9—1(p ३९) परागामिति गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयेष्वरणिदेशाद् SR

मरणिदेशाद्भस्ममुष्टिं पिबेदित्येके । सशिखान्केशान्नि-ष्कृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतं भूः स्वाहेत्यप्सु जुहुयात् । अत ऊर्ध्वमनशनमपां प्रवेशमग्निप्रवेशं वीराध्वानं महाप्रस्थानं वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् । स यत्सायं प्राश्नीयात्सोऽस्य सायंहोमो यत्प्रातः सोऽयं प्रातः, यद्दर्शे तद्दर्शं यत्पौर्णमासे तत्पौर्णमास्यं, यद्वसन्ते केशश्मश्रुरोमनखानि वापयेत्सोऽस्याग्निष्टोमः सो-ऽस्याग्निष्टोमः । ३ ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

1* °दशात् for देशात् Bik 1 2   सशिखां Ta-b

1—2 निष्कृष्य SR, निकृत्य Vis 3 MSS *out of 5*

3 अग्नि for अग्नि° Sa b, Bik 1

4 स यत्सायं *cr conj*   स य साय NR, पयसा यं Ta-b, M, B, पयसा Ga

6 तद्दर्शे Ta-b, B, तद्दर्शनं Ga, M, तद्दर्शो Db, तद्दार्शे Bik 1, तद्दर्शे others   °मासे Db only, °मास्ये others   °मास्यं SR, °मासो Db, °मास्ये (again) other NR   यद्वसेत् Sa

7 °लोम for °रोम° Dc, Bik 1-2, C, SR   °होम. for °ष्टोम Bik 2, °सोम Bik 1   7—8 सोऽस्याग्निष्टोम. not in SR

9 चतुर्थ खण्ड. ॥ [४] ॥ Dc, Sa, Bik 1-2, C, nothing SR

संन्यस्याग्नीन्न पुनरावर्तयेत् ।

यन्मन्युर्जायामावहत् [

तस्माच्छवोध्युच्यते ॥]

इत्यध्यात्ममन्त्राञ्जपेत् । स्वस्ति सर्वजीवेभ्य इत्युक्त्वा दीक्षामुपेयात् । काषायवासाः । कक्षोपस्थलोमान्वर्जयेत् । लघुमुण्डोऽसूत्रोदरपात्रः । कस्मादित्यध्यात्मम-

1 सन्यासा° D1 n o, Sa b d ग्निं न SR

2 मामन्यु for यन्मन्यु Db c, d मामन्यु Sa b, Visv 2 MSS , मामन्य Visv 1 MS , मापल Visv 1 MS , यन्मन्यु Dc, यन्मर्त्यु Bik 1, यन्मृत्यु SR °वहयेद् for °वहत् S१, d, °वाहयेद् Dc, वाहयेद् other NR and Visv , °वहम् SR

5 इत्यथाध्यात्म° Bik 1 C, इत्याध्यात्म° Db c, Bik 2, Ta पठेत् for जपेत् SR.

6—7 दीक्षा°——कस्मादिति not in SR

6 °वासा Bik 2, Visv , °वासा Dc, others °वास (no Visarga in S१ b) °स्थ S१ b, d

6—1(p ४१) कक्षोपस्थरोमा लघुमुण्डोदरपात्रो [2 MSS out of 4 insert दपात्रो] दकस्मादित्यध्यात्ममस्य ध्यायत ऊर्ध्व° Visv p २२ ("काठकब्राह्मणम्)

7 लघुमुडा Bik 2, लघुदण्डो S१ °पात्र C

7—1 (p ४१) आत्मानमनन्य for अध्यात्ममन्य SR

स्य ध्यायते । ऊर्ध्ववाहुर्विमुक्तमार्गो भवेदनिकेतश्च-
रेत् । भिक्षाशी न दद्यात् । पवित्रं धारयेज्जन्तुसंरक्ष-
णार्थं । वर्षावर्जम् । इति । तदपि श्लोकाः ।

कुण्डिकां चमसं शिक्यं त्रिविष्टब्धमुपानहौ ।
शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनं तथा ॥
पवित्रं स्नानशाटीं च उत्तरासङ्गमेव च ।
यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥

1*. ध्यायंस्तद् for ध्यायते SR save Ta; ध्यायेद् Ta. ऊर्ध्वं SR save Tb; ऊर्ध्वगो for ऊर्ध्वं NR, Tb. बाहुः SR (save Tb) and C; वायुः S'a, Visv.; पायुः others (बाहुः and पायुः Nār.). वियुक्त° Da, S'a, d; विमुक्ति° Ga.

2. भिक्षाशीनं न दद्यात् Visv. 2 MSS. out of 4. यत्किञ्चिन् inserted after भिक्षाशी by Tb, M, B; यत्किञ्च by Ta. नाददात् (alt. from न ददात्) Db; न दध्यात् S'a, M. पवित्रं *ex conj.* (see above p. २१); लवैकं all save d, Visv.; लब्धकं (!) d; प्रणवैकं Visv. p. २२; प्लवैकं Visv. p. २५; ब्रह्मैवैकं द्यालुवंकैर्धार° (!) Visv. p. २२ note (1 MS.). न धावयेत् for धारयेत् SR.

3. वर्षवर्जम् SR. श्लोकः (so) NR; श्लोका भवन्ति SR.

4. °ष्टब्ध° Dc-l-m-o-12-13, Bik.1-2, Ān; others °ष्टप°.

6. °सार्टीं Da-b, Ta.

स्नानं पानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत् ।
नदीपुलिनशायी स्याद्देवागारेषु वा स्वपेत् ॥ ३ ॥
नात्यर्थं सुखदुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ।
स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत्परान् ॥ ४ ॥
[ब्रह्मचर्येण संतिष्ठेदप्रमादेन मस्करी ।
दर्शनं स्पर्शनं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणम् ॥ ५ ॥
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ६ ॥
विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः ।]
एतां वृत्तिमुपासन्तो घातयन्तीन्द्रियाणि च ॥७॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

कठश्रुत्युपनिषत्समाप्ता ॥

---

1 पान SR, ध्यान Dm 13, An, Nir 2, दान other NR +
5—9 These 2½ Slokas are in SR only where they conclude the section on Samnyasa (see Preface)

10 °मीत for °सन्तो Dc, Bik 1 घातय° C only, others तापय° यदिति for च Db Sa, d

11 पञ्चम खण्ड ॥[५॥] Dc, Sa, Bik 1 2, C, ॥४॥ Dm, An

12 कठश्रुति Dc and (corr from कण्ठ°) Db, कठश्रुतिरुप° D12 कठश्रुत्युप° Di 13, कथश्रुति Bik 1, कण्ठश्रुत्युप° others अथर्ववेदे added by Da, Sb, d

परमहंसोपनिषत्

अथ परमहंसोपनिषत्

ॐ। अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गस्तेषां का स्थितिरिति नारदो भगवन्तमुपगम्योवाच। तं भगवानाह। योऽयं परमहंसमार्गो लोके दुर्लभतरो न तु बाहुल्यं। यद्येको भवति स एव नित्यपूतस्थः

---

2. There is a S'anti in several texts पूर्णमदः Ta-b-1, Gb, M, B, भद्रं कर्णेभि॰ d1-2-4, P, सह नाववतु D5-8, G2 In Tb, Gb, B the S'anti is preceded by the Sloka परमहंसोपनिषद्वेद्यापारसुखाकृति। त्रैपद(॰पाद B)श्रीरामतत्त्वं स्वमात्रमिति चिन्तये॥ M begins अथ शुक्लयजुर्वेदे परमहंसोपनिषत्।

3 उपगम्य NS' save Dc-6, S'a, उपागम्य Pक, उपगत्य Dc-2-6, S'1, d1-3-5, P save क-ख-ग, उपागत्य D5-8, Pग, G1, उपसमेत्य d2-4, Pख, SR save G1 † No तं in S'1, Gb.

4. उवाच for आह s. सोऽयं d5, T2-4-18, Vidy. ed. save घ. परमहंसानां मार्गो Vidy. ed. लोकेषु NS' save D6.

5. ऽनन्तया॰ for न तु बा॰ S'a-b, s. बाहुल्यं Vidy. only (ed. and comm; "लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः"); बाल्यो D8; बाहुल्यो ऽपि NS' (save D6); बाहुल्यो others. † NS' (save D6) and

स एव वेदपुरुष इति विदुषो मन्यन्ते महापुरुषो य-
च्चित्तं तत्सदा मय्येवावतिष्ठते तस्मादहं च तस्मिन्ने-
वावस्थितः। असौ स्वपुत्रमित्रकलत्रबन्ध्वादीञ्छिखा-
यज्ञोपवीतं स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्र-
ह्माण्डं च हित्वा कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरी-
रस्योपभोगार्थाय च लोकस्योपचाराय च परिग्रहेत्।

Vidy. ed insert ऽपि after यद्येको   नित्यपूतः Ga, Tur.Up.; नित्यमात्मस्थ. T4, नित्यपूतस्य इति Db 1, Sa-b, s

1 विदुषो all †   d5 inserts स before महापुरुषो

1—2. यश्चित्ति Sa-b, S1, s, Ta, हि चित्तं G2; यस्य चित्तं d1, यस्तच्चित्तं Tur Up

2 तत्सर्वदा D2-5-8, d1, P, Vidy, तद्यथा d4   मध्ये Sa-b, s   °शिष्यते T4

3 No अथ Pk-s   °स्थित d2, Pu, Tur.Up; °स्थीये Sa; °स्थीयते others †

3—4 शिखायज्ञोपवीत NS (save D6, Sa), D5-8, d4, T4, Ga, शिखायज्ञोपवीते P, Vidy ed; शिखायज्ञोपवीती S1; शिखां यज्ञोपवीतं others

4. After °वीतं NS save D1-6 insert च याग; D1, d4-5, Ta, B यागं सूत्रं; G2, Vis यागं सूत्रं च, Vaidy. च only

5 No च¹ in Dc, d5   कौपीनदण्डमा° Sa, Tb-2-4. दण्डकमण्डलुमाच्छादनं D6   No च² in Sa

6*. °रस्योप° NS, °रोप° others   °भोगाय D6   No च¹

तच्च न मुख्योऽस्ति । को मुख्य इति चेदयं मुख्यः ॥१॥

नदण्डं नशिखं नयज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहंसः । न शीतं न चोष्णं न सुखं न दुःखं न

---

in d1 and SR save T2-13, G2 लोकस्यैवोप° SR save T2-4-13, G1-2 °पचाराय NS save Db-c-1, so Jacob, उपकाराय Db-c-1, d2-5, Pक-ख-ग-ध, °पकारार्थाय other NR, and SR (save T2-13), Vidy, Visv

6 (p ४६)—1 परिग्रहेत्तच most MSS, परिग्रहेत तच S'1; परिग्रहीतुश्च S'a-b, परिग्रहीतश्च s, परिगृहीतं च D6, परिग्रहेत् किञ्च Dc, परिगृहीतश्च Tb

1. मुमुक्षोस्ति (!) Dc को मुख्य NS save Sb, D6, others कोऽयं मुख्य च यदयं for चेदयं B

3 न दण्डो S'a-b, s After नदण्डं D6, d4 5, T2, Ga-2, B insert न कमण्डलुं नशिरं D5-8, d2 3-5, An, Pग, Vidy, Nar, N1; न शिखा S'a-b 1, न शिखां others न शिखायज्ञोपवीतं Ga; nothing T2-13, G2 After °वीतं D6, d5 insert न स्वाध्यायं ("अपपाठः" Nar.) न चाच्छादनं SR save Tb-2-4-13, G1-2, वाच्छादनं न Tb च सह चरति for चरति d5, चेति NS, Jacob †

4. D5 inserts स before पर° परमहंसः । तस्य न d4 दुःखं च न d3

मानापमानं च । षडूर्मिवर्जं । निन्दागर्वमत्सरदम्भ-
दर्पेच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहहर्षासूयाहंका-
रादींश्च हित्वा स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते, एतद्वपुर-
पध्वस्तं संशयविपरीतमिथ्याज्ञानानां यो हेतुस्तेन
नित्यनिवृत्तस्तन्नित्यपूतस्थस्तस्य स्वयमेव स्थितिरि-

1 मानापमान NS, Pक घ, मानापमाने Do, d1, मानावमानौ d2, Pख मानावमाने other NR, Vidy ed, T4 13, G1 2, मानावमान other SR इति for च SR वर्जित d1 4, वर्जित do, वर्जय D5 वर्जितो SR, रहित Sa b, s, रहित other NS Jacob Before निन्दा° NS Pक ख घ B, Jacob insert न शब्द न स्पर्श न रूप न रस न गन्ध न मनोऽप्येव, but Sa b, s read शब्दो स्पर्शो etc and Di 1 m, Sb, s, Jacob न च मनोऽप्येव Rejected by Nar † मत्सरो Da c 1 6 Sb 1, N1 मत्सरा ९ Pघ मत्सरौ Db मत्सरान् d3 °मत्सरसमो भवेदम्भ° G2

2 क्रोधरोपलोभ NS Pघ मोहमदहर्ष NS, Pक ख घ °सूयममत्वाहंका° D1 G1

3 एतद्वपु° NS Jacob others यतस्तद्वपु° †

4 °ध्वस्त d1 3 Pङ, T2, G2, N1, °ध्वस्त other SR and Dl, Sa °ध्वस्त इति do, °ध्वस्तमिति d2, Pक °ध्वस्ता NS (save Sa, D6), °ध्वस्त other NR Vidy, Sank (but Vidy ed reads आपद्ध्वस्तम्) विपरीत NR Vidy Sank, विपर्यय d5 14 13 G1, missing in other SR

5* निर्वृत्त d निवृत्ति D6 °निवृत्तो नित्य° Db, Sa b s, G2 तन्नित्यपूतस्थस्तस्य स्वयमेव Di b c m 1 6 Sb, s Jacob,

ति तञ्शान्तमचलमद्वयानन्दविज्ञानघन एवास्मि, तदेव मम परमधाम तदेव शिखा च तदेवोपवीतं च, परमात्मात्मनोरेकत्वज्ञानेन तयोर्भेद एक एव

---

so Sa but °पूतस्तस्य, and other NS but °बोध° for °पूत°, others तन्नित्यबोधस्तस्त्वयमेव

७ (p. ४८)—1. स्वयमेव स्थितिरिति NS, Jacob, स्वयमेव च स्थितिः S1, स्वयमेवावस्थितिः others

1. तञ्शान्तम् *cr conj*, मंशान्तम् G2, तत् शान्तम् Sa, तं शान्तम् others † °नन्दं NS (save D1), Jacob, d2, T2-1-13, G1. † विज्ञानमेवास्मि Sa, विज्ञानघनमेवास्मि d2, विज्ञानघनसच्चिदानन्द एवास्मि d4, चिद्घन एवास्मि Ta-b-1, Gb-2, M

2 तदेवमो परमधाम (or, परमं धाम, see next note) NS save Da-k, Sa, तदेवपरमोपरमधाम Da-k, तदेव परम धाम Sa, तदेव मे परमं धाम Jacob, Oupn *et domus magna [mea] illud Ens magnum est, et pranon, quod nomen magnum ejus est, nomen meum est* परमं धाम D1-1-8, Sa, d1-2, Pग-ग-घ-ङ, Jacob, Vidy, Nar, SR save T13 and save Sank, परं धाम d4, T13 तदेव च शिखा for तदेव शिखा च Pग, Vidy, तदेव शिखा (no च) d4, SR (save T4, G1), Vidy

3 After च NS and Jacob insert पदापदे (यदा पदे Jacob) निरन्तर (°रः D1-b-k, Sb, Jacob 4 MSS) पूत (पूत. Sb) स्थस्तदेवावस्थानं, Pक-ग-घ यदेतन्निरन्तरं पूतस्थस्तदेवावस्थानं, Nar observes अत्र यदेतन्नित्यपूतस्थस्तदेवावस्थानमिति ग्रन्थः शिष्टैर्नादृतः † परमात्मनोरे° Da-b, Sb, ९, S1, d5 भेद एक एव NS (save Sa-b), Jacob, भेदः क एव Sb, भेदः परि° S1, भेद एव others †

विभ्रमः सा संध्या ॥२॥

सर्वान्कामान्परित्यज्य अद्वैते परमस्थितिः ।
ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ॥
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।
स याति नरकान्घोरान्महारौरवमेव च ॥

इदमन्तरं ज्ञात्वा स परमहंसः ॥३॥

आशाम्बरो ननमस्कारो नस्वधाकारो नस्तुतिर्न-

---

1 भिन्न for विभ्रम variant of Tb Gb विभ्रो Sb s, विभ्रो Si या for सा D1 b c 1 या सा other NS and Jacob

2 परमे d1 4 D1 5 8 Pa c Vidy SR save T4 and save Sulk परमा D1 d2 Pa Vu

5 मेव च Da b Sa b s Jacob °सङ्कान् other NR, महिरान् SR Hereafter d1 4 5, D6, Pa, T1 2 13, Vidy ed have a third Sloka as तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादि (समाधि D6) गुणवर्जित (ज्ञानवर्जित d5) । भिक्षामात्रेण यो जीवेत्स पापी यतिवृत्तिहा (स पापी पशुवन्नर D6) ॥ This is inserted by D1 5 8 and other SR before स याति etc

6 य इदमन्तर d2

6—7 परमहम आशाम्बरो etc SR

7* स आशावरो for आशाम्बरो D1 8, आमाशाम्बरो B निर्नमस्कारो d2 Pa Vidy नस्वाहाकारो inserted before नस्वधाकारो Is D6 d5 SR (save T2 4 13 G1 B), नस्वाहा-

वषट्कारो भवेद्भिक्षुः। नावाहनं न विसर्जनं न मन्त्रं न ध्यानं नोपासनं च। न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथङ् नापृथङ् नाहनं नक्तं न सर्वं च। अनिकेतस्थि-

---

कारो for नस्वधाकारो B save त, नवषट्कारो for same, Dc, नस्वधाकारो नस्वाहाकारो Bक, nothing d4

7 (p ५०)—1 नस्तुतिर्नवषट्कारो NS (save Dc-1), Jacob 5 MSS out of 6, ननिन्दास्तुतिर्नवषट्कारो D1, न वषट्कारो न स्तुतिर्निन्दा Dc, न निन्दा न स्तुतिर्यादृच्छिको P save स, B, Sank, Nar.; न निन्दा न स्तुतिर्न वषट्कारो Pस, ननिन्दास्तुतिर्यादृच्छिको Vidy, Jacob 1 MS, SR save B, Oupn *quidquid ad to fieri (futurum) est, factum putat, et non volitionem vitæ habuerit (habet), et non timorem to mori*

1 भवेत्स भिक्षुः d4, B भिक्षोर्नावाहनं (for भिक्षुः। नावाहनं) SR save B

2 °न्त्रो S'a-b, s नोपासितं च d3-4, S1, B, नोपवासनश्च S'b, नोपवासश्च Sa, d5 नोपवासिनश्च s, नोपवासिनं च Da-b-c-k-6, नोपासिनं च D1, नोपासितव्यं च d1, नोपासनं (no च) Vidy न लक्षं नालक्षं NS' (save Dc, S'a, s), D8, Jacob

3*. नाहनं नक्तं न सर्वं NS' (save Da-1-6, Sa), Jacob (नाहं न त्वं न सर्वं 2 MSS), no सर्वं D1, नाहं न नक्तं न सर्वं Da, नाहनं नक्तं सर्वं D6, नाहर्नक्तं न सर्वं S'a, न चाहं न च त्वं न च सर्वं d2, नाहं न त्वं न सर्वं D5-8, अहं न सर्वं नासर्वं S'1, अहं न न त्वं न सर्वं D2, d1-3-4, P, S'ank. (Nar), न चाहं न त्वं न च सर्वं Vidy. cd, नाहं न त्वं च न सर्वं T13 आवाहनं न सत्त्वं नासत्त्वं न सर्वं Tb, न गहनं नागहनं मत्वा सर्वं G2 ज्ञेयं च न सत्यं नासत्यं T4,

तिः । एवं स भिक्षुर्हाटकादीनां नैव परिग्रहेन्नावलो-
कनं च । अथावलोकनमात्रेण न बाधक इति चेद्बाध-

अहं न सत्त्वं च सर्वं T2, G1, अहं न सत्त्वं न सर्वं other SR (च after सर्वं all) Oupn *Non et non est, et non et dies. Non et, tu, est, non et, ego id est, capacitas in eo non mansit Et ei quidquam non est, praeter atma*

3 (p ५१)—1 अनिकेतः स्थिरमतिः Ga-b, M, B

1 For a possible *lacuna* before एवं see note in our translation एवं Ga, M, B, others एव (no Danda) † स Dl d2 3, S1, Jacob, P, Vidy, G1-2, B, missing in others हाटकादीना NS (save Da), Pक-ख, Jacob, सौवर्णा-दीन् d2, D8, Pa, Visv, सौवर्णादि D5, सुवर्णादि d1, सुवर्णादीनां Da, d4, सौवर्णादीना others

1—2* परिग्र —इति चेद् NS (but बाध इति चेद् Sa), so Jacob, परिग्रहेन्न लोक नावलोकयेन् । अथावलोकनमात्रेण, etc, D1; परिग्रहेत्तल्लोकं नावलोकयेन्न आबाधक' क इति चेद् Vidy, परिग्रहेन्न (परिग्रहणेन S1) लोकं नावलोक (नावलोकन S1, d1, D5-8, नालोकनं D2, नालोकं d2, नावलोक न d4) चाबाधकः क (च माबाधकः क S1, च न बाधक d5, च बंधकं न d4, च आराधक. क D2) इति चेद् other NR, परिग्रहेन्न (परिग्रहेता न N1) लोकनं (लोकं T13, G1-2, N1; लोकं न Tb) नावलोकनं (नावलोकं T2-13, N1) च (not in T1-2-13, G2, च बाधको B; च न बाधको M) न (not in T4 G1, N1) चाबाधकः (आबाधक G1, अबाध T4; बाधक. N1, च बाधकः Ga) क (not in T1-4, G1) इति चेद् SR

कोऽस्त्येव । यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं स ब्रह्महा भवेत् । यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन स्पृष्टं स पौल्कसो भवेत् । यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन ग्राह्यं स आत्महा भवेत् । यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन नदृष्टं च नस्पृष्टं च नग्राह्यं च सर्वान्कामान्मनोगतान्व्यावर्तयेत् । दुःखे

2 (p ५२)—1 चेदाराधकोऽस्त्येव d2, D5 8, Vidv , चेत्तद्बाधको-ऽस्त्येव s, D6 चेत्तद्बाधकोप्येव D1 चेद्बाधोऽस्त्येव Sa

1—3 दृष्ट स स्पृष्ट स ग्राह्य स NS save Sa, Dc 6, दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा ग्राह्य च स Sa, दृष्ट स स्पृष्ट स ग्राह्य च स Dc-6, D2, d3, Sank (Nar) insert च, the rest चेत् before each स, स्पृष्ट्वा (so) चेत्स सुस्पृष्ट चेत्स ग्राह्य चेत्स S1 †

2 पौल्कसो Da b c, कामो () Sa

4 यस्माद्, etc , Da b 1 यस्माद्भिक्षुर्हिरण्य यो न दृष्ट Jacob, also Dc 6 but तस्माद्, also s, but येन for यो न, तस्माद् (यस्माद् 11 13) भिक्षुर्हिरण्य रसेन न दृष्ट others, also Oupn No रसेन in S1, d2, D2, for Jacob etc , see preceding note न[1] not in T4, M न च for च न Dc 5 S1, nothing T4 च[2] not in Sa, d3 4, D2 T2 13

4—5 न च for च न Da, S1, T4

5 च not in Sa, च न S1 सर्वान्कामान्मनोगतान् NS (आत्मनि गतान Sa) Da so Jacob MSS (rejected), सर्वे कामा मनोगताद् Viss सर्वे कामा मनोगता others व्यावर्तयेत्

नोद्वेगः सुखे नस्पृहः त्यागी रागे सर्वत्र शुभाशुभ-
योरनभिस्नेहो न द्वेष्टि न मोदं च। सर्वेषामिन्द्रियाणां
गतिरुपरमते। ज्ञाने स्थिरस्थः सदात्मा आत्मन्ये-
वावतिष्ठते। स यतिः कथ्यते स एव योगी स एव

Sa only † Oupn transire faciat (relinquat), व्यावर्तेरन्
other NS, Jacob MSS (rejected), व्यावर्तन्ते d1-2 4 6, D8,
Vidy, Nar, SR, व्यावर्तते Do, व्यावर्तेत Sank, Visv, द्यावर्तेत
S1 †

1 नोद्वेग NS, Jacob N1, नोद्विग्नमना T2, G2, नोद्विम-
others नस्पृह Dc S'b s, d1 3 4 D2, नि स्पृह (निस्पृह)
Da b 1 6 8, Nar, Vidy ed, SR, निस्पृह Do, "निस्पृह
(MSS नस्पृह or न स्पृहा)" Jacob, न स्पृहा Sa, do, P, Sank,
Visv त्यागी a ij त्यागे d1 Do 8, Sank 2, Vidy
ed, त्यागो others

2 द्विष्टि Sa प्रमोदश्च (for मोद च) NS, Jacob, मोदते च
Do 8 Pb Nar Vidy ed (मोद च comm), B, मोदन च Gb

3 गतिरूप रमते Sb s गतिरूपे रमते Sa, गतिरूपरमते Da,
गतिरूपरमो M

3—4 ज्ञाने——°तिष्ठते NS, Jacob, others have instead य
(स T4) आत्मन्येवावस्थीयते (°वतिष्ठते Vidy comm °वस्थिते
Do)

4—1 (p ५५) स यति ——ज्ञानी च NS, Jacob (D6 adding
सयथात्मावस्थीयते), missing in others

ज्ञानी च । यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमिति कृत-कृत्यो भवति ॥ ४ ॥

परमहंसोपनिषत्समाप्ता ॥

1*. तत् Tb-1, Gb, M; यः T2, G1. °नन्दैकरूपरसबोध° NS save D1 (no रस Dc); °नन्दैकं रूपं रसबोध° D1; °नन्दैकैकबोध° S1; °नन्दैकबोध° others. † तद्ब्रह्माहमिति NS save D6; तद्ब्रह्माहमस्मि T4-13, G1-2; T2 adds इति; तद्ब्रह्मैवाहमस्मीति remaining SR; तद्ब्रह्माहमस्मीति remaining NR.

1—2. कृतकृत्यो भवति (once) NS, d3-4, D2, Vidy.; Dc, d5, G2 add य एवं वेद; others repeat कृतकृत्यो भवति.

2—3. पूर्णमद इति शान्तिः Tb, M, B; भद्रं कर्णेभिः, etc., d2, P; सह नाववतु D8; D6 ends: कृतकृत्यो भवति ब्रह्मैव सर्वं ब्रह्माप्नोति विमुक्तः सर्वकामेभ्यो स विमुच्यते इति श्रुते इति परमहंसोपनिषत्समाप्तं ॥ श्रीपरमहंसमूर्तये नमः ॥.

जाबालोपनिषत्

अथ जाबालोपनिषत्

ॐ । बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं । यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं ब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं । तस्माद्यत्र क्वचन गच्छति तदेव मन्येतेतीदं वै कुरु-

---

2. ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः । P, d1 ; ॐ पूर्णमद इति शान्तिः । Ta-1, Ga-b, M, B, V , preceded by शुक्लयजुर्वेदगता जाबालोपनिषत् M, V ; by जाबालोपनिषत्ख्यातं (°ख्यात° Gb) संन्यासज्ञानगोचरं । वस्तुतस्त्रैपदं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते ॥ Tb, Gb, B. बृहस्पतिरुवाच omitted in Da-b-c-i-j-k-m.

4. ब्रूहीति——याज्ञवल्क्यः S'1 only ; missing in others, but *cf.* Oupn. : *Djaknoulak dicit.* यदनु for अविमुक्तं वै S'1. चैव for वै T15.

6—1 (p. ६०). तस्माद्यत्र——ब्रह्मसदनम् not in T3, N2.

6*. क्का (!) चाविमुक्तस्य गच्छति for क्वचन गच्छति S'1. गच्छेत् for गच्छति Pक-ड, Ga. तदेवं T17-18; तत्तदभि Pg.

क्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवति । तस्माद्-विमुक्तमेव निषेवेताविमुक्तं न विमुञ्चेत् । एवमेवैत-द्याज्ञवल्क्य ॥ १ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं । य एषोऽन-न्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽविमुक्त उपास्यो य एषो

मन्यतेतीदं Tb 2-15-17, मन्यतेदं M, V, मन्यतेति इदं t; वै मन्ये-यमिदं [वै, etc] T18, मानयतीति इदं G7

6 (p ५९)—1 मन्येत तदविमुक्तमेवेदं वै कुरुक्षेत्रं etc, Da-b, Pघ, B मन्यत इदं देवयजनमिति तद्धि सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । S1.

2 प्राणैरुत्क्रममाणै· S1, प्राणैरुत्क्रममाणस्य Jacob, "variant".

4 वै inserted before न Pङ अविमुक्तं न विमुञ्चेत् repeated in T3-18

4—5. एवमेवैष भगवन्निति याज्ञवल्क्यः Pक-ङ, Dc

5 याज्ञवल्क्य Da-1, B, याज्ञवल्क्यं N2, others याज्ञवल्क्यः इति प्रथमः खण्डः । P, M1, T15, t, G1, no figure in S and most SR

6—7. एषोऽक्षरोऽनन्तोऽव्यक्त T17, G7, एषोऽव्यक्तोऽनन्त Dc.

7. आत्मानं for आत्मा तं Dc-1, T17. विजानामीति T3-18

8—1 (p ६१) एषोऽक्षरोऽनन्तोऽव्यक्त T17, G7.

ऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सो ऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति । सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयतीति तेन वरणा भवति । सर्वाणीन्द्रियकृतपापानि नाशयतीति तेन नासी भवतीति । कतमच्चास्य स्थानं भवतीति ।

1* विमुक्तो S'c, N2, T3, G7

1—2 सोऽविमुक्त ——इति not in S'a-c

2 ऽविमुक्त. सन् कस्मिन् D1   वरणाया नास्याश्च d1-3, वरणायां च नास्या (नाश्या Dc) च S1, Dc, वरणाया नास्या Sank 2 नाश्या for नास्या Dc, T17, B, M, Weber

3. No मध्ये S'1 प्रतिष्ठितो मध्य इति S'a-c   केन वरणा भवति केन नासी° d1-3, Sank 1

3—4 नाशीति B, Weber, no इति Da, नासिकेति S1

4 सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि S1, Pz, सर्वानिन्द्रियपुरुषान् d3, Sank 1, °कृतान्दोषान् others, and S'ank 2   No इति in Db-c, S'1, d1-2-3, Pग, N1, T15-18

5 भववीति Pक-ख, B, इति Dc   सर्वाणीन्द्रियकृतपापानि Jacob 1 MS, सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि S1, सर्वानिन्द्रियकृतान् and सर्वानिन्द्रियकृतान्पापान् S'ank, °कृतपापान् d3, सर्वानिन्द्रियकृतान्पापान् others   शमयतीति T1, वारयतीति T18, no इति Db-c, P (save क-ख), d1-3, S'1, N1, T15, G1.

6 नासा S1, नासीति D1, नाशीति Dc, नाशी T3, M, B,

भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः संधिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति । एतद्वै संधिं संध्यां ब्रह्मविद उपासत इति । सोऽविमुक्त उपास्य इति । सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे यो वै तदेतदेवं वेदेति ॥ २ ॥

अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः । किंजप्येनामृतत्वं

Weber भवतीति not in Dc, no इति D1, S1, T3-17, t, G1, V कतमं चास्य (वास्य S1, T15) NS, S1, B, T15 No इति S1, Ta 3

1 No च Dc No य. T18 एव T15 °स्य च परस्य Dc, d1-2-3, N1, T1

2 No इति T1-2 वर्णं for संधिं T2

2—3 °विदोपासत T3-18

3 No इति T17 सो——इति not in Sc उपास्यत T17-18, N1

3—4 विमुक्तो Dc, S1, विमुक्त T17, विमुक्त° Db, T2-18, N2

4 तदेवं Da-b-c, Pक-ख-ग, S1, D1, B No इति Db, d1-3, S, N1, T1-3-15, M, होवाच for इति D1 द्वितीयः खण्डः ॥२॥ P, no figure in d1-3, S, most SR (वेदाथ हैनं etc). Here Oupn concludes the first of its two Brahmanas

5 जाप्येन P (save ग-ड), Db, Sa c, Jacob 4 MSS, तप्येन T2 अमृतं N2

5—1 (p ६३) °त्वं नो ब्रू° d1 2

ब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । शतरुद्रियेणेति । एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि एतैर्ह वा अमृतो भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

अथ ह जनको ह वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच । भगवन्संन्यासमनुब्रूहीति । स होवाच याज्ञ-

---

1* स एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा शतरु° for शतरु° Db शतरुद्रीयेणेति Pn-z, D1, N1 No इति° NS'

2. एव for ह वा Da-c, Sc, एवास्य S'1, एव ह वा B. No °स्य P, D1, d1-3, G7, N2, S'ank, अमृतानि Da-c, S', अमृतत्वस्य Db नामानि NS', S'1, B, नामधेयानि भवन्ति M, V एतानि ह for एतैर्ह T3-18

3 °ता for °तो Ta, M, V भवन्तीति Ta-1, M, V No इति Da-b, S, T3-17 एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य not in D1, S'1, d1-2-3, SR save B, Weber, replaced, in Da-b, S'a-c, by कथं [वि S'a-c] जानीयामिति स होवाच याज्ञवल्क्यः स एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा ॥ ३ ॥ (no figure in Sa-c) °ल्क्य Nar. 1 only, °ल्क्यः Nar 2, P, B इति तृतीय. खण्डः ॥ ३ ॥ P, इति द्वितीयः खण्डः t, N1, द्वितीयः खण्ड· T15, ॥ २ ॥ d1-3, no figure in S' and most SR

4 अथ ह जनको ह वैदेहो P, d1-2-3-4, अथ ह जनको वैदेहो Di-j-k-m, S'a-c, d1, N1, अथ जनको वैदेहो Da-b-c-l-1, S'1, अथ हैनं जनको ह वैदेहो G7, अथ हैनं जनको वैदेहो other SR

5 संन्यासविधिमनु° T15-16-18, G1-7, संन्यासविधिं ब्रूहीति T2-

वल्क्यः। ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्। गृही भूत्वा वनी भवेत्। वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा। अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वास्नातको वा उत्पन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्।

तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति। तदु तथा न

3, सन्यास गृहीति Dı ȷ k l m, B, Pख घ   After गृहीति Y inserts कथ सन्यासलक्षणम्।

1 परिसमाप्य B

1—2 गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् for गृही भूत्वा—— प्रव्रजेत् d1-3, Pग-ङ SR (save T2-3 18, G7), Y

2 चेतरथा G1

3 गृहाद्वनाद्वा Dc, d1, Nar, B   वनाद्वेति S1

3—5 अथ——प्रव्रजेत् not in S1

3—4 पुनर्व्रती वाव्रती वा T3, G1, M1, YB, पुनरसद्यतिर्वा व्रती वा T2

4 No वा' S1 c   No वा' S1-c   उत्पन्ना° Sc, Vi-n I, आसन्ना° Y id II, उत्सन्ना° (वोत्सन्ना°) others

4—5 वा उत्सन्नाग्निको वा यद° Dc, B

5 विरज्येत् t, YG1, YM

6 तदेके T3, Y save Tb, एतद्धैके d2, S1 c, एतधैके Dı प्रकुर्वन्ति T1, t, M1, निर्वपन्ति S1, Sank 2   तदुत तथा Tb, तदु तत्तथा M1, तसु तथा T3, अथ वा न Y save Tb, अथ ह न YTb

कुर्यात् । आग्नेयीमेव कुर्यात् । अग्निर्हि वै प्राणः । प्राणमेवैतया करोति । त्रैधातवीयामेव कुर्यात् । एत एव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति ।

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥

---

1 °यामेव for °यीमेव SR, Y अग्निर्हि प्राण d1-3, S1, P±, SR, Y, अग्निर्हि वै प्राणः Dc-1, अग्निर्हि वाव प्राणः d2

1—2 प्राणमेव तथा B, प्राणो वै तथा T3

2 पश्चात् त्रैधा° for त्रैधा° d1-3, S1, P, Tb, G1, M, V, Sank, Nil, तस्मात् त्रैधा° Nar Up त्रैधातन्मय्यामेव M, V, त्रेधातव्यामेव G1, त्रैधातवीमेव Dn, S, d3, Jacob 3 MSS out of 6

2—3 एत एव G1, T15, Jacob 1 MS एतयेव B, एते वै T17, एवं only, S1, एतयैव others +

2—p ६७, 1 एत एव——तदुपासितव्यम् not in NS, d2 (added by later hand in Db)

3 यदु for यदुत Tb, t1, Nar, यत्र T, Gb, M V, भवति यदुत S1

4—5 The Mantra is accentuated in d3, corrupted, in SR, S1 d2, by insertions (जात. प्राणादरोचथा । तं प्राणं जानन्)

4 ऋत्विजो most MSS

5 आसीदाथा D1 अथा for अथा T3-17-18

1—1(p ६६) अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यग्निमाधाये(?)देषा या etc, S1

इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत् । एष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः । प्राणं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह ।

ग्रामादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाजिघ्रेत् । यद्यग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात् । आपो वै सर्वा देवताः । सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नीयात्साज्यं हविरनामयम् । मोक्षमन्त्रस्त्रय्येवं विन्देत् ।

1* मन्त्रेण mi sing in D1   एष ह वा S1, d2, SR

2 No प्राण in N   प्राण omitted in SR save B
प्राणागच्छ S1   After गच्छ N and S1 insert [स्वाहा S1] स्वा योनिं गच्छ

3 Before ग्रामाद् S1 inserts (t note on p ६४, l 3—5) अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वास्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा आजिघ्रेत् N Nar Up Php Up others आघ्रापयेत् †

3—4 यदग्निमविन्देत् SR save T5 t यदग्निं न विन्देत् N

4 T2 adds वा after अप्सु   ओ सर्वा P

5 जुहोति Gb   हुत्वा समुद्धृत्य P Sank हुत्वोपोद्धृत्य Nar °द्धृत्योदक प्राश्नी° T2 18 G7

5—6 हुत्वोद्धृत्य प्राश्नीयात् not in N   प्राश्नाति S1

6 स्वाज्य N Bk   °नामयक S1   मोक्षे for मोक्ष S1 मन्त्रै SR मन्त्र T2 17   त्रय्येव G7 त्रैव T3   वदेत् for विन्देत् NR (save P5) T3 G17 विगान् S1, विद्येत् t, वेद

तद्ब्रह्म तदुपासितव्यम् । एवमेवैतद्भगवन् । इति वै याज्ञवल्क्यः ॥ ४ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं । पृच्छामि त्वा याज्ञवल्क्यायज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य

T17-18, Y, "विदेत् (वदेत् and विन्देत् are variants)" Jacob

1 तद्[1] d1-3, D1, P, SR, Sank, Y, others एतद् एतद् for तद्[2] G1, P, Jacob, एव N2 After उपासितव्यम् Y inserts शिखा (शिखां T16, B) यज्ञोपवीतं छित्वा संन्यस्तं मयेति त्रिवारमुच्चरेत् इत्येवमे॰ for एवमे॰ NS, D1, d3 ॰वैव भ॰ NS (save Db), d2, Sank 2, ॰वैव तद्ब॰ Db No वै in NS, D1, d2, Tb-3-15, G7

1—2 एवमे॰——याज्ञवल्क्यः missing in S1

2 इति चतुर्थः खण्ड. ॥ ४ ॥ P, ॥ ३ ॥ d1-3, no figure in S and most SR, ॥ १ ॥ Y

3 अथ——याज्ञवल्क्यं not in S1

3—4 पप्रच्छायज्ञोपवीती कथं etc, NS, d3, पप्रच्छ याज्ञवल्क्यमयज्ञोपवीती कथं etc, Y

4 यज्ञोपवीती for अयज्ञोपवीती YTa, YB, YV, उपवीती G7

5 इदं प्रणवमेवास्य Y save T16, nothing in T16 No तद् in SR

5—1 (p ६८) यथात्मा Dc

आत्मा प्राश्याचम्य । अयं विधिः प्रव्राजिनां । वीराध्वाने वानाशके वापां प्रवेशे वाग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा । अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षान्नो ब्रह्मभूयाय भवति । यथातुरः

1* आत्माप. प्राश्याचम्य D1, SR save T3-15-17-18, G1. प्राशा° Da-b i-k-m, d2, (Sank 2), cf Oupn, प्राच्या° Sa c. † परिव्राजिनाम् d1-3, Pड, Ta-1), t, G7, N1 (?), M, V, Jacob; परिव्राजकानाम् Db, Pक-ख-ड, Sank, Nar, परिव्राजिकानाम् T3

1—3 विधिरथ वा परिव्राड्विवर्णवासा Y (विधिरिति अथ YTa, YV, no वा YTa b, YBक) cf last note of page. वीराध्वाने [वानाशके वापां प्रवेशे वाग्निप्रवेशे वा Db] महाप्रस्थाने [ऽनाशके Dc] वाग्निप्रवेशे वा NS, d2, s, वीराध्वा वानाशको वाग्निप्रवेशो वा only, S1 For SR and Y see following notes.

1—2 वीराध्वनि Sa-c YBक, वीरोध्वाने Ta-2-15, M, V

2. अग्निप्रवेशे वापां प्रवेशे वा D1 वापां प्रवेशे वाप्सु प्रवेशे वाग्निप्रवेशे etc, Ta-1

3 °वासो T2-3-17, G7, Y (save Tb, B). मुण्डी T1-3

4 भैक्षान्नो Da-j, Sc, भैक्षाणो other NR; भैक्षमाणो SR (save T17, t, G7), Y, भैक्षाचरणो G7, भैक्षेण t भवतीति NS (save Db), d2, s, कल्पते Visv. (p ३९)

4—1 (p ६९) यथातुरः——संन्यसेत् missing in Y which has instead. एष पन्थाः (पन्था B) परिव्राजकानां (पारिव्राजकानां B) वीराध्वाने—(see 1—3)—महाप्रस्थाने वा (followed by एष पन्था ब्रह्मणा etc)

स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेत् । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति संन्यासी ब्रह्मविदिति । एवमेवैष भगवन् । इति वै याज्ञवल्क्यः ॥५॥

तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः ।

1* No वा in Dc, d2, S'c, नहा (!) वा मनसा वा S'1, वाचा वा मनसा वा V19 (p १८) एष वै पन्था G7 ब्राह्मणा SR

2 तेनैवेति NS', d2, s, T15, G7, तेनेति N1, Y SR (save Ta, G1), Y insert स before संन्यासी No इति in NS', S'1, d2, s °वैतद् S1, T18, G1

3 No वै in Pक ख, Sa-c, T18, G7 इति वैदेह. for इति वै याज्ञवल्क्यः S'1 इति पञ्चम खण्ड ॥५॥ P, इति (missing, t1) तृतीयः खण्ड T15, t, N1, इति जाबालोपनिषत्समाप्ता ॥ S'1, ॥४॥ d1-3, no figure in d2, S, most SR, Y (but ॥२॥ Tb)

4 परमहंसो NS' (save Dc), d2, s T18, M, V °रुणिकश्वे° d2, Pख

4—5 दुर्वासा Da-b-c, s, दूर्वास T17-18, YM

5 °निदाघदत्तात्रेयशुकवामदेवहारीतकप्रभृतयो Y दत्तात्रेयो Da-b-c, s

6 व्यक्ता° for अव्यक्ता° Tb-17 अननुमत्ता Da-b-c, d2 After °चरन्तः N adds परस्त्रीपुरपराङ्मुखा'

त्रिदण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं चेत्येतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् । यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुदरपात्रेण लाभालाभौ समौ कृत्वा शून्यागारदेवगृहतृण-

---

1 त्रिदण्ड (no Anusvara) Da, s, T18 पात्रं शिक्यं P, Sank , भुक्तपात्रं Y जलपवित्रं पात्रं NS, d2, s

1—2 शिखायज्ञो° Da-b, s, T16-17-18, V, YTa-b

2 No चेत्ये NS (save Dc), d2, s, °वीतं बहिरन्तश्चेत्येतत्सर्वं Y

3—4 जातरूपधरा शुद्धमानसा. (plurals only), Y.

3 निर्ग्रन्थो for निर्द्वन्द्वो NS, d2, Pख-घ.

4 °ग्रहस्तत्रब्रह्म° Db only , °ग्रहस्तद्ब्रह्म° d2 , °ग्रहस्तत्त्वंब्रह्म° T17 , ग्रहस्तत्तद्ब्रह्म° Di j-k-m, °ग्रहतत्वाद्ब्रह्म° G7, °ग्रहो निर्मत्सरो निर्विकार: तत्त्वब्रह्म° T15 , others °ग्रहस्तत्त्वब्रह्म शुद्धमनसः YTa, YV , शुद्धिमापन्न Śa-c Before प्राण° T15 inserts प्रणवध्यानपरायण:

5 यथोक्तो Śc अविमुक्तो Da भैक्ष्यमा Da-b, d2-3, Pख-ग-ङ. °चरेदुदर° T18

6 लाभालाभसमौ Śa-c , लाभालाभौ समो T15-18, G1, M1 , लाभालाभो समो D1 , लाभालाभयो. समो B कृत्वा YGa (corrected from भूत्वा); others भूत्वा Between कृत्वा and शून्या° Y has the following करपात्रेण वा कमण्डलूदकपो (लूद-

कूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रशालानदीपु -
लिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्जनस्थण्डिलेष्वनिकेत -
वास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठो
ऽशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति
स परमहंसो नाम स परमहंसो नामेति ॥६॥

जाबालोपनिषत्समाप्ता ॥

कापो 1b °ल्दकपोपण V ल्दकतपो T16) भैक्षमाचरन्नुदरमा (°दरपा° 1b Bक) नसग्रह पात्रान्तरशून्यो जलस्थलकमण्डलुरबाधकरहस्य (no स्य Bग) स्थलनिकेतनो लाभालाभौ समो भूत्वा (no भूत्वा Bक corr to कृत्वा (ग) शून्यागारे देवगृह° D1 b c so d2 but °गृहे

1 होत्रि S1 c NR T2 t G7 N2 omit शाला after अग्निहोत्र गृह for शाला B

2 गिरितरुकुहर NV तरुकुहर N1a कोटरकन्दर N निर्जन S1 c Oupn निर्जर D1 j k m others निर्झर † °स्थडिले निकेत D1 b d2 °स्थडिलेष्वप्रयत्नो Dc °स्थले निकेतवानल्प प्रयत्नो S1 c °स्थण्डिलेषु तेष्वनि° B

2—3 °निकेतनिवास्य° N and SR save T2 3 15 17 18 t, G1 7

3—4 °निष्ठ शुभाशुभ Jacob 1 MS SR (save T15 N2) N

5* स परमहंसो नाम once only in all but D1 b c P N1

इति षष्ठ खण्ड ॥६॥ P only ॥५॥ D1 no figure

नामेति । आशाम्बरो, etc., Y, *q. v.*

5—6. ओं भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ P only; ओं पूर्णमद इति शान्तिः ॥ T1, Gb, M, V, B; इति लघुजाबालोपनिषत्समाप्ता ॥ d1, T3.

ब्रह्मोपनिषत्

अथ ब्रह्मोपनिषत्

ॐ। शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं भगवन्तं पिप्पलादं पप्रच्छ। दिव्ये ब्रह्मपुरे संप्रतिष्ठिता भवन्ति। कथं सृजन्ति। कस्यैष महिमा बभूव। यो

2—3 PNग-घ, D1, Sa-b begin ॐ अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति नाभिर्हृदयं कण्ठं (D1, S कण्ठो) मूर्धेति। [तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति। D1, PNग-घ] ॐ शौनको etc , SR begin . ॐ अथ हैनं महाशालः शौनकोऽङ्गिरसं भगवन्तं पिप्पलादं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ। (°शाला: G3, Ta, d. No विधिवद् G3. उपसंपन्नः G3; उपपन्नः T16).

3. पिप्पलादं Da-b-c. अपृच्छत् P (save PNक), Sb. क द्विव्ये रम्ये ब्रह्मपुरे PNग. After ब्रह्मपुरे C adds रम्ये; Ga, d, B, M add के. संप्रतिष्ठा Cक.

3—4. भवति G3.

4. सृजन्ति altered to संसृजन्ति Db; सृजति Dt.

4—1 (p ७६). Instead of सृजन्ति——क एषः SR have: सृजत्रिसात्मन एष महिमा विभज्य एष महिमा विभुः क एषः (no सृजन् Ta;

ह्येष महिमा बभूव क एषः । तस्मै स होवाच ब्रह्म-
विद्यां वरिष्ठां । प्राणो ह्येष आत्मा । आत्मनो महि-
मा बभूव । देवानामायुः स, देवानां निधनमनिधनं,
दिव्ये ब्रह्मपुरे विरजं निष्कलं शुभ्रमक्षरं यद्ब्रह्म वि-
भाति । स नियच्छति मधुकरराज[मक्षिकावत् । यथा
मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते
न्ते तथैवैनमुत्क्रामन्तं ते सर्वे देवा अनूत्क्रामन्ते ।

महिमा etc, G3 हि added after महिमा by T1, Gc, पो by Tb)

1* After होवाच SR insert एतत्सत्य (°सर्वं T16) यत्प्रब्रवीमि (यद्ब्रवीमि G3)

2—3 प्राणो——निधनमनिधन missing in SR save G3 which has प्राणो ह्येष देवानामायु स देवाना निधनमनिधन

4 For दिव्ये ब्रह्मपुरे SR have देवेभ्य प्राणेभ्य पर ब्रह्मपुरे (so T16, M, G3, d, others परब्रह्मपुरे) After ब्रह्मपुरे C adds रम्ये विजर G3 शुभम् Sb विराज for यद्ब्रह्म G3, विशोक M, Bk विरज other PU

5 स for स D1 मधुकरराज *a cony*, मधुकरराजान Db Sa b, C P, G3, °राजान D1 c, मधुकरराश्या Tb 1 16, Gc d, °राश्या Ta, मधुकर श्चेव G1, M B

5—1 (p ७७) The bracketed passage added *a e ij* †

स सृजत्याकर्षति] माक्षीकवत् । यथा माक्षीकैकेन तन्तुना जालं विक्षिपति तेनापकर्षति तथैवैष प्राणो यदायाति संसृष्टमाकृष्य । प्राणदेवतास्ताः सर्वा नाड्यः सुष्वपे श्येनाकाशवत् । यथा खं श्येन आश्रित्य याति स्वमालयमेवं सुषुप्तभूते । यथैवैष देवदत्तो य-

---

1* माक्षीकवत् Da c, C, Jacob, Formuchi, माक्षिकावन् Sa, माक्षिकनत् Db, Sb, P, मक्षि इव (so) G3, निर्मक Ta b I 16, Gc, d, विकर्मक Ga M, B After निर्मक (विकर्मक) for माक्षीकवत् PU inserts अकर्मा स्वापीव स्थित (अकर्म [क Ta] स्वपुरस्थित Ta b 16, Gc, अकर्मस्वरूपस्थित d) । कर्मक (कर्मकर Ga, M, Bन) कर्षकवत् (कर्मकवत् I16 कर्षक Ta I Gc) फलमनुभवति । कर्मसर्म (कर्मसकर्म I1, Gc) ज्ञात् कर्म करोति । कर्मसर्म (कर्मसकर्म I1, Gc, कर्मकर्म d) ज्ञात्वाकर्म कुर्यात् (ज्ञानकर्म करोति d) । The second sentence (कर्मक etc) is not in d

1—4 यथा मक्षिका एव तन्तुना जल(!) विक्षिपदेतेनैनमपकर्षति अथ कर्षन्प्राणा देवताश्चत्वार ता सर्वा नाड्य G3, को जाल विक्षिपेदेकेनैन (°देको नैन° B s v c न, °दिति केनैन° Gc) मपकर्षत्यपकर्षति (अपकर्षति° not in T16) प्राणदेवताश्चत्वार । ता सर्वा नाड्य PU.

3 यदा याति N ır and ed, but *cf* p ८९, l 8 आगच्छते

4 सुष्वपेत् Da, सुस्वपे C, सुषुप्त I1, सुषुप्त other PU, सुषुपु (!) G3 यथा ख श्येन आश्रित्य G3, Jacob IMS, यथा ख श्येनमाश्रित्य NR, यथा श्येन स्वमाश्रित्य PU

एथापि ताड्यमानो न वेत्त्येवमिष्टापूर्तैः शुभाशुभैर्न लिप्यते । यथा कुमारो निष्काम आनन्दमुपयाति तथैवैष देवदत्तः स्वप्न आनन्दमभियाति । वेद एष

---

1 a b, Gc 3, d, सुषुप्त ब्रूते other SR, सुषुप्तो ब्रूते NR †
After सुषुप्तब्रूते (सुषुप्त ब्रूते) for सुषुप्तभूते SR insert अथ च परं च (परश्च G1 M, B, परपश्च G5) स (not in 1a 1b, G3) सर्वत्र हिरण्मये परे कोशे । अमृता (अमृतो Ga, M) ह्येषा (ह्येषो M, ह्येष G3) नाडी (नाडि G3, d) त्रय सचरति (सचरन्ति 1b) । तस्य (मध्यत्त G3) त्रिपाद ब्रह्म एषात्रेष्य (एषात्रोष्य M, एषात्रेष with variant एषात्रेष 1b, एषाह्नेषु G1, एष्य आक्रम्य G3) ततोऽनु-तिष्ठति । अन्यत्र ब्रूते । अथ च परं च (परश्च M) सर्वत्र हिरण्मये परे कोशे । 1a 1b have only the first of these sentences
यथैवैषे S1, यथैव G1 c, variant of Pb, d, यथेष्ट 1Ib, यथैव other SR

3 (p ७७)—1 यष्टयापि D1, P, G3, यष्ट्या च PU, यष्टयादि Db c Sa b, Jacob MSS, यष्ट्यादिना C, PN a

1 न वेत्त्येवमि° G3, नेनेत्येवमि° d, नैवेत्येवमि° other PU, न यत्येवमि° NR पूर्तं कर्म G3, पूर्त Ga, पूर्तकर्म other PU

2 कुमारको SR अभियाति SR

3 तथैष Sa G3, M, यथैष other SR देव for देवदत्त SR स्वप्नस्थानमानन्दमभियाति PN a, स्वप्नस्थानमभियाति Sa अतियाति Dc वेदम् 11, देव Ga एष S1, एव other NR and 1a, एव other SR

परं ज्योतिः । ज्योतिष्कामो ज्योतिरानन्दयते । भूयस्तेनैव स्वप्नाय गच्छति जलौकावत् । यथा जलौकाग्रमग्रं नयत्यात्मानं, नयति परं, संधयत्यपरं, नापरं

---

1 No ज्योति in G3 ज्योतिष्कमाज्येरानन्द इति G3, ज्योतिपा मा [त्म Ga] ज्योतिरानन्दयति Ta-b-l-16 M, B, so other PU but °नन्द इति Before भूयः SR insert एवमेव तत्परं यश्चित्तं परमात्मानमानन्दयति शुभ्रवर्णमाजायतेश्वरात् (एवमेतत्परं G3 यतोचित्त G3 °त्मात्मानमा° G3 शुभ° Ta No वर्णम् G3 °भजा° Tb स्वरात् d, परात् Ga)

2 SR add मार्गेण after तेनैव स्वप्नस्थानं SR गच्छति पश्यति Sa-b, निगच्छति Tb-l-16, G3, M, नियति Tl, नयति Gc, नियच्छति other PU जलूकावत् G3, जलूकाभाववत् PU

2—3 For यथा——°त्मान PU has यथाकाममाजायतेश्वरात् तावतात्मानमानन्दयति, G3 यथाकाम्रम(?)°जयति तावतात्मानमानयति.

3 For परं Tl, d have परसध, Tb परं संध, other SR परसंधि

3—1(p ८०) संधय यत्पर नापरं त्यजति P,C, so Jacob, but with note "4 MSS read सधयति", संधयत्यपरं नापरं त्यजति Cक-ग, संधयत्यपां नापरं त्यजति Sb, संधय परं संधयत्परं नापरं त्यजति Da, संधयत् ॥ परं संधयत्परं नापरं त्यजति Dc, संधय परं नापर त्यजति Cख-घ, सधयत्परं नापरं त्यजति Db, संधयत्यपरं त्यजति Sa, संधूयेत्यपरं त्यजति Cङ, संध्याय परं संध्येति परं नापान्य इति (!) G3, PU यत्र (यद्रं G3) संधयति (संधति Ta, G3, M, B) तत्परं नापरं

त्यजति +++++++++ स जाग्रदभिधीयते ।
यथैवैष कपालाष्टकं संनयति +++++++++ ।
य एष स्तन इवावलम्बत एष देवयोनिर्यत्र जाग्रति
शुभाशुभमनिरुक्तमस्य देवस्य स संप्रसादोऽन्तर्या-
मी खगः कर्कटकः पुष्करः पुरुषः प्राणो हंसः परापरं

1—2 Texts and comm show no *lacunæ*, but *cf* our translation

1 स जाग्रदभिधीयते missing in SR

2 तथैवैष Da b, Sb, तदैव Gc, d, M, B, तथैव other SR सध्यायते G3, सधाय PU

3 य एष etc, PU, तमेव स्तन इव लम्बते NR, ते स्तेन इव लम्बते G3 एष देवयोनि Da b, Jacob 4 MSS, एष वेदयोनि Sa b (but वेद corrected to दैव in Sb), एष वेददेवयोनि PNक-ग, वेददेवयोनि (*no* एष) *other* NR, सेन्द्रयोनि (एव योनि M) स वेदयोनिरिति SR sue G3, T16, स वेदयोनिर्वेदयोनि. G3, सेन्द्रयोनि T16 † यत्र NR, G3, अत्र PU

4 शुभा°——°मस्य NS, Jacob 4 MSS against one, the latter and P, C read शुभाशुभ निरुक्तमस्य स P only, missing in others SR शुभाशुभातिरिक्त (शुभाशुभमतिरिक्त G3) शुभा (not in G3) शुभैरपि कर्मभिर्न लिप्यते (लिप्यत इति प्रथम खण्ड ॥ G3) य (not in G3) एष देवो (देवा G3) ऽन्य (अस्य G3, M) देवस्य सम्प्रसादोऽन्तर्या° सम्प्रसारो NR

5 असङ्गचिद्रूप for पुष्कर PU, no पुष्कर in Sb, G3

ब्रह्मात्मा देवता वेदयति । य एवं वेद स परं ब्रह्म-
धाम क्षेत्रज्ञमुपैति ।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति ना-

No पुरुषः in Dı प्राणो हंस ‹‹ c ‹‹j , प्राणो हिंसा NR , प्राणहंसो G3 , प्रणवहंस PU परावर Dc , परं SR

1 After ब्रह्म PU adds न प्राणहंसः प्रणवो जीव आद्य for आत्मा d , आद्य॰ G3 , आद्या PU निवेदयन्ति Ta , निवेदयते Tb , निवेदयति other SR

1—4 य एव वेद स सर्वमथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति G3 , य एव वेद तत्कथ निवेदयते जीवस्य ब्रह्मत्वमापादयति सत्यम् (सत्यम् Ta-b-16 , others सत्त्वम्) । अथास्य पुरुषस्यान्त शिरोपवीतित्वं etc , PU, *q v*

1—2 स पर——पैति repeated in C

2 ज्ञ expunged in Db

3 Ed have only the numeral , PU nothing

4* Here beginning of the Upanisad in SR save G3, and save PU, *q v* सह नाववत्विति शान्ति d2 3, Ta-b-1, t1, Gb 2 , भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः T18 , no Santi in others In Tb, Gb the Santi is preceded by two Slokas, *viz* , यद्ब्रह्मोपनिषद्व्यक्तविष्णुलिङ्गिहृदुज्ज्वलं (॰हृदि ज्वलं Tb) । त्रैपदानन्दसाम्राज्य कलये तत्त्वमात्रतः ॥ ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताश्वो हंस आरुणिः । गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुनादशिर शिखा ॥ Only the second Sloka is in d2, Ta-1 , also, but after the Santi, in M, B The latter add एतत्त्रायोदश

भिर्हृदयं कण्ठं मूर्धेति । तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति, [जागरितं स्वप्नं सुषुप्तं तुरीयमिति,] जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्ते रुद्रस्तुरीयमक्षरं । स आदित्यश्च विष्णुश्चेश्वरश्च स पुरुषः स प्राणः स जीवः सोऽग्निर्जाग्रत्तेषां मध्ये यत्परं ब्रह्म विभाति स्वयम-

---

4 (p ८१)—1 नाभिहृदय Db c, Sb, G3

1 कण्ठो S१ b 2, कण्ठ॰ Db, G3 मूर्धेति NR, PSग घ, others मुर्धा च चतुष्पाद् G2, चतुत्रिपाद (५०) G3

2 The bracketed sentence is not in SR save G3 which however reads शुभ्रमक्षर जागरित सुप्त †

3 सुपुप्ते NR d1 3 Sa, 19 17, G1 N1, others सुषुप्तौ तुरीय परमाक्षरं Db S१ b, PN (save ग घ) PSद, G3, तुरीय परमक्षर D१ c PN ग घ, Jacob 1 MSS, तुरीये परमक्षर C, Jacob (2 MSS r)

3—4 For स आदित्यश्च विष्णुश्चेश्वरश्च D१ PN ग घ G3 have स आदित्य स विष्णु Dc स आदित्यश्च विष्णु, PS, d3 स आदित्य स (no स d3) पुरुष स (no स d3) विष्णुश्चेश्वरश्च, D7 स आदित्यो विष्णुश्च रुद्रश्च other SR स आदित्यो विष्णुश्चेश्वरश्च

4 No च' in S१ No स in S१ b स प्राण स पुरुष for स पुरुष स प्राण G3

4—5 स पुरुष ——विभाति missing in SR save G3

5 सोऽग्निर्जाग्रत्तेषा Jacob, सोग्निर्जाग्रतस्तेषा Db Sa b, सोऽग्नि स ईश्वरश्च (? स PNघ) जाग्रत्तेषा D१, PNघ ग, सोऽग्नि स ईश्वर

मनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्वर्जितं । न तत्र लोका नलोका वेदा नवेदा देवा नदेवा यज्ञा नयज्ञा माता नमाता पिता नपिता स्नुषा नस्नुषा चाण्डालो नचाण्डालः पौल्कसो नपौल्कसः श्रमणो नश्रमणः तापसो नतापस इत्येकमेव परं ब्रह्म विभाति । हृद्याकाशे तद्विज्ञानमाकाशं । तत्सुषिरमाकाशं । तद्विद्याद्धृद्याकाशे यस्मिन्निदं सं च वि चरति यस्मि-

---

स जाग्रति तेषा G3, सोऽग्निश्चेश्वरश्च जाग्रति तेषा Dc सोऽग्नि सेश्वरश्च जाग्रत्तेषा others सोऽयम° for स्वयम° S1

1 ज्योतिर्विदित SR save D7, योनिर्विद्यते D7 No न in S1 b, SR यत्र SR save D7

2 देवा नदेवा वेदा नवेदा SR यज्ञो नयज्ञ D7, T17

3—4 चण्डालो नचण्डाल Sa b, G3, T4 17

5 Before तापसो NR (save Sa), D7 insert पशवो नपशव No इति in SR °मेवापर D7, °मेव तत्पर other SR

6—2 (p ८४) हृद्याकाशे——भवतीति missing in SR save G3

7 विद्याद् *ex conj*, वेद्य Sa, G3, वैद्य C, वैद्या Jacob 1 MS, वेदा others (no Sandhi) °काशे Db only, °काशो G3, °काश others तस्मिन् for यस्मिन् C, Jacob सचरति विचरति PN, सर्वं विचरति Sa, च विचरति C

न्निदं सर्वमोतप्रोतं । स विभुः प्रजासु ध्यानेन यो वेद तत्परं ब्रह्म भवतीति निर्वाणं । न तत्र देवा ऋषयः पितर ईशते प्रतिबुद्धः सर्वविदिति ।

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

1* °तप्रोत D1 1 k n o, S1, PNग घ, others °त प्रोत स G3 only, स्व C, स others (altered to न in D1) विभु G3 only, विभो others प्रजासु G3 only, प्राजा PNघ, प्रजा[ं] others †

1—2* ध्यानेन——भवतीति G3 only, instead of it C, PNग have merely सविज्ञायेरन् PNख सज्ञायेरन्, other PN ज्ञायेरन्, Jacob विज्ञायेरन्, Dj विज्ञाय (with variant त्सत्य) पर, Db, S1 सत्य पर, D1 सत्पर, others सत्पर

2* निर्वाण missing in NR लोका inserted before देवा in D1 c, S1, C, after देवा in Sb, PNग, वेदा for देवा T1

2—3 For न तत्र——°विदिति G3 has न तत्र देवा न ऋपय न पितर ईशन्ते प्रतिबुद्ध सर्व बुध्यति, D7 तत्र देवा न न ऋपय ईशा नात्ते प्रतिबोध सर्वविसिध्यिते पितर शिष्यते प्रतिसर्वविदेहि (!)

3 No ऋपय Sa After ईशते d3 inserts एक एव °बुध Sb, Cक ख, °बुध्य B सर्वविदेति SR sive dI, सर्वविदेति सर्वविदेति d1 द्वितीय खण्ड ॥ G3, ॥२॥ PN, ॥१॥ PS, no figure in others but ॥ in D1 b c, d3

4 हृदिप्रतिष्ठा G3 प्राणे for प्राणा T2 3 16

हृदि प्राणश्च ज्योतिश्च त्रिवृत्सूत्रं च यन्महत् ॥
हृदि चैतन्ये तिष्ठति ।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं
यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥
सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥

---

1. प्राणश्च P, T9-11-17-18, t1-2, G1-2, N1; प्राणं च T2; others प्राणाश्च. यन्महत् P, S'b; altered to तद्विदुः S'a; तद्विदुरिति Tb-1-9-13, t1-2, Ga-b, M, B; त्विदं विदुः G3; others तद्विदुः.

2—3. D7 : हृदये चैतन्यं तिष्ठते । ॐ यज्ञोपवीतं परमं etc.

2. चैतन्यं d1, D7, Ga; चैतन्मे G3; चेत्तस्य T13.

3—7. यज्ञोपवीतमित्यादि सशिखं वपनं कृत्वा G3.

8. धारयन् Cख; भावयेत् T17, t2; कल्प्यते G3.

10. Missing in G3.

येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थितः ।
ब्रह्मभावमयं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ।
धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ॥

द्वितीयः खण्डः ॥२॥

सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ।
ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥
ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।

---

1 तेन PA (save न), C, Db c, Sं

2 विद्वान् for योगी t2 °दर्शनात् T18, G1, °दर्शन T9, G3

3 °श्रित d1, G3, T18, Vidy, Vaidy

4—8 ब्रह्मभाव°——यज्ञोपवीतिन missing in G3

4 °भावमय AR (save Dc) PSb others, also Vidy and Vaidy, °भावमिद भावयेद्य t2

5 धारणे तस्य T13 नोच्छिष्ट 12 17, t1, नोच्छिष्टे Cक

6 द्वितीय खण्ड ॥ Db Sa b nothing in others

7 °मन्त्रगत Cह, D7

9—7 (p ८७) ज्ञानशिखिनो——ब्रह्मविदो विदु In G3 the

ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ॥
अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥
कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।
तैः संधार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ॥
शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥
इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणम् ।

---

fourth of these Slokas comes first, then the first and second, while the third is missing

1 ज्ञानमेतत्परं D7 ज्ञानमुत्तमम् NR, D7, others, also Vidy and Visv, ज्ञानमुच्यते

3 विद्वान्नितरे PN, C, d1-3, D7, Jacob 1. MS others विद्वान्नेतरे ॥ ३ ॥ Poona ed. only (not comm)

5 तैर्भिधार्यमिदं SR, तैर्विधार्यमिदं Vidy

6 उपवीतं तु तन्मयम् G3, ह्युपवीतं तु तन्मयम् Vaidy.

7. ब्रह्माण्डं Ta चेति Vaidy

8—1 (p ८८) This Sloka is missing in Da

8 च for तु Vidy पवित्रं for परमं PN save त-ग

स विद्वान्यज्ञोपवीती स्यात्स यज्ञः स च यज्ञवित्॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

एको मनीषी निष्क्रियाणां बहूना-

मेकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मानं येऽनुपश्यन्ति धीरा-

स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥

---

1 SR स्यात्स (no स in Tb, Gb, S2) यज्ञास्त यज्विन (so Tn 2-11 13, t1 2, G1 2, Sank , यज्ञिन T1 1, others यज्वन) विदु., Vidy विद्वान्यज्ञोपवीती स्यात्तज्ज्ञास्त यज्विन विदु

4—5 Missing in G3

6 एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा SR save G1 3, T18, एको वशी निष्क्रियाणा बहूनाम् G3 निष्क्रियाया Sn, Jacob 4 MSS , निष्क्रियणी T16

7 सन्तु for रूप Sn , सतत C , सन्त other NR , बीज G1

8—9 Not in d1 3, D7, S2, G1 3, T2 11-17-16, t1 2, M1

8 तमात्मान NR (save C), PS , others तमात्मस्थ

9 शान्ति॰ शाश्वती NR, PS, others सुख शाश्वत

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥

तिलेषु तैलं दधनीव सर्पि-
राप: स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः ।
एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ
सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥

ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून्सृजते संहरत्यपि ।
जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः ॥

पद्मकोशप्रतीकाशं सुषिरं चाप्यधोमुखम् ।

---

2 एव for देव Dन c, Cग, d2, T 1 13   पश्यन्ति गूढवत् G3

3—8 Missing in t2

3 दधनीव P (save PNक घ), Dन d1 3, मधुनीव S'a दधनीषु S'b, others दधिनीव

4 °रापश्च स्रो° d3   श्रोत for स्रोत Dन c, C, d2

5 गृह्यते NR, Th 17 18 d3, ज्ञायते D7, ध्यायते G1, जायते others   गृह्येत ना for गृह्यतेऽसौ variant of 1b

6 No एन in 11, Gन 1, B   योऽनुपश्यति धीर Sa b, येऽनुपश्यन्ति धीरा PNग, C

7 तन्तु G3

9—1 (p ९०) This S'loka is only in NR (save Db), PS'ड

हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत् ॥
नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं विनिर्दिशेत् ।
सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥
यदात्मा प्रज्ञयात्मानं संधत्ते परमात्मनि ।
तेन संध्या ध्यानमेव तस्मात्संध्याभिवन्दनम् ॥
निरूदका ध्यानसंध्या वाक्कायक्लेशवर्जिता ।
संधिनी सर्वभूतानां सा संध्या ह्येकदण्डिनाम् ॥
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥

---

2 नेत्रे Dc 11 जागरित S1 SR विनिर्दिशेत् NR (save Pग) समादिशेत् G3, others समाविशेत्

3 मूर्धनि स्थितम् PS 1 2 9 17 t1 G1 2 N1 S2

4—7 These two Slokas are only in NR, PSr

6 निरूदका Da, अनू (तु) दका and निरू(रु) दका N1 and in N2 p ४२, निरुदका Db, निगूढका (r) Sb निरुपिता (so) S1 निरोदका Dc PN, PSg C Jacob †

8—9 The Slokas are missing in G3

9 एव for एतद् t1 2 एन P2 इति 119 य for यद् PN (save क ग) C

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवान्वितम् ।
आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परं तद्ब्रह्मोपनिषत्परमिति ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

---

1. ईशानं for आत्मानं Ta अर्पितम् SR, PNक-ख-घ

2—3 परं NR, d2, Ta-b-18, G1, others पदं (both times)

2 Before second तद्ब्र° PN, C insert सर्वात्मैकत्वरूपेण (°त्मरेण C)

4 तृतीयः खण्ड. ॥ ३ ॥ Db, Sb, C, ॥ ४ ॥ P, nothing in others

4—5 सह नाववत्विति शान्ति. d2, Ta-b-2-18, Gb, M, B, भद्रं कर्णेभिरिति शान्ति T9-18 इति श्वेताश्वतरशाखागतब्रह्मोपनिषत्समाप्तं । ॐ सह नाववतु° ॐ शान्ति शान्तिः शान्तिः ॥ d3

आश्रमोपनिषत्

अथाश्रमोपनिषत्

ॐ । अथातश्चत्वार आश्रमाः षोडशभेदा भवन्ति । तत्र ब्रह्मचारिणश्चतुर्विधा भवन्ति गायत्रो ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति । य उपनयनादूर्ध्वं त्रिरात्रमक्षारलवणाशी गायत्रीमधीते स गायत्रः । योऽष्टाचत्वा-

2 In Db the beginning is altered, by means of a marginal note, to the following ॐ एकाश्रमस्याश्रमभेदप्रतिपादकस्मृतिविरुद्धाश्च नथा हि एकावायत्त (') स्मृतिश्चत्वार आश्रमाः etc. षोडशभेदा missing in Śa-c, d1

3. गायत्र्यः Śa-c ब्राह्मः d1-2, Par, Ratn, others ब्राह्मणः.

4. बृहन्नतिः Śa-c No य in Da, Par °क्षारा° JB-E, Da-b; °क्षर° Śc

5. गायत्रीमधीते Ś2, Par, Ratn (cf Vaikh.), गायत्रीमन्त्रो d1, °मन्त्रेण Db, °मन्त्रे others गायत्र्यः Db Śc No यो in Di, d1, Par

Ś2 अथातश्चातुराश्रम्यं व्याख्यास्यामः तद्यथा ब्रह्मचारी गृहस्थः वानप्रस्थः परिव्राजक इति चत्वार आश्रमा भवन्ति तत्र ब्रह्मचारिणो नाम चतुर्विधा भवन्ति गायत्रं ब्राह्मं प्राजापत्यं बृहदिति य उपनयनात्प्रभृति त्रिरात्रमक्षारलवणाशी गायत्रीमधीते तत्प्रथमं गायत्रं नाम १ अष्टाचत्वा-

रिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्प्रतिवेदं द्वादश वा यावद्ग्रहणान्तं वा वेदस्य स ब्राह्मः । स्वदारनिरत ऋतुकालाभिगामी सदा परदारवर्जी प्राजापत्यः । अथवा चतुर्विंशतिवर्षाणि गुरुकुलवासी ब्राह्मोऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी च प्राजापत्यः । आ प्रायणाद्गुरोरपरित्यागी नैष्ठिको बृहन्निति ॥१॥

गृहस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति वार्त्ताकवृत्तयः

---

1 वेदं Dr, वेदान्त° S'c °ब्रह्मचर्ये Dr प्रतिवेद द्वादश द्वादश वा Par

2 ब्राह्म. Par, Ratn, ब्राह्मणः text

3 परदारवर्जी स प्राजापत्यः Par

4—5 अथवा——प्राजापत्य. missing in most MSS of Par

4 ब्राह्मो Dr, d1-2, Par, Ratn, ब्राह्मणो others

5. No वर्ष in Sa-c आ प्रयाणाद् JB-C, Dr, आ प्राणाद् d2, आ वेदग्रहणाद् Sa-c

6 बृहस्पतिरिति S'a-c

7 वार्त्तुक° JA-C-D, Dr, वार्त्तुक° S'a, वर्तक° S'c

रिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरन्प्रतिवेद द्वादश वा यावद्ग्रहणान्तं वेदस्य तद्ब्राह्मं नाम २ यत्स्वदारनिरतो ऋतुकालाभिगामी सदा परदाराभिवर्जी तत्प्राजापत्यं नाम ३ यदात्मविप्रयोगात् गुर्वपरित्यागस्तु नैष्ठिकं बृहदिति ४ [marginal addition अथवा चतुर्विंशति वर्षाणि गुरुकुलवासी ब्राह्मः अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी प्राजापत्य. आप्रयाणाद्गुरोरपरित्यागी नैष्ठिको बृहदिति] इति ब्रह्मचारी तत्र गृहस्था नाम चतुर्विधा भवन्ति वार्त्तावृत्तय.

शालीनवृत्तयो यायावरा घोरसंन्यासिकाश्चेति । तत्र वार्त्ताकवृत्तयः कृषिगोरक्षवाणिज्यमगर्हितमुपयुञ्जानाः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । शालीनवृत्तयो यजन्तो न याजयन्तोऽधीयाना नाध्यापयन्तो ददतो न प्रतिगृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । यायावरा यजन्तो याजयन्तोऽधीयाना अध्यापयन्तो ददतः प्रतिगृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त

1 सन्यासकाश्चेति Sa, d1

2 वार्त्तुक° Dr, वार्त्तक° S१ °गोरक्ष्य° d1 2, गोऋक्ष्य Sc °युञ्जन्त S१ c

3—4 यजयन्तश्चात्मान प्रार्थयन्ते d1, यतन्ते प्रार्थयन्ते Sc

4 याजनशीला for याजयन्तो S१ c

6 यतन्ते for यजन्त S१

8 प्रतिगृह्णन्तश्च शत° S१ c यतन्ते for यजन्त S१ c

शालीनवृत्तय यायावरा घोरसन्यासिनश्चेति तत्र कृपिगोरक्षवाणिज्यमगर्हितमुपयुञ्जाना शतसवत्सराभि क्रियाभिर्यजन्त आत्मान प्रार्थयन्ते तत्प्रथम वार्त्तावृत्तयो नाम १ यजन्तो याजयन्तोधीयन्तोध्यापयन्तो ददत. प्रतिगृह्णन्त शतसवत्सराभि क्रियाभिर्यजन्त आत्मान प्रार्थयन्ते तच्छालीनवृत्तयो नाम २ यजमाना न्या (!) जयन्तोधीयाना न ध्यापयन्त ददतो न परिगृह्णन्त शतसवत्सराभि क्रियाभिर्यजन्त आत्मान प्रार्थयन्ति

आत्मानं प्रार्थयन्ते । घोरसंन्यासिका उद्धृतपरिपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्वन्तः प्रतिदिवसमाहृतोञ्छवृत्तिमुपयुञ्जानाः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ॥२॥

वानप्रस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति वैखानसा औदुम्बरा वालखिल्याः फेनपाश्चेति । तत्र वैखानसा अकृष्टपच्यौषधिवनस्पतिभिर्ग्रामबहिष्कृताभिरग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्त आत्मानं

1 °सन्यासका d1, S'a c

2 कुर्वत d1 °हृत्योञ्छ° JC D, Db r, °हृत्याश्च S'a c, °सृतोञ्छ° some MSS of Par

3 यतन्ते for यजन्त S'c

5 No भवन्ति in Sa c

6 औदुबरा d1 2 S'2 Par, Ratn Vaikh others उदुम्बरा वालखिल्या Par Ratn Vaikh altered to वालिखिल्या Db वालिखिल्या D1 d1 2 वालखिल्या others

7 पन्यौपाधीर्व° Db पच्यौपधिर्व° d1

8 For °क्रिया most MSS of Par have °क्रिया some

एतद्यायावर नाम ३ उद्धृतपरिपूताभिरद्भि कार्यं कुर्वाणा प्रतिदिवसमाहृत्योञ्छवृत्तिमुपभुञ्जाना चत्वारो घोरसन्यासिनो नाम इति गृहस्था ॰ वानप्रस्था नाम चतुर्विधा भवन्ति वैखानसा औदुम्बरा वालखिल्या फेनपाश्चेति पाकपच्याभिरोषधीभिर्ग्रामबहिष्कृताभि अग्निपरिचरण कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मान प्रार्थयन्ते तत्प्रथम वैखानस नाम १

प्रार्थयन्ते । औदुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशमभि-
प्रेक्षन्ते तदाहृतोदुम्बरबदरनीवारश्यामाकैरग्निपरि-
चरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्त आत्मानं
प्रार्थयन्ते । वालखिल्या जटाधराश्चीरचर्मवल्कल-
परिवृताः कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां पुष्पफलमुत्सृजन्तः
शेषानष्टौ मासान्वृत्त्युपार्जनं कृत्वाग्निपरिचरणं कृत्वा

°क्रियाभिः. निवर्त्तयन्त Da-b-r, S'c, d1-2 ; also in following, except Db

1. औदुम्बराः as on p. ९८, l. 6, but here Dr too has औदुंबराः.

2. उदाहृतो° for तदाहृतो° S'a. तदाहृतौदुंबर° Dr, d2 ; °तो-दुंबुर° d1. °नीवाराश्या° d2 ; °नीवाराशा° S'a , °नीवारशा° d1.

3. °क्रिया for °क्रियां Da, Par.

4. वालखिल्या Par., Ratn., Vaikh. , वालि° d1 , बाल° others. चार for चीर S'a-c. घर्म for चर्म Dr.

5. पूर्वफलमुत्सृजन्तः for पुष्पफल° Par. Telugu edition ; पुष्प-मुत्सृजन्तः Par. most MSS.

6. विधाय for कृत्वा S'a-c.

प्रातरुत्थाय यां दिशमभिक्रम्य तदाहृत्य इङ्गुदबदरनीवारश्यामाकादिभिर-ग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं अर्थयन्ते तदौ-दुम्बरं नाम २ जटाधराः चीरचर्मवल्कलसंवृताः कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां पुष्पफलभुक्तमुत्सृजन्तः शेषानष्टौ मासान्वृत्त्युपार्जनमग्निपरिचरणं कृत्वा

पञ्चमहायज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । फेनपा उन्मत्तकाः शीर्णपर्णफलभोजिनो यत्र तत्र वसन्तोऽग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ॥ ३ ॥

परिव्राजका अपि चतुर्विधा भवन्ति कुटीचरा बहूदका हंसाः परमहंसाश्चेति । तत्र कुटीचराः स्वपुत्रगृहेषु भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । बहू-

1 °क्रिया for °क्रिया Db, d2, Par

2 उन्मादका JA-D, Dr † जीर्ण for शीर्ण Par some MSS पूर्ण for पर्ण Sc Par inserts वा after तत्र यत्र for तत्र J, तत्र d2

3 वसन्ते d1

3—4 ऽग्निपरिचरण——प्रार्थयन्ते missing in Par some MSS

3 °क्रिया for °क्रिया Par

5 अथ परि° for परि° Db कुटीचका JL, Da b, d1 2, Par, Ratn, Vaikh

6 कुटीचका JB F, Da, d1-4, Par, Ratn, Vaikh

6—7 स्वघर for स्वपुत्रगृहेषु Sa c

7 भैक्षचर्यं Sa c, Par, भिक्षाचर्यं others Cf p १०१, l 3

पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मान प्रार्थयन्ते तद्वालखिल्या नाम ३ उद्दण्डका उन्मत्तका शीर्णपर्णफलभोगिनो यत्र तत्र वसन्तोऽग्निपरिचरण कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मान प्रार्थयन्ते तत्फेनपा नाम ४ परिव्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति कुटीचरा बहूदका हसा परमहसाश्चेति जनककात्यायनयाज्ञवल्क्यहरितहारीतमाण्डव्यजैमिनिप्रभृतय स्वगृहेषु भै-

दकास्त्रिदण्डकमण्डलुशिक्यपक्षजलपवित्रपात्रपादुकासनशिखायज्ञोपवीतकौपीनकाषायवेषधारिणः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । हंसा एकदण्डधराः शिखावर्जिता यज्ञोपवीतधारिणः शिक्यकमण्डलुहस्ता ग्रामैकरात्रवासिनो नगरे तीर्थेषु पञ्चरात्रं वसन्त एकरात्रद्विरात्रकृच्छ्रचान्द्रायणादि चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । परमहंसा

---

1. पद्म for पक्ष Par. (read पट्ट ?). पात्र missing in Dr, d1, Par.

2—3. साधुवृत्ते for °वृत्तेषु d2.

3. ब्रह्मकुलेषु S'a, ब्राह्म° S'c भैक्षचर्यं d2, Par.; भैक्षचर्यां S'a-c; भैक्षाचर्यं others.

4. एकदण्डधारिणः Dr, S'a-c. शिखावर्जिता missing in S'a-c.

5. ग्राम एकरात्र° S'a; ग्रामैकरात्रि° d1.

6. एकरात्रं S'a-c, Par. Tel. ed. द्विरात्रं Par. Tel ed

7—1 (p.१०२). परमहंसा दण्डधरा S'a-c; परमहंसा नामैकदण्डधराः Par. some MSS.

क्षचर्यां चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते तत्प्रथमं कुटीचरा नाम १ त्रिदण्डकमण्डलुपक्षपवित्रपादुकासनशिखायज्ञोपवीतकाषायवेषधारिणः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणगृहेषु भैक्षाहारं चरन्तः आत्मानं प्रार्थयन्ते तद्बहूदकं नाम २ शिरस्तुण्डमुण्डा वपनं कृत्वा शिक्यकमण्डलुदण्डहस्ता ग्रामैकरात्रवासिनो नगरतीर्थवसथेषु पञ्चरात्रवासिनो गोमूत्रगोमयाहाराः एकरात्रत्रिरात्रपक्ष-

नदण्डधरा मुण्डाः कन्थाकौपीनवाससोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तस्त्रिदण्ड-कमण्डलुशिक्यपक्षजलपवित्रपात्रपादुकासनशिखाय-ज्ञोपवीतानां त्यागिनः शून्यागारदेवगृहवासिनो न तेषां धर्मो नाधर्मो न चानृतं सर्वंसहाः सर्वसमाः समलोष्टाश्मकाञ्चना यथोपपन्नचातुर्वर्ण्यभैक्षचर्यं च-

1 मुक्ता for मुण्डा Dc °वाससोऽलिङ्गा S1 c

2 अनुन्मत्ता Db r, Sc, d2, Par, others अननुमत्ता उन्मत्तवच्चरन्त Sa

3 पद्म for पक्ष Par most MSS No शिखा in Sa-c

4 °पवीतादीना Db °पवीतत्यागिन S1 c, Par

5 Between न and चानृत most MSS of Par insert सत्य नापि वानृत for चानृत Db

6 यथोपपन्न Sa c चतुर्वर्णेषु Sa c, चातुर्वर्ण्ये Par भैक्ष-चर्यं d2 Par, भैक्षचर्या Sa c, भैक्षाचर्यं others

मासोपवासिन कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनादिव्रताश्चरन्त आत्मान प्रार्थयन्त एतद्धसा नाम ३ एकदण्डधरा मुण्डा कन्थाकौपीनवासस [अ] व्यक्तलिङ्गिनो वा व्यक्तलिङ्गिनोऽव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्त शिखायज्ञोपवीतकमण्डलुकपालाना च त्यागिन शून्यागारदेवतागृहवासिन तेषा न धर्मो नाधर्मो न सत्य नामत्य सर्वसहा सर्वसमा समलोष्टाश्मका ञ्चना यथोपपन्नमात्राहारा चातुर्वर्ण्यभैक्षचर्य चरन्त आत्मान प्रार्थयन्ते तत्परमहसा नाम ४

रन्त आत्मानं मोक्षयन्त आत्मानं मोक्षयन्त इति ॥

॥ ४ ॥

आश्रमोपनिषत्समाप्ता ॥

1—2. मोक्षयन्त इति । चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ Da-b, S'a-c, d2.

यतीनां प्रशमो धर्मो नियमो वनवासिनाम् ।

दारसेवा गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम् ॥

इति काण्वायनकृतः चातुराश्रम्यधर्मः समाप्त इति शुभमोम् ॥

मैत्रेयोपनिषत्

अथ मैत्रेयोपनिषत्

ॐ । आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

ॐ । बृहद्रथो वै नाम राजा राज्ये ज्येष्ठं पुत्रं निधापयित्वेदमशाश्वतं मन्यमानः शरीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं निर्जगाम । स तत्र परमं तप आस्थायादित्यमीक्षमाण ऊर्ध्वबाहुस्तिष्ठति । अन्ते सहस्राहस्य मुनेरन्तिकमाजगामाग्निरिवाधूमकस्तेजसा निर्दहन्निवात्मविद्भगवाञ्छाकायन्यः । उत्तिष्ठो-

---

1. अथ मैत्रेय्युपनिषत् Gb, B ; अथ सामसु मैत्रेयोपनिषत् Pd.

2. Before the S'ānti Tb, Gb, ds, B have the following Sloka : श्रुत्याचार्योपदेशेन मुनयो यत्पदं ययुः । तत्स्वानुभूतिसंसिद्धं स्वमात्रं ब्रह्म भावये ॥

3—4. ज्येष्ठं स्वपुत्रं Ga.

7. सहस्राहस्य is given by Rām. as a variant of सहस्रस्य ; all the texts have the latter only. मुनेर° Ta-b-1 ; मुनिर° others. † धूमकः for अधूमकः Pd ; अधूमकरः ds.

त्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति राजानमब्रवीत् । स तस्मै नमस्कृत्योवाच । भगवन्नाहमात्मवित्त्वं तत्त्वविच्छ्रृणुमो वयं । स त्वं नो ब्रूहीति । एतद्वृत्तं पुरस्तादशक्यं मा पृच्छ प्रश्नमैक्ष्वाकान्यान्कामान्वृणीष्वेति । शाकायन्यस्य चरणावभिमृशमानो राजेमां गाथां जगाद ॥१॥

भगवञ्छरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविदपेतं निरय एव मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणावबद्धं विण्मूत्रवातपित्तकफमज्जामेदोवसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णम् । एतादृशे शरीरे वर्तमानस्य भगवंस्त्वं नो गतिरिति ॥२॥

अथ किमेतैर्वान्यानां शोषणं महार्णवानां शि-

---

5 शाकायन्यचरणावभि॰ Ta ॰मृश्य॰ for ॰मृश॰ B

7—6 (p १०६) See note on l 11 of this page

7 संविद्यपेत M Pd, संविध्यपेत T1 b, Ga b, नविद्यपेत T1

10 ॰वसादिभिरन्यैश्च G1

11 ॥२॥ Ta only, ॥३॥ others, the *section having everywhere (also in Ta) changed its place with the following one* The correct order is found in Mtra Up †

खरिणां प्रपतनं ध्रुवस्य प्रचलनं व्रश्चनं वातरज्जूनां निमज्जनं पृथिव्याः स्थानादपसरणं सुराणां । सो ऽहमित्येतद्विधेऽस्मिन्संसारे किं कामोपभोगैर्यैरेवाश्रितस्यासकृदुपावर्तनं दृश्यत इत्युद्धर्तुमर्हसीति । अन्धोदपानस्थो भेक इवाहमस्मिन्संसारे भगवंस्त्वं नो गतिरिति ॥ ३ ॥

अथ भगवाञ्छाकायन्यः सुप्रीतोऽब्रवीद्राजानं । महाराज बृहद्रथेक्ष्वाकुवंशध्वजशीर्षात्मज्ञः कृतकृत्यस्त्वं । मरुन्नाम्ना विश्रुतोऽसीत्ययं खल्वात्मा ते । कतमो भगवन्वर्ण्य इति । तं होवाच ।

---

1. प्रज्वलनं for प्रचलनं ds. व्रश्चनं वातरज्जूनां Mtra. Up. only; all the texts of Mtre. Up. read स्थानं वा तरूणां (!), but App. wisely refrains from explaining this passage.

4. असकृदिहावर्तनं T1; असकृदुपासनं Ta दृश्यत इति वक्तुमर्हसीति Ga.

6. No numeral Ta; ॥ २ ॥ others; *cf.* note on l. 11 p.१०८.

9. मरुन्नाम्ना Pd only; मरुन्नाम्नो others.

10. भगवन् Pd; भगवान् others.† वर्ण for वर्ण्य Pd. तं देवोवाच Ta.

शब्दस्पर्शादयो येऽर्था अनर्था इव ते स्थिताः ।
एषां सक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेच्च परं पदम् ॥१॥
तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात्संप्राप्यते मनः ।
मनसा प्राप्यते ह्यात्मा ह्यात्मापत्त्या निवर्तते ॥२॥
यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति ।
तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति ॥ ३ ॥
स्वयोनावुपशान्तस्य मनसः सत्यगामिनः ।
इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥ ४ ॥
चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ।
यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ ५ ॥
चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥ ६ ॥
समासक्तं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।
यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥
हृत्पुण्डरीकमध्ये तु भावयेत्परमेश्वरम् ।

---

1 शब्दस्पर्शमया B
2 येषा for एषा Pd
13 यथा Ga, Pd, यदा others गोचरम् B

साक्षिणं बुद्धिवृत्तस्य परमप्रेमगोचरम् ॥८॥
अगोचरं मनोवाचामवधूतादिसंप्लवम् ।
सत्तामात्रप्रकाशैकस्वभावं भावनातिगम् ॥९॥
अहेयमनुपादेयमसामान्यविशेषणम् ।
ध्रुवं स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
निर्विकल्पं निराभासं निर्वाणमयसंविदम् ॥१०॥

नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः
सत्यः सूक्ष्मः संविभुश्चाद्वितीयः ।
आनन्दाब्धिर्यः परः सोऽहमस्मि
प्रत्यग्धातुर्नात्र संशीतिरस्ति ॥११॥

आनन्दमन्तर्निजमाश्रयन्त-
माशापिशाचीमवमानयन्तम् ।

---

1. बुद्धिवृत्तस्य ds, and variant of Tb.
3. प्रकाशं for स्वभावं Gb, ds, B.
6. संधिदम् T1.
8. सर्वभूः for संविभुः Ga; संविधुः Ta.
9. यः परः Ta-1, B; यत्परः others.
12. अपमानयन्तम् Gb.

शब्दस्पर्शादयो येऽर्था अनर्था इव ते स्थिताः ।
एषां सक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेच्च परं पदम् ॥१॥
तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात्संप्राप्यते मनः ।
मनसा प्राप्यते ह्यात्मा ह्यात्मापत्त्या निवर्तते ॥२॥
यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति ।
तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति ॥ ३ ॥
स्वयोनावुपशान्तस्य मनसः सत्यगामिनः ।
इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥ ४ ॥
चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ।
यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ ५ ॥
चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥ ६ ॥
समासक्तं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।
यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥
हृत्पुण्डरीकमध्ये तु भावयेत्परमेश्वरम् ।

---

1 शब्दस्पर्शमया B

2 येषां for एषां Pd

13 यथा Ga Pd, यदा others गोचरम् B

साक्षिणं बुद्धिवृत्तस्य परमप्रेमगोचरम् ॥८॥
अगोचरं मनोवाचामवधूतादिसंप्लवम् ।
सत्तामात्रप्रकाशैकस्वभावं भावनातिगम् ॥९॥
अहेयमनुपादेयमसामान्यविशेषणम् ।
ध्रुवं स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
निर्विकल्पं निराभासं निर्वाणमयसंविदम् ॥१०॥

नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः
सत्यः सूक्ष्मः संविभुश्चाद्वितीयः ।
आनन्दाब्धिर्यः परः सोऽहमस्मि
प्रत्यग्धातुर्नात्र संशीतिरस्ति ॥११॥
आनन्दमन्तर्निजमाश्रयन्त-
माशापिशाचीमवमानयन्तम् ।

---

1. बुद्धिवृत्तस्य ds, and variant of Tb.

3. प्रकाशं for स्वभावं Gb, ds, B.

6. संधिदम् T1.

8. सर्वभूः for संविभुः Ga; संविधुः Ta.

9. यः परः Ta-1, B; यत्परः others.

12. अपमानयन्तम् Gb.

आलोकयन्तं जगदिन्द्रजाल-

मापत्कथं मां प्रविशेदसङ्गम् ॥ १२ ॥

वर्णाश्रमाचारयुता विमूढाः

कर्मानुसारेण फलं लभन्ते ।

वर्णादिधर्मं हि परित्यजन्तः

स्वानन्दतृप्ताः पुरुषा भवन्ति ॥ १३ ॥

वर्णाश्रमं सावयवस्वरूप-

माद्यन्तयुक्तं ह्यतिकृच्छ्रमात्रम् ।

पुत्रादिदेहेष्वभिमानशून्यो

भूत्वा वसेत्सौख्यतमे ह्यनन्ते ॥ १४ ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ भगवान्मैत्रेयः कैलासं जगाम । तं गत्वो-

---

1 अलोकयन्त ds

2 एव for आपत् T1 1 प्रसङ्गेद् for प्रविशेद् Ta

6 ह्यानन्दतृप्ता Ta

7 Ircij वर्णाश्रमस्वावयव स्वरूपम् G1 वर्णाश्रम सावयव स्वरूपम् others

9 शून्यो G1, शून्य others

12 Here beginning of NR श्रीगणेशाय नम । अथ मैत्रेयोपनि-

वाच । भो भगवन्परमतत्त्वरहस्यमनुब्रूहीति । स होवाच महादेवः ।

देहो देवालयः प्रोक्तः स जीवः केवलः शिवः ।
त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥ १ ॥
अभेददर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः ।
स्नानं मनोमलत्यागः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ २ ॥
ब्रह्मामृतं पिवेद्भैक्षमाचरेद्देहरक्षणे ।
वसेदेकान्तिको भूत्वा चैकान्ते द्वैतवर्जिते ।
इत्येवमाचरेद्धीमान्स एवं मुक्तिमाप्नुयात् ॥३॥१॥
जातं मृतमिदं देहं मातापितृमलात्मकम् ।

पत्रारम्भः । अथ भगवान्मैत्रेयः etc , d1 , श्रीगणेशाय नमः । अथ भगवान्मैत्रेयः etc , d2

1. भो भगवन्महादेव परम° d1

3. Pāda[2]. जीवो देवः सदाशिवः d1 (so also quotation after end of MS. Ady. Libr IX B 183)

6. °निग्रहम् d2

7. भैक्ष्यं माचरेद् d2 ; भैक्षमाहरेद् d1.

8. द्वैतवर्जितः M, Pd

9. एको for एवं d1. Only Ta-b, M conclude the section with the numeral.

10. °मलोद्भवम् d2

सुखदुःखालयामेध्यं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥१॥
धातुबद्धं महारोगं पापमन्दिरमध्रुवम् ।
विकाराकरविस्तीर्णं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥२॥
नवद्वारमलस्रावं सदाकाले स्वभावजम् ।
दुर्गन्धं दुर्मलोपेतं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥३॥
मात्रा सूतकसंबन्धं सूतके स ह जायते ।
मृतसूतकजं देहं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥४॥
अहंममेति विण्मूत्रलेपगन्धादिमोचनम् ।
शुद्धशौचमिति प्रोक्तं मृज्जलाभ्यां तु लौकिकम्॥

---

1 सुख d1 °दु खलया° T1, Pd

2 ध्यातु° ds

3 विकाराकर° d2 only, विकाराकार° others

4 नवद्वार Tb °श्राव° *for* °स्राव d1, °स्थान d2

5 दुर्गन्धदुर्मलोपेत d2

6 मात्रा M, Pd, माता others (मातृसूतकेति वक्तव्यस्य मातासूतकेति वचन छान्दसम् App) °सम्बन्धे d1 सूतकेनेह जायते T1

6—7 This Sloka is missing in d2

8 विण्मूत्र d2 °गन्धासुमोचनम् d1

9 शुद्ध d1

चित्तशुद्धिकरं शौचं वासनात्रयनाशकम् ।
ज्ञानवैराग्यमृत्तोयैः क्षालनं शौचमुच्यते ॥ ६ ॥ २ ॥
अद्वैतभावना भैक्षमभक्ष्यं द्वैतभावनम् ।
गुरुशास्त्रोक्तभावेन भिक्षोर्भैक्षं विधीयते ॥ १ ॥
विद्वान्स्वदेशमुत्सृज्य संन्यासानन्तरं स्वतः ।
कारागारविनिर्मुक्तचोरवद्दूरतो वसेत् ॥ २ ॥
अहंकारसुतं वित्तभ्रातरं मोहमन्दिरम् ।
आशापत्नीं त्यजेद्यावत्तावन्मुक्तो न संशयः ॥ ३ ॥
मृता मोहमयी माता जातो बोधमयः सुतः ।
सूतकद्वयसंप्राप्तौ कथं संध्यामुपास्महे ॥ ४ ॥

---

2. क्षालनं शौ° NR; क्षालनाच्छौ° SR. ॥ २ ॥ Ta-b, M only; missing in others.

3. अद्वैतभावनं d1. भैक्ष्यम् NR. अभैक्ष्यं for अभक्ष्यं d1, T1.

4. °भावश्च for °भावेन d1, Ta-b-1, Ga. भैक्ष्यं for भैक्षं NR.

5. स्वकम् for स्वतः d1.

6. °गाराद्विनि° d1. °मुक्तश्चो° Ta, Ga, M. व्रजेत् for वसेत् d1, Tb.

7. अहंकारं d1. वित्तं d2, T1; चित्तं d1.

10. °संप्राप्ते d1.

हृदाकाशे चिदादित्यः सदा भासति भासति ।
नास्तमेति न चोदेति कथं संध्यामुपास्महे ॥५॥

एकमेवाद्वितीयं यद्गुरोर्वाक्येन निश्चितम् ।
एतदेकान्तमित्युक्तं न मठं न वनान्तरम् ॥६॥

असंशयवतां मुक्तिः, संशयाविष्टचेतसाम् ।
न मुक्तिर्जन्मजन्मान्ते तस्माद्विश्वासमाप्नुयात् ॥

कर्मत्यागान्न संन्यासो न प्रैषोच्चारणेन तु ।
संधौ जीवात्मनोरैक्यं संन्यासः परिकीर्तितः ॥८॥

वमनाहारवद्यस्य भाति सर्वैषणादिषु ।
तस्याधिकारः संन्यासे त्यक्तदेहाभिमानिनः ॥९॥

यदा मनसि वैराग्यं जातं सर्वेषु वस्तुषु ।
तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥१०॥

---

1 भासते भासते M, Pd
4 मठो B, M, गृह Ga, विलं (?) d1
6 आश्रयेन् for आप्नुयात् d2
7 प्रैयो° d2, others प्रेषो°
8 संध्योर्जीवा° d2
9 °हारवर्जस्य d2 सर्वेष for सर्वैष° all texts
10 °कार d2

द्रव्यार्थमन्नवस्त्रार्थं यः प्रतिष्ठार्थमेव वा ।
संन्यसेदुभयभ्रष्टः स मुक्तिं नाप्तुमर्हति ॥ ११ ॥
उत्तमा तत्त्वचिन्तैव मध्यमं शास्त्रचिन्तनम् ।
अधमा मन्त्रचिन्ता च तीर्थचिन्ताधमाधमा ॥१२॥
अनुभूतिं विना मूढो वृथा ब्रह्मणि मोदते ।
प्रतिबिम्बितशाखाग्रफलास्वादनमोदवत् ॥ १३ ॥
न त्यजेच्चेद्यतिर्मुक्तो यो माधूकरमान्तरम् ।
वैराग्यजनकं श्रद्धाकलत्रं ज्ञाननन्दनम् ॥ १४ ॥
धनवृद्धा वयोवृद्धा विद्यावृद्धास्तथैव च ।
ते सर्वे ज्ञानवृद्धस्य किंकराः शिष्यकिंकराः ॥१५॥
मन्मायया मोहितचेतसो मा-

---

1. च for वा M, Pd.
3. उत्तमा तत्त्वचिन्ता स्यात् Ga. मध्यमा शास्त्रचिन्तना d1.
4. तीर्थचिन्ताध° d2 only; others तीर्थभ्रान्त्यध°.
6. शाखाग्रे d1.
7. त्यजेद्यदि निर्मुक्तो d1. °मातरम् B.
8. °जननं Ta.
9. Pāda[4]: वय (?) वृद्धास्तपोवृद्धा d1.
10. इत्येते for ते सर्वे d1.
11. यन्मायया B. °चेतसोपमम् for °चेतसो माम् d1.

मात्मानमापूर्णमलब्धवन्तः ।

परं विदग्धोदरपूरणाय

भ्रमन्ति काका इव सूरयोऽपि ॥ १६ ॥

पाषाणलोहमणिमृन्मयविग्रहेषु

पूजा पुनर्जननभोगकरी मुमुक्षोः ।

तस्माद्यतिः स्वहृदयार्चनमेव कुर्या-

द्बाह्यार्चनं परिहरेदपुनर्भवाय ॥ १७ ॥

अन्तः पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे ।

अन्तः शून्यो बहिः शून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे॥१८॥

मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च मा भव ।

भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥ १९ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह ।

---

2 °पूर्णसमे for °पूरणाय d1

3 श्रमन्ति d- एव B, Pd, ds, NR

5 पूजा पुनर्भवति भोग° d1

8 पूर्णा for पूर्ण ds

9 शून्ये for शून्यो d2

11 अखिल Pd भवेत् for भव d2

12 द्रष्टादर्शन° d1

दर्शनप्रथमाभासमात्मानं केवलं भज ॥२०॥

संशान्तसर्वसंकल्पा या शिलावदवस्थितिः ।

जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ॥२१॥३॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अहमस्मि परश्चास्मि

ब्रह्मास्मि प्रभवोऽस्म्यहम् ।

सर्वलोकगुरुश्चास्मि

सर्वलोकोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

अहमेवास्मि सिद्धोऽस्मि

शुद्धोऽस्मि परमोऽस्म्यहम् ।

अहमस्मि सदा सोऽस्मि

---

2 स शान्त° NB न (?) शान्त° T1

3 स्वरूपावस्थिति G1, स्वभावस्थिति d1 परे। d2, परेति। d1

4 इति श्रीयजुर्वेदे मैत्रेयोपनिषद संपूर्ण ॥ d1 इति मैत्रेयोपनिषदि द्वितीयोध्याय । श्रीगोरीशङ्करार्पणमस्तु । शिव भवतु ॥ d2

8 सर्वलोकेऽस्मि ds, B

9—10 शुद्धोऽस्मि बुद्धोऽस्मि for सिद्धोऽस्मि शुद्धोऽस्मि G1

11 समानो for सदा सो T1

नित्योऽस्मि विमलोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥

विज्ञानोऽस्मि विशेषोऽस्मि

सोमोऽस्मि सकलोऽस्म्यहम् ।

शुभोऽस्मि शोकहीनोऽस्मि

चैतन्योऽस्मि समोऽस्म्यहम् ॥ ३ ॥

मानावमानहीनोऽस्मि

निर्गुणोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम् ।

द्वैताद्वैतविहीनोऽस्मि

द्वन्द्वहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ४ ॥

भावाभावविहीनोऽस्मि

भासा हीनोऽस्मि भास्म्यहम् ।

शून्याशून्यप्रभावोऽस्मि

शोभनाशोभनोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥

तुल्यातुल्यविहीनोऽस्मि

4—5. This HSl. not here in M, Pd, but after ॥५॥

4 शुद्धो for शुभो Ta. लोक° for शोक° Ga.

11. भासा *ex conj.*; भाषा° all.

12. °विहीनो for °प्रभावो Ga

नित्यः शुद्धः सदाशिवः ।
सर्वासर्वविहीनोऽस्मि
सात्त्विकोऽस्मि सदास्म्यहम् ॥ ६ ॥
एकसंख्याविहीनोऽस्मि
द्विसंख्यावानहं न च ।
सदसद्भेदहीनोऽस्मि
संकल्परहितोऽस्म्यहम् ॥ ७ ॥
नानात्मभेदहीनोऽस्मि
ह्यखण्डानन्दविग्रहः ।
नाहमस्मि न चान्योऽस्मि
देहादिरहितोऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥
आश्रयाश्रयिहीनोऽस्मि
आधाररहितोऽस्म्यहम् ।

1. नित्यशुद्धः Pd, Ga

6. सदसच्छेद° Tl.

8. नानात्वभेद° Tb.

9. अखण्डा° for ह्यखण्डा° Ga.

12. आश्रयाश्रयि° Gb only; others आश्रयाश्रय°.

वन्धमोक्षविहीनोऽस्मि

शुद्धं ब्रह्मास्मि सोऽस्म्यहम् ॥९॥

चित्तादिसर्वहीनोऽस्मि

परमोऽस्मि परात्परः ।

सदा विचाररूपोऽस्मि

निर्विचारोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥१०॥

अकारोकाररूपोऽस्मि

मकारोऽस्मि सनातनः ।

ध्यातृध्यानविहीनोऽस्मि

ध्येयहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥११॥

सर्वपूर्णस्वरूपोऽस्मि

सच्चिदानन्दलक्षणः ।

सर्वतीर्थस्वरूपोऽस्मि

परमात्मास्म्यहं शिवः ॥१२॥

लक्ष्यालक्ष्यविहीनोऽस्मि

---

1. °मोक्षवि° M, Pd, others °मोक्षादि°

2 शुद्ध° B, ds

11 °त्मा ह्यहं शिवः Tb

लयहीनरसोऽस्म्यहम् ।

मातृमानविहीनोऽस्मि

मेयहीनः शिवोऽस्म्यहम् ॥ १३ ॥

न जगत्सर्वद्रष्टास्मि

नेत्रादिरहितोऽस्म्यहम् ।

प्रवृद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि

प्रसन्नोऽस्मि हरोऽस्म्यहम् ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियविहीनोऽस्मि

सर्वकर्मकृदप्यहम् ।

सर्ववेदान्ततृप्तोऽस्मि

सर्वदा सुलभोऽस्म्यहम् ॥ १५ ॥

मुदितामुदिताख्योऽस्मि

सर्वमौनफलोऽस्म्यहम् ।

नित्यं चिन्मात्ररूपोऽस्मि

---

1 लयहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् G₁

7 परोऽस्म्यहम् B, Pd

9 °कृदस्म्यहम् I₁

14 नित्य° ds, B, G₁

सदा सच्चिन्मयोऽस्म्यहम् ॥ १६ ॥

यत्किंचिदपिहीनोऽस्मि

स्वल्पमप्यविनास्म्यहम् ।

हृदयग्रन्थिहीनोऽस्मि

हृदयाम्बुजमध्यगः ॥ १७ ॥

षड्विकारविहीनोऽस्मि

षट्कोशरहितोऽस्म्यहम् ।

अरिषड्वर्गमुक्तोऽस्मि

अन्तरादन्तरोऽस्म्यहम् ॥ १८ ॥

देशकालविमुक्तोऽस्मि

दिगम्बरसुखोऽस्म्यहम् ।

नास्तिनास्तिविमुक्तोऽस्मि

नकाररहितोऽस्म्यहम् ॥ १९ ॥

---

3 प्यपि ds, Ta variant of Tb, °प्यपि° B, °प्यवि° Ga

1 हृदयाम्भोज° ds, B

10 °रक्तो for °मुक्तो Ta

12 नास्तिग्रन्थवि° M, Pd

13 विकार° Tb, Gb

अखण्डाकाशरूपोऽस्मि
    ह्यखण्डाकारमस्म्यहम् ।
प्रपञ्चमुक्तचित्तोऽस्मि
    प्रपञ्चरहितोऽस्म्यहम् ॥ २० ॥
सर्वप्रकाशरूपोऽस्मि
    चिन्मात्रज्योतिरस्म्यहम् ।
कालत्रयविमुक्तोऽस्मि
    कामादिरहितोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥
कायकायिविमुक्तोऽस्मि
    निर्गुणः केवलोऽस्म्यहम् ।
मुक्तहीनोऽस्मि मुक्तोऽस्मि
    मोक्षहीनोऽस्म्यहं सदा ॥ २२ ॥
सत्यासत्यादिहीनोऽस्मि
    सन्मात्रान्नास्म्यहं सदा ।
गन्तव्यदेशहीनोऽस्मि

---

1. अखण्डाकार° ds, Gb, Ta.

9. कायिकादिवि° B.

गमनादिविवर्जितः ॥ २३ ॥

सर्वदा समरूपोऽस्मि

शान्तोऽस्मि पुरुषोत्तमः ।

एवं स्वानुभवो यस्य

सोऽहमस्मि न संशयः ॥ २४ ॥

यः शृणोति सकृद्वापि ब्रह्मैव भवति स्वयमित्युपनिषत् ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ । आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

इति मैत्रेयोपनिषत्समाप्ता ॥

---

1 ह्यनु° for स्वानु° Ta

6 M repeats ब्रह्मैव भवति स्वयम्

8 Pd only

9 No Santi in Ga, Ta, T1, ds, Pd

10 [इति] मैत्रेय्युपनिषत्समाप्ता B, Ga, T1, ds, इति सामवेदीयमैत्रेयोपनिषत्समाप्ता M

नारदपरिव्राजकोपनिषत्

गमनादिविवर्जितः ॥ २३ ॥

सर्वदा समरूपोऽस्मि

शान्तोऽस्मि पुरुषोत्तमः ।

एवं स्वानुभवो यस्य

सोऽहमस्मि न संशयः ॥ २४ ॥

यः शृणोति सकृद्वापि ब्रह्मैव भवति स्वयमित्युप-
निषत् ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ । आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

इति मैत्रेयोपनिषत्समाप्ता ॥

---

1 ह्यनु° for स्वानु° T3

6 M repeats ब्रह्मैव भवति स्वयम्

8 Pd only

9 No Santi in G1, T1, T1, d5, Pd

10 [इति] मैत्रेय्युपनिषत्समाप्ता B, G1, T1, ds, इति सामवेदीय-
मैत्रेयोपनिषत्समाप्ता M

अथ नारदपरिव्राजकोपनिषत्

ॐ। भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

ॐ। अथ कदाचित्परिव्राजकाभरणो नारदः सर्वलोकसंचारं कुर्वन्नपूर्वपुण्यस्थलानि पुण्यतीर्थानि तीर्थीकुर्वन्नवलोक्य, चित्तशुद्धिं प्राप्य, निर्वैरः शान्तो दान्तः, सर्वतो निर्वेदमासाद्य, स्वरूपानुसंधानमनुसंधाय, नियमानन्दविशेषगण्यं मुनिजनैरुपसंकीर्णं नैमिषारण्यं पुण्यस्थलमवलोक्य, स-

---

2 In Tb and B the Śānti stands between the two Ślokas परिव्राज्यधर्मपूगालंकारा यत्प्रबोधतः। दशप्रणवलक्ष्यार्थं यान्ति तं राममाश्रये ॥ and परिव्राट् त्रिशिखी सीता चूडा निर्वाणमण्डलम्। दक्षिणा शरभं स्कन्दं महानारायणाद्वयम् (so) ॥ The second Śloka is also in Ga-b, but Gb reads महानारायणाह्वयम्.

4 कुर्वन् पूर्व॰ NR ॰फलानि for ॰स्थलानि M.

8. नैमिषारण्यपुण्य॰ M

रिगमपधनिसंज्ञैर्वैराग्यबोधकैः स्वरविशेषैः प्रापञ्चिकपराङ्मुखैर्हरिकथालापैः स्थावरजङ्गमनामकैर्भगवद्भक्तिविशेषैर्नरमृगकिम्पुरुषामरकिन्नराप्सरोगणान्संमोहयन्नागतः । तं ब्रह्मात्मजं भगवद्भक्तं नारदमवलोक्य द्वादशवर्षसत्त्रयागोपस्थिताः श्रुताध्ययनसंपन्नाः सर्वज्ञास्तपोनिष्ठापराश्च ज्ञानवैराग्यसंपन्नाः शौनकादिमहर्षयः प्रत्युत्थानं कृत्वा नत्वा यथोचितातिथ्यपूर्वकमुपवेशयित्वा स्वयं सर्वेऽप्युपविष्टा भो भगवन्ब्रह्मपुत्र कथं मुक्त्युपायोऽस्माकं वक्तव्यमित्यूचुः । इत्युक्तस्तान्स होवाच नारदः ।

1 °मपधनि° d1-2, M   °निसंज्ञैः Ga, M, °निससंज्ञैः others

1—2 प्रापञ्चक° T1

4 °गतस्त ब्रह्मात्मजं Ga, M, °गतं ब्रह्मात्मजं others

5 °योगोपस्थिताः Tb   °स्थितश्रुता° NR

6 °निष्ठाः पराश्च Tb

7 M omits नत्वा

7—8 यथोचितमातिथ्य° T1

8 सर्वेऽप्युपविष्टा Gb

9 °यमस्माकं d1-3

10 इत्यूचुः Ga, M only, missing in others.   इत्युक्तो

सत्कुलभवोपनीतः सम्यगुपनयनपूर्वकं चतुश्च-
त्वारिंशत्संस्कारसंपन्नस्वाभिमतैकगुरुसमीपे स्वशाखा-
ध्ययनपूर्वकं सर्वविद्याभ्यासं कृत्वा, द्वादशवर्षशु-
श्रूषापूर्वकं ब्रह्मचर्यं, पञ्चविंशतिवत्सरं गार्हपत्यं,
पञ्चविंशतिवत्सरं वानप्रस्थाश्रमं तद्विधिवत्क्रमान्नि-
वर्त्य, चतुर्विधब्रह्मचर्यं षड्विधगार्हस्थ्यं चतुर्विधवा-
नप्रस्थधर्मं सम्यगभ्यस्य, तदुचितं कर्म सर्वं नि-
र्वर्त्य, साधनचतुष्टयसंपन्नः, सर्वसंसारोपरि मनो-

ऽस्मान्स Tb

1 सम्यगुपायनपूर्वकं Gb Ga omits चतु

2 °समीपे शाखा° Ta

3 °पूर्वकसर्व d2-3

4. °पूर्वकब्रह्मचर्य d1, Tb-1, Gb संवत्सर for वत्सरं d1-2, Ga.

5. संवत्सरं for वत्सरं Ga

5—6. निर्वृत्य NR, Ta-b-1, Gb

6. षड्विधं गार्हस्थ्यं B. चतुर्विधवा° Ga, M, चातुर्विध्यवा° other SR; चातुर्विध्यं वा° NR.

7. °धर्मे for °धर्मं d2 तदुचितकर्म NR

7—8 निर्वर्त्य d3, Ga, M, others निर्वृत्य.

8 °संस्कारोपरि NR

वाक्कायकर्मभिर्यथाशानिवृत्तस्तथा वासनैषणोपर्यपि, निर्वैरः शान्तो दान्तः, संन्यासी परमहंसाश्रमेणास्खलितस्वस्वरूपध्यानेन देहत्यागं करोति स मुक्तो भवति स मुक्तो भवतीत्युपनिषत् ॥

प्रथमोपदेशः ॥

अथ हैनं भगवन्तं नारदं सर्वे शौनकादयः पप्रच्छुर्भो भगवन्संन्यासविधिं नो ब्रूहीति । तानवलोक्य नारदस्तत्स्वरूपं सर्वं पितामहमुखेनैव ज्ञातुमुचितमित्युक्त्वा सत्त्रयागपूर्त्यनन्तरं तैः सह सत्यलोकं गत्वा विधिवद्ब्रह्मनिष्ठापरं परमेष्ठिनं न-

1 °भिर्यथा निर्वृ° Ia निर्वृत्त AR Tr, निवृत्त d1

1—2 वासनैषणापर्यन्तमुक्तो निवर G1

2 निर्वैर d1, निर्वेद Ib

3 °स्खलितस्वस्व M °ध्याने for °ध्यानेन d1

4 M does not repeat स मुक्तो भवति

5 For प्रथमोपदेश d1 has इति रहस्यसहितायां उपनिषद्रहस्यपारिव्राजकोपनिषदि प्रथमोपदेश so d2 but प्रथमोपदेशा (?) प्रथमोपदेश so d3 but परिव्रा and प्रथमोपदेशात्प्रथमोपदेश ॥

8 सर्वे° d1

त्वा स्तुत्वा, यथोचितं तदाज्ञया तैः सहोपविश्य नारदः पितामहमुवाच । गुरुस्त्वं जनकस्त्वं सर्वविद्यारहस्यज्ञः सर्वज्ञस्त्वम् । अतो मदिष्टं रहस्यमेकं वक्तव्यम् । त्वद्विना मदभिमतरहस्यं वक्तुं कः समर्थः । किमिति चेत् पारिव्राज्यस्वरूपक्रमं नो ब्रूहीति नारदेन प्रार्थितः परमेष्ठी सर्वतः सर्वानवलोक्य मुहूर्तमात्रं समाधिनिष्ठो भूत्वा संसारार्तिनिवृत्त्यन्वेषण इति निश्चित्य नारदमवलोक्य तमाह पितामहः । पुरा मत्पुत्र पुरुषसूक्तोपनिषद्रहस्यप्रकारनिरतिशयाकारावलम्बिना विराट्पुरुषेणोपदिष्टं रहस्यं ते विविच्योच्यते । तत्क्रमम-

1 यथोचिताधिष्ठपूर्वकं Tb

3 °ज्ञस्त्वं सर्व° Ga मदिष्टं Tb only, मत्तो मदिष्टं other SR; मनोमदिष्टं d2, मत्तोपदिष्टं other NR

4. त्वां विना M

7. समाधिष्ठो NR

8 °रार्तिनि° d1, °रार्ति नि° Tb निवृत्यान्वेषुण इति NR, निवृत्य स्वेषणमिति M

10 °प्रकारं निरति° Ta, B आकर for आकार d3

11 °णोपदिष्टमिष्टं रहस्यं T1. सत्क्रमम् for तत्क्रमम् d3.

वाक्कायकर्मभिर्यथाशानिवृत्तस्तथा वासनैषणोपर्यपि, निर्वैरः शान्तो दान्तः, संन्यासी परमहंसाश्रमेणास्खलितस्वस्वरूपध्यानेन देहत्यागं करोति स मुक्तो भवति स मुक्तो भवतीत्युपनिषत् ॥

प्रथमोपदेशः ॥

अथ हैनं भगवन्तं नारदं सर्वे शौनकादयः पप्रच्छुर्भो भगवन्संन्यासविधिं नो ब्रूहीति । तानवलोक्य नारदस्तत्स्वरूपं सर्वं पितामहमुखेनैव ज्ञातुमुचितमित्युक्त्वा सत्रयागपूर्त्यनन्तरं तैः सह सत्यलोकं गत्वा विधिवद्ब्रह्मनिष्ठापरं परमेष्ठिनं न-

---

1 भिर्यथा निर्वृ° 1a निर्वृत्त MR 1a, निवृत dl

1—2 वासनैषणापर्यन्तमुक्तो निवर Ga

2 निर्वैर dl, निर्वेद 1b

3 °स्खलितस्वस्व° M ध्याने for °ध्यानेन dl

4 M does not repeat स मुक्तो भवति

5 For प्रथमोपदेश dl has सिल्सहितायां उपनिषद्रहस्यपारिव्राजकोपनिषदि प्रथमोपदेश so d2 but प्रथमोपदेशा (?) प्रथमोपदेश so d3 but परिव्रा and प्रथमोपदेशात्प्रथमोपदेश ॥

8 सर्वं° dl

त्वा स्तुत्वा, यथोचितं तदाज्ञया तैः सहोपविश्य नारदः पितामहमुवाच । गुरुस्त्वं जनकस्त्वं सर्वविद्यारहस्यज्ञः सर्वज्ञस्त्वम् । अतो मदिष्टं रहस्यमेकं वक्तव्यम् । त्वद्विना मदभिमतरहस्यं वक्तुं कः समर्थः । किमिति चेत् पारिव्राज्यस्वरूपक्रमं नो ब्रूहीति नारदेन प्रार्थितः परमेष्ठी सर्वतः सर्वानवलोक्य मुहूर्तमात्रं समाधिनिष्ठो भूत्वा संसारार्तिनिवृत्त्यन्वेषण इति निश्चित्य नारदमवलोक्य तमाह पितामहः । पुरा मत्पुत्र पुरुषसूक्तोपनिषद्रहस्यप्रकारनिरतिशयाकारावलम्बिना विराट्पुरुषेणोपदिष्टं रहस्यं ते विविच्योच्यते । तत्क्रमम-

1 यथोचितातिथ्यपूर्वक Tb

3 °ज्ञस्त्वं सर्व° Ga मदिष्टं Tb only, मत्तो मदिष्टं other SR, मनोमदिष्टं d2, मत्तोपदिष्टं other NR

4 त्वा विना M

7 समाधिस्थो NR

8 °रार्तिर्नि° d1, °रार्ति नि° Tb निवृत्यान्वेषुण इति NR, निवृत्य स्वेषणमिति M

10 °प्रकारं निरति° Ta, B आकर for आकार d3

11 °णोपदिष्टमिष्टं रहस्यं T1 सत्क्रमम् for तत्क्रमम् d3

तिरहस्यं बाढमवहितो भूत्वा श्रूयताम्।

भो नारद, विधिवदादावनुपनीतोपनयनानन्तरं सत्कुलप्रसूतः पितृमातृविधेयः पितृसमीपादन्यत्र सत्संप्रदायस्थं श्रद्धावन्तं सत्कुलभवं श्रोत्रियं शास्त्रवात्सल्यं गुणवन्तमकुटिलं सद्गुरुमासाद्य नत्वा, यथोपयोगशुश्रूषापूर्वकं स्वाभिमतं विज्ञाप्य, द्वादशवर्षसेवापुरःसरं सर्वविद्याभ्यासं कृत्वा, तदनुज्ञया स्वकुलानुरूपामभिमतकन्यां विवाह्य, पञ्चविंशतिवत्सरं गृहस्थोचितकर्म कुर्वन्, दौर्ब्राह्मण्यनिवृत्तिमेत्य स्ववंशवृद्धिकामः पुत्रमेकमासाद्य गार्ह-

---

1 वादम् for बाढम् d3, बाटम् d2

2 °वदादावुप° G1

3 तत्सत्कुल for सत्कुल° NR

5 सद्गुरुं समासाद्य d3

6 यथोपयोगं शुश्रूषा° T1

8 स्वकुलानुरूपाभिमतकन्या Ta-b, Gb

9 After °वत्सर all except G1 insert गुरुकुलवासं कृत्वाथ गुर्वनुज्ञया (गुरोरनुज्ञया NR)

9—10 दौर्ब्राह्मणनिवृत्यमेत्य NR

स्थ्योचितपञ्चविंशतिवत्सरं तीर्त्वा, ततः पञ्चविंशतिवत्सरपर्यन्तं त्रिषवणमुदकस्पर्शनपूर्वकं चतुर्थकालमेकवारमाहारमाहरन्नियमेनैव वनस्थो भूत्वा, पुरग्रामप्राक्तनसंचारं विहाय, निकरविरहिततदाश्रमोचितकृत्यं निर्वर्त्य, दृष्टश्रवणविषयवैतृष्ण्यमेत्य, चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः, सर्वतो विरक्तश्चित्तशुद्धिमेत्याशासूयेर्ष्याहंकारं दग्ध्वा, साधनचतुष्टयसंपन्नः संन्यस्तुमर्हतीत्युपनिषत् ॥

द्वितीयोपदेशः ॥

अथ हैनं नारदः पितामहं पप्रच्छ । भगवन्

1 नीत्वा for तीर्त्वा Ta No ततः in M

2—3 चतुर्विधकालमेक° M

3 आहरन्नियमेनैव T1 only, others आहरन्ननियमेक एव

3—4 पुराग्राम° Gb

4 निकर° Ga, निष्किर° d2, निकिर° others

4—5 °तदाश्रमोचित° Ga only, others °दताश्रितकर्मोचित°

5 निर्वृत्य for निर्वर्त्य NR दृष्टः श्रवण° d1-3 °विषये वैतृ° NR

9 द्वितीयोपनिषत् NR

केन संन्यासः संन्यासाधिकारी को वेति । एवमादौ संन्यासाधिकारिणं निरूप्य पश्चात्संन्यासविधिरुच्यते । अवहितः शृणु ।

अन्धः पण्डः पतितोऽङ्गविकलः स्त्रैणो बधिरोऽर्भको मूकः पाषण्डश्चक्री लिङ्गी वैखानसहरद्विजौ भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनग्निको वैराग्यवन्तोऽप्येते न संन्यासार्हाः । संन्यस्ता यद्यपि महावाक्योपदेशे नाधिकारिणः । पूर्वसंन्यासी परमहंसाधिकारी ।

परेणैवात्मनश्चापि परस्यैवात्मना तथा ।
अभयं समवाप्नोति स परिव्राडिति स्मृतः ॥
पण्डोऽथ विकलोऽप्यन्धो बालकश्चापि पातकी ।

---

1 संन्यास. missing in d1   सन्यासाधिकारी को वेति d2-3, सन्यासाधिकारिको वेति d1, सन्यासाधिकारमेति M, सन्यासाधिकारी वेति other SR   No एवम् in NR

1 अथ for अन्धः SR

5 वैखानसौ हरद्विजो (so) Ta, Gb, वैखानसो हरद्विजौ Ga

8—9 परमहंसोऽधिकारी M

10 पर. स्यै° (?) for परस्यै° d2-3, परस्यै° (?) d1

12 बालकश्चातिपातकी Tb

पतितश्च परद्वारी वैखानसहरद्विजौ ॥
चक्री लिङ्गी च पापण्डी शिपिविष्टोऽप्यनग्निकः ।
द्वित्रिवारेण संन्यस्तो भृतकाध्यापकोऽपि च ।
एते नार्हन्ति संन्यासमातुरेण विना क्रमम् ॥

आतुरकालः कथमार्यसंमतः ।

प्राणस्योत्क्रमणासन्नकालस्त्वातुरसंज्ञितः ।
नेतरस्त्वातुरः कालो मुक्तिमार्गप्रवर्तकः ॥
आतुरेऽपि च संन्यासे तत्तन्मन्त्रपुरःसरम् ।
मन्त्रावृत्तिं च कृत्वैव संन्यसेद्विधिवद्बुधः ॥
आतुरेऽपि क्रमे चापि प्रैषभेदो न कुत्रचित् ।
न मन्त्रं कर्मरहितं कर्म मन्त्रमपेक्षते ॥
अकर्म मन्त्ररहितं नातो मन्त्रं परित्यजेत् ।

---

5. आतुरस्य कथं कालः कथमार्यस्य संमतः । M; आतुरः काल एवार्यं कथमार्यस्य संमतः । NR.

6. °सन्नः काल° Tb. संज्ञितः *ex conj.*: all the texts read °संज्ञिकः.

7. °प्रवर्तनः Tb, Ga; °प्रवर्तिनः T1.

10. क्रमो d2. वापि B.

11. अपेक्ष्यते d1; अवेक्षते T1.

मन्त्रं विना कर्म कुर्याद्भस्मन्याहुतिवद्भवेत् ॥
विध्युक्तकर्मसंक्षेपात्संन्यासस्त्वातुरः स्मृतः ।
तस्मादातुरसंन्यासे मन्त्रावृत्तिविधिर्मुने ॥
आहिताग्निर्विरक्तश्चेद्देशान्तरगतो यदि ।
प्राजापत्येष्टिमप्स्वेव निर्वर्त्यैवाथ संन्यसेत् ॥
मनसा वाथ विध्युक्तमन्त्रावृत्त्याथवा जले ।
श्रुत्यनुष्ठानमार्गेण कर्मानुष्ठानमेव वा ।
समाप्य संन्यसेद्विद्वान्नो चेत्पातित्यमाप्नुयात् ॥
यदा मनसि संजातं वैतृष्ण्यं सर्ववस्तुषु ।
तदा संन्यासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्यये ॥
विरक्तः प्रव्रजेद्धीमान्सरक्तस्तु गृहे वसेत् ।
सरागो नरकं याति प्रव्रजन्हि द्विजाधमः ॥
यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं करः ।

---

2 निध्युक्त कर्म Tb

3 मन्त्रानृत्तिविधिर्मुने T1, Ga, others मन्त्रावृत्तिर्विधिर्मुने

5 अप्स्वैव for अप्स्वेव AR   निर्वर्त्यवाथ *is long*, निवृत्यैवाथ Tb, M, निर्वृत्यैव तु G1, निर्नृत्यैवाथ H1, निर्वृत्यै(त्ये)वाथ others

6 विध्युक्त मन्त्रा G1

संन्यसेदकृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान् ॥
संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ।
प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः ॥
प्रवृत्तिलक्षणं कर्म ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ।
तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ॥
यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनम् ।
तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजेत् ॥
परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि ।
सर्वैषणाविनिर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति ॥
पूजितो वन्दितश्चैव सुप्रसन्नो यथा भवेत् ।
तथा चेत्ताड्यमानस्तु तदा भवति भैक्षभुक् ॥
अहमेवाक्षरं ब्रह्म वासुदेवाख्यमद्वयम् ।
इति भावो ध्रुवो यस्य तदा भवति भैक्षभुक् ॥
यस्मिञ्शान्तिः शमः शौचं सत्यं संतोष आर्जवम् ।

7. तदेकदण्डं SR save Ga 'वीतां *ex conj.*, 'वीतं all. †

9. सर्वै° Tb-1, g; others सर्वे°.

12—13 This Sloka is not in Ta

12 अव्ययम् for अद्वयम् Th, Ga.

आकिंचन्यमदम्भश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥

[यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।

कर्मणा मनसा वाचा तदा भवति भैक्षभुक् ॥

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ।

वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

ह्रीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

अतीतान्न स्मरेद्भोगान्न तथानागतानपि ।

प्राप्तांश्च नाभिनन्देद्यः स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥]

अन्तःस्थानीन्द्रियाण्यन्तर्बहिःष्ठान्विषयान्बहिः ।

शक्नोति यः सदा कर्तुं स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥

प्राणे गते यथा देहः सुखदुःखं न विन्दति ।

---

1 आकिंचन्यम् Tb, Ga M, others अकिंचनम्

2—9 These four Slokas are missing in NR, in Ga the first of them (यदा न कुरुते, etc) stands before not after यस्मिञ्शान्ति, etc (last line of preceding page)

7 ह्रीविद्या T1, g, श्रीविद्या Ta

12 प्रायो for प्राणे d1 3 यदा for यथा d1 सुख दु ख B.

तथा चेत्प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
कौपीनयुगलं कन्था दण्ड एकः परिग्रहः ।
यतेः परमहंसस्य नाधिकं तु विधीयते ॥
यदि वा कुरुते रागादधिकस्य परिग्रहम् ।
रौरवं नरकं गत्वा तिर्यग्योनिषु जायते ॥
विशीर्णान्यमलान्येव चेलानि ग्रथितानि तु ।
कृत्वा कन्थां बहिर्वासो धारयेद्धातुरञ्जितम् ॥
एकवासा अवासा वा एकदृष्टिरलोलुपः ।
एक एव चरेन्नित्यं वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥
कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेद्यतिः ॥
कामः क्रोधस्तथा दर्पो लोभमोहादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान्परित्यज्य परिव्राण्निर्ममो भवेत् ॥

---

4. परिग्रहे NR.

6. चैलानि d2-3. ग्रन्थितानि NR.

11. गूढं चरेत् Ta, g, M, NR.

12. कामक्रोधस्तथा Tb-1, g, Ga, d1-3.

13 निर्मलो for निर्ममो Ga, g.

रागद्वेषवियुक्तात्मा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मुनिः स्यात्सर्वनिःस्पृहः ॥
दम्भाहंकारनिर्मुक्तो हिंसापैशुन्यवर्जितः ।
आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्मोक्षमवाप्नुयात् ॥
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं निगच्छति ॥
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा च दृष्ट्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥
यस्य वाङ्मनसे शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥

---

3 वन्धाहंकार° Ta

5 असंशयं Ga, g, others असंशय:

6 कृतान्येव for तु तान्येव g   नियच्छति Ta, M ; स गच्छति Tb.

7. शाम्यते Ta

10 यः for वा NR, Tb, M

11. वाङ्मनसी M, B   सम्यग्गुप्ते NR

संमानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥
सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते ।
सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥
इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।

---

1 सन्मानाद् Tb, d1 उद्विजेत Ta, G विषादि वा NR.

2. अमृतस्येव Ga only, others अमृतस्यैव

3 ह्यवमतं NR, ह्येव मतः Ta, d1

5 नानुमन्येत Tb

7 आक्रुष्टः d1, T1, g, M, आक्रुष्टः d2

8 °कीर्णं च NR, °कीर्णाश्च T1 अनृता B, अनृतं NR.

9. आध्यात्म° d3 निरामिषः Ga only (Manu VI, 49); निराशिषः all

अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥
अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसशोणितलेपितम् ।
चर्मावबद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ ।
देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥
सा कालसूत्रपदवी सा महावीचिवागुरा ।
सासिपत्रवनश्रेणी या देहेऽहमिति स्थितिः ॥
सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेऽप्युपस्थिते ।
स्प्रष्टव्या सा न भव्येन सश्वमांसेव पुल्कसी ॥

---

2 अस्थिस्थूणस्नायु° NR स्नायुबन्ध d1 2 °वेपन (for °लेपितम्) with variant °वेपित Tb

3 दुर्गन्ध g, M, दुर्गन्ध° Ga

4 जरारोग° NR

5 रजस्वर° NR

6 °सहते M

8 कालपुत्रपदवी B महावाचि° d3

9. °वने श्रेणी NR देहो Ta b, M, d1 स्थित. M

11 स्प्रष्टव्या *er (on)*, स्प्रष्टव्या all पुल्कसि NR

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
विसृज्य, ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनम् ॥
अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा सङ्गाञ्शनैःशनैः ।
सर्वद्वन्द्वैर्विनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायकः ।
सिद्धिमेकस्य पश्यन्हि न जहाति न हीयते ॥
कपालं वृक्षमूलानि कुचेलान्यसहायता ।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।
एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थं ग्राममाविशेत् ॥
एको भिक्षुर्यथोक्तः स्याद् द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।
त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥

---

2. ब्रह्माप्नोति g.

3. सर्वं त्यक्त्वा T1. स्मृत्वा for त्यक्त्वा Tb सङ्गं g.

4. सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो NR

7. कुचैलान्यसहायतं d2-3.

10. भिक्षार्थी Ga.

11. यथोक्तस्य द्वावेव NR

इन्द्रियाणि समाहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥
क्षीणेन्द्रियमनोवृत्तिर्निराशीर्निष्परिग्रहः ।
निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ॥
निर्ममो निरहंकारो निरपेक्षो निरामिषः ।
विविक्तदेशसंसक्तो मुच्यते नात्र संशय इति ॥

अप्रमत्तः कर्मभक्तिज्ञानसंपन्नः स्वतन्त्रो वैराग्यमेत्य ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा मुख्यवृत्तिकामश्चेद्ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वास्नातको वोत्पन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विर-

2. °वृत्तिनिरा° d2-3.

4. निरामिषः M only ; others निराशिषः

6. संपन्नस्वतन्त्रो NR, Ta.

7—8. °वृत्तिकामश्चेद्ब्रह्म° Ga only , °वृत्तिकाविद्ब्रह्म° M , °वृत्तिका चेद्ब्रह्म° others

9. चेतरथा g ; वेतरथ NR.

11. वोत्पन्नाग्निः *cx conj.* (Jāb.Up.) ; वोत्सन्नाग्निः all. अनाग्निको d1-2 ; अनुत्सन्नाग्निको Ga.

नटादिप्रेक्षणं द्यूतं प्रमादात्सुहृदं तथा ।
भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च पणन पश्येत्कदाचन ॥
रागं द्वेषं मदं मायां द्रोहं मोहं परात्मसु ।
षडेतानि यतिर्नित्यं मनसापि न चिन्तयेत् ॥
मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च ।
दिवास्वापं च यानं च यतीनां पातकानि षट् ॥
दूरयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेदात्मचिन्तकः ।
सदोपनिषदं विद्यामभ्यसेन्मुक्तिहेतुकीम् ॥
न तीर्थसेवी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।
न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो यतिः ॥
अपापमशठं वृत्तमजिह्मं नित्यमाचरेत् ।

---

1 प्रमादात् NR प्रमदा Gr M प्रमदा other SR
3 रागद्वेष Ia Ig NR मायाद्रोह B NR
लो° for लौ° NR
6 पतनानि NR
8 सदौपनिषद dl °से मुक्ति° NR °हैतुकीम् B
10 स्यानव्या° dl 3
11 अजिह्म Tb-1, NR

इन्द्रियाणि समाहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥
क्षीणेन्द्रियमनोवृत्तिर्निराशीर्निष्परिग्रहः ।
निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ॥
निर्ममो निरहंकारो निरपेक्षो निरामिषः ।
विविक्तदेशसंसक्तो मुच्यते नात्र संशय इति ॥

अप्रमत्तः कर्मभक्तिज्ञानसंपन्नः स्वतन्त्रो वैराग्य-मेत्य ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा मुख्यवृत्तिका-मश्चेद्ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्र-व्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वास्नातको वोत्पन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विर-

2. °वृत्तिनिरा° d2-3.

1. निरामिषः M only; others निराशिषः

6. संपन्नस्वतन्त्रो NR, Ta.

7—8. °वृत्तिकामश्चेद्ब्रह्म° Ga only; °वृत्तिकाविद्ब्रह्म° M, °वृत्तिका चेद्ब्रह्म° others

9. चेतरथा g; वेतरथ NR.

11. वोत्पन्नाग्निः *ex conj.* (Jāb.Up.); वोत्सन्नाग्निः all. अना-ग्निको d1-2; अनुत्सन्नाग्निको Ga.

जेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कु-
र्वन्ति । अथवा न कुर्यात् । आग्नेयीमेव कुर्यात् ।
अग्निर्हि प्राणः प्राणमेवैतया करोति । पश्चात् त्रै-
धातवीयामेव कुर्यात् । एत एव त्रयो धातवो य-
दुत सत्त्वं रजस्तम इति ।

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥

इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत् । एष वा अग्नेर्योनिर्यः
प्राणः, प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येव-
मेवैतदाह । आहवनीयादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमा-
जिघ्रेत् । यदग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात् । आपो
वै सर्वा देवताः, सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि
स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य तदुदकं प्राश्नीयात् साज्यं

---

2 आग्नेयीमेव *ex conj* ; आग्नेयामेव all

3 अग्निरिति for अग्निर्हि NR. °मेवैतया d2-3, °मेवैतद्वा d1. पश्चात् *ex conj* (Jab Up), तस्मै d1, तस्मात् others

4 एत एव t only, others एतयैव

9 No प्राणः in d2-3, Ta

13 हुत्वोद्धृत्यास्तदुदकं NR.

हविरनामयं मोक्षदमिति । शिखां यज्ञोपवीतं पितरं पुत्रं कलत्रं कर्म चाध्ययनं मन्त्रान्तरं विसृज्यैव परिव्रजत्यात्मवित् । मोक्षमन्त्रस्त्रय्येवं विन्देत् । तद्ब्रह्म तदुपासितव्यम् । एवमेवैतदिति ।

पितामहं पुनः पप्रच्छ नारदः । कथमयज्ञोपवीती ब्राह्मण इति । तमाह पितामहः ।

[हृदिस्था देवताः सर्वाः हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
हृदि प्राणश्च ज्योतिश्च त्रिवृत्सूत्रं विदुर्बुधाः ॥]
सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥

---

1 शिखायज्ञो° Ta °वीतमग्नि पि t

2—3 विसृज्यैव d2-3, विन्यस्यैव T1

3—4 मोक्षमन्त्रस्त्रय्येवं विन्देत् *ex conj* (Jab Up), texts read मोक्ष (मोक्षं d2-3) मन्त्रैस्त्रेधातवीयैर्विधेः (°वीयो विधे. d1, °वीयैर्विधैः M)

4 एवमेवैतदिति *ex conj* (Jab.Up), texts omit एवम्, Ta इति चैतदिति

6 तमुवाच for तमाह T1

7—8 This Sloka is missing in SR.

8 जीवश्च for ज्योतिश्च t त्रिवृत्सूत्रं च तद्विदुः t

सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शनः ॥
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थितः ।
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ।
धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ॥
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ।
ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥
ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥
अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥
कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।
तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ॥

---

3. प्रोक्तं for प्रोतं d2-3.
10. ज्ञानशिखा Ga, g; °शिखो Th. ज्ञाननिष्ठो NR.
15 एभिर्धार्यमिदं NR. वैदिकम् for वै स्मृतम् M.

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुरिति ॥

तदेतद्विज्ञाय ब्राह्मणः परिव्रज्य परिव्राडेकशाटी मुण्डोऽपरिग्रहः शरीरक्लेशासहिष्णुश्चेत् । अथवा यथाविधिश्चेज्जातरूपधरो भूत्वा स्वपुत्रमित्रकलत्राप्तबन्ध्वादीन् स्वाध्यायं सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्माण्डं च सर्वं कौपीनं दण्डमाच्छादनं च त्यक्त्वा द्वन्द्वसहिष्णुर्न शीतं न चोष्णं न सुखं न दुःखं न निद्रा न मानावमाने च षडूर्मिवर्जितो, निन्दाहंकारमत्सरगर्वदम्भेर्ष्यासूयेच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहादीन्विसृज्य, स्ववपुः शवाकारमिव स्मृत्वा, स्वव्यतिरिक्तं सर्वमन्तर्बहिरमन्यमानः, कस्यापि वन्दनमकृत्वा ननमस्कारो नस्वाहाकारो नस्वधाकारो ननिन्दास्तुतिर्यादृच्छिको भवे-

3. तथैतद्विज्ञाय Tb

4. °क्लेशसहि° d1-2.

6 बन्ध्वादीन् Ta, M; others बन्ध्वादीनि   स्वाध्यायं च सर्व° NR.   सर्वकर्माणि च संन्यस्यायं M.

9. निन्दा for निद्रा d1, t.

यदृच्छालाभसंतुष्टः सुवर्णादीन्न परिग्रहेन्नावाहनं न विसर्जनं न मन्त्रं नामन्त्रं न ध्यानं नोपासनं न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथङ् नापृथङ् नाहर्न नक्तं, सर्वत्रानिकेतः स्थिरमतिः शून्यागारवृक्षमूलदेवगृह-तृणकूटकुलालशालाग्निहोत्रशालाग्निदिगन्तरनदीतट-पुलिनभूगृहकन्दरनिर्झरस्थण्डिलेषु वने वा, श्वेतके-तुऋभुनिदाघवृषभदुर्वासःसंवर्तकदत्तात्रेयरैवतकवद-व्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारो बालोन्मत्तपिशाचवदनुन्म-त्तोन्मत्तवदाचरंस्त्रिदण्डं शिक्यं पात्रं कमण्डलुं क-

3 नाहर्न नक्तं *a conj* (Phs l p.) न त्वन्यत्त्वं (°त्वं) Ta-l, Ga g, न त्वन्यत्र others

4 °केतस्थिरमतिः dl Ga

5 अग्निचिदन्तर M   तटाक for तट M

6 स्थलेषु for स्थण्डिलेषु Tl   °लेषूपवने Ga, g

7 After निदाघ M inserts जडभरत   ऋषभ for वृषभ SR Before दत्तात्रेय M inserts सनत्सुजातवैदेहवटसिद्धशुकवामदेव

7-8 °रैवतकगोरक्षावधूतवदव्यक्त° M.

8-9 अनुन्मत्तोन्मत्तवद् SR save M, so NR but °त्तौ°, अनुन्मत्तोऽप्युन्मत्तवद् M

9 °चरन्ति दण्डं for °चरंस्त्रिदण्ड Tl, g

टिसूत्रं कौपीनं च तत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यजेत्, कटिसूत्रं च कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वमप्सु विसृज्याथ यथाजातरूपधरश्चरेदात्मानमन्विच्छेद्यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले करपात्रेणास्येन वा याचिताहारमाहरन्, लाभालाभौ समौ कृत्वा निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यस्य पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति ब्रह्मप्रणवमनुस्मरन्भ्रमरकीटन्यायेन शरीरत्रयमुत्सृज्य संन्यासेनैव देहत्यागं करोति स कृतकृत्यो भव-

---

1—2 M omits च तत्सर्वं —— च कौपीनं परित्यजेत् *cc (om)* , परित्यज्य all

1—3 Instead of परित्यजेत् —— विसृज्याथ Ga has merely परित्यज्याथ

3 यथा added *cc (om)* , विसृज्याथ जातरूप° all

7 आहारयन् for आहरन् Ga, g लाभालाभयोः समो M, लाभलाभौ समो NR कृत्वा *cc (om)* , भूत्वा all

9 पर' for बोध d2 5

10 °कीटकन्यायेन Tb

तीत्युपनिषत् ॥

तृतीयोपदेशः ॥

त्यक्त्वा लोकांश्च वेदांश्च विषयानिन्द्रियाणि च ।
आत्मन्येव स्थितो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥
नामगोत्रादि चरणं देशं कालं श्रुतं फलम् ।
वयो वृत्तं व्रतं शीलं ख्यापयेन्नैव सद्यतिः ॥
न संभाषेत्स्त्रियं कांचित्पूर्वदृष्टां च न स्मरेत् ।
कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येल्लिखितामपि ॥
एतच्चतुष्टयं मोहात्स्त्रीणामाचरतो यतेः ।
चित्तं विक्रियतेऽवश्यं तद्विकारात्प्रणश्यति ॥
तृष्णा क्रोधोऽनृतं माया लोभमोहौ प्रियाप्रिये ।
शिल्पं व्याख्यानयोगश्च कामो रागः परिग्रहः ॥

2 इति सिलसंहितोपनिषद्रहस्ये तृतीयोपदेशः ।

3 ॐ त्यक्त्वा etc. B g inserts लोकांश्च after वेदांश्च °यानीन्द्रि° d1-3

5 चरणं NR ; वरणं SR देशकालं d3, M

7 असंभाषेत् M

9. °ष्टयमोहात् d1

12 °योगं च Ga, g काम° Ta-1, Ga, g. राग° M, B, d1

अहंकारो ममत्वं च चिकित्सा धर्मसाहसम् ।
प्रायश्चित्तं प्रवासश्च मन्त्रौषधगराशिषः ॥
प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो व्रजेदधः ॥
आगच्छ गच्छ तिष्ठेति स्वागतं सुहृदोऽपि वा ।
संमाननं च न ब्रूयान्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥
प्रतिग्रहं न गृह्णीयान्नैव चान्यं प्रदापयेत् ।
प्रेरयेद्वा तथा भिक्षुः स्वप्नेऽपि न कदाचन ॥
जायाभ्रातृसुतादीनां बन्धूनां च शुभाशुभम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा न कम्पेत शोकहर्षौ त्यजेद्यतिः ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ।
अनौद्धत्यमदीनत्वं प्रसादः स्थैर्यमार्जवम् ॥
अस्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ।
उपेक्षा धैर्यमाधुर्ये तितिक्षा करुणा तथा ॥

---

2. °गताशिषः M.
3. सेवमाने Ta
6. चान्ये NR.
10. °स्तेयं NR, Ta, M.
11 Pada°: अदाम्भित्वमदीनत्वं Ta प्रसाद° d1-3; प्रह्लादः Ga.
13. स्थैर्यमाधुर्ये M. तितिक्षौ करुणौ (so) d1-2.

ह्रीस्तथा ज्ञानविज्ञाने योगो लघ्वशनं धृतिः ।
एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम् ॥
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थः सर्वत्र समदर्शनः ।
तुरीयः परमो हंसः साक्षान्नारायणो यतिः ॥
एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र, वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥
द्विरात्रं न वसेद्ग्रामे भिक्षुर्यदि वसेत्तदा ।
रागादयः प्रसज्येरंस्तेनासौ नारकी भवेत् ॥
ग्रामान्ते निर्जने देशे नियतात्मानिकेतनः ।
पर्यटेत्कीटवद् भूमौ वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥
एकवासा अवासा वा एकदृष्टिरलोलुपः ।
अदूषयन्सतां मार्गं ध्यानयुक्तो महीं चरेत् ॥

---

1 ज्ञानविज्ञानयोगो d3

3. °स्थो for °स्थः NR

4 तुरीयपरमो d1

6. वर्षाभ्यो B only, सर्वाभ्यो others वर्षास्तु d3 Last Pada स मासांश्चतुरो वसेत M

8 नरकं व्रजेत् T1 9 निर्जनदेशे d2

10 पर्यटन् 11 12 अदूषयेत् NR

शुचौ देशे सदा भिक्षुः स्वधर्ममनुपालयन् ।
पर्यटेत सदा योगी वीक्षयन्वसुधातलम् ॥
न रात्रौ न च मध्याह्ने संध्ययोर्नैव पर्यटेत् ।
न शून्ये न च दुर्गे वा प्राणिबाधाकरे न च ॥
एकरात्रं वसेद्ग्रामे पत्तने तु दिनत्रयम् ।
पुरे दिनद्वयं भिक्षुर्नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षास्वेकत्र तिष्ठेत स्थाने पुण्यजलावृते ॥
आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यन्भिक्षुश्चरेन्महीम् ।
अन्धवत्कुब्जवच्चैव बधिरोन्मत्तमूकवत् ॥
स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं बहूदकवनस्थयोः ।
हंसे तु सकृदेव स्यात्परहंसे न विद्यते ॥
मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकान्तशीलता ।

---

1 ससं for सदा Tb
2 वीक्षयेन् NR
3 पर्यटेत् NR, Ga, others पर्यटन
4 प्राण° NR °याधकरे M °करेण च NR
5 पट्टने d1-3, पट्टणे d2
7 पूण° M
11 परमहंसो NR

निःस्पृहत्वं समत्वं च सप्तैतान्येकदण्डिनाम् ॥
परहंसाश्रमस्थो हि स्नानादेरविधानतः ।
अशेषचित्तवृत्तीनां त्यागं केवलमाचरेत् ॥
त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमज्जामेदोऽस्थिसंहतौ ।
विण्मूत्रपूये रमतां क्रिमीणां कियदन्तरम् ॥
क्व शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां महाचयः ।
क्व चाङ्गशोभासौरभ्यकमनीयादयो गुणाः ॥
मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ ।
देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥
स्त्रीणामवाच्यदेशस्य क्लिन्ननाडीव्रणस्य च ।
अभेदेऽपि मनोभेदाज्जनः प्रायेण वञ्चयते ॥
चर्मखण्डं द्विधाभिन्नमपानोद्गारधूपितम् ।

---

7 Pdr° क्व चाङ्गसौरभिशोभा M चाङ्गे d2 सौरभ्य NR, T1, G1, सौन्दर्य Ta, सौभाग्य others

9 नरकी d1

10 स्त्रीमामवान्य° d1, स्त्रीर्छामवान्य° d2 °दशस्य d3

11 ज्ञानः for जन T1b, जन M अप्राण उच्यते M, प्रायेण वंचते d1, प्रायेण वंचने d2

12 दूपितम् for धूपितम् T1, M

ये रमन्ति नमस्तेभ्यः साहसं किमतः परम् ॥

न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः ।
निर्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वोऽवर्णभोजनः ॥

मुनिः कौपीनवासाः स्यान्नग्नो वा ध्यानतत्परः ।
एवं ध्यानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

लिङ्गे सत्यपि खल्वस्मिञ्ज्ञानमेव हि कारणम् ।
निर्मोक्षायेह भूतानां लिङ्गग्रामो निरर्थकः ॥

यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।
न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥

तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो ब्रह्मव्रतमनुव्रतः ।
गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ॥

संदिग्धः सर्वभूतानां वर्णाश्रमविवर्जितः ।
अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत् ॥

---

3 निर्द्वय॰ for निर्भयः Tb All the texts have वर्ण॰ for ऽवर्ण॰, M, however, reads पर्ण॰

5 ध्यानपरो M only, ज्ञानपरो others

8 न श्रुतं NR

10 ॰व्रतम् *a only*, ॰वृत्तम् all अनुवृतम B

11 गूढे dI विद्वान्नज्ञात॰ NR ॰तश्चरेत् Ga

तं दृष्ट्वा शान्तमनसं स्पृहयन्ति दिवौकसः ।
लिङ्गाभावात्तु कैवल्यमिति ब्रह्मानुशासनमिति ॥

अथ नारदः पितामहं संन्यासविधिं नो ब्रूहीति पप्रच्छ । पितामहस्तथेत्यङ्गीकृत्यातुरे वा क्रमे वापि तुरीयाश्रमस्वीकारार्थं कृच्छ्रप्रायश्चित्तपूर्वकमष्टश्राद्धं कुर्याद्देवर्षिदिव्यमनुष्यभूतपितृमात्रात्मेत्यष्टश्राद्धानि कुर्यात् । प्रथमं सत्यवसुसंज्ञकान्विश्वान्देवान्, देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान्, ऋषिश्राद्धे देवर्षिक्षत्रियर्षिमनुष्यर्षीन्, दिव्यश्राद्धे वसुरुद्रादित्यरूपान्, मनुष्यश्राद्धे सनकसनन्दनसनातनसनत्कुमारसनत्सुजातान्, भूतश्राद्धे पृथिव्यादि-

---

2 लिङ्गभावात्तु NR No इति d1

5—6 पूर्वकमात्मश्राद्ध SR save M, B

6—7 M omits देवापदिव्यमनुष्यभूतपितृमात्रात्मेत्यष्टश्राद्धानि कुर्यात्

7 प्रथमसत्य° d1 वस्तु for वसु d3, वसु d1 सज्ञकान् B only, others सज्ञिकान्

10 दित्यस्वरूपान् Ga

10—11 सनातन missing in SR

पञ्चमहाभूतानि चक्षुरादिकरणानि चतुर्विधभूतग्रामान्, पितृश्राद्धे पितृपितामहप्रपितामहान्, मातृश्राद्धे मातृपितामहीप्रपितामहीः, आत्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहान्, जीवत्पितृकश्चेत्पितरं त्यक्त्वा आत्मपितामहप्रपितामहानिति । सर्वत्र युग्मक्लृप्त्या ब्राह्मणानर्चयेत् । एकाध्वरपक्षेऽष्टाध्वरपक्षे वा स्वशाखानुगतमन्त्रैरष्टश्राद्धान्यष्टदिनेषु वा एकदिने वा पितृयागोक्तविधानेन ब्राह्मणानभ्यर्च्य भुक्तवन्तं यथाविधि निर्वर्त्य, पिण्डप्रदानानि निर्वर्त्य, दक्षिणाताम्बूलैस्तोषयित्वा ब्राह्मणान्प्रेषयित्वा, शेषकर्म-

3 °श्राद्धे (no Sandhi) all

4 No आत्म in Ta जीवपितृ° Ta-b-1

4—5 त्यक्त्वा आत्मश्राद्धे आत्मा अन्तरात्मा परमात्मान् ॥ इति सर्वत्र NR

5 व्याप्त्या for क्लृप्त्या Tb, nothing in T1

6 ऽष्टाक्षरपक्षे NR

7 दिने for दिनेषु NR एकदिनेऽपि वा Ta

8 भुक्तवन्तं d3, B, भुक्तवन्तं d2, G1

9 निवृत्य for निर्वर्त्य Ta-b, M, विनिवृत्य d2-3, निवृत्या d1 निर्वर्त्य Ta only, others निर्वृत्य M inserts स before दक्षि°.

सिद्ध्यर्थं सप्तकेशान्विसृज्य शेषकर्मसिद्ध्यर्थं केशान्सप्ताष्ट वा द्विजः संक्षिप्य वापयेत्केशश्मश्रु नखानि चेति सप्तकेशान्संरक्ष्य कक्षोपस्थवर्जं क्षौरपूर्वकं स्नात्वा, सायंसंध्यावन्दनं निर्वर्त्य, सहस्रगायत्रीं जप्त्वा, ब्रह्मयज्ञं निर्वर्त्य, स्वाधीनाग्निमुपस्थाप्य, स्वशाखोपसंहरणं कृत्वा, तदुक्तप्रकारेणाज्याहुतिमाज्यभागान्तं हुत्वाहुतिविधिं समाप्य, आत्मादिभिस्त्रिवारं सक्तुप्राशनं कृत्वा, आचमनपूर्वकमग्निं संरक्ष्य, स्वयमग्नेरुत्तरतः कृष्णाजिनोपरि स्थित्वा, पुराणश्रवणपूर्वकं जागरणं कृत्वा, चतुर्थयामान्ते स्नात्वा, तदग्नौ चरुं श्रपयित्वा, पु-

---

1 °सिद्ध्यर्थे d2 विसृज्याशेष d2 3, Ta निवृत्यर्थं for सिद्ध्यर्थं M

2 सप्ताष्टौ वा G1 सक्षेप्य Tb

3 संरक्ष for सरक्ष्य NR

4 क्षारपूर्वक d1 निर्वर्त्य G1, Ta, others निर्वृत्य

5 °गायत्री जप्त्वा NR निर्वर्त्य T1, G2, निर्वृत्य others

6 उपसंस्थाप्य NR

10 °पूर्वकज़ागरण Tb

रुपसूक्तेनाज्यं षोडशाहुतीर्हुत्वा, विरजाहोमं कृत्वा, अथाचम्य, सदक्षिणं वस्त्रं सुवर्णपात्रं धेनुं दत्त्वा, समाप्य, ब्रह्मोद्वासनं कृत्वा,

सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः। सं मायमग्निः सिञ्चत्वायुषा च धनेन च बलेन चायुष्मन्तं करोतु मा ॥ इति।

या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहात्मात्मानम् ।
अच्छा वसूनि कृण्वन्नस्मे नर्या पुरूणि ।
यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनिं ।
जातवेदो भुव आजायमानः सक्षय एहि ॥

इत्यनेनाग्निमात्मन्यारोप्य, ध्यात्वाग्निं, प्रदक्षिणनमस्कारपूर्वकमुद्वास्य, प्रातः संध्यामुपास्य, सहस्र-

1 षोडशाहुतिं हुत्वा Ga

2 सुवर्णपात्रं T1, M, others सुवर्ण पात्रं

4 शिञ्चतु NR स बृहस्पतिः NR

6 चायुष्मन्तं Ga, M, others चायुष्मन्तः

8 कुर्वन्नस्मन्नर्या NR

10 जातवेदाद्भुव d1, °दाभुव Ga सं क्षय d3 (सक्षय Manava-Srauta-Sutra I, 6, 3, 3)

12 °पूर्वक उद्वास्य NR

गायत्रीपूर्वकं सूर्योपस्थानं कृत्वा, नाभिदघ्नोदकमुपाविश्य, अष्टदिक्पालकार्घ्यपूर्वकं गायत्र्युद्वासनं कृत्वा, सावित्रीं व्याहृतिषु प्रवेशयित्वा,

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव ।
ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि ।
द्रविणं सवर्चसं । सुमेधा अमृतोऽक्षितः ॥
इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ।

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः ।
छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव ।
स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ।
अमृतस्य देव धारणो भूयासं ॥
शरीरं मे विचर्षणं ।
जिह्वा मे मधुमत्तमा ।

1 दग्धो for दघ्नो d1-2, दाध्यो d3

2 ॰पालकत्रर्पीन्पूर्वक Ta 3 साविनी NR

4 कीर्तिपृष्ठ NR 5 ऊर्ध्वं d2

6 सुवर्चस Ga Our texts, as often, have no Avagraha, but ऽक्षित is Bhattabhaskara's reading and the one preferred, as it seems, by Samkara (see the comm on Taitt Ar VII, 10, 1 and Taitt Up I, 10 resp)

कर्णाभ्यां भूरि विश्रवं ।

ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयापिहितः ।

श्रुतं मे गोपाय ॥

दारैषणायाश्च धनैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थितोऽहम् । ओं भूः संन्यस्तं मया ओं भुवः संन्यस्तं मया ओं सुवः संन्यस्तं मया, ओं भूर्भुवःसुवः संन्यस्तं मयेति मन्द्रमध्यतारध्वनिभिर्मनसा वाचोच्चार्य, अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते स्वाहेत्यनेन जलं प्राश्य प्राच्यां दिशि पूर्णाञ्जलिं प्रक्षिप्य ओं स्वाहेति शिखामुत्पाट्य,

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं

प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं

यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥

---

1. विश्रुवं d1, Ta, M.

7. मन्द for मन्द्र d2-3, Ga. मध्यम for मध्य NR, Ga. तार Ga, M ; ताडन Ta-1 ; तालन NR ; ताळज others.

9. No स्वाहा in d1-2, Tb, M.

यज्ञोपवीतं वहिर्न निवसेत्
त्वमन्तः प्रविश्य मध्ये ह्यजस्रं ।
परमं पवित्रं यशो वलं
ज्ञानवैराग्यं मेधां प्रयच्छ ॥

यज्ञोपवीतं छित्वा, उदकाञ्जलिना सह ओं समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यप्सु जुहुयात् । ओं भूः संन्यस्तं मया ओं भुवः संन्यस्तं मया ओं सुवः संन्यस्तं मयेति त्रिरुक्त्वा, त्रिवारमभिमन्त्र्य तज्जलं प्राश्याचम्य, ओं भूः स्वाहेत्यप्सु वस्त्रं कटिसूत्रमपि विसृज्य, सर्वकर्मनिवर्तकोऽहमिति स्मृत्वा, जातरूपधरो भूत्वा, स्वरूपानुसंधानपूर्वकमूर्ध्ववाहुरुदीचीं गच्छेत् ।

पूर्ववद्विद्वत्संन्यासी चेत् । गुरोः प्रणवमहावाक्योपदेशं प्राप्य, यथासुखं विहरन्मत्तः कश्चिन्ना-

---

1 ज्ञान वैराग्य G1, M

10 सिमर्तको T2, G2, M, others निर्वर्तको

12 गच्छति Th

13 B inserts सकाशात् after °गुरो

न्यो व्यतिरिक्त इति, फलपत्त्रोदकाहारः, पर्वतवनदेवालयेषु संचरेत् । संन्यस्याथ दिगम्बरः सकलसंचारकः सर्वदानन्दस्वानुभवैकपूर्णहृदयः कर्मातिदूरलाभः प्राणधारणपरायणः फलरसत्वक्पत्त्रमूलोदकैर्मोक्षार्थी गिरिकन्दरेषु विसृजेद्देहं स्मरंस्तारकम् ।

विविदिषासंन्यासी चेच्छतपथं गत्वाचार्यादिभिर्विप्रैः 'तिष्ठ तिष्ठ महाभाग, दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं गृहाण, प्रणवमहावाक्यग्रहणार्थं गुरुनिकटमागच्छ' इत्यादिष्ट आचार्यैर्दण्डं कटिसूत्रकौपीनं शाटीमेकां कमण्डलुं, पादादिमस्तकप्रमाणमव्रणं समं सौम्यमकाकपृष्ठं सलक्षणं वैणवं दण्डमेकमाचमनपूर्वकं

1 °पात्रो° d2-3, मात्रो° d1

2 देवालयेषु NR, Tr, Gr, others देवतालयेषु

3 मकलभूसंचारक. Gr, °क° M only, others °कं

4 प्रणव for प्राण NR

10 आदिष्ट Ga, M only, missing in others दण्डं कटि° d1-3, Ga, M, दण्डकटि° others कटिसूत्रं कौपीनं Ga, M

'सखा मा गोपायौजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारय' इति परिग्रहेत् । 'जगज्जीवनं जीवनाधारभूतं मातेव मा मन्त्रयस्व सर्वदा सर्वसौम्य' इति प्रणवपूर्वकं कमण्डलुं परिगृह्य, 'कौपीनाधारं कटिसूत्रमोम्' इति 'गुह्याच्छादकं कौपीनमोम्' इति 'शीतवातोष्णत्राणकरं देहैकरक्षणं वस्त्रमोम्' इति कटिसूत्रकौपीनवस्त्रम्, आचमनपूर्वकं योगपट्टाभिषिक्तो भूत्वा, कृतार्थोऽहमिति मत्वा स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्युपनिषत् ॥

चतुर्थोपदेशः ॥

अथ हैनं पितामहं नारदः पप्रच्छ । भगवन् सर्वकर्मनिवर्तकः संन्यास इति त्वयैवोक्तं, पु-

3 All save T1 insert दण्डं before परिग्रहेत् परिगृहेत T1, g मातेव (r conj (Bos Up), माते मा all

4 सर्वदा thrice in d2

6 गुह्याच्छादनं Tb M No वात in NR

7 वस्त्रम Ga, M only, missing in others

7—8 कटिसूत्रं कौपीनं वस्त्रं Ga, M

13 °निर्वर्तक T1 त्वयैवोक्त Ga only, त्वयैवोक्त. others

नः स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्युच्यते । ततः पितामह उवाच । शरीरस्थस्य देहिनो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयावस्थाः सन्ति । तदधीनाः कर्मज्ञानवैराग्यप्रवर्तकाः पुरुषा जन्तवस्तदनुकूलाचाराः सन्ति । तथैव चेद्भगवन्संन्यासाः कतिभेदास्तदनुष्ठानभेदाः कीदृशास्तत्त्वतोऽस्माकं वक्तुमर्हसीति । तथेत्यङ्गीकृत्य तं पितामहेन संन्यासभेदैराचारभेदः कथितः । कथमिति चेत् –

तत्त्वतस्त्वेक एव संन्यासः, अज्ञानेनाशक्तिवशात्कर्मलोपतश्च त्रैविध्यमेत्य, वैराग्यसंन्यासो ज्ञानसंन्यासो ज्ञानवैराग्यसंन्यासः कर्मसंन्यासश्चेति चातुर्विध्यमुपागतः । तद्यथेति । दुष्टमदनाभावा-

---

2 शरीरस्थस्य Ga only, शरीरस्य others
4 जन्तवास्तद° (?) NR
6 तत्ततोऽस्माकं d1-2
7 तथैवेत्यङ्गीकृत्य Gc
8 कथितः Ga, M, missing in others
9 अज्ञानाशक्ति° NR, Gc
10 °लोपतश्च Ga (om), °लोपश्च all
12—1 (p. १७२) दुष्टदमनाभावात् NR, दुष्टमदनभावात् M

चेत्यविषयवैतृष्ण्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्मवशात्संन्यस्तः स वैराग्यसंन्यासी । शास्त्रज्ञानात्पुण्यलोकानुभवश्रवणात्प्रपञ्चोपरतः क्रोधेर्ष्यासूयाहङ्काराभिमानात्मकसर्वसंसारं निवर्त्य दारैषणाधनैषणालोकैषणात्मकदेहवासनां शास्त्रवासनां लोकवासनां त्यक्त्वा वमनान्नमिव प्राकृतिकं सर्वमिदं हेयं मत्वा साधनचतुष्टयसंपन्नो यः संन्यस्यति स एव ज्ञानसंन्यासी । क्रमेण सर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानुसंधानेन देहमात्रावशिष्टः संन्यस्य जातरूपधरो भवति स ज्ञानवैराग्यसंन्यासी । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वै-

°भावाश्चेत्यविषय° *ed. conj.*, °भावाश्चेति विषय° NR, Ta 1, Gn-c, g, °भावाश्चेति विषय° Tb, M, B †

3 अभिमानात्मक Gn, क्स्य g

4 निवर्त्य *ed. conj.*, निवृत्य Ta-1, निवर्त्य Tb M, निवृत्य others दारैषणाधनैषणालोकैषणा NR, Gn, दारैषणधनैषणलोकैषणा Tb

6 प्राकृतिक *ed. conj.*, प्रकृत Gn, M, प्रकृतीय others (प्रवृत्ति Bsi Up)

10 जातरूपो dl

राग्याभावेऽप्याश्रमक्रमानुसारेण यः संन्यस्यति स कर्मसंन्यासी ।

ब्रह्मचर्येण संन्यस्य संन्यासाज्जातरूपधरो वैराग्यसंन्यासी । विद्वत्संन्यासी ज्ञानसंन्यासी । विविदिषासंन्यासी कर्मसंन्यासी । कर्मसंन्यासोऽपि द्विविधः निमित्तसंन्यासोऽनिमित्तसंन्यासश्चेति । निमित्तस्त्वातुरः । अनिमित्तः क्रमसंन्यासः । आतुरः सर्वकर्मलोपः प्राणस्योत्क्रमणकालसंन्यासः स निमित्तसंन्यासः । दृढाङ्गो भूत्वा सर्वं कृतकं नश्वरमिति देहादिकं सर्वं हेयं प्राप्य

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षस-
द्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥

ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं नश्वरमिति निश्चित्य क्रमेण यः संन्यस्यति स संन्यासोऽनिमित्तसंन्यासः ।

---

5. Ga, M add चेति चतुर्धा after कर्मसंन्यासी

16. NR omits स.

संन्यासः षड्विधो भवति कुटीचको बहूदको हंसः परमहंसस्तुरीयातीतोऽवधूतश्चेति । कुटीचकः शिखायज्ञोपवीती दण्डकमण्डलुधरः कौपीनकन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशिक्यादिमात्रसाधनपर एकत्रान्नादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः । बहूदकः शिखाकन्थादिधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकवत्सर्वसमो मधुकरवृत्त्याष्टकवलाशी । हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी असंक्लृप्तमाधुकरान्नाशी कौपीनखण्डतुण्डधारी । परमहंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेष्वेवान्नादनपरः करपात्री

---

3 °वीत° Ga, M, °वीति° NR

4 °खनितृ° NR

5 मात्र [illegible] (B... Up), °मत्र° dl No पर dl, परा d2-3 एकत्रान्नदानपर Ta, एकत्रान्नापरादनपर dl

6 शिखाकन्थादिधर° M only शिखाकन्थाधर° Ga, शिजादिकन्थाधर other SR, so NR, but no Visarga (स्)

7 माधु° for मधु° M

8 °धारी अस° (no Sandhi) dl °मधु° for माधु° NR

10 °ष्वेवान्ना [illegible], °ष्वेकान्नान्ना° SR, °ष्वेकरान्नान्न° NR

10—1 पात्री एक (no Sandhi) all save M, °पात्र एक° M

एककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशाटीधरो वा भस्मोद्धूलनपरः सर्वत्यागी । तुरीयातीतो गोमुखः फलाहारी, अन्नाहारी चेद्गृहत्रये, देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः । अवधूतस्त्वनियमोऽभिशस्तपतितवर्जनपूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याहारपरः स्वरूपानुसंधानपरः ।

आतुरो जीवति चेत्क्रमसंन्यासः कर्तव्यः कुटीचकबहूदकहंसानां । ब्रह्मचर्याश्रमादितुरीयाश्रमवत्कुटीचकादीनां संन्यासविधिः । परमहंसादित्रयाणां न कटिसूत्रं न कौपीनं न वस्त्रं न कमण्डलुर्न दण्डः सार्ववर्णिकभिक्षाटनपरत्वं जातरूपधरत्वं विधिः ।

संन्यासकाले त्वलंबुद्धिपर्यन्तमधीत्य तदनन्तरं

4. कुणपमिव शरीर° M. वर्तिकः for वृत्तिकः NR.

11. T1 omits न दण्डः. °वर्णिकभिक्षा° Ga, M; °वर्णैकभैक्षा° others.

12. °धरत्वविधिः d1.

13. त्वलं d1 only; त्यलं d2-3; फल° M; प्यलं others.

संन्यासः षड्विधो भवति कुटीचको बहूदको हंसः परमहंसस्तुरीयातीतोऽवधूतश्चेति । कुटीचकः शिखायज्ञोपवीती दण्डकमण्डलुधरः कौपीनकन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशिक्यादिमात्रसाधनपर एकत्रान्नादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः । बहूदकः शिखाकन्थादिधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकवत्सर्वसमो मधुकरवृत्त्याष्टकवलाशी । हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी असंक्लृप्तमाधुकरान्नाशी कौपीनखण्डतुण्डधारी । परमहंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेष्वेवान्नादनपरः करपात्री

---

3 °वीत Ga, M , °वीति° NR

4 °खनित्र° NR

5 मात्र *conj* (Bsa Up), °मन्त्र° all   No पर d1, परा d2-3   एकत्रान्नदानपरः Ta, एकत्रान्नापरादनपरः d1.

6 शिखाकन्थादिधरः M only , शिखाकन्थाधरः Ga , शिखादिकन्थाधरः other SR , so NR, but no Visarga (स्)

7 माधु° for मधु° M

8 °धारी असं° (no Sandhi) all   °मधु° for °माधु° NR

10 °ष्वेवान्ना° *conj* , °ष्वेकात्रान्ना° SR , °ष्वेकरात्रान्न° NR

10—1. °पात्री एक (no Sandhi) all save M, °पात्र एक° M

एककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशाटीधरो वा भस्मोद्धूलनपरः सर्वत्यागी । तुरीयातीतो गोमुखः फलाहारी, अन्नाहारी चेद्गृहत्रये, देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः । अवधूतस्त्वनियमोऽभिशस्तपतितवर्जनपूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याहारपरः स्वरूपानुसंधानपरः ।

आतुरो जीवति चेत्क्रमसंन्यासः कर्तव्यः कुटीचकबहूदकहंसानां । ब्रह्मचर्याश्रमादितुरीयाश्रमवत्कुटीचकादीनां संन्यासविधिः । परमहंसादित्रयाणां न कटिसूत्रं न कौपीनं न वस्त्रं न कमण्डलुर्न दण्डः सार्ववर्णिकभिक्षाटनपरत्वं जातरूपधरत्वं विधिः ।

संन्यासकाले स्वलंबुद्धिपर्यन्तमधीत्य तदनन्तरं

1 कुणपमिव शरीर° M वर्तिक for वृत्तिक NR

11 P1 omits न दण्ड वर्णिकभिक्षा° Gr, M, °वर्णकभैक्षा° others

12 °धरत्वविधि d1

13 स्वल d1 only, स्यल d2 3, फल° M, प्यल others

कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वम-प्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चरेन्नकन्थालेशः । नाध्येतव्यो न वक्तव्यो न श्रोतव्यमन्यत्किंचित् । प्रणवादन्यं न तर्कं पठेन्न शब्दमपि । बहूञ्छब्दान्नाध्यापयेन्न महद्वाचो विग्लापनं गिरा पाण्यादिना संभाषणं, नान्यभाषाविशेषेण, न शूद्रस्त्रीपतितोदक्यासंभाषणं । न यतेर्देवपूजा उत्सवदर्शनं तीर्थयात्रावृत्तिः ।

पुनर्यतिविशेषः । कुटीचकस्यैकत्र भिक्षा, बहूदकस्यासंक्लृप्तमाधूकरं, हंसस्याष्टगृहेष्वष्टकबलं, पर-

---

1 कटिसूत्रकापीन M

2 कथालेशो d1

3 वक्तव्य d1, व्या d2 3   वक्तव्यो m sing m B

4 पठेत् ॥ न शब्दमपि बहून् etc MR   बृहत् for बहून् B

5 नाध्यापयेन्न d1 2 नाध्यायेन्न others   प्राण्यादिना M

6 विशेपण M

7 °क्यादिस M   पूजा उत्सव [illegible]   पूजनोत्सव G1, पूजानुत्सव° others

8 दर्शन न तीर्थ° G2   °यात्रानिवृत्ति M

9 कुटीचकस्येत्येकत्र M

10 °गृहेष्टकवल T1

महंसस्य पञ्चगृहेषु करपात्रं, फलाहारो गोमुखं तुरीयातीतस्य, अवधूतस्याजगरवृत्तिः सार्ववर्णिकेषु । यतिर्नैकत्र वसेत् । न कस्यापि नमेत् । तुरीयातीतावधूतयोर्न ज्येष्ठः । यो न स्वरूपज्ञः स ज्येष्ठोऽपि कनिष्ठः । हस्ताभ्यां नद्युत्तरणं न कुर्यान्न वृक्षमारोहेन्न यानादिरूढो न क्रयविक्रयपरो न किंचिद्विनिमयपरो न दाम्भिको नानृतवादी । न यतेः किंचित्कर्तव्यमस्ति । अस्ति चेत्सांकर्यम् । तस्मान्मननादौ संन्यासिनामधिकारः ।

आतुरकुटीचकयोर्भूर्लोकभुवर्लोकौ, बहूदकस्य स्वर्गलोको, हंसस्य तपोलोकः, परमहंसस्य सत्यलो-

1. करपात्रफलाहारो Tb फलाहरो d2-3, फलाहार॰ M

3. यतिर्नैकत्र वसेत् .. com, यतिर्नैकरात्रीर्वसेत् M, यतिर्नैकरात्रिवसेत् NR, यतिर्नैकरात्रं वसेत् others.

4—5 ज्येष्ठे नतिः स्वरूपज्ञे ज्येष्ठेऽपि कनिष्ठः M, ज्येष्ठयोः न स्वरूपज्ञः etc, T1 (for ज्येष्ठः । यो न स्वरूपज्ञः etc).

5 ऽपि न कनिष्ठहस्ताभ्यां d1

6 वृक्षमारोहयेन्न NR. यानादि॰ d1, यानाग्नि d2-3.

7 विनियमपरो NR.

7—8 नान्यतरयतेः for नानृतवादी न यतेः M.

कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वमप्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चरेन्नकन्थालेशः । नाध्येतव्यो न वक्तव्यो न श्रोतव्यमन्यत्किंचित् । प्रणवादन्यं न तर्कं पठेन्न शब्दमपि । बहूञ्छब्दान्नाध्यापयेन्न महद्वाचो विग्लापनं गिरा पाण्यादिना संभाषणं, नान्यभाषाविशेषेण, न शूद्रस्त्रीपतितोदक्यासंभाषणं । न यतेर्देवपूजा उत्सवदर्शनं तीर्थयात्रावृत्तिः ।

पुनर्यतिविशेषः । कुटीचकस्यैकत्र भिक्षा, बहूदकस्यासंक्लृप्तमाधूकरं, हंसस्याष्टगृहेष्वष्टकवलं, पर-

---

1 कटिसूत्रकौपीन M

2 कथालेशो d1

3 वक्तव्य d1, °व्या d2 3   वक्तव्यो missing in B

4 पठेत् ।। न शब्दमपि बहून् etc. MR   बृहत् for बहून् B

5 नाध्यापयेन्न d1 2, नाध्यायेन्न others   प्राण्यादिना M

6 °विशेषण M

7 °क्यादिस° M   पूजा उत्सव [illegible], पूजनोत्सव° G1, पूजानुत्सव° others

8 °दर्शन न तीर्थ° G1   °यात्रानिवृत्ति M

9 कुटीचकस्यैत्यैकत्र M

10 °गृहेष्टकवल T1

महंसस्य पञ्चगृहेषु करपात्रं, फलाहारो गोमुखं तुरीयातीतस्य, अवधूतस्याजगरवृत्तिः सार्ववर्णिकेषु । यतिर्नैकत्र वसेत् । न कस्यापि नमेत् । तुरीयातीतावधूतयोर्न ज्येष्ठः । यो न स्वरूपज्ञः स ज्येष्ठोऽपि कनिष्ठः । हस्ताभ्यां नद्युत्तरणं न कुर्यान्न वृक्षमारोहेन्न यानादिरूढो न क्रयविक्रयपरो न किंचिद्विनिमयपरो न दाम्भिको नानृतवादी । न यतेः किंचित्कर्तव्यमस्ति । अस्ति चेत्सांकर्यम् । तस्मान्मननादौ संन्यासिनामधिकारः ।

आतुरकुटीचकयोर्भूर्लोकभुवर्लोकौ, बहूदकस्य स्वर्गलोको, हंसस्य तपोलोकः, परमहंसस्य सत्यलो-

1 करपात्रफलाहारो Tb   फलाहरो d2-3, फलाहार॰ M

3 यतिर्नैकत्र वसेत् *ex conj* , यतिर्नकरात्रीर्वसेत् M , यतिर्नैकरात्रिवसेत् NR , यतिर्नैकरात्र वसेत् others

4—5 ज्येष्ठे नतिः स्वरूपज्ञे ज्येष्ठेऽपि कनिष्ठः M , ज्येष्ठयोः न स्वरूपज्ञः etc , T1 (for ज्येष्ठः । यो न स्वरूपज्ञः etc)

5 ऽपि न कनिष्ठहस्ताभ्यां d1

6 वृक्षमारोहयेन्न NR   यानाद्वि॰ d1 , यानाग्नि॰ d2-3

7 विनियमपरो NR

7—8 नान्यतरयते॰ for नानृतवादी न यतेः M

काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पर्यटेद्गृहान् ॥
पाणिपात्रश्चरन्योगी नासकृद्भैक्षमाचरेत् ।
तिष्ठन्भुञ्ज्याच्चरन्भुञ्ज्यान्मध्ये नाचमनं तथा ॥
अब्धिवद्धृतमर्यादा भवन्ति विशदाशयाः ।
नियतिं न विमुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥
आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।
तदा समः स्यात्सर्वेषु सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
अनिन्द्यं वै व्रजन्गेहं निन्द्यं गेहं तु वर्जयेत् ।
अनावृते विशेद्द्वारि गेहे नैवावृते व्रजेत् ॥
पांसुना च प्रतिच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥
यत्रास्तमितशायी स्यान्निरग्निरनिकेतनः ।

---

1 काल° d1-3; Ta-1 प्रशस्ते d3, B

2. °पात्रं च Ta. नासकृभैक्षम् NR

3. भुंजाश्चरन् (ऽo) NR. भुंजान्मध्य d1-3

4 अब्धीव धृत° NR, M

5. नियती d2; नियतीं d1-3.

10. प्रतिच्छन्नशून्या° M, B; प्रतिच्छिन्नशून्या° NR. शून्यागारः प्रतिश्रयः NR.

यथालब्धोपजीवी स्यान्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥
निष्क्रम्य वनमास्थाय ज्ञानयज्ञो जितेन्द्रियः ।
कालकाङ्क्षी चरन्नेव ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥
निर्मानश्चानहङ्कारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः ।
नैव क्रुध्यति न द्वेष्टि नानृतं भाषते गिरा ॥
पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ।
काले प्राप्ते भजेद्भैक्षं कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥
वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित् ।
अज्ञातचर्यां लिप्सेत न चैनं हर्ष आविशेत् ।
अध्वा सूर्येण निर्दिष्टः कीटवद्विचरेन्महीम् ॥
आशीर्युक्तानि कर्माणि हिंसायुक्तानि यानि च ।

---

8. कालाकाङ्क्षी NR. चरेन्नेव NR.

9. भजेद्भैक्षं *em conj.*; भवेद्भैक्ष्यं d1; भवेद्भैक्षं others. कल्पते Tb only; others कल्प्यते. ब्रह्मभूयके Ga, M.

11. अज्ञातचर्ये NR लिप्येत NR; लिप्स्येत Ga; विप्येत M.

12. सूर्येऽपि variant of Tb. निर्दिष्टा NR; निर्दिष्ट T1, g.

लोकसंग्रहयुक्तानि नैव कुर्यान्न कारयेत् ॥
नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् ।
अतिवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षं कंचन नाश्रयेत् ॥
न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् ।
न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत्क्वचित् ॥
अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तार्थो मुनिरुन्मत्तबालवत् ।
कविर्मूकवदात्मानं तद्दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम् ॥
न कुर्यान्न वदेत्किंचिन्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा ।
आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनि॰ ॥
एकश्चरेन्महीमेतां निःसङ्गः संयतेन्द्रियः ।
आत्मक्रीड आत्मरतिरात्मवान्समदर्शनः ॥
बुधो बालकवत्क्रीडेत्कुशलो जडवच्चरेत् ।
वदेदुन्मदवद्विद्वान्गोचर्या नैगमश्चरेत् ॥

---

2 सज्यते dl
7 त दृष्ट्या dl-4, तद्दृष्ट्वा G1, M
9 गृढवन् fo1 जडवन् Ib
11 आत्मक्रीडा NR
12, बुद्धो G1 क्रीड॰ G1, g, I1 M
13 नैमम (?) g नैगव (?) dl

क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽपि वा ।
ताडितः संनिरुद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः ॥
विष्ठितो मूत्रितो बाह्यैर्बहुधैवं प्रकम्पितः ।
श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेत् ॥
संमाननं परां हानिं योगर्द्धेः कुरुते यतः ।
जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति ॥
तथा चरेत वै योगी सतां धर्ममदूषयन् ।
जना यथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैव संगतिम् ॥
जरायुजाण्डजादीनां वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्च वर्जयेत् ॥
कामक्रोधौ तथा दर्पलोभमोहादयश्च ये ।

1. प्रलुब्धो NR, Ta.
2. परितापितः Ga, M, परिवापितः T1.
3. निष्ठितो Ta-b-1, g   न कम्पितः d1.
4 श्रेयःकामः NR.   आत्मन्यात्मनम् (!) NR.
5. योगार्थे NR.
6. न विन्दति Ta.
7. वर्त्म न दूषयन NR, M.
9. जरायुं चांड° M.
10 युक्तं M.
11. दर्पं d1.

तांस्तु दोषान्परित्यज्य परिव्राड् भयवर्जितः ॥
भैक्षाशनं च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः ।
सम्यग्ज्ञानं च वैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥
काषायवासाः सततं ध्यानयोगपरायणः ।
ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्देवालयेऽपि वा ।
भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेत्कचित् ॥
चित्तशुद्धिर्भवेद्यावत्तावन्नित्यं चरेत्सुधीः ।
ततः प्रव्रज्य शुद्धात्मा संचरेद्यत्र कुत्रचित् ॥
बहिरन्तश्च सर्वत्र संपश्यन्हि जनार्दनम् ।
सर्वत्र विचरेन्मौनी वायुवद्वीतकल्मषः ॥
समदुःखसुखः क्षान्तो हस्तप्राप्तं च भक्षयन् ।
निर्वैरेण समं पश्यन्द्विजगोश्वमृगादिषु ॥

---

2 मौनत्वं NR, M

3 भिक्षुको d1-3

5 वने देवा° Tb

7 तानयोगं for तावन्नित्यं Ga

10 विचरन् NR.

11. भक्षयन् Ta-b-1, Ga, M, others भक्षयेत्.

भावयन्मनसा विष्णुं परमात्मानमीश्वरम् ।
चिन्मयं परमानन्दं ब्रह्मैवाहमिति स्मरन् ॥

ज्ञात्वैवं मनोदण्डं धृत्वा आशानिवृत्तो भूत्वा आशाम्बरधरो भूत्वा सर्वदा मनोवाक्कायकर्मभिः सर्वसंसारमुत्सृज्य प्रपञ्चावाङ्मुखः स्वरूपानुसंधानेन भ्रमरकीटन्यायेन मुक्तो भवतीत्युपनिषत् ॥

पञ्चमोपदेशः ॥

अथ नारदः पितामहमुवाच । भगवन्तदभ्यासवशाद्भ्रमरकीटन्यायवत् । तदभ्यासः कथमिति । तमाह पितामहः । सत्यवाग्ज्ञानवैराग्याभ्यां विशिष्टदेहावशिष्टो वसेत् । ज्ञानं शरीरं, वैराग्यं जीवनं विद्धि, शान्तिदान्ती नेत्रे, मनो मुखं, बुद्धिः कला, पञ्चविंशतितत्त्वान्यवयवा, अव-

---

2. चिन्तय d3.

3. ज्ञात्वैवममनो° Ga; ज्ञात्वैवं स मनो° M.

4. आशाम्बरो धरो NR.

9. °कीटन्यायेन तदभ्यासः T1.

13—1 (p. १८८). °न्यवयवान्यवस्था° Tb-1, M, Go, NR.

स्थाः पञ्चमहाभूतानि, कर्मभक्तिज्ञानवैराग्यशाखा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयावस्थाः, चतुर्दशकरणानि पङ्क-स्तम्भाकाराणीत्येवमपि नावमपि पङ्के कर्णधार इव, यन्तेव गजं, स्वबुद्ध्या स्ववशीकृत्य, स्वव्यतिरिक्तं सर्वं कृतकं नश्वरमिति मत्वा, विरक्तः पुरुषः सर्वदा ब्रह्माहमिति व्यवहरेन्नान्यत्किंचिद्वेदितव्यं स्वव्यति-रेकेण जीवन्मुक्तो वसेत्कृतकृत्यो भवति। न नाहं ब्रह्मेति व्यवहरेत्किंतु ब्रह्माहमस्मीत्यजस्रं जाग्रत्स्वप्न-

---

अवस्था G3 only, अवस्था others

1 °भक्तिज्ञान° NR For वैराग्यशाखा M, G1 have °वै-राग्यानि, G2 has वैराग्या, and g °वराग्या

2 तुरीयावस्था NR M, तुरीया others

2—3 पञ्चस्तम्भा° NR

3 नावमपि missing in G1 पङ्के [illegible], सपङ्क M, पङ्कं others save G1, nothing G1 G1 adds नाव after इव

4 °कृत्य स्वव्य° B only, °कृत्यास्वव्य° NR °कृत्यासव्य° SR save B

6 व्याहरेन्ना° M, व्यवहरन्ना° 11, व्यवहारे ना NR समग्र° for स्वव्य° d2-3

7 न omitted in d1, not here in d2 3

8 ब्रह्मेति न व्यवहारे d2 3

सुषुप्तिषु तुरीयावस्थां प्राप्य तुरीयातीतत्वं व्रजेत् ।
दिवं जाग्रन्नक्तं स्वप्नं सुषुप्तमर्धरात्रगतमिति । एका-
वस्थायां चतस्रोऽवस्थास्तु । एकैककरणाधीनानां
चतुर्दशकरणानां व्यापाराश्चक्षुरादीनाम् । चक्षुषो
रूपग्रहणं श्रोत्रयोः शब्दग्रहणं जिह्वाया रसास्वा-
दनं घ्राणस्य गन्धग्रहणं वचसो वाग्व्यापारः
पाणेरादानं पादयोः संचारः पायोरुत्सर्ग उपस्थ-
स्यानन्दग्रहणं त्वचः स्पर्शग्रहणम् । तदधीना च
विषयग्रहणा बुद्धिः । बुद्ध्या बुध्यति । चित्तेन
चेतयति । अहंकारेणाहंकरोति । विसृज्य जीव
एतान्देहाभिमानेन जीवो भवति । गृहाभिमानेन

1 सुषुप्तितुरीया NR, Ga; all has तुर्य for तुरीय here as in all the following passages

2 दिवा B ... रात्र dH-2, Ga g

3 च तिस्रो for चतस्रो App ... ऽवस्थास्वेकैक NR T-1, g ... करणाधीना dH-2

4 चक्षुषा NR

7 उत्सर्गो NR

11 एता d2, T1

गृहस्थ इव शरीरे जीवः संचरति। प्राग्दले पुण्य-
वृत्तिराग्नेय्यां निद्रालस्ये दक्षिणायां क्रौर्यबुद्धिर्नैर्ऋ-
त्यां पापबुद्धिः पश्चिमे क्रीडारतिर्वायव्यां गमने
बुद्धिरुत्तरे शान्तिरैशान्यां ज्ञानं कर्णिकायां वैराग्यं
केसरेष्वात्मचिन्ता इत्येवं वक्त्रं ज्ञात्वा जीवदवस्थाः
प्रथमं जाग्रद्द्वितीयं स्वप्नं तृतीयं सुषुप्तं चतुर्थं
तुरीयं, चतुर्भिर्विरहितं तुरीयातीतं, विश्वतैजसप्रा-
ज्ञतटस्थभेदैरेक एव, एको देवः साक्षी निर्गुणश्च
तद्ब्रह्माहमिति व्याहरेत्। नो चेज्जाग्रदवस्थायां
जाग्रदादिचतस्रोऽवस्थाः स्वप्ने स्वप्नादिचतस्रोऽ-
वस्थाः सुषुप्ते सुषुप्त्यादिचतस्रोऽवस्थाः तुरीये

1 गृहस्थैव d2-3; गृहस्थ इदं Tb

1—2 पुण्यावृत्तिः M; पुण्ये वृत्तिः Gc

2 °स्ये Ga, M, °स्यो NR, °स्यौ B, °स्या Gc क्रौर्यवु° NR.

3 क्रीडाबुद्धिर्वा° Ga गमन° Ga

4 ऐशान्यां *our conj*; ईशान्ये all

5 चक्रं for वक्त्रं Tb जीवावस्था Tb °स्थाः *our conj*; °स्थां Ta, B, °स्था others

6. प्रथमा Gc. No जाग्रत् Ga

11. सुषुप्तौ Ta, Ga No तुरीये in NR.

तुरीयादिचतस्रोऽवस्थाः । न त्वेवं तुरीयातीतस्य निर्गुणस्य । स्थूलसूक्ष्मकारणतुर्यरूपैर्विश्वतैजसप्राज्ञेश्वरैः सर्वावस्थासु साक्षी त्वेक एवावतिष्ठते । उत्तटस्थो न द्रष्टा । अदृष्टत्वान्न द्रष्टैव । कर्तृत्वभोक्तृत्वाहंकारादिभिः स्पृष्टो जीवः । जीवेतरो न स्पृष्टः । जीवोऽपि न स्पृष्ट इति चेन्न । जीवाभिमानेन क्षेत्राभिमानः, शरीराभिमानेन जीवत्वं । जीवत्वं घटाकाशमहाकाशवद्व्यवधानेऽस्ति । व्यवधानवशादेव हंसः सोऽहमिति मन्त्रेणोच्छ्वासनिःश्वासव्यपदेशेनानुसंधानं करोति । एवं विज्ञाय शरीराभिमानं

1 तुरीयादिचतस्रोऽवस्था missing in d1

2 °कारणतुर्यरूपै G1 only कारणरूपै others

3 एव तिष्ठते NR, 1b

3—4 उत्तटस्थो न द्रष्टा । अदृष्टत्वान्न द्रष्टैव । App , so G1, g, but द्रष्टृ° for अदृष्ट°, उत्तटस्थो द्रष्टा तटस्थो न द्रष्टा द्रष्टृत्वान्न द्रष्टैव Gc, others उत तटस्थो (तदवस्थो T1) द्रष्टा तटस्थो न द्रष्टा द्रष्टृत्वान्न द्रष्टैव (दृष्टैव Gc)

6 °माने क्षेत्रा° d1

7 जीवत्वात् for जीवत्व' G1

8 °धानोऽस्ति NR, Ta-1, g , °धानमस्ति G1, M °वशादेव d1

त्यजेन्न शरीराभिमानी भवति स एव ब्रह्मे-
त्युच्यते ।

त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि मनो ध्याने निवेशयेत् ॥
शून्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च वनेषु च ।
नित्ययुक्तः सदा योगी ध्यानं सम्यगुपक्रमेत् ॥
आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु देवयात्रोत्सवेषु च ।
महाजनेषु सिद्ध्यर्थी न गच्छेद्योगवित्क्वचित् ॥
यथैनमवमन्यन्ते जनाः परिभवन्ति च ।
तथा युक्तश्चरेद्योगी सतां वर्त्म न दूषयेत् ॥
वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः ।
यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी महायतिः ॥
विधूमे च प्रशान्तेऽग्नौ यस्तु माधूकरीं चरेत् ।
गृहे च विप्रमुख्यानां यतिः सर्वोत्तमः स्मृतः ॥

---

7 आतीथ्य NR

8 सिद्ध्यर्थ dI

13 प्रशान्तेऽग्नौ NR, M, others प्रशान्ताग्नौ माधूकरं Ta

दण्डभिक्षां च यः कुर्यात्स्वधर्मे व्यसनं विना ।
यस्तिष्ठति न वैराग्यं याति नीचयतिर्हि सः ॥
यस्मिन्गृहे विशेषेण लभेद्भिक्षां च वासनात् ।
तत्र नो याति यो भूयः स यतिर्नेतरः स्मृतः ॥
यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विहीनं सर्वसाक्षिणम् ।
पारमार्थिकविज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ।
परतत्त्वं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ।
नात्मनो बोधरूपस्य मम ते सन्ति सर्वदा ।
इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् ।
स वर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः ॥
योऽतीत्य स्वाश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान् ।

---

1 दण्डं भिक्षा M.   स्वधर्मव्यसनं NR.

4. यो Ga, g, others नो.

7. सोऽतिसर्वाश्रमी M.

8 देहमायया Tb.

11 स्वात्मवेदनात् Ga

13 स्वाश्र॰ Tb only ; others स्वाश्र॰.   सर्वान् for वर्णान् M.

सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदार्थवेदिभिः ॥
तस्मादन्यगता वर्णा आश्रमा अपि नारद ।
आत्मन्यारोपिताः सर्वे भ्रान्त्या ते नात्मवेदिना ॥
न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना ।
ब्रह्मविज्ञानिनामस्ति तथा नान्यच्च नारद ॥
विरज्य सर्वभूतेभ्य आविरिञ्चपदादपि ।
घृणां विपाट्य सर्वस्मिन्पुत्रमित्रादिकेष्वपि ॥
श्रद्धालुर्मुक्तिमार्गेषु वेदान्तज्ञानलिप्सया ।
उपायनकरो भूत्वा गुरुं ब्रह्मविदं व्रजेत् ॥
सेवाभिः परितोष्यैनं चिरकालं समाहितः ।
सदा वेदान्तवाक्यार्थं शृणुयात्सुसमाहितः ॥
निर्ममो निरहंकारः सर्वसङ्गविवर्जितः ।
सदा शान्त्यादियुक्तः सन्नात्मन्यात्मानमीक्षते ॥

2 नाश्रमा Tb
3 °वेदिनः g, App
4 वर्ज्यावर्ज्य° NR
6 आविरंचि° NR
8 °ज्ञानविस्मयम् Tb
10 चिरकालसमाहितः Ta

संसारदोषदृष्ट्यैव विरक्तिर्जायते सदा ।
विरक्तस्य तु संसारात्संन्यासः स्यान्न संशयः ॥
मुमुक्षुः परहंसाख्यः साक्षान्मोक्षैकसाधनम् ।
अभ्यसेद्ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तश्रवणादिना ॥
ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः ।
शान्तिदान्त्यादिभिः सर्वैः साधनैः सहितो भवेत् ॥
वेदान्ताभ्यासनिरतः शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ।
निर्भयो निर्ममो नित्यं निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥
जीर्णकौपीनवासाः स्यान्मुण्डी नग्नोऽथवा भवेत् ।
प्राज्ञो वेदान्तविद्योगी निर्ममो निरहंकृतिः ॥
मित्रादिषु समो मैत्रः समस्तेष्वेव जन्तुषु ।
एको ज्ञानी प्रशान्तात्मा स संतरति नेतरः ॥
गुरूणां च हिते युक्तस्तत्र संवत्सरं वसेत् ।

---

1. °दोषं दृष्ट्वैव M; °दोषदृष्टैव NR.
3. °साधनः Ta.
4. अभ्यासे ब्रह्म° NR.
5. परहंससमाहितः dl.
8. नित्यं Ga only; others नित्यो.

नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥
प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
अविरोधेन धर्मस्य संचरेत्पृथिवीमिमाम् ॥
ततः संवत्सरस्यान्ते ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तश्च परमाश्रमम् ॥
अनुज्ञाप्य गुरूंश्चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् ।
त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥
द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।
निरारम्भो गृहस्थश्च कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ॥
माद्यति प्रमदां दृष्ट्वा सुरां पीत्वा च माद्यति ।
तस्माद्दृष्टिविषां नारीं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
संभाषणं सह स्त्रीभिरालापं प्रेक्षणं तथा ।

2 प्राप्य चान्तेषु तत्वैव MR

3 सचरन् M, text of Ib, सचर d2 3 करोति for सचरेत् T 1, Gr, g, App, सकरोति variant of Ib

6 प्राप्यश्च (so) d1-2

8 विरज्येते B

12 आलाप प्रेक्षण M only, आलापप्रेक्षण MR, I1, g, आलाप प्रेक्षण others

नृत्तं गानं सहासं च परिवादांश्च वर्जयेत् ॥
न स्नानं न जपः पूजा न होमो नैव साधनम् ।
नाग्निकार्यादिकार्यं च नैतस्यास्तीह नारद ॥
नार्चनं पितृकार्यं च तीर्थयात्रा व्रतानि च ।
धर्माधर्मादिकं नास्ति न विधिर्लौकिकक्रिया ॥
संत्यजेत्सर्वकर्माणि लोकाचारं च सर्वशः ।
कृमिकीटपतङ्गांश्च तथा योगी वनस्पतीन् ॥
न नाशयेद्बुधो जीवान्परमार्थमतिर्यतिः ।
नित्यमन्तर्मुखः स्वच्छः प्रशान्तात्मा स्वपूर्णधीः ॥
अन्तःसङ्गपरित्यागी लोके विहर नारद ।
नाराजके जनपदे चरत्येकचरो मुनिः ॥
निःस्तुतिर्निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

---

1. नृत्यं NR. सहासं SR save M, साहसं NR, M
2. Padd' होमो नैव च साधनं Ga, g.
5. चास्ति Ga, g. लौकिकी M, B.
6. लोकाकारं NR.
7. ॰पतङ्गाश्च NR.
9. स्वस्थः d1.
11. ॰चरान्मुनिः d1.

चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥

इत्युपनिपत् ॥

षष्ठोपदेशः ॥

अथ यतेर्नियमः कथमिति पृष्टवन्तं नारदं पितामह उवाच पुरस्कृत्य । विरक्तः संन्यस्य वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मासानेकाकी चरेन्नैकत्र निवसेद्भिक्षुर्भयात्सारङ्गवदेकत्र न तिष्ठेत्स्वगमननिरोध-

---

4 Beginning of d4 D5 8 हरि ॐ । सह नाववतु । ॐ शान्ति शान्ति शान्ति । अथ यतिनियम कथमिति etc , of d5 अथ खिलसहितोपनिषद्रहस्यपरिव्राजकोपनिषत्प्रारभ । हरि ॐ । अथ यतेर्नियम कथमिति etc After कथमिति d4, D5 8 insert पितामह पुरस्कृत्य पृष्टवन्त PU , पृष्टो M , पृष्ट others , D5 adds स

5 उवाच PU only missing elsewhere

5–6 पुरस्कृत्य——ऽष्टौ not in some texts पुरस्कृत्य विरक्त सन्यो (सन्यस्तो G1 सन्यासी M , सन्यासा 3) वर्षासु ध्रुव (दृढ 1b) शीलो ऽष्टा all exc PU परमहस सत्यविरत्तु सन्यस्य नियम सन्वर्षा ऋतुषु ध्रुवासीनोष्टौ d4, D5 8, परमहस सत्य विरक्त सन्यस्य वर्षा ऋतुसु ध्रुवासीनोष्टौ d5

6 मासानेकाकी error मासस्वेकाकी M , मास्यैकाकी D8, मास्येकाकी others चरेन्नैकत्र Ga only चरन्नेकत्र B , चरेन्नैकरात्र M, चरन्नैकत्र others

7 भयादिना for भयात् d5 भयादीना (o) d4 d5 8 सारङ्गवद्येकत्र d4, D5 8, वदेतत्र () d5 स्वागमनविरोध° Ge

ग्रहणं न कुर्याद्धस्ताभ्यां नद्युत्तरणं न कुर्यान्न वृक्षारोहणमपि न देवोत्सवदर्शनं कुर्यान्न वा गृहे निवसेन्नाग्निसेवां कुर्यान्न सर्वत्र संचरेन्न देवताप्रसादग्रहणं कुर्यान्नैकत्राश्नीयान्न बाह्यदेवार्चनं कुर्यात्स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा मधुकरवृत्त्याहारमाहरन्कृशो भूत्वा मेदोवृद्धिमकुर्वन्नाज्यं रुधिरमिव त्यजेदेकत्रान्नं पललमिव गन्धलेपनमशुद्धलेपनमिव

---

1 च for न g न हस्ताभ्यां नद्युत्तरणं कुर्यात् PU

2 वृक्षारोह NR, वृक्षमारोह NR save PU, यानावरोह° PU PU adds अपि after दर्शनं

2—4 न वा गृहे—— प्रसादग्रहणं कुर्यान् PU only, missing in others

2—3 स्वगृहे for वा गृहे d5

3 कुर्यात्सर्वत्र d5

4 °प्रसादग्रहं d4-8. कुर्यात् d5 only, missing in others नैकत्राश्नीयात् d4-5 only, नैकरात्राशी M, नैकत्राशी others °देवतार्चनं NR, M, Ga

5—3 (p २०१) सर्वं——चोरवत् omitted in d5

6 कुर्वन् I आज्यं d4, D8, Ga

7 एकान्नं PU save D5; एकरात्रान्नं M. पलालमिव d1, D8, g. °शुद्धि° T1, B. After °लेपनमिव PU (save D5) inserts : कक्षादिवपनं त्यजेन्

क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमुच्छिष्टपात्रमिवाभ्यङ्गं स्त्री-
सङ्गमिवोष्णोदकं मूत्रमिव स्पृहां गोमांसमिव ज्ञात-
चरदेशं चण्डालवाटिकामिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णं
कालकूटमिव सभास्थलं श्मशानस्थलमिव राज-
धानीं कुम्भीपाकमिव शवपिण्डवदेकत्रान्नम् । दे-
हान्तरदर्शनां प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य स्वदेशमुत्सृज्य
ज्ञातचरदेशं विहाय विस्मृतपदार्थपुनःप्राप्तिहर्ष इव

---

1 तैलाभ्यग for अभ्यङ्ग NR save d5, D8

2 उष्णोदक d4 5, D8 मित्राह्लोदक (so) d2 3, मिष्टाहारोदक (so) d1 मित्राल्हादक others स्पृहा 1a-1, स्पृह (so) d1-2 3, तनुस्पर्शन PC save D5 मलमिव for गोमासमिव d5, मलिन-सिव d4, मलीमिव D8

3 चाण्डाल d2-4-5 D8 In M सुवर्णं precedes स्त्रियम° स्त्रीम् d5, स्त्री d1 5

4 कालकुटमिव d2 3, D8

4—5 राजधानी d4 5, D8

5 °पिण्डमिवैकत्रान्नं d1 5, D8 एकत्रात्रान्न M न inserted before देह in all but d1 5, D8 देव for देह d4-5, D8 M देश G1

6 °दर्शना *...*, °दर्शन all

7 विस्मृत्य M पदार्थ *...*, पदार्ध g, पदार्थ others

स्वमानन्दमनुस्मरन्स्वशरीराभिमानदेशविस्मरणं कृ-
त्वा स्वशरीरं शवमिव हेयमुपगम्य कारागृहविनि-
र्मुक्तचोरवत्पुत्राप्तबन्धुभवस्थलं विहाय दूरतो वसेत्।
अयत्नेन प्राप्तमाहरन्ब्रह्मप्रणवध्यानानुसंधानपरो भू-
त्वा सर्वकर्मनिर्मुक्तः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्या-
दिकं दग्ध्वा त्रिगुणातीतः षडूर्मिरहितः षड्भावावि-
कारशून्यः सत्यवाक्शुचिरद्रोही ग्रामैकरात्रं पत्तने
त्रिरात्रं नगरे पञ्चरात्रं क्षेत्रे षड्रात्रं तीर्थे सप्त-

°प्राप्तहर्ष इव Ga, g, M, °प्राप्तहर्षमिव d4, °प्रार्थहर्षमिव d5, °प्राप्तं हर्ष-
मिव D8

1 स्वरूपानुसंधानं स्मरन् for स्वमानन्दमनुस्मरन् d4-5, D8
°भिमानमिव विस्मरणं d4-5, D8

1—2 कृत्वा d4-5, D8, others मत्वा

3 पुत्राप्तभवबन्धु° for पुत्राप्तबन्धुभव° Ga, पुत्राप्तबन्धुभुवन° Ta

4 यत्नेन for अयत्नेन Tb, g   प्राप्तमाहाराहरन् d4, D5-8,
प्राप्तमाहारमाहरन् d5   No ध्यान in PU

5 वासनैषणा for सर्वकर्म PU.   °कर्ममुक्त° Ga, g, °कर्मवि-
निर्मुक्तः PU, M, no Visarga in d1-2-3

5—6 °मात्सर्यादीन् PU.

6 No त्रि in d4, D5-8   7. पट्टने PU.

8 त्रिरात्रं नगरे omitted in all but PU.   षड्रात्रं PU,

क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमुच्छिष्टपात्रमिवाभ्यङ्गं स्त्री-
सङ्गमिवोष्णोदकं मूत्रमिव स्पृहां गोमांसमिव ज्ञात-
चरदेशं चण्डालवाटिकामिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णं
कालकूटमिव सभास्थलं श्मशानस्थलमिव राज-
धानीं कुम्भीपाकमिव शवपिण्डवदेकत्रान्नम् । दे-
हान्तरदर्शनां प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य स्वदेशमुत्सृज्य
ज्ञातचरदेशं विहाय विस्मृतपदार्थपुनःप्राप्तिहर्ष इव

---

1 तैलाभ्यग for अभ्यङ्गं NR save d5, D8

2 उष्णोदक d4-5, D8 मित्राह्लोदक (so) d2-3, मिष्टाहारोदक (so) d1, मित्राल्हादकं others स्पृहा Pa-1, स्पृह (so) d1-2-3, तनुस्पर्शन PL save D5 मलमिव for गोमांसमिव d5, मलिनमिव d4, मलीमिव D8

3 चाण्डाल° d2-4-5 D8 In M सुवर्णं *precedes* स्त्रियम° स्त्रीम् d5, स्त्री d1 8

4 कालकुटमिव d2 3, D8

4—5 राजधानी d4 5, D8

5 °पिण्डमिवैकत्रान्न d4-5, D8 एकत्रान्न M न inserted before देह in all but d4-5, D8 देव for देह d4-5, D8, M, देश G1

6 °दर्शना *cr conj*, °दर्शनं all

7 विस्मृत्य M पदार्थ *cr conj*, पदार्थं g, पदार्थं others

स्वमानन्दमनुस्मरन्स्वशरीराभिमानदेशविस्मरणं कृ-
त्वा स्वशरीरं शवमिव हेयमुपगम्य कारागृहविनि-
र्मुक्तचोरवत्पुत्राप्तबन्धुभवस्थलं विहाय दूरतो वसेत्।
अयत्नेन प्राप्तमाहरन्ब्रह्मप्रणवध्यानानुसंधानपरो भू-
त्वा सर्वकर्मनिर्मुक्तः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्या-
दिकं दग्ध्वा त्रिगुणातीतः षडूर्मिरहितः षड्भाववि-
कारशून्यः सत्यवाक्शुचिरद्रोही ग्रामैकरात्रं पत्तने
त्रिरात्रं नगरे पञ्चरात्रं क्षेत्रे षडूात्रं तीर्थे सप्त-

°प्राप्तहर्ष इव Ga, g, M; °प्राप्तहर्षमिव d4; °प्रार्थहर्षमिव d5; °प्रातं हर्ष-
मिव D8.

1. स्वरूपानुसंधानं स्मरन् for स्वमानन्दमनुस्मरन् d4-5, D8.
°भिमानमिव विस्मरणं d4-5, D8.

1—2. कृत्वा d4-5, D8; others मत्वा.

3. पुत्राप्तभवबन्धु° for पुत्राप्तबन्धुभव° Ga; पुत्राप्तबन्धुभुवन° Ta.

4. यत्नेन for अयत्नेन Tb, g. प्राप्तमाहाराहरन् d4, D5-8;
प्राप्तमाहारमाहरन् d5. No ध्यान in PU.

5. वासनैषणा for सर्वकर्म PU. °कर्ममुक्तः Ga, g; °कर्मवि-
निर्मुक्तः PU, M; no Visarga in d1-2-3.

5—6. °मात्सर्यादीन् PU.

6. No त्रि in d4, D5-8. 7. पट्टने PU.

8. त्रिरात्रं नगरे omitted in all but PU. षड्रात्रं PU;

रात्रमनिकेतः स्थिरमतिर्नानृतवादी गिरिकन्दरेषु वसेदेक एव चरेद्वाभ्यां ग्रामस्त्रिभिः पत्तनं चतुर्भिर्नगरमित्येक एव चरेद्भिक्षुश्चतुर्दशकरणानां न तत्रावकाशं दद्यादविच्छिन्नज्ञानाद्वैराग्यसंपत्तिमनुभूय मत्तो न कश्चिदन्यो व्यतिरिक्त इत्यात्मन्यालोच्य सर्वतः स्वरूपमेव पश्यञ्जीवन्मुक्तिमवाप्य प्रारब्ध-

---

others पञ्चरात्र   सप्त° PU   others again पञ्च°

1 निकेतस्थिर° PU T1 g, M   स्थिरमतिर्नात्र गीतवादी d4, D8 स्थिरमति । गङ्गातीरे वसेन्नित्य यतिर्मोक्षपरायण । नात्र गीतवादी D1

2 वनेष्वेक एव for वसेदेक एव d1, वनेष्वेव एक एव d4 D8, वनेष्वेव एकरात्र D1   चरेद् missing in all save PU ग्राम G1, g, ग्राम others

2—3 द्वाभ्या——भिक्षु PU (save ग्राम), others have द्वौ वा [न M] चरेत् [मिथुन द्वाभ्या G1] ग्राम (ग्राम G1, g) त्रिभिर्नगर (त्रिर्नगर Ga) चतुर्भिर्ग्राम (चतुर्ग्राम T1 1, g, Gc, M) मित्येकश्चरेद्भिक्षु (चरेत् । भिक्षु B)

4 नकत्रावकाश for तत्रावकाश PU   दद्यान्न वि° d1 अवच्छिन्न° Gc, Tb   °न्न ज्ञान वै° d4 D1 8   सपदमनुभूय PU

5 कश्चिदन्यो M only, others कश्चिन्नान्यो   अन्योऽतिरिक्त M

6 सर्वत्र for सर्वत PU

प्रतिभासनाशपर्यन्तं चतुर्विधं स्वरूपं ज्ञात्वा देहपतनपर्यन्तं स्वरूपानुसंधानेन वसेत् ।

त्रिषवणस्नानं कुटीचकस्य, बहूदकस्य द्विवारं, हंसस्यैकवारं, परमहंसस्य मानसस्नानं, तुरीयातीतस्य भस्मस्नानमवधूतस्य वायव्यस्नानम् । ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुटीचकस्य, त्रिपुण्ड्रं बहूदकस्य, ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं हंसस्य, भस्मोद्धूलनं परमहंसस्य, तुरीयातीतस्य तिलकपुण्ड्रम्, अवधूतस्य न किंचित् । ऋतुक्षौरं कुटीचकस्य, ऋतुद्वयक्षौरं बहूदकस्य,

1 भाष for भास D6, भान Tb, Ga, भाव g चतुर्विधस्वरूपं PU, Ge देहे d2-3

3 त्रिषवण स्नान PU

4 मानसिकस्नानं d1-2-3 M तुर्या° PU (also in fll in d4-5), Ga

6 बहूदकस्य त्रिपुण्ड्र PU (inverting text)

6—7 त्रिपुण्ड्रमूर्ध्वपुण्ड्रं हंसस्य for ऊर्ध्वपुण्ड्रं etc, d5, ऊर्ध्वपुण्ड्रं हंसस्य d1-4, D8, हंसस्याप्यूर्ध्वपुण्ड्रं D5

8 PU inserts न before तिल° तिलकमपुण्ड्रं d1-2, तिलक पुण्ड्रं d3, तिलक एकपुण्ड्रं Ta After किंचित् all but d5 and Ga insert तुरीयातीतावधूतयोः

9*. No ऋतुक्षौरं in d5

न क्षौरं हंसस्य, परमहंसस्य च न क्षौरम्, अस्ति चेदयनक्षौरं, तुरीयातीतावधूतयोर्न क्षौरम् । कुटीचकस्यैकान्नं, माधूकरं बहूदकस्य, हंसपरमहंसयोः करपात्रं, तुरीयातीतस्य गोमुखम्, अवधूतस्याजगरवृत्तिः । शाटीद्वयं कुटीचकस्य, बहूदकस्यैकशाटी, हंसस्य खण्डं, दिगम्बरं परमहंसस्यैककौपीनं वा, तुरीयातीतावधूतयोर्जातरूपधरत्वम् । हंसपरमहंसयोरजिनं न त्वन्येषाम् । कुटीचकबहूदकयोर्देवार्चनं, हंसपरमहंसयोर्मानसार्चनं,

---

9 (p २०३)—1 M omits बहूदकस्य न क्षौरं बहूदकस्य हंस परमहंसयोर्न क्षौरं for बहूदकस्य——च न क्षौरम् PU

1 No च in d1, M न क्षौरम्' missing in d1 2 3

2 After अयनक्षौरं d1 inserts न क्षौरं

3 माधु° d4, D5 8, मधु° d1, Gc, g, मधू° d2 3 5 बहूदकस्य माधु(मधू)करं PU (inverting text)

5 शाठी d1 (also in fll)

6 खद्र D8 दिगम्बरस्य d2 3, D5

6—7 परमहंसस्य दिगम्बरं d5 (inverting text)

8 हंस ——त्वन्येषाम् *not in PU*

9—2 (p २०५) The whole passage *between* देवार्चनं and मन्त्रजपाधिकारो is missing in PU

तुरीयातीतावधूतयोः सोऽहंभावना । कुटीचकवहूदकयोर्मन्त्रजपाधिकारो, हंसपरमहंसयोर्ध्यानाधिकारस्तुरीयातीतावधूतयोर्न त्वन्याधिकारस्तुरीयातीतावधूतयोर्महावाक्योपदेशाधिकारः परमहंसस्यापि । कुटीचकवहूदकहंसानां नान्योपदेशाधिकारः । कुटीचकवहूदकयोर्मानुपप्रणवो हंसपरमहंसयोरान्तरप्रणवस्तुरीयातीतावधूतयोर्ब्रह्मप्रणवः । कुटीचकवहूदकयोः श्रवणं, हंसपरमहंसयोर्मननं, तुरीयातीतावधूतयोर्निदिध्यासनम् । सर्वेषामात्मानुसंधानवि-

---

2. PU inserts देवार्चनं before मन्त्र°.

2—7. The whole passage *between* ध्यानाधिकारः and तुरीयातीतावधूतयोर्ब्रह्मप्रणवः is missing in D5.

3. Tb omits तुरीयातीतावधूतयोर्न त्वन्याधिकारः, Ga, M add किंतु after the same.

3—4. d4, D8 omit तुरीयातीतावधूतयोः².

4. °देश एवाधिकारः d4, D8.

4—5. d4, D8 omit कुटीचक°——°धिकारः.

6. मानसप्रणवो M; मानसः प्रणवो d5. अन्तः for आन्तर d4-5, D8.

9*. निदिध्यासः SR save M. °धानवि° M only; °धानं वि° others.

धिरिति ।

एवं मुमुक्षुः सर्वदा संसारतारकं तारकमनुस्मरञ्जीवन्मुक्तो वसेदधिकारविशेषेण कैवल्यप्राप्त्युपायमन्विष्येद्यतिरित्युपनिषत् ॥

सप्तमोपदेशः ॥

अथ हैनं भगवन्तं परमेष्ठिनं नारदः पप्रच्छ । संसारतारकं प्रणवं नो ब्रूहीति । तथेति परमेष्ठी वक्तुमुपचक्रमे ओमिति ब्रह्मेति व्यष्टिसमष्टिप्रकारेण । का व्यष्टिः का समष्टिः । संहारप्रणवः सृष्टि-

---

9 (p २०५)—1. °नुसंधानावधीति (so) d5

2. एवं d1-2-3-5, Gc, M, others एव   मुमुक्षोः PU. सदा for सर्वदा Ta

3—4. कैवल्यं ह्युपायमस्ति । इत्युपनिषत् ॥ d5, D8; कैवल्यप्राप्त्युपादानमस्ति । इत्युपनिषत् ॥ D5

4 °पादायमन्वि° (so) d1   अन्विछेद् d1-2-3.

5 Ending of d4. सह नाववतु° । ॐ शान्तिः ३ । इति परिव्राजकोपनिषत्समाप्तं ॥, so D5-8 (slightly different), d5: इति श्रीखिलसंहितोपनिषद्रहस्यपरिव्राजकोपनिषदिति समाप्तोपदेशः (!) ॥

7. °तारकः Ta   प्रणवं नो मूहीति Ga, g, प्रपन्नेन्नूहीति M; प्रपन्नो मूहीति NR, Ta-1; प्रसन्नो मूहीति others.

8. उपक्रमे Ta-b, Gc; उपक्रमते NR.

प्रणवश्चान्तर्बहिश्चोभयात्मकत्वात्त्रिविधः । ब्रह्मप्रणवोऽन्तःप्रणवो व्यावहारिकप्रणवः । बाह्यप्रणव आर्षप्रणव उभयात्मको विराट्प्रणवः । संहारप्रणवो ब्रह्मप्रणवोऽर्धमात्राप्रणवः । ओमिति ब्रह्म ।

ओमित्येकाक्षरमन्तःप्रणवं विद्धि । स चाष्टधा भिद्यते । अकारोकारो मकारोऽर्धमात्रा नादो विन्दुः कला शक्तिश्चेति । तत्र चत्वार, अकारश्चायुतावयवान्वित उकारः सहस्रावयवान्वितो मकारः शतावयवोपेतोऽर्धमात्राप्रणवोऽनन्तावयवाकरः ।

सगुणोत्पत्तिप्रणवः संहारो निर्गुणप्रणव उभ-

---

4 ऽर्धमात्राप्रणवः B only, ऽर्धमात्रप्रणवः others

5 °मन्त्र प्रणवं M

5—3 (p २०८) स चाष्टधा——विराट् प्रणवः missing in App., स चाष्टधा——षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतः missing in Ga

6—7 अकारोकारो——शक्तिश्चेति *ex conj*; अकार उकारो मकार अर्धमात्रा नादविन्दुकलाशक्तिश्चेति d1, M, अकारोकारमकारार्धमात्रानादविन्दुकलाशक्तिश्चेति others

7. तत्र Ga, B, तन्न (तं न) others

9. मात्र for मात्रा Ta-1, *g* °वाकरः all save M which has °वाकारः

10—1 (p. २०८). सगुणो——°प्रणवः *ex conj.*, texts read,

यात्मको विराट्प्रणवः । यथा प्लुतो विराट् प्लुतसंहारः ।

विराट्प्रणवः षोडशमात्रात्मकः षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतः । षोडशमात्रात्मकत्वं कथमित्युच्यते । अकारः प्रथमा, उकारो द्वितीया, मकारस्तृतीया, अर्धमात्रा चतुर्थी, नादः पञ्चमी, बिन्दुः षष्ठी, कला सप्तमी, कलातीताष्टमी, शान्तिर्नवमी, शान्त्यतीता दशमी, उन्मन्येकादशी, मनोन्मनी द्वादशी, पुरी त्रयोदशी, मध्यमा चतुर्दशी, पश्य-

---

सगुणो विराट्प्रणव· संहारो निर्गुणप्रणव उभयात्मकोत्पत्तिप्रणवो †

10 (p २०७)—3 उभयात्मको°——विराट्प्रणव. missing in g

1 °यात्मिको NR स्तुतो for प्लुतो d2-3 प्लुत° d2 only, प्लुतप्लुत° d1-3, प्लुतप्लुत T1, M, प्लुत. प्लुत° others

3 षड्विंशत् I1 4 षोडशमात्रात्मक. for °कत्व G1

4—6 अकार ——चतुर्थी *er conj*, texts read अकार. प्रथम उकारो द्वितीयो मकारस्तृतीय अर्धमात्रश्चतुर्थो (अर्धमात्रा चतुर्थी G1)

6 पञ्चमो G1 षष्ठ: G1

8 उन्मन्यै° B

9* पुरीतती for पुरी Ga, M तनुमध्यमा for मध्यमा M

न्ती पश्चदशी, परा षोडशी । पुनश्चतुःषष्टिमात्रः प्रकृतिपुरुषद्वैविध्यमासाद्याष्टाविंशत्युत्तरशतभेदमात्रास्वरूपमासाद्य सगुणनिर्गुणत्वमुपैत्येकोऽपि ब्रह्मप्रणवः ।

सर्वाधारः परं ज्योतिरेष सर्वेश्वरो विभुः ।
सर्वदेवमयः सर्वप्रपञ्चाधारगर्भितः ॥
सर्वाक्षरमयः कालः सर्वागममयः शिवः ।
सर्वश्रुत्युत्तमो मृग्यः सकलोपनिषन्मयः ॥
भूतं भव्यं भविष्यद्यत्त्रिकालोदितमव्ययम् ।
तदप्योंकारमेवायं विद्धि मोक्षप्रदायकम् ॥

---

9 (p २०८)—1 पती (so) for पश्यन्ती M

1 °मात्रः Gı only, °मात्र° Ta-1, °मात्रा others

2 शत in d1-3, Tb, M, App only

2—3 °मात्रास्वरूप° Ga

3 उपैत्येकोऽपि M only, उपेत्येकोऽपि NR, Tb, उपेत्यैकोऽपि others

5 सर्वाधारं T1, g   विभुः B only, others विद्रु.

8 सर्वश्रुत्युक्त ओ मृग्यः M, सर्वश्रुत्युक्तमो मृग्यः NR   °षण्मयः NR

9 भूतं भव्यं भविष्यद् B only, भूतभव्यभविष्यद् NR, Ta-b-1, Ga, M, भूतं भव्यभविष्यद् others

10 °रमेवाय M, °रमेवायं Ga, g

तदेवात्मानमित्येतद्ब्रह्मशब्देन वर्णितम् ।
तदेकममृतमजरमनुभूय तथोमिति ॥
सशरीरं समारोप्य तन्मयत्वं तथोमिति ।
अशरीरं तमात्मानं परं ब्रह्म विनिश्चिनु ॥
परं ब्रह्मानुसंदध्याद्विश्वादीनां क्रमक्रमात् ।
स्थूलत्वात्स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मभोगतः ॥
ऐक्यादानन्दभोगाच्च, सोऽयमात्मा चतुर्विधः ।
चतुष्पाज्जागरितस्थः स्थूलप्रज्ञो हि विश्वभुक् ॥
एकोनविंशतिमुखः साष्टाङ्गः सर्वगः प्रभुः ।
स्थूलभुक्चतुरात्माथ विश्वो वैश्वानरः पुमान् ॥

---

1 तदेवात्मानमित्येतद् all (read तदेवात्मानं विद्धयेतद् ?) वर्णनम् Ta

2 तदेतदमृत° Ga अजरममृतम् for अमृतमजरम् Tb

4 अशरीरं Ga, g, App , त्रिशरीरं others समात्मानं NR, Ta-1, Ga, App , स्वमात्मानं g, M

5 क्रमक्रमात् d2, Ga , others क्रम. क्रमात्

6 सूक्ष्मभोगतः Ga only ; others सूक्ष्मभुक् परम्

7 ऐक्यादानन्द° Ga only , others ऐक्यत्वानन्द°

8 जागरितस्थः Ga only , जाग्रति स्थूलः Ga , जागरितः स्थूल° others

विश्वजित्प्रथमः पादः, स्वप्नस्थानगतः प्रभुः ।
सूक्ष्मप्रज्ञः स्वतोऽष्टाङ्ग एको नान्यः परन्तप ॥
सूक्ष्मभुक्चतुरात्माथ तैजसो भूतराडयम् ।
हिरण्यगर्भः स्थूलोऽन्तर्द्वितीयः पाद उच्यते ॥
कामं कामयते यावद्यत्र सुप्तो न कंचन ।
स्वप्नं पश्यति नैवात्र तत्सुषुप्तमपि स्फुटम् ॥
एकीभूतः सुषुप्तस्थः प्रज्ञानघनवान्सुखी ।
नित्यानन्दमयोऽप्यात्मा सर्वजीवान्तरस्थितः ॥
तथाप्यानन्दभुक्चेतोमुखः सर्वगतोऽव्ययः ।
चतुरात्मेश्वरः प्राज्ञस्तृतीयः पादसंज्ञितः ॥
एष सर्वेश्वरश्चैष सर्वज्ञः सूक्ष्मभावनः ।
एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ ॥

---

2. एको नान्यः परन्तप (!) does duty for एकोनविंशतिमुखः of Māṇḍ. Up. 4. The passage looks corrupted.

4. स्थूलान्तर्द्वितीयः Tb.

7. सुषुप्तिस्थः Ga.

10. पादः संज्ञिकः NR, Ta-1.

12. प्रभवाव्ययौ d2-3.

भूतानां, त्रयमप्येतत्सर्वोपरमवाधकम् ।
तत्सुपुप्तं हि तत्स्वप्नं मायामात्रं प्रकीर्तितम् ॥
चतुर्थश्चतुरात्मापि सच्चिदेकरसो ह्यजः ।
तुरीयावसितत्वाच्च एकैकस्यानुसारतः ॥
ओतानुज्ञात्रनुज्ञानाविकल्पज्ञानसाधनम् ।
विकल्पत्रयमत्रापि सुपुप्तं स्वप्नमान्तरम् ॥
मायामात्रं विदित्वैवं सच्चिदेकरसो ह्यजः ।
विभक्तो ह्ययमादेशो न स्थूलप्रज्ञमन्वहम् ॥
न सूक्ष्मप्रज्ञमत्यन्तं न प्रज्ञं न कचिन्मुने ।

---

1 तुर्यमप्ये° for त्रयमप्ये° Ga   °साधक for °वाधक Ti, Ga, °वोधक Tb, °सिद्धिक T1

2 तत्स्वप्न AR, यत्स्वय SR

3 ह्यज Ga, प्ययम् T1, M, स्म्यहम् Tb, ह्ययम् others

4 एकैकस्यानु° ex conj, एकैकत्वानु° all

5 ज्ञातानु° for ओतानु° M, Bk, जितानु° Tb   °ज्ञानावि° ex conj, °ज्ञात्वाद्वि° M, °ज्ञैकावि° Ga, °ज्ञात्रावि° Bk, °ज्ञातृवि° others

6 सपुप्तस्वप्न° Ta 1   स्वप्नमातरम् d1-3

7 ह्यज° Ga, ह्यथ d3, Tb, M, ह्यथा d1, T1, हर (so) Ta, ह्ययम् others

8 स्थूलप्रज्ञोमन्वहम् Tb

नैवाप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञमान्तरम् ॥

नाप्रज्ञमपि न प्रज्ञाघनं चादृष्टमेव च ॥

तदलक्षणमग्राह्यमव्यवहार्यमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स ब्रह्मप्रणवः स विज्ञेयो नापरस्तुरीयः सर्वत्र भानुवन्मुमुक्षूणामाधारः स्वयंज्योतिर्ब्रह्माकारः सर्वदा विराजते परब्रह्मत्वादित्युपनिषत् ॥

अष्टमोपदेशः ॥

अथ ब्रह्मस्वरूपं कथमिति नारदः पप्रच्छ । तं होवाच पितामहः किं ब्रह्मस्वरूपमिति ।

---

1. प्रज्ञमातरम् d1-3.

2. प्रज्ञानधनं for न प्रज्ञाघनं M; न प्रज्ञघनं NR. नादृष्टमेव च Ga.

3. °ग्राह्यमव्यव° Ga, M; others °ग्राह्यं यद्व्यव°.

5—6. नापारः d1; नावरः Ta-b; नापनेयः Ga.

6. आधारो यः स्वयं Ga.

7. °कारः Tb only; °काशः others; d1 adds स.

10. अथ परब्रह्म° M.

अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति ये विदुस्ते पशवो न स्वभावंपश्यास्तमेवं ज्ञात्वा विद्वान्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।

कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा
भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।
संयोग एषां न त्वात्मभावा-
दात्मा ह्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्
देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।
यः कारणानि निखिलानि तानि
कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥

तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशान्तं

---

1 तु for न B
2 स्वभावंपश्याः er conj , स्वभावपशवः all
4 कालस्वभावो NR.
6 त्वात्मभावाद् dl.
7 ष्यनीशः Ga
8 °योगा अनु° T1, B
12 तमेकनेमि त्रिवृतं G (only) , तमेकमस्मिंस्त्रिवृतं Tb , तमेकस्मिंस्त्रिवृतं others.

शताधौरं विंशतिप्रत्यराभिः ।

अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं

त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥

पञ्चस्रोतोऽम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्त्रां

पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् ।

पञ्चावर्तां पञ्चदुःखौघवेगां

पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीमः ॥

सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते

तस्मिन्हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ।

पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा

जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥

उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म

तस्मिंस्त्रयं स्वप्रतिष्ठाक्षरं च ।

अत्रान्तरं वेदविदो विदित्वा

लीनाः परे ब्रह्मणि तत्परायणाः ॥

---

3. त्रिमार्गछेदं Tb.

15. लीना ब्रह्मणि परे तत्परायणाः M; लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः Ga.

संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च
व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।
अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावा-
ज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥

ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशा-
वजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।
अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता
त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मानावीशते देव एकः ।
तदभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्
भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः

---

2 भवति for भरते T1.

3 बध्यते Ga only, बुध्यते others

5. ईशनीशौ d1-2, Ta-b-1, Ga; ईशनेशौ others.

11. तस्याभि॰ Ga

13. ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः Ga

क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।
तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे
विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः ॥
एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं
नातः परं वेदितव्यं हि किंचित् ।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा
सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥
आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥

य एवं विदित्वा स्वरूपमेवानुचिन्तयन् 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' । तस्माद्विराड् भूतं भव्यं भविष्यद्भवत्यनश्वरस्वरूपम् ।

अणोरणीयान्महतो महीया-
नात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।

---

2. त्रितयं Ta-b; तृतयं B
3. आप्तकामः Ga only; आत्मकामः others.
4. नित्यमेकात्म° NR.
8. आत्माविद्या d2.
11. भूतभव्यभविष्यद् Ga, g.

तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥
अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥
अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥
सर्वस्य धातारमचिन्त्यशक्तिं
सर्वागमान्तार्थविशेषवेद्यम् ।
परात्परं परमं वेदितव्यं
सर्वावसानेऽन्तकृद्वेदितव्यम् ॥
कविं पुराणं पुरुषोत्तमोत्तमं
सर्वेश्वरं सर्वदेवैरुपास्यम् ।
अनादिमध्यान्तमनन्तमव्ययं

---

1. तमः क्रतुः NR; तमक्रतुः M
4 सं for स d2
12 सर्वावस्थाने Tb   ऽन्तकृद् (r conj) ; texts read सहृद्.

शिवाच्युताम्भोरुहगर्भभूधरम् ॥

येनावृतं सर्वमिदं प्रपञ्चं

पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानम् ।

पञ्चीकृतानन्तभवप्रपञ्चं

पञ्चीकृतस्वावयवैरसंवृतम् ।

परात्परं यन्महतो महान्तं

स्वरूपतेजोमयशाश्वतं शिवम् ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं न स्थूलं नास्थूलं न ज्ञानं नाज्ञानं नोभयतःप्रज्ञमग्राह्यमव्यवहार्यं स्वान्तःस्थितं स्वयमेवेति य एवं वेद स मुक्तो

1. °भूरुहम् NR, M.

2. येनावृतं *ex conj.*; texts read स्वेनावृतं (स्वेनाहृतं M).

5. °वैः सं° d3, B.

6. यन्महतो all (with Taitt. Âr. VI, 1, 1); read यं महतो ?

7. शिवम्; here end of Ga.

9. °मानसो d1-2, T1; others °मनसो.

12. °स्थितं g, M; others °स्थितः.

तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥
अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥
अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥
सर्वस्य धातारमचिन्त्यशक्तिं
सर्वागमान्तार्थविशेषवेद्यम् ।
परात्परं परमं वेदितव्यं
सर्वावसानेऽन्तकृद्वेदितव्यम् ॥
कविं पुराणं पुरुषोत्तमोत्तमं
सर्वेश्वरं सर्वदेवैरुपास्यम् ।
अनादिमध्यान्तमनन्तमव्ययं

---

1. तमः क्रतुः NR ; तमक्रतु. M
4. सं for स d2
12 सर्वावस्थाने Th ऽन्तकृद् *er conj* ; texts read सहृद्.

शिवाच्युताम्भोरुहगर्भभूधरम् ॥

येनावृतं सर्वमिदं प्रपञ्चं

पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानम् ।

पञ्चीकृतानन्तभवप्रपञ्चं

पञ्चीकृतस्वावयवैरसंवृतम् ।

परात्परं यन्महतो महान्तं

स्वरूपतेजोमयशाश्वतं शिवम् ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं न स्थूलं नास्थूलं न ज्ञानं नाज्ञानं नोभयतःप्रज्ञमग्राह्यमव्यवहार्यं स्वान्तःस्थितं स्वयमेवेति य एवं वेद स मुक्तो

---

1. °भूरुहम् NR, M.

2. येनावृतं *ex conj.*; texts read स्वेनावृतं (स्वेनाहृतं M).

5. °वै: सं° d3, B.

6. यन्महतो all (with Taitt. Âr. VI, 1, 1); read यं महतो ?

7. शिवम् ; here end of Ga.

9. °मानसो d1-2, T1 ; others °मनसो.

12. °स्थितं g, M ; others °स्थितः.

भवति स मुक्तो भवतीत्याह भगवान्पितामहः ।

स्वस्वरूपज्ञः परिव्राडेकाकी चरति, भयत्रस्तसारङ्गवत्तिष्ठति, गमनविरोधं न करोति । स्वशरीरव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा षट्पदवृत्त्या स्थित्वा स्वरूपानुसंधानं कुर्वन्सर्वानन्यबुद्ध्या स्वस्मिन्नेव मुक्तो भवति । स परिव्राट् सर्वक्रियाकारकनिवर्तको गुरुशिष्यशास्त्रादिविनिर्मुक्तः सर्वसंसारं विसृज्य चामोहितः । परिव्राट् कथं निर्धनिकः सुखी । धनवान् ज्ञानाज्ञानोभयातीतः सुखदुःखातीतः स्वयंज्योतिःप्रकाशः सर्ववेद्यः सर्वज्ञः सर्वसिद्धिदः सर्वेश्वरः सोऽहमिति । तद्विष्णोः परमं पदं यत्र

1 No भगवान् Ta

2 परिव्राट् repeated in SR save Tb

3 सारङ्ग इव तिष्ठति M.

4 षट्पदगत्या Tb

5 सर्वानन्य° ed conj ; texts read सर्वमनन्य°. After °बुद्ध्या Tb inserts स्थावरवत्.

6 °कारनिव° g.

8. चामोहितः M, Bक only, मामोहितैः d3, मामोहितेः d2; मामोहितः others.

गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः । सूर्यो न तत्र भाति न शशाङ्कोऽपि । न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते । तत्कैवल्यम् । इत्युपनिषत् ॥

नवमोपदेशः ॥

ॐ । भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

नारदपरिव्राजकोपनिषत्समाप्ता ॥

2 After शशाङ्कोऽपि T1 adds न पावकोऽपि

3. पुनरावर्तत इति तत्कैवल्यम् g

5 No Santi in Ta-1, g, Santi follows colophon in d2

निर्वाणोपनिषत्

अथ निर्वाणोपनिषत्

ॐ । वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥

ॐ । अथ निर्वाणोपनिषदं व्याख्यास्यामः । परमहंसः सोऽहं परिव्राजकाः पश्चिमलिङ्गा मन्मथ-क्षेत्रपालाः । गगनसिद्धान्तः । अमृतकल्लोलनदी । अक्षयं निरञ्जनम् । निःसंशय ऋषिः । निर्वाणो देवता । निष्कलप्रवृत्तिः । निष्केवलज्ञानम् । ऊ-

---

2. Before the S'ānti Tb and B have the S'loka: निर्वाणोपनिषद्वेद्यं निर्वाणानन्दतुन्दिलम् । त्रैपदानन्दसाम्राज्यं स्वमात्रमिति चिन्तये (चिन्तयेत् B).

4. सोऽहं परि° Ga, App.; others सोऽहम् । परि°. पश्चिमलिङ्गाः । मन्मथ° M, B, Ta.

5. °क्षेत्रपाला Ga; °क्षेत्रपालकाः variant of Tb. °सिद्धान्तम् Ta-b, Ga.

7. Ta omits Daṇḍa after देवता. निष्कुलप्रवृत्तिः d, M; निष्कूलप्रवृत्तिः B.

ध्वाम्नायः । निरालम्बपीठम् । संयोगदीक्षा । वि-
योगोपदेशः । दीक्षासंतोषपावनं च । द्वादशा-
दित्यावलोकनम् । विवेकरक्षा । करुणैव केलिः ।
आनन्दमाला । एकान्तगुहायां मुक्तासनसुखगोष्ठी ।
अकल्पितभिक्षाशी । हंसाचारः । सर्वभूतान्तर्वर्ती
हंस इति प्रतिपादनम् । धैर्यकन्था । उदासीन-
कौपीनम् । विचारदण्डः । ब्रह्मावलोकयोगपट्टः ।
श्रिया पादुका । परेच्छाचरणम् । कुण्डलिनीबन्धः ।
परापवादमुक्तो जीवन्मुक्तः । शिवयोगनिद्रा च
खेचरीमुद्रा च । परमानन्दी । निर्गतगुणत्रयं

---

1 °पीठ Ta b others °पीठ

2 पान for पावन Tb, M, B

4 एकासनगुहाया d, M Ba °मुखगोष्ठी Tb

5 अकल्पिताभि° Ia Ga omits Danda after °भिक्षाशी
सर्वभूतान्तर्वर्तिहंस Ga

6—7 उदासीन कौपीनम् Tb

7 ब्रह्मावलोको योगवट्ट M

8 श्रिया *ex conj* श्रिया Gc, श्रीया Ga, श्रिया others
No Danda after पादुका M चारणम् Gc °नीर्बन्ध Ta

9 M *omits* च

10 खेचरीनिद्रा Ia Gc °त्रयी for °त्रय Ta

विवेकलभ्यं मनोवागगोचरम् । अनित्यं जगद्यज्जनितं स्वप्नजगदभ्रगजादितुल्यं, तथा देहादिसंघातं मोहगुणजालकलितं तद्रज्जुसर्पवत्कल्पितं विष्णुविध्यादिशताभिधानलक्ष्यम् । अङ्कुशो मार्गः । शून्यं न संकेतः । परेश्वरसत्ता । सत्यसिद्धयोगो मठः । अमरपदं न तत्स्वरूपम् । आदिब्रह्म स्वसंवित् । अजपा गायत्री । विकारदण्डो ध्येयः ।

---

1 अनित्यजगद् Ga

1—2 जगज्जनित Ga, जगदयज्ञनित्य (?) Ta   जनित । स्वप्न° Ta b, M

2 Comma for Danda of texts

2—3 Ta b, M punctuate तथा देहादिसघात । मोहगुणजालकलित । तद्रज्जुसर्पवत्कल्पित । विष्णु° So Ga except first Danda Third Danda also in B

3 गुण Gc, M, B, others गण   °जालाकलित Ga, °जालकलन Gc   कलित for कल्पित d

4 लक्षण for लक्ष्य Ta

5 परमेश्वरसत्ता M, B   सत्ता सत्य° M, Ga

6 मत for मठ M, Bक   अमरपद न तत्स्वरूपम् Ta b, Ga, M, Bक, others omit न   आदिर्ब्रह्म Ta

7 गायत्री विकार° Ta b, Ga   विचार for विकार M

धार्य for ध्येय M, Bक

ध्वाम्नायः । निरालम्बपीठम् । संयोगदीक्षा । वि-
योगोपदेशः । दीक्षासंतोपपावनं च । द्वादशा-
दित्यावलोकनम् । विवेकरक्षा । करुणैव केलिः ।
आनन्दमाला । एकान्तगुहायां मुक्तासनसुखगोष्ठी ।
अकल्पितभिक्षाशी । हंसाचारः । सर्वभूतान्तर्वर्ती
हंस इति प्रतिपादनम् । धैर्यकन्था । उदासीन-
कौपीनम् । विचारदण्डः । ब्रह्मावलोकयोगपट्टः ।
श्रिया पादुका । परेच्छाचरणम् । कुण्डलिनीबन्धः ।
परापवादमुक्तो जीवन्मुक्तः । शिवयोगनिद्रा च
खेचरीमुद्रा च । परमानन्दी । निर्गतगुणत्रयं

---

1. ॰पीठं Ta-b, others ॰पीठः
2. पानं for पावनं Tb, M, B.
4. एकासनगुहायां d, M, Bक ॰मुखगोष्ठी Tb
5 अकल्पिताभि॰ Ta Ga omits Danda after ॰भिक्षाशी सर्वभूतान्तर्वर्तिहंस Ga
6—7. उदासीनः कौपीनम् Tb
7. ब्रह्मावलोको योगवट्टः M.
8 श्रिया *ex conj* ; क्रियां Gc; श्रीयां Ga; श्रियां others. *No Danda after* पादुका M. ॰चारणम् *Gc* ॰कौपीन्यः Ta
9. M omits च.
10. खेचरीनिद्रा Ta, Gc. ॰त्रयी for ॰त्रयं Ta.

विवेकलभ्यं मनोवागगोचरम् । अनित्यं जगद्यज्ज-
नितं स्वप्नजगदभ्रगजादितुल्यं, तथा देहादिसंघातं
मोहगुणजालकलितं तद्रज्जुसर्पवत्कल्पितं विष्णु-
विध्यादिशताभिधानलक्ष्यम् । अङ्कुशो मार्गः । शू-
न्यं न संकेतः । परेश्वरसत्ता । सत्यसिद्धयोगो
मठः । अमरपदं न तत्स्वरूपम् । आदिब्रह्म स्व-
संवित् । अजपा गायत्री । विकारदण्डो ध्येयः ।

---

1. अनित्यजगद् Ga.

1—2. जगज्जनितं Ga; जगदयज्ञनित्यं (!) Ta. जनितं । स्वप्न° Ta-b, M.

2. Comma for Daṇḍa of texts.

2—3. Ta-b, M punctuate: तथा देहादिसंघातं । मोहगुणजाल-कलितं । तद्रज्जुसर्पवत्कल्पितं । विष्णु°. So Ga except first Daṇḍa. Third Daṇḍa also in B.

3. गुण Gc, M, B; others गण. °जालाकलितं Ga; °जाल-कलनं Gc. कलितं for कल्पितं d.

4. लक्षणं for लक्ष्यं Ta.

5. परमेश्वरसत्ता M, B. °सत्ता सत्य° M, Ga.

6. मतः for मठः M, Bk. अमरपदं न तत्स्वरूपम् Ta-b, Ga, M, Bk; others omit न. आदिर्ब्रह्म Ta.

7. गायत्री विकार° Ta-b, Ga. विचार for विकार M. धार्यः for ध्येयः M, Bk.

मनोनिरोधिनी कन्था । योगेन सदानन्दस्वरूपदर्शनम् । आनन्दभिक्षाशी । महाश्मशानेऽप्यानन्दवने वासः । एकान्तस्थानमानन्दमठम् । उन्मन्यवस्था । शारदा चेष्टा । उन्मनी गतिः । निर्मलगात्रं निरालम्बपीठम् । अमृतकल्लोलानन्दक्रिया । पाण्डरगगनमहासिद्धान्तः । शमदमादिदिव्यसत्त्वाचरणे क्षेत्रपात्रपटुता । परावरसंयोगः । तारकोपदेशः । अद्वैतसदानन्दो देवता । नियमः स्वान्तरिन्द्रियनिग्रहः । भयमोहशोकक्रोधत्यागस्त्यागः ।

---

1. °कन्था योगेन Ta. योगो सदानन्द° Gc.

3. एकान्तस्थानमानन्दमठम् Tb, M; एकान्तस्थानम् । आनन्दमठम् others. मठः for मठम् Gc.

4. उन्मन्यावस्था d. उन्मन्यवस्था । शारदाचेष्टा Gc, d, M, B; others omit Daṇḍa.

5. निर्मलगात्रम् । निरालम्बपीठम् Ta, Gc, d, M, B.† °कल्लोलमानन्द° Ta-b, Gc.

6. पाण्डरगगनमहा° Ga, d, M; पाण्ड(!)गगनं महा° Ta; पाण्डरगगनम् । महा° B; पाण्डरगगनं महा° Tb, Gc.

6—7. °दिव्यसत्त्वाचरणे Ga only; °दिव्यशास्त्याचरणे others.

7. क्षेत्रपात्रपटुता all; read क्षेत्रपाल[न]पटुता?

8. आनन्दे for आनन्दो Ta. नियमस्वा° Ga.

परावरैक्यरसास्वादनम् । अनियामकत्वनिर्मलशक्तिः । स्वप्रकाशब्रह्मतत्त्वे शिवशक्तिसंपुटितप्रपञ्चच्छेदनं, तथा पत्राक्षाक्षिकमण्डलुभावाभावदहनम् । विभूत्याकाशाधारं शिवं तुरीयं यज्ञोपवीतम् । तन्मयी शिखा । चिन्मयं चोत्सृष्टिदण्डम् । संततािक्षकमण्डलुम् । कर्मनिर्मूलनं कन्था । मायाममताहङ्कारदहनं, श्मशानेऽनाहताङ्गी । निस्त्रैगुण्यस्वरूपानुसंधानं समयभ्रान्तिहरणम् । कामादिवृ-

---

1. परापरैक्य° Tb, Ga. अनियमान्निर्मलशक्तिः Ga.

2. भेदनं for छेदनम् Tb, M. Comma for Daṇḍa of texts.

3. पत्राक्षानक्षि° Gc. °कमण्डलुभावा° Ga only; °कमण्डलभावा° Tb, M, d; °कमण्डलुः । भावा° B; °कमण्डलुं । भावा° Gc, Ta, variant of Tb.

3—4. विभूत्या° Ga only; विभ्रत्या° Tb, d, M; विसृत्या° Ta, Gc, B.

4. तन्मयी *ex conj.*; texts have तन्मया.

5. °रंडं for °दण्डं Tb; °रण्ड° Ga. °दण्डं संतताक्षि° Ga.

5—6. संतताक्षिककमण्डलुम् Gc; संततोक्षिकमण्डलुम् Ta, Ga, d.

6. कर्मनिर्मूलनकन्था M. कथा for कन्था Ta-b, Ga, d, M.

7. °दहनं श्मशाने । अनाहताङ्गी Ta-b, Ga, M; °दहनम् । श्मशानेऽनाहताङ्गी others. नाहताग्नी (?) variant of Tb; न हताङ्गी Gc.

8. समयभ्रान्ति° *ex conj.*; समयं । भ्रान्ति° all.

त्तिदहनं । काठिन्यदृढकौपीनम् । चीराजिनवासः । अनाहतमन्त्रः । अक्रियैव जुष्टम् । स्वेच्छाचारः । स्वस्वभावो मोक्षः । परब्रह्मप्लववदाचरणम् । ब्रह्मचर्यशान्तिसंग्रहणम् । ब्रह्मचर्याश्रमेऽधीत्य वानप्रस्थाश्रमेऽधीत्य स सर्वसंविन्न्यासं संन्यासम् । अन्ते ब्रह्माखण्डाकारं नित्यं सर्वसंदेहनाशनम् । एतन्निर्वाणदर्शनं शिष्यं विना पुत्रं विना न देयम् । इत्युपनिषत् ॥

ॐ । वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥

निर्वाणोपनिषत्समाप्ता ॥

---

8 (p. २२९)—1. कामानिवृत्तिदहनं Ta.

1. °दहनं काठिन्य° Ga

2. °मन्त्रम् Ta-b, Ga, d. अक्रियैव Ga, M; अक्रिययैव others.

2—3. °चारः । स्व° *ex conj.*; °चारो स्व° M; °चारस्व° others.

3. मोक्षः परं ब्रह्म । प्लववद् B. परब्रह्म Ga; परब्रह्मा Tb; पराब्रह्मा Gc; परं ब्रह्म others.

4—5. वनप्रस्था° Ta.

5. सर्वविन्न्यासं Ta-b, Ga, M.

6. सर्वं देह° Ga

7. Gc, Bk omit विना[1]. पुत्रं विना शिष्यं विना M.

भिक्षुकोपनिषत्

दका नाम त्रिदण्डकमण्डलुशिखायज्ञोपवीतकाषाय-
वस्त्रधारिणो ब्रह्मर्षिगृहे मधुमांसं वर्जयित्वाष्टौ ग्रा-
सान्भैक्षाचरणं कृत्वा योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थ-
यन्ते । अथ हंसा नाम ग्रामैकरात्रं नगरे पञ्च-
रात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रं तदुपरि न वसेत् । गोमूत्र-
गोमयाहारिणो नित्यं चान्द्रायणपरायणा योग-
मार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते । अथ परमहंसा नाम

---

1 °दको नाम T1, Gc, °दकानां T18, t, G7, °दकाः (no नाम) D5 8 त्रिदण्डं कमण्डलु शिखां (शिखा° t, शिखं Ga) यज्ञोपवीतं काषाय° Ta 1, t, Gc, D4, V, so G7, but with शिक्यं पात्रं जलपवित्रं added before शिखां, त्रिदण्डकमण्डलुं शिखा (°खां Tb) यज्ञोपवीतं काषाय° Tb-18

2 ब्रह्मर्षिगृहेषु T18, t मधुमांस (so) t, D5-8; °मांसौ G7.

3 भिक्षाचरणं T18, G7 कृत्वा श्रुत्वा योग° G7. योगमार्गे missing in T18, t

4 हंसो नाम Ga, हंसानां T18, t, G7 ग्रामे एकरात्रं G7, ग्रामे चैकरात्रं D5-8

5 तीर्थे for क्षेत्रे D5-8

6—7 चान्द्रायणपरा अध्यात्मनिष्ठाः योगमार्गे मोक्षमेव G7, चान्द्रायणपरा मोक्षमेव T18, चान्द्रायणनापरः (!) मोक्षमेव t

7 परमहंसानां for परमहंसा नाम T18, t, G7; परमहंसः (no नाम) D5-8

संवर्तकारुणिश्वेतकेतुजडभरतदत्तात्रेयशुकवामदेव-हारीतकप्रभृतयोऽष्टौ ग्रासांश्चरन्तो योगमार्गे मोक्ष-मेव प्रार्थयन्ते । वृक्षमूले शून्यगृहे श्मशानवासिनो वा । साम्बरा वा दिगम्बरा वा । न तेषां धर्माधर्मौ लाभालाभौ । शुद्धाशुद्धद्वैतवर्जिताः समलोष्टाश्मकाञ्चनाः सर्ववर्णेषु भैक्षाचरणं कृत्वा

1—3. संवर्तक°——प्रार्थयन्ते is not here in T18, t, G7, D5-8; it appears, however, below l. 1 (p. २३५) between पश्यन्ति । and अथ जातरूपधरा, with the additional words तत्र (ततः D5-8) परमहंसाः at the beginning; अथ missing in D5-8.

1. °श्वतकेतुदूर्वासऋभुनिदाघजडभरत° t, G7. °दत्तात्रेयरैवतक-शुक° Tb, G7, D4.

2. °हारीतप्रभृ° G7, D4; °हरीतप्रभृ° D8; °हरीताकप्रभृ° D5; °हरीतकप्रभृ° t. ऽष्टौग्रासं चरन्तो Tb, D4; ऽष्टग्रासं चरन्तो Ga.

3. वृक्षमूल° T1, D5-8. शून्यागारदेवगृह for शून्यगृहे T18, t, D5-8; शून्यागारे देवगृहे G7; शून्यगृहे देवगृहे T1.

4. साम्बरो वा दिगम्बरो वा t, D5-8; सवासो वा दिगम्बरो वा G7; वासाम्बरा वा दिगम्बरा वा T1.

5. शुद्धाशुद्ध Ta-1, Ga-e; शुद्धाशुद्धा T18; शुद्धाशुद्धौ others. °वर्जितः D5-8.

6. °काञ्चनः D5-8. भिक्षा° G7; भैक्ष्य° D8.

सर्वत्रात्मैव पश्यन्ति । अथ जातरूपधरा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः शुक्लध्यानपरायणा आत्मनिष्ठाः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले भैक्षमाचरन्तः शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रशालानदीपुलिनगिरिकन्दरकुहरकोटरनिर्झरस्थण्डिलेषु तत्र ब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नाः शुद्धमानसाः परमहंसाचरणेन संन्यासेन देहत्यागं

---

1 सर्वत्रात्मानं पश्यन्ति D5 8, सर्वत्रात्मैवेति पश्यन्ति M, B जातरूपधरस्सन्निर्द्व° T18 t

1—1 (p २३७) G7 has throughout singulars instead of the plurals अथ जातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रह भैक्षमाचरन् करोति। स परमहंसो So T18, t, but with one or two sporadic plurals

2 शुद्धध्यान° Ga अध्यात्मनिष्ठा t

3 भैक्ष्यम् D5

4 °गारे देवगृहे D5 8 तृणकूटी° D5 8

5 शाला missing in D5, G7 गिरिगह्वरकन्दरकोटर° t, D8, °गिरिकुहरकन्दरकोटर° T18 G7

6 °स्थण्डिलेषु T18 t G7, स्थलेषु D5, others °स्थण्डिले तत्त्व for तत्र T18 t, D5 8 ब्रह्ममार्गसम्यक्सपन्ना D5 8

7 परमहंसाचरणसन्यासेन T18, t, परमहंसा परमसन्यासेन G7

कुर्वन्ति । ते परमहंसा नामेत्युपनिषत् ॥

ॐ । पूर्णमद इति शान्तिः ॥

भिक्षुकोपनिषत्समाप्ता ॥

---

1. स परमहंसो नाम (repeated in t) स परमहंसो नामेति । t, G7, D5-8. No Śānti in Ta-1-18, t, Ga-c-7.

तुरीयातीतावधूतोपनिषत्

अथ तुरीयातीतावधूतोपनिषत्

ॐ । पूर्णमदः इति शान्तिः ॥

ॐ । अथ तुरीयातीतावधूतानां कोऽयं मार्ग-स्तेषां का स्थितिरिति पितामहो भगवन्तं पितर-मादिनारायणं परिसमेत्योवाच । तमाह भगवा-न्नारायणः । योऽयमवधूतमार्गस्थो लोके दुर्लभतरो न तु बाहुल्यः । यद्येको भवति स एव नित्यपूतः

---

1. अथ शुक्लयजुर्वेदे तुरीयातीतावधूतोपनिषत् M, G6; अथ तुरीया-तीतोपनिषत् Ga.

2. Before the Śānti Tb, B have the following: ॐ । तुरीया-तीतोपनिषद्वेद्यं यत्परमाक्षरं । तत्तुर्यातीतचिन्मात्रं स्वमात्रं चिन्तयेऽन्वहम् ॥ १ ॥ तुरीयातीतसंन्यासपरिव्राजाक्षमालिका । अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्या-क्ष्यध्यात्मकुण्डिका ॥ २ ॥. Śloka २ also in Ta.

4. सिद्धिरिति for स्थितिरिति G6.

5—6. भगवानादिनारायणो Gc.

7. सर्वे for एव Gc.

स एव वैराग्यमूर्तिः स एव ज्ञानाकारः स एव वेदपुरुष इति ज्ञानिनो मन्यन्ते । महापुरुषो यस्तच्चित्तं मय्येवावतिष्ठते । अहं च तस्मिन्नेवावस्थितः। सोऽयमादौ तावत्क्रमेण कुटीचको बहूदकत्वं प्राप्य, बहूदको हंसत्वमवलम्ब्य, हंसः परमहंसो भूत्वा, स्वरूपानुसंधानेन सर्वप्रपञ्चं विदित्वा, दण्डकमण्डलुकटिसूत्रकौपीनाच्छादनं स्वविध्युक्तक्रियादिकं सर्वमप्सु संन्यस्य, दिगम्बरो भूत्वा, विवर्णजीर्णवल्कलाजिनपरिग्रहमपि संत्यज्य, तदूर्ध्वममन्त्रवदाचरन् , क्षौराभ्यङ्गस्नानोर्ध्वपुण्ड्रादिकं विहाय, लौकिकवैदिकमप्युपसंहृत्य, सर्वत्र पुण्या-

---

1 वैराग्यमुक्ति T1 G6, M, B विज्ञाना° for ज्ञाना° G6

4 कुटीचकबहूदकत्व Gc

7 कौपीनाच्छादनस्य स्व T1 M, G6, कौपीनाच्छादनस्व Tb Gc

8 न्यस्य for सन्यस्य G6

9 परिग्रह not in T1

9—10 सत्यज्य मन्त्रवदाचरन् G1

10 क्षौराभ्यङ्ग° G1

पुण्यवर्जितो, ज्ञानाज्ञानमपि विहाय, शीतोष्ण-
सुखदुःखमानावमानं निर्जित्य, वासनात्रयपूर्वकं
निन्दानिन्दागर्वमत्सरदम्भदर्पेच्छाद्वेषकामक्रोधलो -
भमोहहर्षामर्षासूयात्मसंरक्षणादिकं दग्ध्वा, स्ववपुः
कुणपाकारमिव पश्यन्, अप्रयत्नेनानियमेन लाभा-
लाभौ समौ कृत्वा, गोवृत्त्या प्राणसंधारणं कुर्वन्
यत्प्राप्तं तेनैव निर्लोलुपः, सर्वविद्यापाण्डित्यप्रपञ्चं
भस्मीकृत्य, स्वरूपं गोपयित्वा, ज्येष्ठाज्येष्ठत्वापला-
पकः, सर्वोत्कृष्टत्वसर्वात्मकत्वाद्वैतं कल्पयित्वा म-
त्तो व्यतिरिक्तः कश्चिन्नान्योऽस्तीति देवगुह्यादि-

1 सज्ञितो for वर्जितो Gb
2 निर्जित्य M Gb, Br
3 °निन्द्गर्व Pr, M, Gb   दर्पद्वेष B, V
4 यात्मन्संरक्षणादिक Gc
5 अयत्नेन V, B
6 समौ Tb   कृत्वा (altered from भूत्वा) Ga only, others भूत्वा
7 Ga omits यन्
8 गोपयित्वा all (read गोपायित्वा ?) +
8—9 °त्वालापक. Ga
9 °पकसर्वो Ga-b   सर्वालापकत्वाद्वैत Ga
10 व्यतिरिक्तः Ga

धनमात्मन्युपसंहृत्य, दुःखेन नोद्विग्नः, सुखेन ना-
नुमोदको, रागे निःस्पृहः, सर्वत्र शुभाशुभयोर-
नभिस्नेहः, सर्वेन्द्रियोपरमः, स्वपूर्वापन्नाश्रमाचार-
विद्याधर्मप्राभवमननुस्मरन् , त्यक्तवर्णाश्रमाचारः,
सर्वदा दिवानक्तं समत्वेनास्वप्नः, सर्वदा संचार-
शीलो, देहमात्रावशिष्टो, जलस्थलकमण्डलुः, सर्व-
दानुन्मत्तो बालोन्मत्तपिशाचवदेकाकी संचरन् ,
असम्भाषणपरः, स्वरूपध्यानेन निरालम्बमवलम्ब्य,
स्वात्मनिष्ठानुकूल्येन सर्वं विस्मृत्य, तुरीयातीताव-

---

10 (p २४३)—1 देवगुह्यादिधनम् V, B, देवगुह्यादिजनम् Ga, वेद(so)गुह्यत्वादिन्धनम् G6, देवगुह्यादीन्धनम् others (also Bक)

1 दु खे for दु खेन Tb, G6 सुखे for सुखेन Ga

3 श्वपूर्वा° for स्वपूर्वा° M, G6, Bक

4 प्रभवम् Tb अनुस्मरन् for अननुस्मरन Ta-b, M, Ga c

5 नक्त for नक्तं Ta, V, B समत्वमेवास्वप्न G6, सत्वमेवास्वप्न M Before सर्वदा Ta-b, G6 insert सर्वत्र

6 देहयात्रा° G6

8 ‘परस्य स्वरूप° Tb स्वरूपानुसधानेन Ga

9 ‘कूल्येन Ga only, others ‘कूलेन

9—1 (p २४५) तुरीयातीतोऽवधूत° Ta, M, Ga-6

धूतवेषेणाद्वैतनिष्ठापरः, प्रणवात्मकत्वेन देहत्यागं करोति यः सोऽवधूतः स कृतकृत्यो भवतीत्युपनिषत् ॥

ॐ । पूर्णमद इति शान्तिः ॥

तुरीयातीतावधूतोपनिषत्समाप्ता ॥

4. इति तुरीयातीतोपनिषत्समाप्ता Ga.

बृहत्संन्यासोपनिषत्

अथ संन्यासोपनिषत्

ॐ । आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

ॐ । अथातः संन्यासोपनिषदं व्याख्यास्यामः । योऽनुक्रमेण संन्यस्यति

[अयमध्यायः कठश्रुत्युपनिषदारम्भे द्रष्टव्यः]

य एवं विद्वानेतेनात्मानं संधत्ते ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

ॐ । चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः सर्वतो विरक्त-श्चित्तशुद्धिमेत्याशासूयेर्ष्याहंकारं दग्ध्वा साधनच-

---

2. Before the Sānti, Tb and B have the Sloka: संन्यासोपनिषद्वेद्यं संन्यासिपटलाश्रयम् । सत्तासामान्यविभवं स्वमात्रमिति भावये ॥. After the Sānti G6 has सामसु हरिः ॐ, B हरिः ॐ.

10. No ॐ in Tb, Gc, D4. °संस्कारोपपन्नः G6.

तुष्टयसंपन्न एव संन्यस्तुमर्हति ।

संन्यासे निश्चयं कृत्वा पुनर्न च करोति यः ।
स कुर्यात्कृच्छ्रमात्रं तु पुनः संन्यस्तुमर्हति ॥
संन्यासं पातयेद्यस्तु पतितं न्यासयेत्तु यः ।
संन्यासविघ्नकर्ता च त्रीनेतान्पतितान्विदुः ॥

अथ षण्ढः पतितोऽङ्गविकलः स्त्रैणो बधिरोऽर्भको मूकः पाषण्डश्चक्री लिङ्गी कुष्ठी वैखानसहरद्विजौ भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनग्निको नास्तिको वैराग्यवन्तोऽप्येते न संन्यासार्हाः । संन्यस्ता यद्यपि महावाक्योपदेशे नाधिकारिणः ।

आरूढपतितापत्यं कुनखी श्यावदन्तकः ।
क्षयी तथाङ्गविकलो नैव संन्यस्तुमर्हति ॥

---

5 इति added after विदुः ॥ by G6, M, B

7 पाषण्डश्च क्लीबी कुष्ठी वैखानस° G6

8 °द्विजो for °द्विजौ Ta

9 वैराग्यरहितोऽप्येते संन्यासानर्हाः G6, M

11. शावदन्तकः D4.

12. क्षीबस्तथाङ्गविकलो D4, Br.

संप्रत्यवसितानां च महापातकिनां तथा ।
व्रात्यानामभिशस्तानां संन्यासं नैव कारयेत् ॥
व्रतयज्ञतपोदानहोमस्वाध्यायवर्जितम् ।
सत्यशौचपरिभ्रष्टं संन्यासं नैव कारयेत् ॥
एते नार्हन्ति संन्यासमातुरेण विना क्रमम् ॥

ओं भूः स्वाहेति शिखामुत्पाट्य यज्ञोपवीतं बहिर्न निवसेत् । यशो बलं ज्ञानवैराग्यं मेधां प्रयच्छेति यज्ञोपवीतं छित्वा ओं भूः स्वाहेत्यप्सु वस्त्रं कटिसूत्रं विसृज्य संन्यस्तं मयेति त्रिवारमभिमन्त्रयेत् ।

संन्यासिनं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।
एष मे मण्डलं भित्त्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
षष्टिं कुलान्यतीतानि षष्टिमागामिकानि च ।
कुलान्युद्धरते प्राज्ञः संन्यस्तमिति यो वदेत् ॥

---

3. °वर्जितः Ta.

5. G6 adds इति after क्रमम् ॥

7. Ga omits न. ज्ञानं वैराग्यं G6, M, B.

9. कटिमात्रं G6. कटिसूत्रं च विसृज्य G6, M, B.

ये च संतानजा दोषा ये दोषा देहसंभवाः ।
प्रैषाग्निर्निर्दहेत्सर्वांस्तुषाग्निरिव काञ्चनम् ॥

सखा मा गोपायेति दण्डं परिग्रहेत् ।
दण्डं तु वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम् ।
पुण्यस्थलसमुत्पन्नं नानाकल्मषशोधितम् ॥
अदग्धमहतं कीटैः पर्वग्रन्थिविराजितम् ।
नासादघ्नं शिरस्तुल्यं भ्रुवोर्वा विभृयाद्यतिः ॥
दण्डात्मनोस्तु संयोगः सर्वदा तु विधीयते ।
न दण्डेन विना गच्छेदिषुक्षेपत्रयं बुधः ॥

जगज्जीवनं जीवनाधारभूतं मातेव मा मन्त्र-
यस्व सर्वदा सर्वसौम्येति कमण्डलुं परिगृह्य योग-

---

2 प्रैषा° G6, B काञ्चन. B

3. गोपयेति Tb, Ga-c, B

5 °स्थली° G6 °शोभितं Ta-b, G6

8 सर्वदा Ta, G6, D4, सर्वथा others

10. जीवनाजीवनाधारभूतं G6 °वीतं for °भूतं variant of Tb मातेव मा मन्त्र° variant of Tb only; मातेवरामन्त्र° Tb text; मातेमामन्त्र° others.

11. No सर्वदा in Tb, G6, M, B सर्वदा सौम्येति Gc, सर्वसाम्येति Tb

पट्टाभिषिक्तो भूत्वा यथासुखं विहरेत् ॥

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥

वैराग्यसंन्यासी ज्ञानसंन्यासी ज्ञानवैराग्यसंन्यासी कर्मसंन्यासी चेति चातुर्विध्यमुपागतः । तद्यथेति । दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्मविशेषात्संन्यस्तः स वैराग्यसंन्यासी । शास्त्रज्ञानात्पापपुण्यलोकानुभवश्रवणात्प्रपञ्चोपरतो देहवासनां शास्त्रवासनां लोकवासनां त्यक्त्वा वमनान्नमिव प्रवृत्तं सर्वं हेयं मत्वा साधनचतुष्टयसंपन्नो यः संन्यस्यति स एव ज्ञानसंन्यासी । क्रमेण सर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां

5. कर्मसंन्यासीति G6, B , कर्मसंन्यासश्चेति Ta, Gc °गतं for °गतः Ta.

6. दृष्टासुश्र° G6.

7. वैराग्यसंन्यासः Ta.

8. प्रपञ्चोपशमतो Ga.

9—10. त्यक्त्वाऽवमानं मानमिव G6, M.

10. प्रवृत्तं ω *conj.*; texts have प्रवृत्तिं.

स्वरूपानुसंधानेन देहमात्रावशिष्टः संन्यस्य जातरूपधरो भवति स ज्ञानवैराग्यसंन्यासी । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्याभावेऽप्याश्रमक्रमानुसारेण यः संन्यस्यति स कर्मसंन्यासी ।

संन्यासः षड्विधो भवति कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसतुरीयातीतावधूता इति । कुटीचकः शिखायज्ञोपवीती दण्डकमण्डलुधरः कौपीनशाटीकन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशिक्यादिमात्रसाधनपर एकत्रान्नादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः । बहूदकः शिखादिकन्थाधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकवत्सर्वसमो मधुकरवृत्त्याष्टकवलाशी । हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधार्यसंक्लृप्तमाधूकरान्नाशी कौपीनखण्डतुण्डधारी । पर-

---

4—5 कर्मसन्यासीति M

6 M, Bक add स before सन्यास कुटीचकौ Tb

7. °धूता इति G6, M, others °धूताश्चेति

9—10 °शिक्यादिमत्रसाधन° Ta-b, Ga-c.

14 Gc omits माधूकर

महंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेषु करपात्र्येककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशाटीधरो वा भस्मोद्धूलनपरः सर्वत्यागी । तुरीयातीतो गोमुखवृत्त्या फलाहारी, अन्नाहारी चेद्गृहत्रये, देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः । अवधूतस्त्वनियमः पतिताभिशस्तवर्जनपूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याहारपरः स्वरूपानुसंधानपरः ।

जगत्तावदिदं नाहं सवृक्षतृणपर्वतम् ।
यद्बाह्यं जडमत्यन्तं तत्स्यां कथमहं विभुः ।
कालेनाल्पेन विलयी देहो नाहमचेतनः ॥
जडया कर्णशष्कुल्या कल्प्यमानः क्षणस्थया ।

1—2. °पात्र एक° G6, M.

4. गोमुखवृत्त्याहारी फलाहारी Gc.

5—6. °वृत्तिः for °वृत्तिकः G6.

10. तत्स्यात Ta-b, Ga-c. Tb has विद्वः with विभुः as a variant.

11. विलयाद् Tb.

12. कल्प्यमानः *ex conj.*; कल्प्यमान Tb; कल्पमान others.

शून्याकृतिः शून्यभवः शब्दो नाहमचेतनः ॥

त्वचा क्षणविनाशिन्या प्राप्योऽप्राप्योऽयमन्यथा ।
चित्प्रसादोपलब्धात्मा स्पर्शो नाहमचेतनः ॥

लब्धात्मा जिह्वया तुच्छो लोलया लोलसत्तया ।
स्वल्पस्पन्दो द्रव्यनिष्ठो रसो नाहमचेतनः ॥

दृश्यदर्शनयोर्लीनं क्षयि क्षणविनाशिनोः ।
केवले द्रष्टरि क्षीणं रूपं नाहमचेतनम् ॥

नासया गन्धजडया क्षयिण्या परिकल्पितः ।
पेलवोऽनियताकारो गन्धो नाहमचेतनः ॥

निर्ममोऽमननः शान्तो गतपञ्चेन्द्रियभ्रमः ।
शुद्धचेतन एवाहं कलाकलनवर्जितः ॥

चेत्यवर्जितचिन्मात्रमहमेषोऽवभासकः ।
सबाह्याभ्यन्तरव्यापी निष्कलोऽहं निरञ्जनः ।
निर्विकल्पचिदाभास एक आत्मास्मि सर्वगः ॥

---

2 प्राप्तो Ga

4 मन्दो for तुच्छो G6, M, Bस्

5 स्वल्पस्पन्दो Gc-6, B

12 चेत्य *a conj.*; texts read चैत्य (altered to चैत्त in Ga).

14. निर्विकल्पश्चिदा॰ Ga

मयैव चेतनेनेमे सर्वे घटपटादयः ।
सूर्यान्ता अवभास्यन्ते दीपेनेवात्मतेजसा ॥
मयैवैताः स्फुरन्तीह विचित्रेन्द्रियवृत्तयः ।
तेजसान्तःप्रकाशेन यथाग्निकणपङ्क्तयः ॥
अनन्तानन्दसंभोगा परोपशमशालिनी ।
शुद्धेयं चिन्मयी दृष्टिर्जयत्यखिलदृष्टिषु ॥
सर्वभावान्तरस्थाय चेत्यमुक्तचिदात्मने ।
प्रत्यक्चैतन्यरूपाय मह्यमेव नमो नमः ॥
विचित्राः शक्तयः स्वच्छस्वमायानिर्विकारया ।
चिता क्रियन्ते समया कलाकलनमुक्तया ॥
कालत्रयमुपेक्षित्र्या हीनायाश्चेत्यबन्धनैः ।
चितश्चेत्यमुपेक्षित्र्याः समतैवावशिष्यते ॥

---

2 अवभासन्ते Ta, Ga   दीपेनैवात्म° Tb
3 विजितेन्द्रिय° Tb
6 चिन्मया Gb
7 चेत्य *ex conj*, नित्य Ga, चेत्य others
9 स्वच्छस्वमाया *ex conj*, स्वच्छसमया Ta, स्वच्छ स्वमाया Tb, स्वच्छाः समया Gc, स्वच्छा समा या others
11 कालक्षयमुपे° Gb, कालत्रयमपे° Ta
12 चेत्य *ex conj*, texts read चैत्य (altered to चैत्त in Ga)

सा हि वाचामगम्यत्वादसत्तामिव शाश्वतीम् ।
नैरात्म्यसिद्धान्तदशामुपयातेव शिष्यते ॥
ईहानीहामयैरन्तर्या चिदावलिता मलैः ।
सा चिन्नोत्पतितुं शक्ता पाशबद्धेव पक्षिणी ॥
इच्छाद्वेपसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन जन्तवः ।
धराविवरमग्नानां कीटानां समतां गताः ॥
आत्मनेऽस्तु नमो मह्यमविच्छिन्नचिदात्मने ।
परामृष्टोऽस्मि लब्धोऽस्मि प्रोदितोऽस्म्यचिरादहम् ॥
उद्धृतोऽस्मि विकल्पेभ्यो योऽस्मि सोऽस्मि नमोऽस्तु ते ।
तुभ्यं मह्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं चिदात्मने ॥

---

1 °त्वादनन्तामिव G6

2 नैरात्म° Gc 6, B   सिद्धयान्त° G6, सिद्धात्म° Tb, Gc, Bक   °यातेव Ta, Ga, D4, °यात्यैव Tb, °यातैव others.

3 चिता° for चिदा° Tb text, Ga-6, D4, M, Bक   °फलिता Tb   मतै. for मलैः G6

4 चिन्नोत्पतितुं *ex conj*, texts read चिन्नोत्पादितु

5 समृद्धेन for समुत्थेन Tb

6 धाराविवर° Gc

7 अविच्छन्न° Ta, Gc 6, B

9. उद्धृतो Ga, उग्दतो G6

नमस्तुभ्यं परेशाय नमो मह्यं शिवाय च ।
तिष्ठन्नपि हि चासीनो गच्छन्नपि न गच्छति ।
शान्तोऽपि व्यवहारस्थः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
सुलभश्चायमत्यन्तं सुज्ञेयश्चाप्तबन्धुवत् ।
शरीरपद्मकुहरे सर्वेषामेव षट्पदः ॥
न मे भोगस्थितौ वाञ्छा न मे भोगविसर्जने ।
यदायाति तदायातु यत्प्रयाति प्रयातु तत् ॥
मनसा मनसि च्छिन्ने निरहंकारतां गते ।
भावेन गलिते भावे स्वस्थस्तिष्ठामि केवलः ॥
निर्भावं निरहंकारं निर्मनस्कमनीहितम् ।
केवलानन्दशुद्धात्मन्येव तिष्ठति मे रिपुः ॥
तृष्णारज्जुगणं छित्त्वा मच्छरीरकपञ्जरात् ।

---

1 पराय for शिवाय Ga

2. चासीनो *ex conj.*; नासीनो all.

6 च for मे' Ta   च for मे' variant of Tb.   °विवर्जने Ga-6.

9 स्वच्छः for स्वस्थः Ta

11. केवलानन्द° Gb, M; केवलस्पन्द° Ta; केवलास्पन्द° others. °शुद्धात्मा स्वेव Tb.

12. गुणं for गणं Ta.   भित्त्वा for छित्त्वा Tb.

न जाने क्व गतोड्डीय निरहंकारपक्षिणी ॥
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
यः समः सर्वभूतेषु जीवितं तस्य शोभते ॥
योऽन्तःशीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया ।
साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते ॥
येन सम्यक्परिज्ञाय हेयोपादेयमुज्झता ।
चित्तस्यान्तेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ॥
ग्राह्यग्राहकसंबन्धे क्षीणे शान्तिरुदेत्यलम् ।
स्थितिमभ्यागता शान्तिर्मोक्षनाम्नाभिधीयते ॥
भ्रष्टबीजोपमा भूयोजन्माङ्कुरविवर्जिता ।
हृदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना ॥
पावनी परमोदारा शुद्धसत्त्वानुपातिनी ।
आत्मध्यानमयी नित्या सुषुप्तिस्थेव तिष्ठति ॥
चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक्चेतनमुच्यते ।
निर्मनस्कस्वभावत्वान्न तत्र कलनामलम् ॥

---

6. °मुज्झिता Th, Ga, D4; °वर्जिता Gc.
7. चित्तस्यान्तर्हितं Ta.
9. मोक्षनाम्नाभिधीयते (conj) ; °नाम्न्यभि° M, °नामाभि° others.

सा सत्यता सा शिवता सावस्था पारमार्थिकी ।
सर्वज्ञता सा संतृप्तिर्नतु यत्र मनः क्षतम् ॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
निरस्तमननानन्दः संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥
मलं संवेद्यमुत्सृज्य मनो निर्मूलयन्परम् ।
आशापाशानलं छित्वा संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥
अशुभाशुभसंकल्पः संशान्तोऽस्मि निरामयः ।
नष्टेष्टानिष्टकलनः संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥
आत्मतापरते त्यक्त्वा निर्विभागो जगत्स्थितौ ।
वज्रस्तम्भवदात्मानमवलम्ब्य स्थिरोऽस्म्यहम् ।
निर्मलायां निराशायां स्वसंवित्तौ स्थितोऽस्म्यहम्॥
ईहितानीहितैर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः ।
कदान्तस्तोपमेष्यामि स्वप्रकाशपदे स्थितः ॥

---

1 पर for पार Ta, Ga-6. °मार्थिकी Ga-6, M; °मात्मिकी Ta-b, D4, Ge, °मात्मकी B

6. आशापाशमलं Ga-6, M

7. No Visarga in Ta; expunged in D4.

10 स्थितौ Ge

11. This HSL is missing in G6.

कदोपशान्तमननो धरणीधरकन्दरे ।
समेष्यामि शिलासाम्यं निर्विकल्पसमाधिना ॥
निरंशध्यानविश्रान्तिमूकस्य मम मस्तके ।
कदा तार्णं करिष्यन्ति कुलायं वनपुत्रिकाः ॥
संकल्पपादपं तृष्णालतं छित्वा मनोवनम् ।
विततां भुवमासाद्य विहरामि यथासुखम् ॥
पदं तदनुयातोऽस्मि केवलोऽस्मि जयाम्यहम् ।
निर्वाणोऽस्मि निरीहोऽस्मि निरंशोऽस्मि निरीप्सितः ॥
स्वच्छतोर्जितता सत्ता हृद्यता सत्यता ज्ञता ।
आनन्दितोपशमिता सदाप्रमुदितोदिता ।
पूर्णतोदारता सत्या कान्तिसत्ता सदैकता ॥

---

1 °धरणीधरकोटरे G6, D4, Tb text, M

3 निराशध्यान° Ta, Gc   विश्रान्ति for विश्रान्ति G6, M

5 वनोपमम् for मनोवनम् M

8 निरंशो for निर्वाणो variant of Tb   निराशो for निरंशो Gc

9 स्वच्छतोर्मितत Ta   सत्यवाक्यता for सत्यता ज्ञता G6, M

10 आनन्दतो° Ta, variant of Tb, अनादितो° Br   °शमिता ex conj., °शमना Gc, °शमता others

11 शान्तिसत्ता G6, M

इत्येवं चिन्तयन्भिक्षुः स्वरूपस्थितिमञ्जसा ।
निर्विकल्पस्वरूपज्ञो निर्विकल्पो बभूव ह ॥

आतुरो जीवति चेत्क्रमसंन्यासः कर्तव्यः । न शूद्रस्त्रीपतितोदक्यासंभाषणम् । न यतेर्देवपूजा उत्सवदर्शनम् । तस्मान्न संन्यास एष लोकः । आतुरकुटीचकयोर्भूर्लोकभुवर्लोकौ । बहूदकस्य स्वर्गलोकः । हंसस्य तपोलोकः । परमहंसस्य सत्यलोकः । तुरीयातीतावधूतयोः स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपानुसंधानेन भ्रमरकीटन्यायवत् । स्वरूपानुसंधानव्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यास उष्ट्रकुङ्कुमभारवद्व्यर्थः ।

---

2 स्वरूपज्ञ° G6, M, स्वरूपतो T1, स्वरूपस्थोज्ञो (?) Gc
हेति for ह M, हीति G6

4—5 °पूजा उत्सव° *em conj*, °पूजोत्सव G1, °पूजानुत्सव° others
तस्मान्नसंन्यास एष लोक *em conj*, तस्मान्न संन्यास एस्लोकः G1, तस्मान्न संन्यासमेव लोकः G6, M, तस्मान्न सन्यासमेव लोक. variant of Tb, तस्मान्न संन्यासमेकलोक others.

6—7 स्वर्लोकः Ga

10 °भ्यास उष्ट्र° *em conj*, °भ्यासैरुष्ट्र° all व्यर्थता for व्यर्थः G6, M.

मनःसंकल्परहितांस्त्रीन्गृहान्पञ्च सप्त वा ।
मधुमक्षिकवत्कृत्वा माधूकरमिति स्मृतम् ॥
प्रातःकाले च पूर्वेद्युर्यद्भक्तैः प्रार्थितं मुहुः ।
तद्भैक्षं प्राक्प्रणीतं स्यात्स्थितिं कुर्यात्तथापि वा ॥
भिक्षाटनसमुद्योगाद्येन केन निमन्त्रितम् ।
अयाचितं तु तद्भैक्षं भोक्तव्यं च मुमुक्षुभिः ॥
उपस्थानेन यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन तत् ।
तात्कालिकमिति ख्यातं भोक्तव्यं यतिभिः सदा ॥
सिद्धमन्नं यदानीतं ब्राह्मणेन मठं प्रति ।
उपपन्नमिति प्राहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥
चरेन्माधूकरं भैक्षं यतिर्म्लेच्छकुलादपि ।
एकान्नं न तु भुञ्जीत बृहस्पतिसमादपि ।
याचितायाचिताभ्यां च भिक्षाभ्यां कल्पयेत्स्थितिम् ॥

1. रहितान् त्रीन् all save Tb, Gc, B
4. स्यात्स्थित्तं G6, M कुर्यादथापि वा M.
5. °समुद्योगाद् G6, M. नियन्त्रितम् G6, निमन्त्रितः Gc.
8. सदा Tb only, others तदा
9. यदा नित्यं Gc
13. कल्पयेत्स्थितिम् Ta, Ga-6, M.

न वायुः स्पर्शदोषेण नाग्निर्दहनकर्मणा ।
नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नान्नदोषेण मस्करी ॥
विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
कालेऽपराह्णभूयिष्ठे भिक्षाचरणमाचरेत् ॥
अभिशस्तं च पतितं पाषण्डं देवपूजकम् ।
वर्जयित्वा चरेद्भैक्षं, सर्ववर्णेषु चापदि ॥
घृतं श्वमूत्रसदृशं मधु स्यात्सुरया समम् ।
तैलं सूकरमूत्रं स्यात्सूपं लशुनसंमितम् ॥
माषापूपादि गोमांसं क्षीरं मूत्रसमं भवेत् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन घृतादीन्वर्जयेद्यतिः ॥
घृतसूपादिसंयुक्तमन्नं नाद्यात्कदाचन ॥
पात्रमस्य भवेत्पाणिस्तेन नित्यं स्थितिं नयेत् ।
पाणिपात्रश्चरन्योगी नासकृद्भैक्षमाचरेत् ॥

---

2. नाल्पो for नापो Ta.

3. व्यङ्गारे M. भुक्तवर्जिते Ta-b, G6.

4. ऽपराह्णभूयिष्ठे G6, M; ऽपराह्णे भूयिष्ठे others.

6. भैक्ष्यं D4. चापदि Ta.

7. च मूत्र° for श्वमूत्र° D4, G6, M.

आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।
तदा समः स्यात्सर्वेषु सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥

आज्यं रुधिरमिव त्यजेदेकत्रान्नं पललमिव गन्धलेपनमशुद्धलेपनमिव क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमुच्छिष्टपात्रमिवाभ्यङ्गं स्त्रीसङ्गमिवोष्णोदकं मूत्रमिव स्पृहां गोमांसमिव ज्ञातचरदेशं चण्डालवाटिकामिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णं कालकूटमिव सभास्थलं श्मशानस्थलमिव राजधानीं कुम्भीपाकमिव शवपिण्डवदेकत्रान्नम् । न देवतार्चनम् । प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य जीवन्मुक्तो भवेत् ।

आसनं पात्रलोपश्च संचयः शिष्यसंग्रहः ।

---

1 सदाहार for यदाहारं G6

2 कल्पत इति G6, M

3 त्यजेदेकान्न G6

4 लेपन missing in Gc अशुद्धि for अशुद्ध Ta, b, Gc, D4 क्षौरम् for क्षारम् Ta, b

5 पात्र missing in Ga °मिवोष्णोदक *er conj* (p १००, l 2), °मिव मित्राल्हादकर G6, °मिव मित्राल्हादक others

6 स्पृहा Tb

8 स्थान for स्थल Ta

11 शिष्यसमह Ga, variant of Tb, others शिष्यसचय.

दिवास्वापो वृथालापो यतेर्बन्धकराणि षट् ॥
वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ॥
उक्तालाब्वादिपात्राणामलाभेऽन्यपरिग्रहः ।
यतेः संव्यवहाराय पात्रलोपः स उच्यते ॥
गृहीतस्य तु दण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ।
कालान्तरोपभोगार्थं संचयः परिकीर्तितः ॥
शुश्रूषालाभपूजार्थं यशोऽर्थं वा परिग्रहः ।
शिष्याणां न तु कारुण्याच्छिष्यसंग्रह ईरितः ॥
विद्या दिवा प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ।
विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ॥
आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भिक्षावार्तां विना तथा ।
अनुग्रहं परिप्रश्नं वृथाजल्पोऽन्य उच्यते ॥

---

3 अलाभेऽन्यपरिग्रह G6, M, Bk, एकस्यापि न संग्रह Ta, vari ant of Tb, एकस्यापि च संग्रह G1, एकस्यापीह संग्रह. others

4 सव्यव° Ta, Gb, D4, संव्यव° others °हारार्थं for °हा-राय Tb text, G6, D4, M

9 दिन for दिवा V1s1 p १०४

12 पथिप्रश्न V1s1 p १०४ वृथाजल्पास्य G6

एकान्नं मदमात्सर्यं गन्धपुष्पविभूषणम् ।
ताम्बूलाभ्यञ्जने क्रीडा भोगाकाङ्क्षा रसायनम् ॥
कत्थनं कुत्सनं स्वस्ति ज्योतिषं क्रयविक्रयम् ।
क्रिया कर्मविवादश्च गुरुवाक्यविलङ्घनम् ॥
संधिश्च विग्रहो यानं मञ्चकं शुक्लवस्त्रकम् ।
शुक्रोत्सर्गो दिवास्वपो भिक्षाधारस्तु तैजसम् ॥
विषं चैवायुधं बीजं हिंसा चेक्षादिमैथुनम् ।
त्यक्तं संन्यासयोगेन गृहधर्मादिकं व्रतम् ॥
गोत्रादिचरणं सर्वं पितृमातृकुलं धनम् ।
प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो व्रजेदधः ॥
सुजीर्णोऽपि सुजीर्णासु विद्वान्स्त्रीषु न विश्वसेत् ।
सुजीर्णास्वपि कन्थासु सज्जते जीर्णमम्बरम् ॥

---

1 गन्ध for गन्ध Gc   पुष्य for पुष्प D4

2 °भ्यञ्जने G1

3 ज्योतिष *ex conj* (Visv p १०६ and १०७), ज्योतिश्च all

7 Padv° *ex conj* (Visv p १०६), हिंसा (so) तैक्ष्ण्य च मैथुनम् all

8 त्यक्ता for त्यक्त Gc   गृहकर्मादिक G6, भ्राहधर्मादिक Tb

12 जीर्णमद्भुत G6

स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषमायुधम् ।
षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्मूत्रपुरीषवत् ॥
नैवाददीत पाथेयं यतिः किंचिदनापदि ।
पक्कमापत्सु गृह्णीयाद्यावदन्नं न लभ्यते ॥
नीरुजश्च युवा चैव भिक्षुर्नावसथे वसेत् ।
परार्थं न प्रतिग्राह्यं, न दद्याच्च कथंचन ॥
दैन्यभावात्तु भूतानां सौभगाय यतिश्चरेत् ।
पक्कं वा यदि वापक्कं याचमानो व्रजेदधः ॥
अन्नदानपरो भिक्षुर्वस्त्रादीनां प्रतिग्रही ।
आविकं वानाविकं वा तथा पट्टपटानपि ॥
प्रतिगृह्य यतिश्चैतान्पतत्येव न संशयः ।

---

3. किंचन नापदि M

4 यावदन्नोपपद्यते Ta, यावदन्नोपभुज्यते Gc, variant of Tb; यावदन्नं न लिप्यते Tb text; यदन्नं नोपलभ्यते Gb, M, यदन्नं नोपभुज्यते G6; यावदह्नोपभुज्यते Visv. p १०७.

7. संविभागं for सौभगाय Visv. p. १०७.

8 यत्नपक्कं वा for यदि वापक्कं Ga, variant of Tb.

9. अन्नपानपरो Ga, Bक; अन्नपारपरो G6. प्रतिग्रहे Tb.

10. पट्ट for पट्ट all save Ta (?), Tb, B. °पटानपि Tb.

अद्वैतं नावमाश्रित्य जीवन्मुक्तत्वमाप्नुयात् ॥
वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत्कायदण्डे त्वभोजनम् ।
मानसे तु कृते दण्डे प्राणायामो विधीयते ॥
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥
रथ्यायां बहुवस्त्राणि भिक्षा सर्वत्र लभ्यते ।
भूमिः शय्यास्ति विस्तीर्णा यतयः केन दुःखिताः ॥
प्रपञ्चमखिलं यस्तु ज्ञानाग्नौ जुहुयाद्यतिः ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य सोऽग्निहोत्री महायतिः ॥
प्रवृत्तिर्द्विविधा प्रोक्ता मार्जारी चैव वानरी ।
ज्ञानाभ्यासवतामोतुर्वानरी भाक्तमेव च ॥
नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥

---

1 यानम् for नावम् G6, भावम् D4

9 आत्मनोऽग्नि G6, आत्मन्याग्नि Tb

11. ज्ञानाभ्यासवतो मोतुः G1 हि for च Gc

12 नान्यायेन च पृच्छत M

13 लोक आचरेत् G1 (cf Manu II, 110), लोकमाचरेत् others

सर्वेषामेव पापानां संघाते समुपस्थिते ।

तारं द्वादशसाहस्रमभ्यसेच्छेदनं हि तत् ॥

यस्तु द्वादशसाहस्रं प्रणवं जपतेऽन्वहम् ।

तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥

इत्युपनिषत् ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

ॐ । आप्यायन्त्विति शान्तिः ।

संन्यासोपनिषत्समाप्ता ॥

---

1. लोकानां for पापानां G6 संघाते Tb text, D1.

4. अस्य for तस्य Ta

4–5 प्रकाशत इत्युपनिषत् Tb, Gc, M.

6. इति द्वितीयोऽध्यायः missing in Tb, Gc; इति संन्यासोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः । G6, M.

7. No Śanti in Tb, G6.

अथ
परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्

ॐ । भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

ॐ । अथ पितामहः स्वपितरमादिनारायण-
मुपसमेत्य प्रणम्य पप्रच्छ । भगवन् त्वन्मुखाद्व-
र्णाश्रमधर्मक्रमं सर्वं श्रुतं विदितमवगतम् ।
इदानीं परमहंसपरिव्राजकलक्षणं वेदितुमिच्छामि ।
कः परिव्रजनाधिकारी कीदृशं परिव्राजकलक्षणं
कः परमहंसः परिव्रजकत्वं कथं तत्सर्वं मे ब्रू-
हीति । स होवाच भगवानादिनारायणः ।

सद्गुरुसमीपे सकलविद्यापरिश्रमज्ञो भूत्वा वि-

---

3 Before the Santi Tb and B have the Sloka परिव्राज्य-
धर्मवन्तो यज्ज्ञानाद्ब्रह्मता ययु । तद्ब्रह्म प्रणवैकार्थं ('र्थं Tb) तुर्यतुर्यहरि
भजे ॥

8 परिव्राजनाधिकारी Ta, g

द्वान्सर्वमैहिकामुष्मिकसुखश्रमं ज्ञात्वैषणात्रयवास-
नात्रयममत्वाहंकारादिकं वमनान्नमिव हेयमुपगम्य
मोक्षमार्गैकसाधनो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवे-
द्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्या-
देव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा
व्रती वा स्नातको वास्नातको वोत्पन्नाग्निरनग्निको
वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । इति बुद्ध्वा
सर्वसंसारेषु विरक्तो ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा
पितरं मातरं कलत्रं पुत्रमाप्तबन्धुवर्गं तदभावे
शिष्यं सहवासिनं वानुमोदयित्वा [प्रव्रजेत्] ।
तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति । तदु तथा न
कुर्यात् । आग्नेयीमेव कुर्यात् । अग्निर्हि प्राणः ।

---

1 ज्ञात्वा एषणा° D4 ज्ञात्वा ईषना° G1, ज्ञात्वेषणा° M

2 मत्वा for अमत्वा Fb वान्तान्नमिव M हेयमधिगम्य G6, M, B

6 उत्पन्नाग्नि *a conj* (Jab Up), उत्सन्नाग्नि all

7 विरज्येत् G6, M बुद्धया D4

10 चानुमोदयित्वा Ab प्रव्रजेत् added *a conj*

11 तदेके Tb

12 आग्नेयीमेव *a conj* (Jab Up), आग्नेयामेव all

प्राणमेवैतया करोति । त्रैधातवीयामेव कुर्यात् । एत एव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति ।

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥

इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत् । एष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः, प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह ।

ग्रामाच्छ्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य स्वविध्युक्तक्रमेण पूर्ववदग्निमाजिघ्रेत् । यद्यातुरो वाग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात् । आपो वै सर्वा देवताः, सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नीयात्साज्यं हविरनामयम् । एष विधिर्वीराध्वाने वानाशके वापां प्रवेशे वाग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने

1. त्रैधा तदीयामेव G6, M, त्रैधा तदीयामेव Tb, B
2. एत एव *conj* (Jab Up); एतयैव all
10. यदातुरे Ta, यद्यातुरे Tb, Ga, g.
13. वीरोध्वाने Ga, g, M.
14. वा सांप्रवेशे for वापां प्रवेशे G6, M; वा संप्रवेशे B.

कमभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते सखा मा गोपायौजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारयेत्यनेन मन्त्रेण प्रणवपूर्वकं सलक्षणं वैणवं दण्डं कटिसूत्रं कौपीनं कमण्डलुं विवर्णवस्त्रमेकं परिगृह्य, सद्गुरुमुपगम्य नत्वा, गुरुमुखात्तत्त्वमसीति महावाक्यं प्रणवपूर्वकमुपलभ्य, अथ जीर्णवस्त्रवल्कलाजिनं धृत्वा, अथ जलावतरणमूर्ध्वगमनमेकभिक्षां परित्यज्य, त्रिकालस्नानमाचरन्, वेदान्तश्रवणपूर्वकं प्रणवानुष्ठानं कुर्वन्, ब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः, स्वाभिमतमात्मनि गोपयित्वा, निर्ममोऽध्यात्मनिष्ठः, काम-

2 गोपायौज *ex conj.*, गोपायोज all

3 पाप निवारय G6, M

4 सलक्षणवेणव G6 वैणवदण्ड G1, g

5 विवर्ण T1

6 No महा in G6, M

8 एकभिक्ष्या D4

9 °काल स्नानम् G6 No पूर्वक T1

10 ब्रह्ममार्गेण for ब्रह्ममार्गे D4

11 गोपयित्वा all (read गोपायित्वा ?)

क्रोधलोभमोहमदमात्सर्यदम्भदर्पाहंकारासूयागर्वे-च्छाद्वेषहर्षामर्षममत्वादींश्च हित्वा, ज्ञानवैराग्ययुक्तो वित्तस्त्रीपराङ्मुखः शुद्धमानसः सर्वोपनिषदर्थमालोच्य, ब्रह्मचर्यापरिग्रहाहिंसासत्यं यत्नेन रक्षञ्जितेन्द्रियो, बहिरन्तःस्नेहवर्जितः, शरीरसंधारणार्थमेव चतुर्षु वर्णेष्वभिशस्तपतितवर्जितेषु शुचिरद्रोही भैक्षान्नो ब्रह्मभूयाय भवति । सर्वेषु कालेषु लाभालाभौ समौ कृत्वा, करपात्रमाधूकरेणान्नमश्नन्, मेदोवृद्धिमकुर्वन्, कृशो भूत्वा, ब्रह्माहमस्मीति भावयन्, गुर्वर्थं ग्राममुपेत्य, ध्रुवशी-

---

3. विरक्तः स्त्री° Ga.

3—4. आलोक्य Tb.

4. °सत्यं च यत्नेन Tb. रक्षन् B; others रक्षयन्.

5. विवर्जितः for वर्जितः Ga. °संधारणार्थमेव *ex conj.*; °संधारणार्थं वा all.

6. अभिशप्त M; अभिशस्ति G6. शुचिरद्रोही D1 only; पशुरद्रोही others (°द्रोहो Ta).

7 भैक्षान्नो *ex conj.* (Jāb. Up.); texts have भैक्षमाणो.

8. कृत्वा *ex conj.*; भूत्वा all.

लोऽष्टौ मासानेकाकी चरेद्, द्वावेव वाचरेत् ।

यदालंबुद्धिर्भवेत्तदा कुटीचको वा बहूदको वा हंसो वा परमहंसो वा तत्तन्मन्त्रपूर्वकं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं कमण्डलुं सर्वमप्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चरेत् । ग्राम एकरात्रं तीर्थे त्रिरात्रं पत्तने पञ्चरात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रमनिकेतः स्थिरमतिरनग्निसेवी निर्विकारो नियमानियममुत्सृज्य प्राणसंधारणार्थमनियमेन लाभालाभौ समौ कृत्वा गोवृत्त्या भैक्षमाचरन्नुदकस्थलकमण्डलुरबाधकरहस्यस्थलवासो न पुनर्लाभालाभरतः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः सर्वत्र भूतलशयनः क्षौरकर्मपरित्यक्तो

---

1 मासानेकाकी *ex conj*, मास्येकाकी all

5 तीरे for तीर्थे G6, M

8 अनियमेन *ex conj* (p २४३, l 5), अयमेव all   कृत्वा *ex conj*, भूत्वा all

9 भैक्ष्यम् D4   उदरस्थल G6   असाधक for अबाधक Ta

11. भूतलशयनमक्षौर कर्म° G6, M, भूतलशयनोऽक्षौरकर्म° Tb, भूतलशयन. क्षौरं कर्म° Bक   परित्यक्ते Ga

शुक्लचातुर्मास्यव्रतनियमः शुक्लध्यानपरायणोऽर्थस्त्री-पुरपराङ्मुखोऽनुन्मत्तोऽप्युन्मत्तवदाचरन्नव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारो दिवानक्तं समत्वेनास्वप्नः स्वरूपानुसंधानब्रह्मप्रणवध्यानमार्गेणावहितः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसपरिव्राजको भवति ।

भगवन् ब्रह्मप्रणवः कीदृश इति ब्रह्मा पृच्छति । स होवाच नारायणः । ब्रह्मप्रणवः षोडशमात्रात्मकः सोऽवस्थाचतुष्टयचतुष्टयगोचरः । जाग्रदवस्थायां जाग्रदादिचतस्रोऽवस्थाः स्वप्ने स्वप्नादिचतस्रोऽवस्थाः सुषुप्तौ सुषुप्त्यादिचतस्रोऽवस्थास्तुरीये तुरीयादिचतस्रोऽवस्था भवन्तीति । जा-

---

1. मुक्त for युक्त Ta-b, Ga, D4. No मत in Ta.

2. No पुर in G6. ऽनुन्मत्तोन्मत्तवद् Ta, G6, D4; ऽनुन्मत्त उन्मत्तवद् Ga.

3. दिवानक्तं समत्वेनास्वप्नः Tb, Ga; दिवा नक्तमपि वास्वप्नः G6, M, Bk; दिवानक्तसमत्वेनास्वप्नः others.

4. °संधानो ब्रह्मप्रणव° Tb.

6. ब्रह्मप्रणवस्वरूपः कीदृश G6.

8. चतुष्टय° missing in Tb.

11. No इति in G6.

ग्रदवस्थायां विश्वस्य चातुर्विध्यं विश्वविश्वो वि-
श्वतैजसो विश्वप्राज्ञो विश्वतुरीय इति । स्वप्ना-
वस्थायां तैजसस्य चातुर्विध्यं तैजसविश्वस्तैजस-
तैजसस्तैजसप्राज्ञस्तैजसतुरीय इति । सुषुप्त्यवस्था-
यां प्राज्ञस्य चातुर्विध्यं प्राज्ञविश्वः प्राज्ञतैजसः प्रा-
ज्ञप्राज्ञः प्राज्ञतुरीय इति । तुरीयावस्थायां तुरी-
यस्य चातुर्विध्यं तुरीयविश्वस्तुरीयतैजसस्तुरीयप्रा-
ज्ञस्तुरीयतुरीय इति । ते क्रमेण षोडशमात्रारू-
ढाः । अकारे जाग्रद्विश्व उकारे जाग्रत्तैजसो म-
कारे जाग्रत्प्राज्ञ अर्धमात्रायां जाग्रत्तुरीयो विन्दौ
स्वप्नविश्वो नादे स्वप्नतैजसः कलायां स्वप्नप्राज्ञः
कलातीते स्वप्नतुरीयः शान्तौ सुषुप्तविश्वः शान्त्य-
तीते सुषुप्तैजस उन्मन्यां सुषुप्तप्राज्ञो मनोन्म-
न्यां सुषुप्ततुरीयः पुर्यां तुरीयविश्वो मध्यमायां
तुरीयतैजसः पश्यन्त्यां तुरीयप्राज्ञः परायां तुरीय-

7. चातुर्विध्यं च तुरीय° G6, M.

12. कलातीते all (read कलातीतायां ? *cf.* p. २०८, l. 7).

12—13. शान्त्यतीते all (read शान्त्यतीतायां ? *cf.* p. २०८, l. 8).

तुरीयः । जाग्रन्मात्राचतुष्टयमकारांशं स्वप्नमात्राचतुष्टयमुकारांशं सुषुप्तिमात्राचतुष्टयं मकारांशं तुरीयमात्राचतुष्टयमर्धमात्रांशम् । अयमेव ब्रह्मप्रणवः । स परमहंसतुरीयातीतावधूतैरुपास्यः । तेनैव ब्रह्म प्रकाशते । तेन विदेहमुक्तिः ।

भगवन् कथमयज्ञोपवीत्यशिखी सर्वकर्मपरित्यक्तः कथं ब्रह्मनिष्ठापरः कथं ब्राह्मण इति ब्रह्मा पृच्छति । स होवाच विष्णुः । भो भोऽर्भक यस्यास्त्यद्वैतमात्मज्ञानं तदेव यज्ञोपवीतम् । तस्य ध्याननिष्ठैव शिखा । तत्कर्म पवित्रम् । स सर्वकर्मकृत्स ब्राह्मणः स ब्रह्मनिष्ठापरः स देवः स ऋषिः स श्रेष्ठः स एव सर्वज्येष्ठः स एव जगद्गुरुः स एवाहं विद्धि । लोके परमहंसपरिव्राज-

1—3. °कारांशः for °कारांशं Ga (four times).

8. भोऽर्भक्त all (read भो अर्भक ?).

10. ज्ञाननिष्ठैव Ga. पवित्रं G6 ; others सपवित्रं.

11. सर्वदेवः for देवः G6.

12—13. सर्वजगद्गुरुः for जगद्गुरुः G6.

को दुर्लभतरः । यद्येकोऽस्ति स एव नित्यपूतः स एव वेदपुरुषः । महापुरुषो यस्तच्चित्तं मय्येवावतिष्ठते । अहं च तस्मिन्नेवावस्थितः । स एव नित्यतृप्तः स शीतोष्णसुखदुःखमानावमानवर्जितः स निन्दामर्षसहिष्णुः स षडूर्मिवर्जितः षड्भावविकारशून्यः स ज्येष्ठाज्येष्ठव्यवधानरहितः स स्वव्यतिरेकेण नान्यद्द्रष्टा, आशाम्बरो ननमस्कारो नस्वाहाकारो नस्वधाकारश्च न विसर्जनपरो निन्दास्तुतिव्यतिरिक्तो न मन्त्रतन्त्रोपासको देवान्तरध्यानशून्यो लक्ष्यालक्ष्यनिवर्तकः सर्वोपरतः । स सच्चिदानन्दाद्वयचिद्घनः । संपूर्णानन्दैकबोधो ब्रह्मैवाहमस्मीत्यनवरतं ब्रह्मप्रणवानुसंधानेन यः

---

5 निन्दामर्षासहिष्णु. Tb, G6, M   No स[2] in D4

9—10 देवतान्तर° Ta-b, D4

10 °निवर्तक: Ta-b, G6, M

11. Tb, G6, M, D4 omit स   स पूर्णा° Tb, G6, M, D4 संपूर्णानन्दैकरसो यो ब्रह्मै° Ta

12 ब्रह्म चाहम् for ब्रह्मैवाहम् G6

कृतकृत्यो भवति स परमहंसपरिव्राडित्युपनिषत् ॥

ॐ । भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्समाप्ता ॥

---

1. भवति स ह परमहंस° B.

3. No Sānti in Ta-b, Ga.

परब्रह्मोपनिषत्

अथ परब्रह्मोपनिषत्

ॐ । भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

ॐ । अथ हैनं महाशालः शौनको

[अथ खण्डो ब्रह्मोपनिषदारम्भे द्रष्टव्य]

जीवस्य ब्रह्मत्वमापादयति सत्यम् ॥१॥

अथास्य पुरुषस्यान्तःशिखोपवीतित्वम् । ब्राह्म-
णस्य मुमुक्षोरन्तःशिखोपवीतधारणम् । बहिर्लक्ष्य-
माणशिखायज्ञोपवीतधारणं कर्मिणो गृहस्थस्य ।

---

2 Before the Santi Ib 16 B have the Sloka परब्रह्मो-
पनिषदि वेद्या (वेदा T 16) खण्डसुराकृति । परिव्राजकहृद्येय (हृद्रेह
Tb 16) परितत्त्वपद भजे ॥

7—8 सत्यमथास्य, etc , Ia b 16 सत्त्वमथास्य, etc others, numeral ours 8 'वीतित्वम् er cor , 'वीतत्वम् all †

अन्तरुपवीतलक्षणं तु वहिस्तन्तुवदव्यक्तमन्तस्तत्त्वमेलनम् ।

न सन्नासन्न सदसद्भिन्नमभिन्नं न चोभयम् ।
न सभागं न निर्भागं न चाप्युभयरूपकम् ।
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्धेयं मिथ्यात्वकारणादिति ॥

पञ्चपादब्रह्मणो न किंचन । चतुष्पादन्तर्वर्तिनोऽन्तर्जीवब्रह्मणश्चत्वारि स्थानानि । नाभिहृदयकण्ठमूर्धसु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयावस्थाः, आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणसभ्याग्निषु । जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रस्तुरीयमक्षरं चिन्मयम् । तस्माच्चतुरवस्था चतुरङ्गुलवेष्टनमिव षण्णवतितत्त्वानि

---

3 भिन्नमभिन्नं *ex conj* ; भिन्नाभिन्नं all

5 °विज्ञानाद्धेयं M only , °विज्ञानाहेयं Gc ; °विज्ञानसायं T16; °विज्ञानहेयं others. मिथ्यात्म° Ta-b-16, Ga, d.

7. नाभिर्हृदय° Tb-16, Gc

8 मूर्ध्निषु for मूर्धसु Tb-16, d (read मूर्ध्नि ?).

9. दक्षिण Ga, B ; दक्षिणाग्नि Gc ; दक्षिणा others

10—11. तस्माच्चतुरवस्थासु चतुर° Tb, Gc, d ; तस्माच्चतुरवस्थानचतुर° Ta : तस्माच्चतुरवस्थानाच्चतुर° Ga

11. अङ्गुलि for अङ्गुल T16. Ta omits तत्त्वानि.

तन्तुवद्विभज्य, तदाहितं त्रिगुणीकृत्य द्वात्रिं-
शत्तत्त्वनिष्कर्षमापाद्य, ज्ञानपूतं त्रिगुणस्वरूपं त्रि-
मूर्तित्वं पृथग्विज्ञाय, नवब्रह्माख्यनवगुणोपेतं ज्ञात्वा,
नवमानमितं [त्रिः] पुनस्त्रिगुणीकृत्य सूर्येन्द्वग्निकला-
स्वरूपत्वेनैकीकृत्य, आद्यन्तयोरेकत्वमपि मध्ये त्रि-
रावर्त्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरत्वमनुसंधाय, आद्यन्तमे-
कीकृत्य चिद्ग्रन्थावद्वैतग्रन्थिं कृत्वा, नाभ्यादिब्रह्म-
बिलप्रमाणं पृथक्पृथक्सप्तविंशतितत्त्वसंबन्धं त्रिगु-
णोपेतं त्रिमूर्तिलक्षणलक्षितमप्येकत्वमापाद्य, वामां-
सादिदक्षिणकट्यन्तं विभाव्य, आद्यन्तग्रहसंमेल-
नमेवं ज्ञात्वा मूलमेकं, 'सर्वं मृन्मयं विज्ञातं
स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव

---

2. ध्यानपूतं Ga.

4. °मितं त्रिः Ta only ; °मितस्त्रिः others.†

5. °स्वरूपत्वेनैकीकृत्य Tb. आद्यन्तयोरेक° *ex conj.* ; आद्यन्त-रेक° all.

6. अनुसंध्यायाद्यन्तमे° Ga ; अनुसंधाद्यन्तमे° d.

11. एवं *ex conj.* ; एकं all (missing in Gc). सर्वं *ex conj.* ; सत्त्वं Tb-16, d ; सत्यं others.

तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगविद्ब्राह्मणो यतिः ॥
बहिःसूत्रं त्यजेद्विप्रो योगविज्ज्ञानतत्परः ।
ब्रह्मभावमयं सूत्रं धारयेद्यः स मुक्तिभाक् ।
नाशुचित्वं न चोच्छिष्टं तस्य सूत्रस्य धारणात् ॥
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ।
ते तु सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥
ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।
ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमीरितम् ॥
अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
स शिखीत्युच्यते विद्वानेतरे केशधारिणः ॥
कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके लौकिकेऽपि वा ।
तैभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तन्तुनिर्मितम् ॥

---

2 Pada' ज्ञानविज्ञ नतत्पर Ga

3 ब्रह्मभावमिद B

4 सत्यसूत्रस्य Tb

6 ते *or conj* , ये all

12 This HSl is not given here in our texts but below after धारयेत्सुधी (p २८८, l 5), *cf*, however, Brahma Up, above p ८७, l 1—5

ब्राह्मणाभासमात्रेण जीवन्ते कुक्षिपूरकाः ।
ब्रजन्ते निरयं ते तु जन्म जन्मनि जन्मनि ॥
वामांसदक्षकट्यन्तं ब्रह्मसूत्रं तु सव्यतः ।
अन्तर्बहिरिवात्यर्थं तत्त्वतन्तुसमन्वितम् ।
नाभ्यादिब्रह्मरन्ध्रान्तप्रमाणं धारयेत्सुधीः ॥
शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य नेतरेषां तु किंचन ॥
इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणम् ।
विद्वान्यज्ञोपवीती स धारयेद्यः स मुक्तिभाक् ॥
बहिरन्तश्चोपवीती विप्रः संन्यस्तुमर्हति ।
एकयज्ञोपवीती तु नैव संन्यस्तुमर्हति ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मोक्षापेक्षी भवेद्यतिः ।
बहिःसूत्रं परित्यज्य स्वान्तःसूत्रं तु धारयेत् ॥

बहिष्प्रपञ्चशिखोपवीतित्वमनादृत्य प्रणवहंस-

---

2. जतुर्जन्मनि B.

5. °रन्ध्रान्तप्रमाणं *ex conj.*; °रन्ध्रान्तं प्रमाणं all.

7. न for तु Ta-b, Ga.

14. बहिष्प्रपञ्च° *ex conj.*; बहिःप्रपञ्च° all.

शिखोपवीतित्वमवलम्ब्य मोक्षसाधनं कुर्यादित्याह भगवाञ्शौनकः । इत्युपनिषत् ॥ ३ ॥

ॐ । भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

परब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

---

2. Numeral ours

3. No Santi in Ta, Ga, d.

बृहदवधूतोपनिषत्

अथावधूतोपनिषत्

ॐ । सह नाववत्विति शान्तिः ॥

अथ ह साङ्कृतिर्भगवन्तमवधूतं दत्तात्रेयं परिसमेत्य पप्रच्छ । भगवन् कोऽवधूतस्तस्य का स्थितिः किं लक्ष्म किं संसरणमिति । तं होवाच भगवान्दत्तात्रेयः परमकारुणिकः ।

1—3. Beginning of Ga : अथ याजुषी अवधूतोपनिषत् सभाष्या । ७९ । सह etc. ; of T20 (damaged) : सह नाववतु——आप्यायन्तु ते मयि——शान्तिः । अथ ह etc. Before the Śanti Tb and B have the Śloka : गौणमुख्यावधूतालिहृदयाम्बुजवर्ति यत् । तत् त्रैपदं ब्रह्मतत्त्वं स्वमात्रमवशिष्यते ॥.

3. अथ हंसाकृतिः Tb ; अथ ह शाङ्कृतिः T20.

4. कस्य for तस्य T20.

5. लक्षणं for लक्ष्म T20 ; कर्म Tb.

6. भगवो for भगवान् B, d ; तत्रभगवो T20.

अक्षरत्वाद्वरेण्यत्वाद्धूतसंसारबन्धनात् ।
तत्त्वमस्यादिलक्ष्यत्वादवधूत इतीर्यते ॥
यो विलङ्घ्याश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितः सदा ।
अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स कथ्यते ॥
तस्य प्रियं शिरः कृत्वा मोदो दक्षिणपक्षकः ।
प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्दो गोष्पदायते ॥
गोवालसदृशं शीर्षे नापि मध्ये न चाप्यधः ।
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छाकारेण कारयेत् ।
एवं चतुष्पथं कृत्वा ते यान्ति परमां गतिम् ॥

न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥

स्वैरं स्वैरविहरणं तत्संसरणम् । साम्बरो वा दिगम्बरो वा । न तस्य धर्माधर्मौ न मेध्या-

---

3. यो विलम्घ्या॰ Ga.

7. गोवालसदृशं Tb, Ga, M; गोपालसदृशं others. शीर्षे नालमध्ये T20. चाप्यथः Tb.

12—13. साम्बरो वा दिगम्बरो वा T20 only; साम्बरा वा दिगम्बरा वा others.

13. तस्य T20 only; तेषां others.

मेध्ये । सदा सांग्रहण्येष्ट्याश्वमेधमन्तर्यागं यजते । स महामखो महायागः । कृत्स्नमेतच्चित्रं कर्म स्वैरं न विगायेत् । तन्महाव्रतम् । न स मूढवल्लिप्यते ।

यथा रविः सर्वरसान्प्रभुङ्क्ते
हुताशनश्चापि हि सर्वभक्षः ।
तथैव योगी विषयान्प्रभुङ्क्ते
न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः ॥
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥
न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

---

13 (p ३०४)—1 मेध्यामेध्ये T20 only, मेध्यामेध्यौ others

1 ॰ष्ट्याश्वमेधान्तमन्तर्याग G२, M, B७

2 महायाग G२ only, महायोग others   छिद्र for चित्र T20

3 स विगायत् T20   स स for न स T20

13 बन्धो for बद्धो T१, M

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्ध्यै मुक्तेश्च सिद्धये ।
बहुकृत्यं पुरा स्यान्मे तत्सर्वमधुना कृतम् ॥
तदेव कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरम् ।
[अनुसंदधदेवायमेवं तृप्यति नित्यशः ॥]
दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया ।
परमानन्दपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया ॥
अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकयियासवः ।
सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥
व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा ।

---

1 वा for वै T20 After this HS1 T20 concludes य इदमधीते etc (see below)

2 ऐहिकामुष्मिकप्रात सिद्ध्यै Tb, ऐहिकामुष्मिकत्रातसिद्ध्यै d

3 मतम् for कृतम् Ta, नुतम् d

4 तदेतत् for तदेव Pañc परस्परम् for पुर सरम् Tb

5 This HS1 is in Pañc only †

8 परलोकपिपासव d, परलोकधिया परे M, परलोकधियावस. with variant परलोकइयासव Tb

येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥
निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च ।
द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्तु किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥
गुञ्जापुञ्जादि दह्येत नान्यारोपितवह्निना ।
नान्यारोपितसंसारधर्मानेवमहं भजे ॥
शृण्वन्त्वज्ञाततत्त्वास्ते जानन्कस्माच्छृणोम्यहम् ।
मन्यन्तां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः ॥
विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्यये ।
देहात्मत्वविपर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहम् ॥
अहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् ।
विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोपकल्पते ॥
आरब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ।

---

1. यत्र for येऽत्र Tb. ऽक्रियत्त्वः d.
3. द्रष्टारश्चेत् d. कल्पयतु Ta; कल्पयन्ति Pañc.
4. गुञ्चा° Ga.
5. °धर्मानैवमहं B.
8. निदिध्यासे किं M, Ta, d.
9. गेहात्मत्व° for देहात्मत्व° d.
11. °वासनातोऽवकल्पते Pañc.†
12. आरम्भकर्मणि Tb.

कर्मक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ध्यानसहस्रतः ॥

विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते ।

बाधिकर्म व्यवहृतिं पश्यन्ध्यायाम्यहं कुतः ॥

विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।

विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥

नित्यानुभवरूपस्य को मेऽत्रानुभवः पृथक् ।

कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव नित्यशः ॥

व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रीयो वान्यथापि वा ।

ममाकर्तुरलेपस्य यथारब्धं प्रवर्तताम् ॥

अथवा कृतकृत्योऽपि लोकानुग्रहकाम्यया ।

शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्तेऽहं मम का क्षतिः ॥

देवार्चनस्नानशौचभिक्षादौ वर्ततां वपुः ।

तारं जपतु वाक्तद्वत्पठत्वाम्नायमस्तकम् ॥

---

1 जर्माक्षये wrong (Pañc), कर्मक्षये all + सहस्रश. Tb

3 अवाधिका for बाधिकर्म Pañc Calc ed, बाधिकां Pañc Bo ed

10 कृतकृत्येऽपि B, G 1, T 1

11 का मम क्षति. Pañc

13 वा तद्वन् Ta

विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे विलीयताम् ।
साक्ष्यहं किञ्चिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये ॥
कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः ।
तृप्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेऽसौ निरन्तरम् ॥
धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यं स्वात्मानमञ्जसा वेद्मि ।
धन्योऽहं धन्योऽहं ब्रह्मानन्दो विभाति मे स्पष्टम् ॥
धन्योऽहं धन्योऽहं दुःखं सांसारिकं न वीक्षेऽद्य ।
धन्योऽहं धन्योऽहं स्वस्याज्ञानं पलायितं क्वापि ॥
धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्यं मे न विद्यते किञ्चित् ।
धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम् ॥
धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्तेर्मे कोपमा भवेल्लोके ।
धन्योऽहं धन्योऽहं धन्यो धन्यः पुनः पुनर्धन्यः ॥

---

3. त्वत्तः for तृप्तः Tb. प्राप्यप्राप्ततया Ta-b, d.

4. तृप्यन्नैवं Tb; तृप्यंनेव d.

8. फलायितं Ga, d.

9. कर्तृत्वं M, Br, Ga. कचित् d.

10. अद्य *er conj* (Pañc.); अत्र all.

12. Pāda[c]: धन्यो धन्यः पुनः पुनः Pañc. Calc. ed. (not Bo. ed.).

अथ याज्ञवल्क्योपनिषत्

ॐ । पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ । अथ जनको ह वैदेहो याज्ञवल्क्य-
मुपसमेत्योवाच । भगवन्संन्यासमनुब्रूहीति ।

[अयं भागो जाबालोपनिषदश्चतुर्थपञ्चमषष्ठखण्डेभ्योऽ
भिन्नत्वात्तत्रैव द्रष्टव्यः] . . .

. . . संन्यासेन
देहत्यागं करोति स परमहंसो नामेति ॥ ३ ॥
आशाम्बरो न नमस्कारो न दारपुत्राभिलाषी

---

1. अथ शुक्लयजुर्वेदीया याज्ञवल्क्योपनिषत् M.

2. In Tb, B the Santi is preceded by संन्यासज्ञानसंपन्ना यान्ति यद्वैष्णवं पदं । तत्त्रैपद (तद्वै पदं B) ब्रह्मतत्त्वं (°तत्त्व° Tb) रामचन्द्रपदं भजे ॥

3. Numeral ours; the preceding numerals (१,२) do appear in some MSS.

लक्ष्यालक्ष्यनिवर्तकः परिव्राट् परमेश्वरो भवति ।
अत्रैते श्लोका भवन्ति ।

यो भवेत्पूर्वसंन्यासी तुल्यो वै धर्मतो यदि ।
तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतराय कदाचन ॥
प्रमादिनो वहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः ।
संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते वेदसंदूषिताशयाः ॥
नामादिभ्यः परे भूम्नि स्वाराज्ये चेत्स्थितोऽद्वये ।
प्रणमेत्कं तदात्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥
ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ।
प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचण्डालगोखरम् ॥
मांसपाञ्चालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे ।

---

1 °निवर्तक (r (i m) , °निर्वर्तक ची

3 कल्यो for तुल्यो Ta, V

6 देव for वेद Gc, Bक

7 च for चेत् T16

8 °ज्ञा for °ज्ञो Tb तथा for तदा T16

9 जीवलोकाय Tb, V, Gc

10 भूमौ अश्व° Ta, Ga, V

11 यन्न for यन्त्र Ta लोकेङ्ग° T16, Gc, B

स्नाय्वस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनम् ॥
त्वङ्मांसरक्तबाष्पाम्बु पृथक्कृत्वा विलोचने ।
समालोकय रम्यं चेत् किं मुधा परिमुह्यसि ॥
मेरुशृङ्गतटोल्लासिगङ्गाजलरयोपमा ।
दृष्टा यस्मिन्स्तने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता ॥
श्मशानेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः ।
श्वभिरास्वाद्यते काले लघुपिण्ड इवान्धसः ॥
केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः ।
दुष्कृताग्निशिखा नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ॥
ज्वलिता अतिदूरेऽपि सरसा अपि नीरसाः ।

1. शालिन्याः *ex conj.* (Yog.) ; °न्या Ta, Gc, V, °न्यो T16, Gc, M, B. स्त्रियाः *ex conj.* (Yog.) ; स्त्रियः all.

2. विलोचनम् Yog.

3. संमोह्यतरम्यं (so) T16.

4. °ल्लासि Ga, B, V ; others °ल्लासी. उपमां T16.

5. दृष्ट्वा Tb-16, Gc. स्तने *ex conj.* (Yog.) ; मुने all. मुक्ताहर° Tb-16. °शालिनः Ta, V.

6. एप for एव Gc.

7. कामे for काले T16.

10. ज्वलिता T16, Ga, M ; ज्वलता Ta-b, Gc, V ; ज्वलना B ; ज्वलतां Yog.

स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिन्धनं चारुदारुणम् ॥

कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसः ।
नार्यो नरविहङ्गानामङ्गबन्धनवागुराः ॥

जन्मपल्वलमत्स्यानां चित्तकर्दमचारिणाम् ।
पुंसां दुर्वासनारज्जुर्नारी बडिशपिण्डिका ॥

सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्गिकयानया ।
दुःखशृङ्खलया नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया ॥

यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क भोगभूः ।
स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्यक्तं जगत्त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥

अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरम् ।
लब्धो हि गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते ॥

जातस्य ग्रहरोगादि कुमारस्य च धूर्तता ।

2 °चेतसाम् for चेतस. Yog
4 वित्त for चित्त variant of Yog
5 बडिशलम्बका T16
6 दोषरक्तानां Gc सुसमुज्झितथानया T1, °ज्झित° V
7. दुःखशृङ्गपथा T1
8 त्वभोगभू G1
10 अलभ्यमानतनय Ga, M
12 नर्तता for धूर्तता Ib

उपनीतेऽप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्च पण्डिते ॥
यूनश्च परदारादि दारिद्र्यं च कुटुम्बिनः ।
पुत्रदुःखस्य नास्त्यन्तो धनी चेन्म्रियते तदा ॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो यतिः ।
न च वाक्चपलश्चैव ब्रह्मभूतो जितेन्द्रियः ॥
रिपौ बद्धे स्वदेहे च समैकात्म्यं प्रपश्यतः ।
विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विव ॥
अपकारिणि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं न ते ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि ॥
नमोऽस्तु मम कोपाय स्वाश्रयज्वालिने भृशम् ।
कोपिनो मम वैराग्यदायिने दोषबोधिने ॥

---

1. ह्यवि॰ for प्यवि॰ Gc. अनित्यत्वम् for अविद्यत्वम् Ta. अनुद्विग्नश्च Gc. पण्डिते ॥ ३ ॥ Tb.

2. यागश्च for यूनश्च T16.

6. बुद्धे for बद्धे M; रिक्थे Ga. समैकात्म्यं all (read सदैकात्म्यं ?).

8. उपकारिणि T16. कोपकोपः M; कोपं कोपः Ta, V. भवेत् for न ते Gc.

11. कोपिनो *ex conj.*; कोप्यय Ta, V; कोपस्य others. दोषचोदिने Ga, M; दोषभेदिने Tb.

यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संयमी ।
प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तिं याति योगिराट् ॥
चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।
चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावय ॥
यतीनां तदुपादेयं पारहंस्यं परं पदम् ।
नातः परतरं किंचिद्विद्यते मुनिपुङ्गव ॥
इत्युपनिषत् ॥ ४ ॥

ॐ । पूर्णमद इति शान्तिः ॥

याज्ञवल्क्योपनिषत्समाप्ता ॥

---

2. विद्वन् Ta-b; ब्रह्मन् Ga.

5. परात्परम् for परं पदम् Gc.

7. Numeral ours.

शाट्यायनीयोपनिषत्

यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥

नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं

नाब्रह्मवित्परमं प्रैति धाम ।

विष्णुक्रान्तं वासुदेवं विजानन्

विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी ॥

अथ ह यत्परं ब्रह्म सनातनं

ये श्रोत्रिया अकामहता अधीयुः ।

शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षु-

र्योऽनूचानो ह्यभिजज्ञौ समानः ।

त्यक्तैषणो ह्यनृणस्तद्विदित्वा

मौनी वसेदाश्रमे यत्र कुत्र ॥

---

4 विष्णुं क्रान्त Ta, variant of Ga

6 अथ ह Ga, Ta, M, V, others अथाह   यत्परमं ब्रह्म Ta-b, V, यद्ब्रह्म परमं Yls 1, ब्रह्म परम Yls 2

7 यश्श्रोत्रिया (so) V, ये श्रोत्रियं Ta   अधीय Tb

9 ह्यभिज्ञः समानः Tb, V, जिज्ञासमानः Ta, ह्यभिजिज्ञास्यमानः Yls 1, अभिजिज्ञास्यमानः Yls 2

10 त्यक्तैषणो *ex conj*, ह्यतोषणो Yls 2, त्यक्तैषणो others तद्विदित्वा Yls, तं विदित्वा others

11, Yls मौनी वसन् आश्रमे यत्र तिष्ठन्

अथाश्रमं चरमं संप्रविश्य
यथोपपत्ति पञ्चमात्रा दधानः ।
अखिलं विश्वं ब्रह्मभावं विचार्य
चरेत्पृथिव्यां विष्णुलिङ्गी निगूढः ॥
त्रिदण्डमुपवीतं च वासः कौपीनवेष्टनम् ।
शिक्यं पवित्रमित्येतद्विभृयाद्यावदायुषम् ॥
पञ्चैतास्तु यतेर्मात्रास्ता मात्रा ब्रह्मणः श्रुताः ।
न त्यजेद्यावदुत्क्रान्तिरन्तेऽपि निखनेत्सह ॥
विष्णुलिङ्गं द्विधा प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तमेव च ।

1—5 अथाश्रमं चरमं समविश्य स चाद्वितीयममृतं संप्रयाति । अखिलं विश्व ब्रह्मभावं विचार्य चरेत्पृथिव्या विष्णुलिङ्गी नि(च)गूढः । परमहंसस्याश्रमं संप्रविश्य यथोपपत्ति पञ्चमात्रा दधानः । तदा श्लोकौ भवतः । त्रिदण्डमुपवीतं च वास, etc, Yls.

2 यथोपपत्ति Yls, यथोपपत्तिं others पञ्चमात्रा Yls, पञ्चमात्रां others

3—4. अखिलं——निगूढः Yls, missing in others.

6. कवचम् for पवित्रम् Yls

7—1 (p. ३२४) These two Slokas are not in Yls स for ता Ta, V मात्र for मात्रा Ta, V. ब्रह्मणः Ga only, ब्रह्मणे others

8 यावदुद्भ्रान्तिः Ta, V (read यावदुत्क्रान्तेः ? cf. Speijer, Sanskrit Syntax, § 169)

तयोरेकमपि त्यक्त्वा पतत्येव न संशयः ॥

त्रिदण्डं वैष्णवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनम् ।

निर्वाणं सर्वधर्माणामिति वेदानुशासनम् ॥

अथ खलु सौम्य कुटीचको बहूदको हंसः परमहंस इत्येते परिव्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति । सर्वे एते विष्णुलिङ्गिनः शिखिनोपवीतिनः शुद्धचित्ता आत्मानमात्मना ब्रह्म भावयन्तः शुद्धचिद्रूपोपासनरता जपयमवन्तो नियमवन्तः सुशीलिनः पुण्यश्लोका भवन्ति । तदेतदृचाभ्युक्तम् ।

कुटीचको बहूदकश्चापि हंसः

परमहंस इति वृत्त्या च भिन्नाः ।

---

3. निर्माणं Yls 2, विप्राणां Ta, V1. सर्ववेदानाम् Yls 2. Yls 1 repeats इति वेदानुशासनम्

4 सोम्य Ta, M, V, also in following.

5. चतुर्धा Yls 1

6—9 Yls : सर्वे विष्णुलिङ्गधराः सदा स्वात्मानमात्मना ब्रह्मभावं भावयन्तः शुचयः स्वधर्म(सर्वधर्म)निरतास्त्रैकाल्योपासका जपशीला ध्यानशीलाः समाधिशीलाः पुण्यदेशे सुप्रसिद्ध(द्धे)तीर्थे(तिथौ) समृद्धे निःसपत्ने(त्न)वसन्तो नियमवन्तः सुशीलिनः पुण्यश्लोका भवन्ति ।

11. विभिन्नाः for च भिन्नाः V.

सर्वे एते विष्णुलिङ्गं दधाना
वृत्या व्यक्तं वहिरन्तश्च नित्यम् ॥
पञ्चयज्ञा वेदशिरःप्रविष्टाः
क्रियावन्तोऽमी ब्रह्मविद्यां [श्रयन्तः] ।
त्यक्त्वा वृक्षं वृक्षमूलं श्रितासः
संन्यस्तपुष्पा रसमेवाश्नुवानाः ।
विष्णुक्रीडा विष्णुरतयो विमुक्ता
विष्ण्वात्मका विष्णुमेवापियन्ति ॥
त्रिसंध्यं शक्तितः स्नानं तर्पणं मार्जनं तथा ।
उपस्थानं पञ्चयज्ञान्कुर्यादामरणान्तिकम् ॥
दशभिः प्रणवैः सप्तव्याहृतीभिश्चतुष्पदा ।
गायत्री जपयज्ञश्च त्रिसंध्यं शिरसा सह ॥
योगयज्ञः सदैकाग्र्यभक्त्या सेवा हरेर्गुरोः ।

---

2. युक्तं for व्यक्तं variant of Tb.

4. श्रयन्तः added *ex conj.*

11. व्याहृतीभिः Ga only; व्याहृतिभिः others.

12. जपयज्ञाश्च Tb.

13. सदैकाग्र्यं भक्त्या Tb, V.   भक्ता Ta.

अहिंसा तु तपोयज्ञो वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥
नानोपनिषदभ्यासः स्वाध्यायो यज्ञ ईरितः ।
ओमित्यात्मानमव्यग्रो ब्रह्मण्यग्नौ जुहोति यत् ॥
ज्ञानयज्ञः स विज्ञेयः सर्वयज्ञोत्तमोत्तमः ।
ज्ञानदण्डा ज्ञानशिखा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥
शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।
ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति वेदानुशासनम् ॥

अथ खलु सौम्यैते परिव्राजका यथा प्रादुर्भवन्ति तथा भवन्ति । कामक्रोधलोभमोहदम्भदर्पासूयाममत्वाहंकारादीन्निस्तीर्य मानावमानौ निन्दास्तुती च वर्जयित्वा वृक्ष इव तिष्ठेसेच्छिद्यमानो न ब्रूयात् । तदेवंविद्वांस इहैवामृता

---

2 नानोप° (i e , कलिसतरणोप°) Ga अभ्यासो ह्यध्यायो Ta, अभ्यासो स्वा° Tb, V स्वाध्याये Tb

3 सम् for ओम् variant of Tb यत् *ex conj* , सत् all

9 तथा भवन्ति missing in Ga

10 °दीन्निस्तीर्य *ex conj* , °दीस्तितीर्य all

11—12 भिद्यमानो Tb

12 तदेव *ex conj* , तथैव Tb, तदेव others

भवन्ति । तदेतदृचाभ्युक्तम् ।

बन्धुं पुत्रमनुमोदयित्वा-

नवेक्षमाणो द्वन्द्वसहः प्रशान्तः ।

प्राचीमुदीचीं वा निवर्तयंश्चरेत् ॥

पात्री दण्डी युगमात्रावलोकी

शिखी मुण्डी चोपवीती कुटुम्बी ।

यात्रामात्रं प्रतिगृह्णन्मनुष्या-

दयाचितं याचितं वोत भैक्षम् ॥

मृद्दार्वलाबूफलपर्णपात्रं

क्षीणं क्षौमं तृणं कन्था च पर्णम् ।

---

2. बन्धुं Ga, M; others बन्धु°.

3. °वेक्ष° Ga, M; °वेक्ष्य° others.

4. निवर्त° Tb; निर्वर्त° others.

5. दण्ड Tb. युगमात्मावलोकी Ta, V.

8. वोथ Ta, V; वाथ Bक.

9. °फलं Ta-b, V. पर्ण Ga, M; पर्णी others; Ta-b, Bक, V, variant of Ga insert तन्तु before पर्णी.

10. Before क्षीणं Ta-b, Bक, V, variant of Ga insert तथा यथा (तथायथा Tb, V) तु लब्धं. कन्था *ex conj.*; कन्थां Ga, M, Bक; कन्थाजिनौ Ta-b, V.

आच्छादनं स्यादहतं विमुक्तम् ॥

ऋतुसंधौ मुण्डयेन्मूर्धमात्रं

नाधो न कक्षं जातु शिखां न वापयेत् ।

चतुरो मासान्ध्रुवशीलता स्यात्

स यावत्सुप्तोऽन्तरात्मा पुरुषो विश्वरूपः ॥

अन्यानथाष्टौ पुनरुत्थितेऽस्मिन्

स्वकर्मलिप्सुर्विहरेद्वा वसेद्वा ।

देवाग्न्यगारे तरुमूले गुहायां

वसेदसङ्गोऽलक्षितशीलवृत्तः ।

अनिन्धनं ज्योतिरिवोपशान्तो

---

1 All save Ga, M add वा before विमुक्तम्. विमुक्तम Ta-b, V, others विमुक्त°

2. °न्मूर्ध° Tb text, °दूर्ध्वं° Ga, M, °न्मुण्ड° others

3 न कक्षं *cr conj*, नाक्षं all

4 मासो ध्रुव° Ta-b, V, variant of Ga °शीलता V only, °शीलतः others.

7. वसेत Ta-b, M, V, variant of Ga, वसेन् Ga.

8 देवाग्न्यगारे Ga, M, Bx.

10 अनिन्धनं ज्यो° V; निरिन्धनं ज्यो° Ta; निरिन्धनज्यो° Ga, M; अनिन्धनज्यो Tb; अनिन्धनो others

न चोद्विजेदुद्वेजयेद्यत्र कुत्र ॥
आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥
तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥
बाल्येनैव हि तिष्ठासेन्निर्विद्य ब्रह्मवेदनम् ।
ब्रह्मविद्यां च बाल्यं च निर्विद्य मुनिरात्मवान् ॥
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

अथ खलु सौम्येदं पारिव्राज्यं नैष्ठिकमात्मधर्मं यो विजहाति स वीरहा भवति स ब्रह्महा भवति स भ्रूणहा भवति स महापातकी भवति । य इमां वैष्णवीं निष्ठां परित्यजति स स्तेनो भवति स गुरुतल्पगो भवति स मित्र-

---

1. उद्वेजयेद् (.. com) , उद्विजेद् all †
3 °संचरेत् Ta, V
5 नानुध्यायाद् all (so Brh. IV, 4, 21)
8 यस्य for येऽस्य Ta, M, V   स्थिता. Tb
10 सौम्येमं Ta, Gb, M, V   परिव्राज्य Ta,

ध्रुग्भवति स कृतघ्नो भवति स सर्वस्माल्लोकात्प्र-
च्युतो भवति । तदेतदृचाभ्युक्तम् ।

स्तेनः सुरापो गुरुतल्पगामी
मित्रध्रुगेते निष्कृतेर्यान्ति शुद्धिम् ।
व्यक्तमव्यक्तं वा विधृतं विष्णुलिङ्गं
त्यजन्न शुध्येदखिलेनात्मभासा ॥
त्यक्त्वा विष्णोर्लिङ्गमन्तर्बहिर्वा
यः स्वाश्रमं सेवतेऽनाश्रमं वा ।
प्रत्यापत्तिं भजते वातिमूढो
नैषां गतिः कल्पकोट्यापि दृष्टा ॥
त्यक्त्वा सर्वाश्रमान्धीरो वसेन्मोक्षाश्रमे चिरम् ।
मोक्षाश्रमात्परिभ्रष्टो न गतिस्तस्य विद्यते ॥
पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
तमारूढच्युतं विद्यादिति वेदानुशासनम् ॥

---

6 शुध्येदखिलेना° [illegible], शुध्यैरखिलैरा° Tb, शुध्येदखिलैरा° others

9 प्रत्यावृत्तिं Ga, प्रत्यावृत्या variant of same

11 परम् for चिरम् Ta, V, variant of Ga

अथ खलु सौम्येमं सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां लब्ध्वा यस्तामदूषयन्वर्तते स वशी भवति स पुण्यश्लोको भवति स लोकज्ञो भवति स वेदान्तज्ञो भवति स ब्रह्मज्ञो भवति स सर्वज्ञो भवति स स्वराड् भवति स परं ब्रह्म भगवन्तमाप्नोति स पितॄन्संबन्धिनो बान्धवान्सुहृदो मित्राणि च भवादुत्तारयति । तदेतदृचाभ्युक्तम् ।

शतं कुलानां प्रथमं बभूव

तथा पराणां त्रिशतं कुलानाम् ।

एते भवन्ति सुकृतस्य लोके

येषां कुले संन्यसतीह विद्वान् ॥

त्रिंशत्परांस्त्रिंशदपरांस्त्रिंशच्च परतः परान् ।

उत्तारयति धर्मिष्ठः परिव्राडिति वै श्रुतिः ॥

संन्यस्तमिति यो ब्रूयात्कण्ठस्थप्राणवानपि ।

---

5. सर्वस्वराड् for स्वराड् M.

9. वराणां for पराणां Tb ; कुलानां Ga, M. कुलानाम् Bk only ; समग्रम् others.

12. त्रिंशत्प° for त्रिंसदप° Ta-b.

ध्रुग्भवति स कृतघ्नो भवति स सर्वस्माल्लोकात्प्र-
च्युतो भवति । तदेतदृचाभ्युक्तम् ।

स्तेनः सुरापो गुरुतल्पगामी
मित्रध्रुगेते निष्कृतेर्यान्ति शुद्धिम् ।
व्यक्तमव्यक्तं वा विधृतं विष्णुलिङ्गं
त्यजन्न शुध्येदखिलेनात्मभासा ॥
त्यक्त्वा विष्णोर्लिङ्गमन्तर्बहिर्वा
यः स्वाश्रमं सेवतेऽनाश्रमं वा ।
प्रत्यापत्तिं भजते वातिमूढो
नैषां गतिः कल्पकोट्यापि दृष्टा ॥
त्यक्त्वा सर्वाश्रमान्धीरो वसेन्मोक्षाश्रमे चिरम् ।
मोक्षाश्रमात्परिभ्रष्टो न गतिस्तस्य विद्यते ॥
पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
तमारूढच्युतं विद्यादिति वेदानुशासनम् ॥

---

6 शुध्येदखिलेना° *G (om)*, शुध्यैरखिलैरा° Tb, शुध्येदखिलैरा° others

9 प्रत्यावृत्ति Gr, प्रत्यावृत्या variant of same

11. परम् for चिरम् Ta, V, variant of Gr

अथ खलु सौम्येमं सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां लब्ध्वा यस्तामदूषयन्वर्तते स वशी भवति स पुण्यश्लोको भवति स लोकज्ञो भवति स वेदान्तज्ञो भवति स ब्रह्मज्ञो भवति स सर्वज्ञो भवति स स्वराड् भवति स परं ब्रह्म भगवन्तमाप्नोति स पितॄन्संबन्धिनो बान्धवान्सुहृदो मित्राणि च भवादुत्तारयति । तदेतदृचाभ्युक्तम् ।

शतं कुलानां प्रथमं बभूव
तथा पराणां त्रिशतं कुलानाम् ।
एते भवन्ति सुकृतस्य लोके
येषां कुले संन्यसतीह विद्वान् ॥

त्रिंशत्परांस्त्रिंशदपरांस्त्रिंशच्च परतः परान् ।
उत्तारयति धर्मिष्ठः परिव्राडिति वै श्रुतिः ॥
संन्यस्तमिति यो ब्रूयात्कण्ठस्थप्राणवानपि ।

5. सर्वस्वराड् for स्वराड् M.

9. वराणां for पराणां Tb; कुलानां Ga, M. कुलानाम् Ba. only; समग्रम् others.

12. त्रिशत्° for त्रिंसदप° Ta-b.

तारिताः पितरस्तेन इति वेदानुशासनम् ॥

अथ खलु सौम्येमं सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां नासमाय प्रब्रूयान्नाननूचानाय नानात्मविदे नावीतरागाय नाविशुद्धाय नानुपसन्नाय नाप्रयतमानसायेति ह स्माहुः । तदेतदृचाभ्युक्तम् ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवे शठाय
मा मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥
यमेव विद्याच्छुचिमप्रमत्तं
मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
अस्मा इमामुपसन्नाय सम्यक्

---

3 नासमाय *ex conj*, नासमाप्य all †

4. वाप्रयत॰ M.

7 शेवधिष्टे all (so Yāska II, 4, Manu II, 114, *cf.* Sāyana, Rgvedabhāṣya, end of Upodghāta)

9. ब्रूया Ga (so Yaska, *loc. cit*); ब्रूयाद् others

10 विद्याच्छुचिम् *ex conj* (*cf.* Manu II, 115), विद्याश्रुतम् all.

परीक्ष्य दद्याद्वैष्णवीमात्मनिष्ठाम् ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते

विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीया-

स्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

गुरुरेव परो धर्मो गुरुरेव परा गतिः ।

एकाक्षरप्रदातारं यो गुरुं नाभिनन्दति ।

तस्य श्रुतं तपो ज्ञानं स्रवत्यामघटाम्बुवत् ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

स ब्रह्मवित्परं प्रेयादिति वेदानुशासनम् ॥

इत्युपनिषत् ॥

ॐ । पूर्णमद इति शान्तिः ॥

शाट्यायनीयोपनिषत्समाप्ता ॥

---

1 विद्यान्वैष्णवीम् Ta, दद्याद्विया वैष्णवीम् V

4 Texts read यथैव तेन न गुरुर्भोजनीयः, I have restored the line after Yaska, *loc cit*

5 तान्न Yaska, *loc cit*, तान्नं न Ta and variant of Tb, चान्न न others 8 तथा for तपो B

12 No S anti in Ta-b 13 शाट्यायन्योपनिषत्समाप्ता Ta

लघ्ववधूतोपनिषत्

अथावधूतोपनिषत्

ॐ । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्यष्टाङ्गयोगः ।

देहेन्द्रियेषु वैराग्यं यम इत्युच्यते बुधैः ।
अनुरक्तिः परे तत्त्वे सततं नियमः स्मृतः ॥
सर्ववस्तुन्युदासीनभाव आसनमुत्तमम् ।
जगत्सर्वमिदं मिथ्या प्रतीतिः प्राणसंयमः ॥
चित्तस्यान्तर्मुखीभावः प्रत्याहारस्तु सत्तमः ।
चित्तस्य निश्चलीभावधारणां धारणां विदुः ॥

---

3. °ष्टाङ्गयोगमुच्यते d3.

4. Before this line d3 inserts: शिखा प्राणमयी वृत्तिर्यमाद्यष्टाङ्गसाधनम् ।.

6. सर्ववस्तून्यु° d1-2. उदासीनो for उदासीन d3. भाव *ex conj.*; भावम् all.

9. भाव *ex conj.*; भावं all. धारणां' d3 only; धारणा others.

अथावधूतोपनिषत्

ॐ । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्यष्टाङ्गयोगः ।

देहेन्द्रियेषु वैराग्यं यम इत्युच्यते बुधैः ।
अनुरक्तिः परे तत्त्वे सततं नियमः स्मृतः ॥
सर्ववस्तुन्युदासीनभाव आसनमुत्तमम् ।
जगत्सर्वमिदं मिथ्या प्रतीतिः प्राणसंयमः ॥
चित्तस्यान्तर्मुखीभावः प्रत्याहारस्तु सत्तमः ।
चित्तस्य निश्चलीभावधारणां धारणां विदुः ॥

---

3. °ष्टाङ्गयोगमुच्यते d3.

4. Before this line d3 inserts: शिखा प्राणमयी वृत्तिर्यमाद्यष्टाङ्गसाधनम् ।.

6. सर्ववस्तून्यु° d1-2. उदासीनो for उदासीन d3. भाव *ex conj.*; भावम् all.

9. भाव *ex conj.*; भावं all. धारणां¹ d3 only; धारणा others.

सोऽहं चिन्मात्र एवेति चिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
ध्यानस्य विस्मृतिः सम्यक् समाधिरभिधीयते ॥
एवं विशोध्य तत्वानि योगी निःस्पृहचेतसा ।
यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥
ग्राह्याभावेऽमनःप्राणो निश्चलज्ञानसंयुतः ।
शुद्धसत्त्वे परे लीनो जले सैन्धवपिण्डवत् ॥
मोहजालकनिर्धूतो विश्वं पश्यति स्वप्नवत् ।
सुपुप्तवद्यश्चरति स्वभावपरनिश्चलः ।
निर्वाणपदमाश्रित्य योगी कैवल्यमश्नुते ॥
योगी कैवल्यमश्नुत इति । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥

अवधूतोपनिषत्समाप्ता ॥

---

1 चिन्मात्रमेवेति d3

2 विस्मृतिः all (read विस्तृतिः?)

5 ऽमन *ex conj* , मन (so) all   प्राणो d3, प्राण others निश्चलं d3

6 जले *ex conj* , जला d3, जीवः d1 , जान. d2

8 सुपुप्तिवद् d3   स्वभावं d3

11 Before the colophon d3 inserts ॐ शान्तिः शान्ति. शान्ति. After the colophon d1 adds शुभं भवतु, d2 सह नाववतु Ending of d3 इत्यवधूतोपनिषत्संपूर्णमस्तु । श्रीयोगदिगम्बरार्पणमस्तु ॥

Critical Notes.

CRITICAL NOTES.

[Of the figures at the beginning of each note the Indian one refers to the page and the Arabic one to the line on the same page, in this edition.]

१, 4 स्व or तव. It is obvious that the original cannot have contained this change, within one sentence, from the second to the third person, as found in all our texts except in one quotation, though we are, of course, at liberty to explain the third person by supplying भवान्, as does Sank (*ad* परिग्रहेत्.) No Indian author, ancient or modern, with ever so little grammatical training, would think of such a construction which could only originate in a scribe's mistake (स्व, if badly written, being easily mistaken for तव) and persist through the undiscriminating belief in archaisms Cf also Phs Up स्वपुत्रमित्र-कलत्रबन्ध्वादीन् (p ४., l 8) Nor is Sank 's explanation of तव (=आरुणेरहंममाभिमानिनः, Nar तव त्वत्संबन्धिनस्त्व-दीयान्ममत्वालम्बनान्) acceptable App explains तव पुत्रा-दीन्सर्वान्विसृज । अन्योऽपि यः कश्चन सर्वकर्मत्यागेच्छुश्चेद्भवेत् सो-ऽपि पुत्रादीन् विसृजेत्, and similarly Deussen "[Verlasse] deine Sohne, Bruder, Verwandte und [Freunde],—

CRITICAL NOTES.

[Of the figures at the beginning of each note the Indian one refers to the page and the Arabic one to the line on the same page, in this edition.]

३, 4 स्व or तव. It is obvious that the original cannot have contained this change, within one sentence, from the second to the third person, as found in all our texts except in one quotation, though we are, of course, at liberty to explain the third person by supplying भवान्, as does Śaṅk. (*ad* परिग्रहेत्.) No Indian author, ancient or modern, with ever so little grammatical training, would think of such a construction which could only originate in a scribe's mistake (स्व, if badly written, being easily mistaken for तव) and persist through the undiscriminating belief in archaisms. *Cf.* also Phs. Up. स्वपुत्रमित्रकलत्रबन्ध्वादीन् (p. ४५, l. 3). Nor is Śaṅk.'s explanation of तव (=आरुणेरहममाभिमानिनः, Nār. तव त्वत्संबन्धिनस्त्वदीयान्ममत्वालम्बनान्) acceptable. App. explains तव पुत्रादीन्सर्वान्विसृज । अन्योऽपि य. कश्चन सर्वकर्मत्यागेच्छुश्चेद्भवेत् सोऽपि पुत्रादीन् विसृजेत्, and similarly Deussen "[Verlasse] deine Söhne, Brüder, Verwandte und [Freunde],—

man lasse die Hautlocke,' etc, but this too is a rather strained interpretation

३, ४—४, 3 Madh (Bo ed p १६७) reads तव (न च one MS) पुत्रान् भ्रातृव्यानन्ध्वादीन् शिखां यज्ञोपवीतं याग सूत्रं स्वाध्याय च भूर्लोक भुवर्लोक स्वर्लोक महर्लोक जनोलोक तपोलोक सत्यलोक चातलपाताल (two MSS transpose पाताल to the end) वितलसुतलतलातलमहातलरसातल ब्रह्माण्ड च विसर्जयेत् ।

४, 1—3 I take all the च, except the one supported by SR, to be later intruders Had they been in the original, they would have prevented the transformation of भूर्लोक, etc, to a compound, whereas without them the omission of a single Anusvara was sufficient to bring on the change *Cf* p २०७, l 6 with foot-note, showing the rise of a compound through archaic Sandhi

४, 1 Weber thinks that यागसूत्र was originally but a marginal gloss on यज्ञोपवीत, but what Indian ever wanted that gloss? Deussen adopting the same reading, translates Das Opfer mitsamt der Schnur, but it is improbable that the thread should be mentioned twice

४, ०—४, 1 It is impossible to say with certainty which arrangement of nether worlds the original had I, therefore, thought it wisest to choose that reading which is the most frequent one and the only one found in all the three recensions, though it does not agree with the set invariably met with in later Vedanta The insertion, in NS, of an additional member, *u*, नितल finds its explanation

in Uttara Gita II, 27 28 (26 27) where अतल, वितल, नितल, सुतल, महातल, रसातल, and तलातल are together called सप्तपाताल

५, 1 Nar अतलादीनां सप्तानां ब्रह्माण्डेन सह समाहारद्वन्द्व (similarly Sank nothing App) How can one believe for a moment in such a stupid compound

५, 3 Two MSS of Madh (Bo ed p १६७) read ब्रह्मचारी गृहस्थो for गृहस्थो ब्रह्मचारी

५ 3—६ 2 The more important thing is said first though it comes later in time *cf* above गृहस्थो ब्रह्मचारी (see also Tippani)

६ 4 लोकाग्नीन्, etc, for लोकाश्च is wrong because the Kuticara has no fire to renounce, Nar's त्रिदण्डिनो वैश्वदेवाधिकारात् being a mere guess without authority

६ 6 The sentence ऊर्ध्वगमनं विसृजेत् can only have crept into the text after लोकाश्च (1 4) was already corrupted to लोकानग्नीन् etc, because it means the same (according to the comm at least) as लोकान् विसृजेत्, whereas अत ऊर्ध्वम् precludes any such repetition

७ 2 I am not sure about the reading आरण्यकम् *Cf* the exclusive use of आरुणम् for उपनिषद् in Sarva siddhantasamgraha (ed by Prof Rangacarya Madras 1909)

७, 4 सूचनात् सूत्रम् may be a gloss as Weber says but it need not, on that account, be an interpolation, not even if his punctuation were right

८, 1—९, 3 It need hardly be explained why the editions etc, are wrong in transposing काम°——

चान्यदपीह Observe especially अपि on p ८ l 1 and the strained explanation of it given by Sank also the similar succession of ideas in Phs Up (p ४७—४८) नदण्डं नशिख । निन्दागर्वमत्सर अहंकारादींश्च हित्वा etc

८, ० द्वावेव वाचरेत् See Tippani and Translation चरेत् alone(= व्रतं चरेत्) would also do (cf p १८६, l 7) but it cannot well have been used immediately after चरेत्=अटेत् विचरेत् in the sense of 'sojourn' is a third possibility (so Oupnek hat *stationem exequit* and *stabilis (residens) fiat*), but the absence of वा in NS shows that the वि has taken its place, *i e*, that *the reading is secondary, whereas B is a mere compromise* between the two readings (tertiary) The erroneousness of the explanation चरेत्=चरेताम् (so Madh p 180 Sank Nar Deussen) is also evinced by the frequency of the warning द्वाभ्या ग्राम, द्वौ मिथुनम् etc

९ ० In a quotation from Saunaka Madh (p 178) has म for मा so also two MSS in a quotation from Baudhayana ibid (p 170) — My Pandits explain सखे मा गोपाय ममौजो गोपाय सखायोऽसि (=सखासि), इन्द्रस्य वज्रोऽसि etc but they are unable to give me another instance of सखा=सखे cf Tippani and note in Translation

१० अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति seems to be directly connected with both what precedes and what follows which is not quite the case with औषधवदशनमाचरेत् by which it is substituted in NN and SR cf the analogous position of अथ परिव्राड्, etc, and अत ऊर्ध्वम्,

etc, p. ६८, l 3, and p ३९, l 3, respectively.

१०, 4—5 I take Sank.'s hint; see Tippanī The sentence is meant as a protracted exclamation called out, as it were, into the quarters of the world रक्षतो, therefore, is a *phonetic spelling*, o representing the *o appeito* not unfrequently heard in spoken Sanskrit (in the South, at least) when a is protracted, and even for ordinary a The position of यत्नेन may be explained thus that the author had first in his mind a simple यत्नेन रक्षत, and then, with the double object of giving his exhortation greater solemnity and of indicating, in the traditional way, the closing of the chapter, replaced the last word by the fuller हे रक्षतो, etc, without caring in the least for the grammatical admissibility of his construction, grammar being to him, as to most Parivrajaka-authors, a *quantité négligeable*

१५, 3—4 I am not sure about this passage Perhaps the original had स्वस्थो वाश्रमपारं गच्छेयमितेव पितृमेधकामो विधिवत्संभारान्संभृत्य, etc

१६, 1. I believe that the Pandit with whom I discussed this passage is right in objecting to कल्पताम्, because then the Mantra would require a *karman* (*upayoga*) which it is impossible to guess, whereas with कल्पते it would be simply a माहेष्टिमतिपादिका श्रुतिः, as it were in parentheses, after which the interrupted description is taken up again by अत ऊर्ध्वम्

१८, 6 I accept Deussen's conjecture but divide विहितान्न उत्तरै (archaic Sandhi), *cf* सस्कारोपतिष्ठते at the beginning of the Upanisad further p ४०, l 7 असूत्रोदरपात्र Ramayana VII, 59, 3, 20 अचक्षुपोत्तम चक्षुरगते सगतिर्भवान्, *etc*, and for विहितान्न Mahabharata XII, 245, 6 अश्वस्तनविधाता स्यात् The instrumental would not be compatible with °भक्ष, and विहितान् (singular for plural or = विधे) is not to be expected here

२०, 8—9 It may appear that the two readings contradict each other, but this is not the case, because to वर्जयेत् we have, no doubt, to supply वपने

२१, 1 त्रिविष्टब्धम् Only this reading in Mahabharata XII, 322 (325), 47, (कापायधारण मौण्ड्य त्रिविष्टब्ध कमण्डलुम्) and in Baudhayana, Madh p 108

२२, 5 Nar explains दान तर्पणादि । ध्यानमिति पाठे ध्यानसाधनमाचमनीयादि । but both these explanations are too far fetched to be acceptable whereas पाने= आचमन implies nothing extraordinary My Pandits say that one can neither give nor meditate "with (or through) pure water,' and that अद्भि पूताभि cannot well refer to शौचम only, because for bathing (imagined to purify the inner man) pure water is not less but even more essential than for mere washing (शौचम्) *Cf*, however Medhatithi Yad VII भिक्षाटन जप स्नान ध्यान शौच सुरार्चनम् । कर्तव्यानि षडेतानि सर्वदा नृपदण्डवत् ॥ and Brahma Up निरुदका ध्यानमघ्या (p ६०, l 6) and for the reading दान Baudh Dharm II, 0, 18 10 भूतेभ्यो दयापूर्व सविभज्य A metrical passage quoted by Nar (p 57) prescribes for sunrise and

noon स्नानम्, शौचम्, आचमनम्, and संध्याध्यानम्, and after the evacuation at night शौचम्, आचमनम्, and जपः.

२२, 6 The reading of NN is taken from Kths Up, end

२४, 4 I have accepted सस्थाप्य, in order to avoid a conjecture But the agreement of NS and SR (though not complete) shows that the original had something else I guess संश्राप्य or संश्राय्य (from root श्रि)

२५, 2 For परात्परमवस्थात् cf Mtri Up VI, 1 हिरण्यवस्थात् and note on it in SBE vol 15, p L

३१, 6 For श्रृणीत्वा cf Whitney, Sanskrit Grammar[2], § 991 d

३४, 5 Deussen's translation "mit dem Wasser als Gefasse [d h ohne Gefass]" would require either उदपात्रेण = उदरूपपात्रेण (*madhyamapadalopi karmadhāraya*), which is so open to misunderstanding that no author, in my opinion, would risk to use it, or उदपात्र (=जलस्थलकमण्डलु, p २४४, l 6), in which case we should have to discard the whole *varietas lectionis*

३८, 3—4 *Cf* also Baudh Dharm II, 10, 17, 23 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति.

४२, 1 *Cf* note on २२, 3.

४५, 3 For उपगम्य see Whitney, Sanskrit Grammar[2], § 992 a

४५, ७ For बाहुल्य cf the somewhat similar use of अवलोकन, p ५२, and मोद, p ५४, l 2 Possibly, however, the original had बहुलो which by some scribe's wisdom was corrupted to बाहुल्यो

४६, 1 The nom plur विदुषो is also used in the Mahabharata, mainly in the Vanaparvan, and the nom du विदुषौ occurs as well, see PW *sub voce* विद्वस्

४६, 3 Our Upanisad, small though it is, could not well have been composed by a man who was capable of a blunder like अह्——अवस्थीयते The commentaries, of course accept the reading, Nar explaining it by पुरुषादिव्यत्यय !

४७, 3 I regard नदण्ड नशिख, etc, as adverbs, and therefore reject the reading चेति in favour of चरति That we must not read न दण्ड न शिख, etc, is also evident from the almost exact parallelism of our passage (नदण्ड——षडूर्मिवर्जं) with आशाम्बरो——अनिकेतस्थिति, p ५०, l 7—p ५१, l 3

४८, 1 The passage inserted by AS, etc, before निन्दा is a secondary and wrong explanation of the "six waves" mentioned before

४८, ७ Deussen reads यत्र for एतत् (so the comm), and he connects this with what precedes, but the place of यत्र, except in poetry, is at the beginning, not at the end of the sentence The passage षडूर्मिवर्जं—स्वयमेव स्थितिरिति (l 1—७) is an example of a

peculiarity of style not unfrequently met with in this early prose-literature, which I would call a chain-period (*cf* Preface) निन्द्रा—हित्वा takes up षडूर्मिवर्जं, while एतद्वपुरपध्वस्त (after which इति must be understood) refers back to स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते, and तस्य स्वयमेव स्थितिः to तन्नित्यपूतस्थ

४१, 1—2 The three तत् in line 2 suggest the idea that the reading त शान्त of the texts and comm, which as it stands admits of no reasonable explanation, is corrupted from तञ्शान्तं = तच्छान्त, *cf* ZDMG vol 33, p 185, SBE vol 15, p xlviii, and Haug's examples in *Brahma und die Brahmanen* p 33 तञ् शम्या. and यञ् शमी The Sandhi in question need not have been confined to the Maitrayaniyas, *cf* the contraction of °अ + उ to ओं which is quite usual in our Upanisads (see Preface), and observe that this Upanisad is assigned to the Yajurveda, though to the White one, in the Muktika list Yet, after repeated examination, the reading सशान्त, which I rejected because it is in a careless MS, and because nowhere else, to my knowledge, ब्रह्म is called सशान्त (though, as to the meaning, this is of course hardly different from शान्त), appears to me also acceptable, mainly because of p ११९, l 2 संशान्तसर्वसंकल्पा, etc

४१, 1 For the wording and gender of the compound अद्वयानन्द-विज्ञानघन *cf* its exact equivalent पूर्णानन्द-एकबोध at the end of this Upanisad, and for its connection with what precedes *cf* Brh Up

II, 4, 12 एव वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवै तेभ्यो भूतेभ्यो समुत्थाय, etc

४९, 3 The sentence inserted by NS after च is, in my opinion, rightly rejected by Nu It looks like a corrupted marginal note

४९, 3 For एके=एकस्मिन् see Whitney, Sanskrit Grammar, § 482 b Or shall we read एकान्तविभम ? After विभम the word इति must be understood (cf next but one note)

५२, 1 For the necessity of our reading (Danda and new sentence) cf the parallelism referred to in the note on ४७, ०

५३ —० Here we have four conditional sentences without a particle in the protasis, cf Speijer, Sanskrit Syntax, § 487 If we accept the reading दृष्ट च स स्पृष्ट च स माह्य च स, the particle would be there, all the च, also that of the fourth sentence, being then = चेद् But this च=चेद् though met with in older Sanskrit is not probable here because of the preceding चेद् in न बाधक इति चेद् The word to be supplied however, might as well be इति If, in the fourth sentence, the original reading is सर्वे कामा, etc, the beginning of the sentence must be a corruption from यस्माद्विक्षोर्हिरण्य, etc

५३, ० The chosen reading is not necessarily the original one, because सर्वे कामा मनोगता व्यावर्तेरन् = सर्वे कामा मनोर्प्रविष्टमात्रा नश्येयु (cf Tippani) is just as well possible though the three भवेन् before seem to point to व्यावर्तयेत्

५४, 2 The reading न मोदं च is supported by नावलोकनं च, p ५२

५५, 1 *Cf* note on ४९, 1

६५, 2 The usual form is त्रैधातवी, but it is difficult to understand how त्रैधातवीम् could have become त्रैधातवीयाम् (as most texts read), whereas the latter may have changed to the former on account of आग्नेयीम् (which only in the South has become आग्नेयाम्) as also on account of its being the less known form of the word

६५, 2—3 एतयैव is doubtlessly wrong But the original may have had एतयेव = एत एव, *cf* तया = त आ in Maitr Samh I 1, 2 (Wackernagel, Altindische Grammatik, vol I, p 323) In this case the change to एतयैव was almost inevitable, but otherwise too it would be easily explained, *viz*, by the preceding प्राणमेवैतया करोति Note also the tendency of the Southerners to pronounce initial ए as ये

६६, 3 आघ्रापयेत् is an erroneous emendation arising from the correct idea that not the Samnyasin himself brings the fire पूर्ववत् as well as the following विन्देत्, etc, show that a change of subject is out of the question Either the author does not pay attention to the circumstances of the action, or the gerund is used absolutely "If the fire be brought," etc

६८, 1 The punctuation is entirely uncertain here Most MSS have none at all, uniting by Sandhi

प्राश्याचम्य and अय This appears, after all, to be the best because प्राश्याचम्य (referring to the small expiatory act after the casting away of the sacred thread) may as well end the preceding as begin the following clause, and do even both together (*d*-*lali lip*ι *nyaj*ι)

६८, 1—2 वीराध्वाने I dare not touch this form because of Prakrit *addhana* beside *adlla* The curious reading वीरोध्वाने seems to suggest वीरोद्याने

७०, 1 Madh (p 166) reads दण्ड for त्रिदण्ड and जलपवित्रक for जलपवित्र

७०, 4 तत्त्वब्रह्ममार्गे is the reading of the better MSS of Bhi Up (p २३६, l 6) Madh (p 166) reads तत्त्वब्रह्ममार्गे, Php Up (p २८०, l 10) simply ब्रह्ममार्गे

७०, 6 The Bombay ed of Madh (p 166) has लाभालाभयो समो भूत्वा with the foot note "B C F and G read लाभालाभौ समो भूत्वा D also follows this reading but omits समो and substitutes कृत्वा for भूत्वा

७१ 2 It is difficult to guess why a Bhiksu should sleep near a waterfall (निर्झर) for it is not the same when in Mahabharata XIII, 142, 1—2 Vanaprasthas are said to live देशेषु रमणीयेषु नदीना निर्झरेषु च, etc For निर्जन cf Vasis Vardy XVIII ग्रामान्ते वृक्षमूले वा अग्निहोत्रगृहेऽपि वा । सुशुभे विजने देशे यसेज्जन्तुविवर्जिते ॥

७१, ०—७७, 1 For the lacuna filled up by me cf (1) Prasna Up II, 4, and (2) the wording of the

remaining similes (p ७७ fll) The scribe's eye slipped from मक्षिकावत to माक्षिकवत्, after which later copyists naturally felt compelled to dissolve the meaningless compound मधुकरराजमाक्षिकवत्

७७, ३ For सुषुप्तभूते *cf.* Brh Up II, 1, 19 यदा सुषुप्तो भवति, and *ibid* IV, 3, 7 स हि स्वप्नो भूत्वा

७७, १—७८, १ I accept यष्ट्यापि ताड्यमानो because it has the support of three recensions Yet I am inclined to believe that the ungrammatical यष्ट्यादिताड्यमानो (or perhaps यष्ट्यादिना ताड्यमानो which, however, is probably a correction) was in the original, *cf* the passage from Pai Up quoted in our Tippani Deussen reads यष्ट्यादिनाऽताड्यमानो because of Kaus Up IV, 19

७८, १—८०, १ *Cf* the passage in our Tippani, from Sankara's Brahmasutra Bhasya (which is not a quotation, as Deussen thinks see Nirnayasagara edition of 1904)

८० It cannot be doubted that here PU alone has preserved the original, *cf* Taitt Up I, 6, 1 य एष स्तन इवावलम्बते सेन्द्रयोनि । यत्र, etc See also note in our Translation

८०, १—८३, २ For this passage (in both NR and PU) *cf* Chand Up VIII, 3, 3 निरुक्त मप्रसादो आत्मेति ब्रह्मेति सत्यमिति

८२, २ It is obvious that the bracketed passage was originally but a marginal gloss

८३, ३ For तुर्यीयमक्षर see our Translation with note,

८४, 1—2 स विभो प्रजा विज्ञायेरन्, which appears to Colonel Jacob a quite plausible reading (Concordance, Preface, p 5), is, to my mind, still less intelligible than the one rejected by him and adopted by Deussen I think we may unhesitatingly say that G3 alone has preserved or very nearly preserved the original, because this reading does not only convey good sense but is the only one compatible with the whole *variae lectiones*

८७, ७ Madh (p 169) reads एभिर्धार्यमिदं सूत्रं

९० 6 The prior Pada of a Sloka being apparently not allowed to take the form ᴗ ᴗ ᴗ — — ᴗ — —, निरुदका was altered to निरूदका (metre No 28 in Hopkins table, Great Epic, p 236), *cf* the use of अङ्कूर for अङ्कुर where the latter is excluded by the metre, as, *e g* in the 6th Anka of Bhavabhuti's Mahaviracarita (ed Jiv Vidy p 115) उद्दिश्यारा द्दशरथकुलाङ्कूरमाद्य पतन्त (metre Mandakranta)

९५, The reading ब्राह्म is found also in Bhagavata Purana III, 12 42

१००, 2 उन्मत्तक is according to the Vacaspatya a तापसभेद I have a suspicion that this statement rests on the sole authority of our passage If the word is an adjective we have to connect it with the following in the sense of उन्मत्ता इव (*cf* Deussen), for a madman is not able to attend to the sacred fires But probably the original had not उन्मत्तका at all,

but उन्मज्जकाः (so S2 and Vaikh.) which is according to Baudh. Dharm. III, 3, 9—10 one of the five classes of Vanaprasthas who do not cook their food If Baudh.'s definition of this class (III, 3, 10) should be found incompatible with शीर्णपर्णफलभोजिनः, the latter may be taken as a *vikalpa*, or उन्मज्जकाः may be explained, not after Baudh. (where the word has indeed no etymological connection with its meaning, it being unintelligible why hermits preparing their food "without iron and stone implements" should be called "emergers [from the water]") but after the Sloka quoted by Vacaspati (see our Tippani)

१०१, 1 Cf Madh p 161 वृद्धपराशरोऽपि । तत्र बहूदका नाम त्रिदण्डकमण्डलुपद्मपवित्रपात्रकाषायवस्त्रधारिणो वेदान्तार्थावबोधकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणगृहेषु भैक्षचर्यां चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते ।.

१०७, 7 Muller and Deussen omit मुनेः believing that Ram ignores it, but the latter says एवं तपसि स्थितस्य राज्ञः in the very place where the explanation of मुनेः is expected, it being moreover evident that अन्तिकमाजगाम demands before it the genitive of a noun denoting a person

१०८, 11. App, unaware of the transposition, explains. अथेति सद्गुरूपसरणानन्तर्यार्थः । 'एतैरन्यानां' आत्मतत्त्वव्यतिरिक्ताना विषयपदार्थाना कामैः किं प्रयोजनं । कामाना नित्यानित्यविवेकहीनविषयत्वान्ममालमित्यभिप्रायः । विषयपदार्थानां महतामप्यानित्यत्वमेवोपपादयति । 'महार्णवानां', etc.

१०९, 10 Probably the original had भगवा which was taken over from the corresponding passage of

Mtra Up (य कतमो भगवा इति) either as an unaltered vocative, i e, in ignorance of its being a mere Sandhi form of भगवस्, or as an archaic nominative

---

१३५, 7 There is no reasonable ground for emphasizing that the would be Samnyasin, at the time of throwing away his शिखा still has his उपवीत, nor that he must keep the latter and throw away the former only, for we are not dealing here with the lower Samnyasin But there is sufficient ground for stating expressly that the एकदण्डिन् (in contra distinction to the त्रिदण्डिन्) must throw away both शिखा and उपवीत *Cf* Madh p 168 मैत्रायणश्रुतावपि । इन्द्रस्य वज्रोऽसीति त्रीन्वैणवान्दण्डान्दक्षिणपाणौ धारयेदेक वा । यद्येक तदा सशिख वपन कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतम् । I cannot therefore, accept the suggestion of my Pandits to keep the reading सोपवीत and explain it as क्रियाविशेषण

१७२, 1 For चेत *cf* p २५६, l 12, p २५७, l 7, etc

१७२, 6 Possibly the original had प्रकृत सर्वमिद (Ga M), *cf* p १८०, l 2—3 सर्व परित्यज्य तत्प्रसक्त, but observe that the इ appears also in p २७३, l 10 (note)

२००, 5 शवपिण्डवत् is not beyond suspicion Have we to read श्वपिण्डवत् ? *cf* Bhartrhari, Nitisataka 31b (Nirnayasagara ed, saka 181) श्वा पिण्डदस्य, etc

२००, 5—C This difficult passage may after all

be settled without a conjecture, namely if we read न देवान्तरदर्शनम् । (the न is in 10 out of 13 texts) and supply त्यजेत् from p १९९, l 7, in which case, then, the next sentence would begin with प्रपञ्चवृत्ति only

२०७, 10 — २०८, 2 Our conjecture is necessitated by the following considerations (1) The विराट्प्रणव is called उभयात्मक (p १०७, l ७) because it contains both the Outer and the Inner Pranava (the former through the latter, see Tippani), (2) the विराट्प्रणव is सगुण and निर्गुण, see p २०९, l ७, (३) the विराट्प्रणव is प्लुत and प्लुतसंहार (cf Tippani), (4) the उत्पत्तिप्रणव is *not* उभयात्मक in any conceivable way —After प्लुतसंहारो (so texts) the word विराट may have been omitted by haplography, so that we have eventually to read यथा प्लुतो विराट् प्लुतसंहारो विराट् । विराट्प्रणव षोडशमात्रात्मक, etc

२११, 10 तृतीय पादसज्ञित looks strange, but it is metrically correct and may be explained by पादसज्ञितानां मध्ये तृतीय

२०८, 5 The Danda after निर्मलगात्र is unlikely, because with it the following निरालम्बपीठम् would be a mere repetition from p २० l 1

२४३, 8 गोपयित्वा In classical Sanskrit this would mean exactly the contrary of what it is intended for, namely "declaring" instead of "hiding", cf the

stanza from Kavirahasya quoted in Apte's Dictionary under गुप्, also Madhava's Dhatuvritti, Sutras 395 and 955 Is the reading corrupted from गोपायित्वा? This is quite possible, cf below p १५२, l 3 where 4 texts out of 8 read गोपयेति instead of गोपायेति, and observe the omission of ा in many other cases (निन्दानिन्दगर्व, p २४३, l 3, etc) On the other hand, गोपयति in the sense of "he protects, hides", though apparently not traceable in reliable prose examples, is evidently not rare in Epic and Puranic literature (see PW, sub voce), and गोपयित्वा is also the only reading in l 11, p २८२

२९३, 7—8 Both the editions read ब्रह्मत्वमापादयति । सत्वमथास्य i e, they take सत्वम् as a substitute for ॐ, cf the beginning of the preceding section But if we compare Chand Up VIII, 3, 3—4 (see note on ८०, 4 — ८१, 2) and, e g, the end of Bdhu Up (p ३१०) this appears to be wrong The original had not सत्वम् but सत्यम्, and this either qualifies ब्रह्मत्वम् or is the independent conclusion of the chapter

२९३, 8 The reading अन्त शिखोपवीतत्वम् is not wrong in itself, because अन्त शिखोपवीत may be understood as a Bahuvrihi But in the rest of the work the reading °वीतित्वम् predominates and it is very unlikely that the two forms were used *promiscue* by our author

२९५, 1 M has no punctuation before तदाहितम् but a Danda after it, B reads तदा हि त The passage is possible corrupted, though तदाहितम् may be explained by तेषु तत्तेष्वारोपित सन्तु

२९५, 4 The word त्रि seems to have crept into the text by hurried copying and anticipation of the त्रि in the following passage a later hand adding the Visarga as an emendation Otherwise we have to explain "the triad [of main threads] amounting [together] to nine measures," which is questionable, because त्रि in the sense of त्रयम्, त्रिकम् is not in the dictionary

२९६, 10 The Sudra being silently left out in all discussions on Samnyasa, the word यज्ञोपवीत must have been in the original This is also shown by एकमेव It was erroneously omitted either by negligence or in order to explicitly exclude the Sudra, after which the word एकम् was altered to एका in three of our texts

---

३०४, 5 This HSI appearing in Pancadasi may or may not have been in the original of our Upanisad The decision is difficult, because कृतकृत्यत्वम् *with its* प्रतियोगि (counterpart, contrary) *is mentioned before* as well as after the Sloka, so that तदेव *may refer* to what precedes or to the *following Slokas according* as we understand it as उक्तमेव *or as* वक्ष्यमाणमेव (उच्यते)

१०७, 11 I do not think that we can risk to correct this passage, for the archaic Sandhi अ+उ=ओ appears in many Upanisads The correction may rather be due to the author of Pañcadaśī who may also have added the HSl dealt with in the preceding note

१०८, 1 कर्मक्षये is not altogether meaningless for it may refer to the supposed transference, at the ceremony of entering upon Samnyāsa of one's good and bad Karman to friends and enemies respectively, or it may refer to the space of time during which the प्रारब्धकर्मन् comes to an end Yet I feel unable to accept this reading

---

१२३ 8 उत्क्रान्तौ is an easy but unnecessary conjecture, cf. Harita Y l V आत्मलाभसुखं यावत् तावद् ध्यानमुदाहृतम्

१२७ 10 कन्था would be all right, if प्रतिगृह्णन् is to be supplied from the preceding stanza but this is evidently not the case

१२९, 1 For this conjecture see the two Ślokas quoted in our Ṭippaṇī

१३१ ? App explains नन्विमं सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां स्वयमनवाप्तोऽपि शास्त्रपाण्डित्यबलेनान्यस्मै प्रब्रूयादित्याशङ्क्याह । नासमाप्य प्रब्रूयादिति । असमाप्य सम्यगनवाप्येत्यर्थः । (i e, पारमगत्वा न प्रब्रूयात्), and one of my Pandits suggests the meaning that only the complete doctrine is allowed to be taught, not bits of it, but it is

pretty sure that नासमाप्य is corrupted from नाममाय (= नानृजवे, cf. I 8) through नाम्नमाप्य

३३३, 2—4 Even these lines with all their corruption are intelligible to App.: they deal with the food question, सेन being = तैः'

टिप्पणी

अथ

संन्यासोपनिषत्संग्रहटिप्पणी

अत्र प्रथमं तावत्स्वल्पाक्षरैः पुस्तकविषये किंचिन्निवेदनीयम् ।

अनेकशः किल दशोपनिषदस्तत्रतत्र प्रकाशिता इति सुज्ञातमेव विदुषाम् । तथा कौषीतक्युपनिषत् महानारायणोपनिषत् कतिपयाश्च वासुदेवादिवैष्णवोपनिषदः सुष्ठु प्रकाशिता उपलभ्यन्ते । एतद्व्यतिरिक्तानां तूपनिषदां मध्ये छागलेयादय उपनिषद कुत्रापि न प्रकाशिता इतराश्च श्वेताश्वतरादयः प्रकाशिता अपि न सम्यक्प्रकाशिताः । एवं सति दशोपनिषद्भ्यः कौषीतक्यादिभ्यश्च व्यतिरिक्ताः छागलेयादिसमेताश्चाष्टोत्तरशतोपनिषदो बृहत्संग्रहरूपेण प्रकटीकर्तव्या इति निश्चयमकुर्म । एतदर्थं च भारतवर्षे बहुधाटित्वा बहून्कोशान्संगृह्याशक्यसंग्रहानवलोक्य च महता यत्नेन संशोधितस्य मूलस्य तट्टिप्पण्याश्च प्रथमं भागमिदानीं प्राकाशयाम । सन्ति चास्य ग्रन्थस्य प्रायशो गुणाख्यः । यथा—

(१) आरुण्यादयो बहुय उपनिषदो नैकरूप्येणेदानीमुपलभ्यन्ते परत्वन्येन रूपेणोत्तरेष्वन्येन च दाक्षिणात्येषु । अपि चौत्तरेष्वसकृदेकस्या

उपनिषदो द्वैविध्यं [त्रैविध्यं वापि] दृश्यते। पुनश्च प्रतिशाखं पाठभेदो बहुलः। एतत्सर्वमनादृत्योक्ता उपनिषद इतः पूर्वं तत्रतत्र प्रकाशिताः। अस्मिंस्तु पुस्तके सर्वमेतच्छाखाभेदादिकं सम्यगवधार्य पाठांश्चैकत्र संकलय्य यो यः पाठः प्राचीनतमो वरिष्ठो वा स एव मूले निवेशितः पाठान्तरादिकं तु तत्तत्पृष्ठाधोभाग एव सूक्ष्माक्षरैः। उक्ते पाठान्तरभागे च शाखाभेद एवमभिज्ञायते यथा SR इति चिह्नेन दाक्षिणात्यशाखा सूचिता, औत्तरशाखाद्वयं च सामान्येनैव NR इत्येवं विवक्षितं, पार्थक्येन तु NS इति NN इति चिह्नद्वयेनेति। तिसृणां च शाखानामयमप्य-परो भेदो विज्ञेयो यत् SR इति शाखा प्रायोऽष्टोत्तरशतसंग्रहे प्रकटी-कृता मद्रासनगरे (M) मुम्बानगरे च (B); NN इति शाखा च कालिकातनगरे (C) मुद्रिता पुनश्च पुण्यपत्तने (P), NS इति शाखा चौत्तरेषु द्विपञ्चाशदुपनिषत्संग्रहरूपेण लब्धप्रचारापि नैवाद्याया-वन्मुद्रिता भवति। अमुद्रिता चेयं शाखा तिसृणां मध्ये प्रायेण प्राचीनतमा विशिष्टतमा चेति निर्णीयत इति भूयस्त्वेन सैव मूलार्थमस्माभिः स्वीकृता। औत्तरशाखाद्वये तु मैत्रेयाद्युपनिषदः प्रायशो नोपलभ्यन्ते।

अथोक्तप्रकारेण स्थापितस्य मूलस्य वैशिष्ट्यप्रदर्शनार्थं कतिप-यान्युदाहरणानि यथा—

(a) आरुण्युपनिषदि कामक्रोधलोभेत्यादिः चान्यदपीहेत्यन्तो ग्र-न्थसंदर्भः (८—९ पृ॰) दारुपात्रं चेत्यस्यानन्तरमेव (११ पृ॰)

मुद्रितेषु पुस्तकेषु सर्वेष्वप्युपलभ्यते । एतदनुयाय्येव च शङ्करानन्दादीनां व्याख्यानमपि । अस्मत्स्वीकृते ४४ शाखाया मूल एव केवलमयं विपर्यासो न दृश्यते ।

(b) ब्रह्मोपनिषदि अस्मत्स्वीकृत औत्तराणां पाठः 'यथा माक्षीकैकेन तन्तुना जालं विक्षिपति तेनापकर्षति तथैवैष प्राणो यदा याति संसृष्टमाकृष्य । प्राणदेवताः सर्वा नाड्यः सुष्वपे श्येनाकाशवत्' इति (७७ पृ॰) दाक्षिणात्येषु द्वैरूप्येण दृश्यते यथा 'यथा मक्षिका एवं तन्तुना जलं (!) विक्षिपदेतेनैनमपकर्षति अथ कर्षन् प्राणा देवताश्चत्वारः ता॰ सर्वा नाड्यः सुषुपु (!) श्येनाकाशवत्' इत्येवं, 'को जालं विक्षिपेदेको नैनमपकर्षत्यपकर्षति प्राणदेवताश्चत्वारः ताः सर्वा नाड्यः सुषुप्तश्येनाकाशवत्' इत्येवं च ।

(c) तस्यामेवोपनिषद्यस्मत्स्वीकृतः 'य एष स्तन इवावलम्बते' इत्यादिर्दाक्षिणात्यपाठः (८० पृ॰) औत्तरेषु 'तमेव स्तन इव लम्बते' इत्यादिर्विकृतरूपेणोपलभ्यते ।

(d) नारदपरिव्राजकोपनिषदि औत्तरपाठतो दाक्षिणात्यपाठानां प्रायश उत्कर्षे सत्यपि 'द्वाभ्यां ग्राममित्रिभिः पत्तनं चतुर्भिर्नगरमित्येक एव चरेद्भिक्षुः' इति ग्रन्थः (२०२ पृ॰) दाक्षिणात्यकोशेषु दोषरक्षाकर एव, तथौत्तरशाखयोरेकतरस्याम्, अन्यतरस्या तु प्रायः समीचीनोऽयं भागः ।

अत एव परब्रह्मोपनिषदः प्रथमः खण्डो बृहत्संन्यासोपनिषद

प्रथमोऽध्यायो याज्ञवल्क्योपनिषदः प्रथमो भागश्च तत्तत्स्थाने शून्यावकाशत्वेनैव निवेशितोऽस्मिन्पुस्तक इत्यपि स्वध्यवसानम् । ते हि भागा अन्यास्वप्युपनिषत्सु दृश्यमानास्तदपेक्षया च गौणप्राया इति तत्रैव पाठत्वेन स्वीकृता अवलोक्यन्ते ।

(२) नन्वयमारुण्यादिरुपनिषदां क्रमोऽश्रुतपूर्व एवैतद्ग्रन्थप्रकाशकेन स्वत कल्पितश्चेति विभाति । द्विपञ्चाशदुपनिषदां कोशे सन्यासोपनिषदोऽनन्तरमेव हि दृश्यत आरुण्युपनिषत्, अष्टोत्तरशतक्रमप्रतिपादिकाया सूच्या च 'ब्रह्म कैवल्य जाबाल श्वेताश्वो हस आरुणि ' इति श्रूयते । तस्मादप्रामाणिकोऽय नैगमैरनुपादेय कोश इति ।

अत्रोच्यते । नास्त्येव परमार्थत सर्वाभिमत उपनिषदां नियत. क्रम । कैश्चिद्ध्युपनिषदो द्विपञ्चाशत्क्रमेण पठ्यन्ते कैश्चिदष्टोत्तरशतक्रमेण कैश्चित्पुण्यपत्तने प्रकाशितस्य द्वात्रिंशदुपनिषत्समुच्चयस्यानुसारेण, अन्येऽपि च बहव क्रमा दृश्यन्ते हस्तलिखितेषु कोशेषु । तस्माद्यो योऽर्थोऽभीप्स्यत उपनिषदध्ययने तदनुकूलेनैव क्रमेण ता पठ्यन्त इत्यवगम्यते । न च वेदान्तर्गतत्वानुरोधेनैव परिकल्पनीय उपनिषदां क्रम इति न्याय्यम् । न ह्येतादृशो नियमो दृश्यत एकस्मिन्नप्युपनिषत्सग्रहे । वेदविशेषान्तर्गतत्व च कासुचिदुपनिषत्सु तथा सदिग्ध यथा तदारम्भे पठ्यमाना शान्तय सर्वा अपि पाठभेदत्वेनैव केवल मुद्रणीया इति विनिश्चितुम । एव सति अस्मत्कृत उपनिषद्विन्यासे क्रमे च नास्ति किमप्यसामञ्जस्यम् । प्रत्युत महान्विशेषोऽत्र समुल्लसति । तथा हि । अस्मिन्कोशे सप्रतिपन्न-

विषया एवोपनिषद प्रकाश्यन्ते. तथया— वर्तमाने प्रथमे भागे सन्यास-
विषयिण्य उपनिषद., द्वितीये भागे योगविषयिण्य, तृतीयचतुर्थभागयो.
सामान्यवेदान्तविषयिण्य, पञ्चमे भागे शैव्य षष्ठे वैष्णव्य, सप्तमे
तु शाक्ताद्या इति । एव चैतत्कोशद्वाग प्रायशो विषयान्तरैरन
ग्रानविक्षेप विना यो यो विषयोऽपेक्ष्यते स स विषयो विविक्ततयाऽधि-
गन्तु शक्य स्यादिति ।

उपनिषदा क्रमविषये चैतदपि स्मरणीय यत्प्रतिभाग छेदद्वयात्मको
ऽय सग्रह इति । तत्र हि प्रथमे छेदे निखिलेऽस्मिन्भारतवर्षे उपनिषत्स-
ग्रहान्तर्गतत्वेन प्रसिद्धा आरण्याद्युपनिषदो विषयावतारणानुकूलेन क्रमेण
प्रकाश्यन्ते । द्वितीये छेदे तूत्तरदेशे वा दक्षिणदेशे वा उभयत्रापि वा
पार्थक्येनैव (न सग्रहे) उपलभ्यमानास्तथ तत्सग्रहेऽस्मिन्देशेऽनुपलभ्यमाना
आश्रमाद्युपनिषदो मुक्तिकोपनिषदन्तर्गतसूच्यनुक्रमेण यथावकाश वा
प्रकटीक्रियन्ते ।

(२) इय च टिप्पणी लभ्यपि सर्ता बहूपकारा भविष्यतीति
दृढ मन्यामहे यतो ऽद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतमतानुसारिभि प्रणीतान् तत्तद्-
विषयान् प्रबन्धान् सुबहून् दृष्ट्वैतामकुर्म । तथा च पूर्वैर्भान्त्या
व्याख्यातान्यव्याख्यातानि वा बहूनि स्थानान्यत्र सम्यग्व्याख्यातानि भवि-
ष्यन्ति । यत्र यत्र चास्माभि पूर्वप्रणेतृ किंचिद्गृहीत तत्र चिह्नविशेषेण
तत्तन्नामोदाहृतम् । यत्र च न तदर्थ एव कथन गृहीत किंतु तद्वचना-
न्यपि तेनैव क्रमेण स्वीकृतानि तत्र तानि ' ' इति वस्तुश्चिह्नान्तर्ग-
ततया निवेशितानि । इति ।

अक्षरसंकेतानां विवरणं च यथा —.

अप्प इत्यप्पयदीक्षिताचार्यकृतमष्टोत्तरशतोपनिषद्भाष्यम् ।

ना° इति नारायणकृतोपनिषद्दीपिका ।

मा° इति माधवाचार्यकृता पराशरसंहिताव्याख्या ।

या° इति यादवप्रकाशकृतो यतिधर्मसमुच्चयः ।

वै° इति वैद्यनाथदीक्षितकृत स्मृतिमुक्ताफलम् ।

विद्या° इति विद्यारण्यकृतो जीवन्मुक्तिविवेकः ।

विश्वे इति विश्वेश्वरसरस्वतीकृतो यतिधर्मसंग्रहः ।

शङ्क° इति शङ्करानन्दकृतोपनिषद्दीपिका ।

व्याख्यानामारम्भे दृश्यमानेन संख्याद्वयेन मूलस्य पृष्ठं पङ्क्तिश्च विनिश्चिते । मूलस्य पदानि चाधोरेखयाङ्कितानि ।

अथारण्युपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

३, २ आरुणिः । यो महानारायणोपनिषदुक्तः प्राजापत्य आरुणिः सुपर्णेय स एव ।

३, ४ स्वपदं भ्रातृनित्यादिपदेष्वप्यनुषञ्जनीयम् । तत्तेत्यपपाठः ।

४, १ सूत्रं श्रौतस्मार्तधर्मप्रतिपादकं कल्पादिशास्त्रम् (शङ्क°) ।

५, १ ब्रह्माण्डं च । चतुर्दशभुवनानां स्रष्टुः चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः स्थानमपि नाकाङ्क्षेदित्यभिप्रायः ।

५, २ परिग्रहेत् । 'व्यत्ययेन शप् । परिगृह्णीयात्' इति ना° ।

५, ३ गृहस्थो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा । अत्रेतराश्रम्याश्रयभूतो

गृहस्थ उपजीव्यत्वात्प्रथमत उच्यते । यथा महाभारत आश्वमेधिकपर्वणि (४५, १३) । 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुक । चत्वार आश्रमा प्रोक्ता सर्वे गार्हस्थ्यमूलका ॥' इति ।

५, ३ — ६, २. उपवीत —— स्वनाग्नि समारोपयेत् । अत्र प्रयोगे सर्वकर्मणामन्ते क्रियमाणमप्युपवीतविसर्जनमादरात्प्रागेवोच्यते ।

६, १. भूमावप्सु वा । 'शुद्धोदकालाभे भूमौ शुद्धायाम्' इति ना०।

६, १. 'लोकाग्नीन् लोकफला लौकिका वाग्नयस्तान्' इति शङ्क०।
लोके दृश्यमानाञ्छ्रौतस्मार्ताग्नीनदृश्यमाने प्राणाग्नौ समारोपयेदिति भाव ।

६, २ गायत्री चेत्यादि । यथाग्नयस्तथा गायत्र्यादिमन्त्रा पारह स्यमिच्छतावश्य त्याज्या स च त्यागोऽत्रापि समारोपरूप । स्वनागग्नौ (स्ववाचाग्नौ) 'स्वस्य सन्यासस्य कर्तुर्वाचा वाग्देवताग्नि स्ववाचाग्निस्तस्मिन् 'भू सावित्री प्रविशामि' इत्यादिमन्त्र समारोपयेत्' इति शङ्क ।

६, ३ कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटीचराख्यो व्रती * । यतिविशेष । सन्यस्तेऽप्यग्न्यादिके ग्रामादिसङ्गो न सन्यस्तो येन तादृशोऽर्धसन्यासी । स च द्विविध । स्वपुत्रादिगृहे वसन्प्रथम , पर्णकुटीरवृक्षमूलगुहादिषु वसन्द्वितीय । तत्र प्रथम उच्यते मनुना । 'सन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् । नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुख वसेत्' ॥ इति (या०) । इतरस्तु शाण्डिल्यस्मृतौ निरूपित । 'वेद विहाय कर्माणि

---

* न च ब्रह्मचारिपद विशेषणत्वेन ग्राह्यम्, उत्तरत्र 'ब्रह्मचारिणा गृहस्थानम्' इत्यादेव प्रमाणत्वात् ।

सर्वाण्येव तु संन्यसेत् । ग्रामाद्बहिः कुटीं कृत्वा वृक्षमूलेऽपि वा वसेत्' ॥ इति (या०) । कुट्या चरति संचरति तिष्ठतीति कुटीचरः । कुटीचक इति पाठे 'चकते तृप्नोति वसति' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

६, ४. दण्डान् 'त्रीन्वैणवान्' इति शङ्क । लोकान् त्रिदण्डि-सन्यासस्य फलभूतान् भूरादिसप्तलोकान्, 'आतुरकुटीचकयोर्भूर्लोकभुव-र्लोकौ बहूदकस्य स्वर्गलोकः' इत्यादिनारदपरिव्राजकोपनिषद्वचनात् (१७७ पृ) । त्रिदण्डस्थान एकदण्ड एव ग्राह्य इति भाव ।

६, ६. अमन्त्रवदाचरेत् । स्नानाचमनादिक तूष्णींमिवाचरेदित्यर्थः ।

६, ६. त्रिसन्ध्यादावित्यस्याग्रे ऊर्ध्वगमन विसृजेत् इत्यधिक बहुषु कोशेषूपलभ्यते. अथापि तदादिपुस्तके नासीदिति विनिश्चिनुम. । तस्यार्थस्त्वय स्यात् । ऊर्ध्वमुखस्य सतो यद्गमन तदूर्ध्वगमनम् । तद्-विसृज्याधोमुख एव चरेदिति । समीक्ष्य वसुधा चरेत्' इति मन्वादिभिरपि सन्यासिन प्रति चोदनात् ।

७, १. सन्धिम् इत्यादिना यते सन्ध्यावन्दन प्रकारान्तरेणाह । सन्ध्यावन्दनकाले समाधौ निर्विकल्पध्याने आत्मनि परमात्मना सन्धिं सधान। स्वन्येति शेष । आचरेत् कुर्यात् । तदुक्त ब्रह्मोपनिषदि 'सदात्मा प्रज्ञ-यात्मान' इत्यादिना श्लोकद्वयेन (९० पृ) ।

७, २. उपनिषदम् । 'आरण्यष्वपि ब्रह्मप्रतिपादको भागोऽभ्यस-नीयो न त्वन्य इत्यर्थ.' इति शङ्क० ।

७, ४. सूचनात् सदर्भात् । यथा बृहदारण्यकोपनिषदि । वेच

नु त्व क्वाप्य तत्मूत्र येनाय च लोक. परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सदृब्धानि भवन्तीति ।' इति (३, ७, १)।

७, ४. सूत्र ब्रह्म । 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव' इति गीतावचनात् । अस्य विषयस्य तु विस्तरो ब्रह्मोपनिषदि विलोकनीयः (८५—८७ पृ)।

८, १. कामक्रोधलोभ । याज्ञवल्क्यो नालमिलेतत्सुष्टु प्रदर्शित योगवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे शिखिध्वजकुम्भसवादे ।

८, २. 'वर्षासु आषाढादिमासचतुष्टये' 'ध्रुवशील. अवस्थान-शील' इति शङ्क° ।

८, ३. द्वावेव वाचरेत् । द्वावेव वा मासावाचरेत् व्रत चरेदित्यर्थ. । दश मासास्तु पर्यटेदिति शेष । अत्रेद वाच्यम् । प्रायश आषाढपूर्णि-मामारभ्य कार्तिकपूर्णिमापर्यन्त यतिभिरेकत्र स्थातव्यम् । निवाससौकार्या-भावे त्वन्येन वा निमित्तेन 'पक्षा वै मासा.' इति श्रुतेर्मासद्वयपरिमितोऽपि वासः शास्त्रानुमत । तदुक्तमत्रिणा । 'मासद्वय चतुष्क वा एकत्र निवसेद्यति.' इति । 'चतुरोऽथ वसेन्मासान्द्वौ वा कौशिक वार्षिका' इति च (मिश्रे)। कश्चित्तु सचरणशक्तौ मासद्वयवासो निर्धार्यते तदशक्तौ तु मासचतुष्टयवास । यथाह शङ्क. । 'ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्या नैकस्थान निर्धार्यते' इति (या)। तत्र वार्षिकौ श्रावणभाद्रपदौ ।

द्वावेव वा चरेत् इति च्छेदे त्वयमर्थ. । स्वस्थोऽष्टौ मासान्पर्यटे-दशक्तस्तु पटेत मासाश्चतुर एव वा द्वावेव वा(?) नवरत इति । एतत्स्यो

निर्विभागप्रवृत्तेऽपि दृश्यते वानप्रस्थविषये । 'चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः । द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपर्येत कृच्छ्रत.' ॥ इति (७, १२, २२)।

९, १. 'खलु निश्चित प्रसिद्ध वा' इति शङ्क° । वाक्यारम्भे छान्दसत्वात् ।

९, १. सोपनयनादिति सविसर्गछान्दसः ।

९, १. 'एतानि वक्ष्यमाणानि' इति ना° ।

९, २. प्राग्वा । 'यस्तु प्राग्भवीयानन्तसुकृतवशादुपनयनमन्तरेणापि केनचिन्निमित्तेन विज्ञातवेदार्थ. स तूपनयनात्पूर्वमपि त्यजेत् । तथा स्मर्यन्ते हि भरततरेयकदुर्वासोव्यासशुकादयः' इति ना° ।

९, ४. त्रिष्कृत्वा । 'मन्द्रमध्यमोत्तमस्वरैस्त्रीनपि प्रैषांस्त्रिवारमावर्त्य' इति शङ्क° ।

९, ४. मत्त इति पदस्य देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्या सबन्धः (इति शङ्क°) ।

९, ५—१०, १. सखेत्यादि । अपठ्यमानो मन्त्रः । सखा सन् सखित्वेन मा मा गोपाय रक्ष ब्रह्मम्मारणेन निषिद्धप्रवृत्ते रक्षण कुरु । मनोदण्डसाकेतिको ह्येकदण्ड ।* अथ दण्डो' निरूप्यते ओज इत्यादिना । य यस्त्व दण्ड इन्द्रस्य ओजः

* यत्तु 'गोपाय गोसर्पादिभ्य ' इति शङ्करानन्दादिभि व्याख्यात तत् सन्यासिनोऽभयप्रतिज्ञाविरुद्धम् ।

सखा च असि । इन्द्रस्यौज. सोम. । तस्य सखा स एव । वीर्यसाहाय्यकरत्वात् सोमतुल्योऽसीत्यर्थ. । यद्वा ओजःसखा इति समस्त पदम् । ओजोरूपः सखेत्यर्थः । पुनश्च । वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः । हे दण्ड त्वमिन्द्रस्य वज्रवत्प्रहारसाधनम् । अतस्त्वयाह वैरिण मनो निरुन्ध्यामिति भाव. । शर्म मे भवेत्यादिः स्पष्टो वाक्यशेषः ।

१०, २. कौपीन परिग्रहेदिति । प्रैषोच्चारणानन्तर जातरूपधरो भूत्वेत्यध्याहार. ।

१०, ३—५. ब्रह्मचर्यमित्यादिवचन श्रुतेर्यतीन्प्रति प्रबोधनवाक्य यतीनामन्योन्यानुबोधन वा ।

१०, ४—५. रक्षतो । अत्र रक्षत उ इति पदच्छेद उकारश्च 'छान्दस प्रत्यर्थो वा परेषा कथनार्थ' इति शङ्क० ।

११, २. ब्रह्मचारिणाम् । पूर्वोक्तकुटीचराणा न तु प्रथमाश्रमिणा तेषा तैजसादिपात्रनिषेधाभावात् ।

११, ३. यतयः परमहंसा. ।

११, ४. भिक्षाप्रार्थनप्रकारमाह ओमित्यादिना । 'हि निश्चित सर्वमीं परमात्मैव । त्रिरावृत्तिर्जपप्रकारप्रदर्शनार्था' (इति ना) । एतदुपनिषद उक्त गुह्यार्थवचनम् । एतत्पूर्व कर्मधारयश्छान्दसः । अथवा । एतत् । मन्त्रमिति शेष । क्लीबत्व छान्दसम् । उपनिषद गुह्यसंकेतत्वेन । विन्यसेत् समर्पयेत् । गृहस्थ ब्रूयादित्यर्थ. । शङ्करानन्दस्तु 'विन्यसेत्

गुम्फप्रतिपन्नेन मार्गेण तस्मिंस्तस्मिन्नङ्गे गिविधन्याम कुर्यात् इति ।
तथा च नारायण । अप्पयाचार्य 'ओमिति त्रिमात्रमुक्त्वा एतामुपनिषद
न्निपसेत् उपमहरेत्' इति ।

११, ५ खल्वु निश्चितम् । एतदुपनिषत् उक्त गुह्यादेश ।
यद्वा उक्तमन्त्रस्योपनिषदचम । य एव वद अर्थतोऽभिजानाति य ।
सोऽपि गृहस्थादि । विद्वान् ब्रह्मज्ञ भवति । पदविपर्यासश्छान्दस ।

११, ६ पाराशमित्यादि । विदितवेदार्थो यो ब्राह्मण क्षत्रिय
वश्यो वा ब्रह्मचर्यादेव सन्यस्यति स खल्वु शूरतुल्य इत्यभिप्राय ।
अथवा स तादृशसन्यासानन्तर शूरवन्मोक्षमधिगच्छति । उक्त हि
पराशरेण द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योग
युक्तश्च रणे चाभिमुखो हत ॥ इति (वे) ।

१२ २—५ ब्रह्मचर्यासन्यस्तस्य मोक्ष कीदृग् इति सशय
परिहाराथ विष्णुलोकप्राप्ति सूचयति श्रुति तद्विष्णो परम पदम्'
इत्याद्यृचा ।

१२, ६ निर्वाणमुपशान्तिर्मोक्ष इति शङ्क ।

अथ क्षुरिकोपनिषत्सयुक्ताया लघुमन्यामापनिषदट्टिप्पण्यारभ्यते ।
अनयारन्त्या ह्युत्तरापथ आद्या च दक्षिणापथ प्रचरिता पुनश्चा
न्त्यायामाद्यापेक्षयैकोऽधिको भाग आरम्भ एव दृश्यते आद्याया
चान्त्यापेक्षयावसान एवैकोऽधिको भाग ।

१५,२—३. संस्कारोपतिष्ठते संस्कार उपतिष्ठते । संधिः छान्दसः ।

१५, ३. स्वस्थो वा । संन्यासग्रहणात्प्राङ्न म्रियेत चेदिति भावः ।

१५, ३. आश्रमपारम् 'सर्वाश्रमाणां मतं संन्यासम्' इति ना॰ ।

१५, ३—४. पितृमेधिकान् पैतृमेधिकान् । वृद्धयभावश्छान्दसः लेखकानां प्रमादो वा ।

१५, ४. अरण्ये गत्वा । वानप्रस्थाश्रमगृहीतव्रताप्याहिताग्निना वन एव संन्यासः कर्तव्य इत्यर्थः ।

१५, ५. श्राद्धतर्पणम् । सतर्पणं श्राद्धम् । अथवा श्राद्धं च तदन्ते कर्तव्यं च नित्यतर्पणादिभिन्नं तर्पणम् (ना॰) ।

१५, ६. ब्राह्मेष्टिम् । आहिताग्निनैव कर्तव्यां प्राजापत्येष्टिम् ।

१५, ७ — १६, १. अथ ब्राह्मेष्टिप्रतिपादिकां श्रुतिमाह स सर्वज्ञः इति । यस्य ब्रह्मणो ज्ञानमयं तपः स एव सर्वज्ञः सर्ववित् परमेष्ठी तस्य चैवलक्षणस्य ब्रह्मण एषाहुतिर्दिव्या तदुद्देशेन क्रियमाणा दिव्याहुतिः यजमानस्य अमृतत्वाय कल्पते इत्यर्थः । 'यः सर्वज्ञः' इति मुण्डकोपनिषदि श्रूयमाणः पाठोऽत्रापि साधीयान्स्यात् ।

१६, २. अत ऊर्ध्वम् । अनेन मन्त्रेण ब्राह्मेष्टिं संकल्प्यातः परं । वक्ष्यमाणप्रकारेण तामिष्टिं कुर्यादिति शेषः ।

१६, ३—४. अथ पुरोऽनुवाक्या । यद्ब्रह्म यो ब्रह्मा

अभ्युदयत् अभ्यनयत् (ना०) । किम् । इद च इम लोक च अमु च सर्व दिव लोक द्युलोकमपि सर्व चामुम् । इदपदस्य मध्ये पाठश्छान्दस । तदित्यध्याहार । सर्वमभिजन्यु सर्वजनन शीला सुमनस्यमाना शोभनमानसा । देवता भूर्वेति शेष । 'सर्वश्रिय सर्वा श्रिय दधतु दधातु करोतु' (ना) । नारायणस्त्वभि जिन्नक्षत्रद्वारेणैव तद्देवता ब्रह्मात्र स्तूयत इति 'यस्मिन्ब्रह्माभ्यजयत्स र्वमेतत्' इत्यादिक तैत्तिरीयमन्त्रमभिप्रेत्य व्याख्याति ।

१६, ५—८ अथ ब्रह्म जज्ञानम् इत्याद्या याज्यामुच्चारयन् निवाप कुर्यादित्यर्थ । सा च याज्या अथर्ववेदस्य चतुर्थकाण्डे प्रथमानुवाके प्रथममन्त्रत्वेनाम्नाता ।

१६, ९—१०, अथ ब्रह्मणेऽथर्वणे इत्यादिना ब्राह्मेष्टे प्र धानहोम कुर्यादित्यथ ।

१६, ११—१४ अयमपि मन्त्रो ऽथर्ववेदे तदर्थश्च तद् भाष्ये द्रष्टव्य (७, ९७ [१०२], ५—६)

१७, १—३ अथ हि यमा इत्याद्यैश्चतुर्भिरनुवाकैर्घटितो ऽथर्ववेदस्याष्टादश काण्ड ।

१७, ४ 'अनुवाकैराज्याहुतीरिति प्रत्यृच होमोऽग्नत्यो मन्त्र भेदात्' इति ना ।

१७, ४—५ तैरेवोपतिष्ठते । तानेव मन्त्रान्पुनरप्यावर्तयन्नाहवनीय भजेतेत्यर्थ ।

१७, ६—७. अयमपि मन्त्रो ऽथर्ववेदसंहिताया गृहीतः (७, ८२ [८७], २)।

१७, ८. द्वावग्नी इत्याहवनीयगार्हपत्यौ । अग्नित्रयधारणपक्षे तु त्रीन् अग्निपञ्चकधारणपक्षे च पञ्चेत्यध्याहारः । यद्वा औपासनाग्निं श्रौताग्निं चेति द्वौ ।

१७, ८. व्रतवान्स्यादतन्द्रितः । एतां रात्रिं शेषकर्मोपक्रम-पर्यन्तमनशनादिव्रतमप्रमादेन चरेदित्यर्थः ।

१८, ३. अहोरात्रेण निर्वपेत् । 'अहोरात्रमुपोष्य ततो निर्वपेत्' इति ना° ।

१८, ५. चरेत इत्यादि । अग्निसमारोपात्प्राक् कंचित्कालं वान-प्रस्थेन भवितव्यं तेनेत्यर्थः । शुचौ देशे नदीतीरादौ ।

१८, ६. 'शक्तितारतम्येन पक्षत्रयपरिग्रहः' इति ना° । विहितात्नोत्तरैः फलैः इत्यत्र विहितात्न उत्तरैः फलैरिति पदच्छेदः । संधिश्छान्दसः । उत्तरैः श्रेष्ठैः 'कालपक्वैः स्वयंशीर्णैः' इति मनुवचनात् ।

१९, १. स्वशरीरे समारोपः । वनविहारस्यान्ते 'स्वदेहे कोष्ठाग्नौ बाह्याग्नीनां समारोपः' (ना°) क्रियते ।

१९, १. नाश्रुपातकाः । तत्र स्वयं च पुत्रादयश्चाश्रु न पातयेयुरित्यर्थः ।

१९, २—५. सह तेनैव——प्रपद्यते । सह तेनैव । अश्रुणेति शेषः । यद्वा सहते नैव । संन्यासं यः इति शेषः । स पुरुषः कथं

सन्यस्त उच्यते कृतसन्न्यास इति कथ वक्तुं शक्यते। नैव शक्यत इत्यर्थ । सनामधेयस्तु स । ननु लोके अश्रुपातादिकमनादृत्यापि य कश्चित्कृतसन्यास सन्यस्त इत्यभिधीयत इति । अत्रोच्यते । किं। तदस्तीति शेष । यस्मिन् यदुद्दिश्य सन्यस्त इति उच्यते पुरुष इति। नामधेय न ह्येतदिति भाव । तस्मात् उक्तहेतो । फलविशुद्धाङ्गी यस्य अङ्ग देह कर्मफलेभ्यो विशुद्ध ज्ञानाग्निना परिपूत, स । सन्यास सहते । कथ सहते । अर्चिमान् समारोपिताग्न्यपरित्यागेन । यद्वा अर्चिमान् तेजस्वी शोकरहित । यस्तु पुत्रादिस्नेहादश्रु पात यति तस्मिन्समारोपितोऽग्निर्न तिष्ठति किंतु तद्देहाद् वन वनाभ्यन्तर निष्क्रामति तत्रत्य च वानप्रस्थ कंचित् प्रपद्यते तम्याग्निं समु पागच्छतीत्यर्थ । तदानीं सन्यासीतिनामसहितोऽपि सन् परमार्थतो भ्रष्ट स इति भाव ।

नारायणस्य व्याख्यान तु यथा । 'नन्वजरामर्य वा एत त्सत्रमिति श्रुते कथमग्ने परित्याग इत्यत आह सहेति । तेन अग्निना सहैव वर्तमान पुरुष कथ सन्यस्त कृतसन्यास उच्यते । नैवोच्यत इत्यर्थ । ननु तर्हि कथमग्निशब्दमेवाभिचिन्तयेदित्यों-कारामौ ध्येयेऽपरिसक्ते [ऽपि] सन्यासो ऽग्नित्वाविशेषादत आह सना मधेयस्तु स किं यस्मिन्सन्यस्त उच्यत इति । यस्मिन्प्रणवाग्नौ सति पुमान्सन्यस्त इत्युच्यते स प्रणवाग्निस्तु किं सनामधेय । नैव नामधेयवान् । यथाहवनीयादि शब्दवाच्यो नैवमसौ शब्दवाच्य प्रण-

यामेर्ब्रह्मार्थत्वाद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्मातिरिक्तत्वं नाभिमतं ब्रह्म च न शब्दवाच्यं तेन संन्यासे तस्य परित्यागो न भवतीत्यर्थः । ननु तथापि स्वरूपेण तस्य दृश्यान्तर्भूतत्वात्कथं न संन्यासविरोधित्वमिति शङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति तस्मात्फलविशुद्धाङ्गीति । फलेन ब्रह्माख्येन विशुद्धः संसारातीतो योऽङ्गी संसारातीतफलप्रदो यः प्रधानमोंकारः अर्चिमान् अर्चिष्मान् अग्निः स संन्यासं सहते संन्यासविरोधी न भवतीत्यर्थः । ननु तथाप्यग्निहोत्रादिसाधितस्य तत्तल्लोकप्राप्तिहेतुभूतस्य सुकृताख्यस्य तेजसः क प्रतिपत्तिः । न हि तत्सुकृतं संन्यासिनि तिष्ठति तत्तल्लोकप्राप्तिलक्षणफलाभावात् । अत आह अग्निवर्णमिति* । अग्नेर्वर्ण इव वर्णो यस्य तत् अग्निवर्णं सुकृतं तेजः संन्यासिनः निष्क्रामति निर्याति । क याति । स्वाव्यवहितं वानप्रस्थं प्रपद्यते, संन्यासाधिकारिणोऽकृतसंन्यासस्य ये लोकास्ते संन्यासे सति वानप्रस्थस्य भवन्तीत्यर्थः, सुकृतमस्य सुजना दुष्कृतं दुर्जना उपजीवन्ति इति श्रुत्युक्तेः । अत्रापि प्रत्यासन्ना भक्तिमन्तश्चेति बोद्धव्यम् ।' इति ।

[दाक्षिणात्यपाठस्तु 'सहते नैव पुरुषः कथं संन्यस्त उच्यते । सनामधेयो यस्मिंस्तु कथं संन्यस्त उच्यते ॥ तस्मात्फलविशुद्धाङ्गी संन्यासं संहितात्मनाम् । अग्निवर्णं विनिष्क्रम्य वानप्रस्थं प्रपद्यते ॥' इति । व्याख्यातश्चायमप्पयाचार्येणैवम् । 'वनवासोत्पद्यमानं कष्टं न

*अयमेव पाठः कोशेषूपलभ्यते न त्वस्माभिरनुमितः 'अग्निवंनम्' इति पाठः ।

सहते यदि स कथ सन्यस्त उच्यते । त्यक्तगृहस्थाश्रम. सद्य एव न सन्यस्तुमर्हतीत्यभिप्राय । यस्मिन् पुरुषे सनामधेय नामधेय-मात्रवान् आश्रम न तु तदुक्तानुष्ठानवान् स कथ सन्यस्त उच्यत । तस्मात् धर्मार्थकाम फले निगृह्याङ्गी 'गृहस्थ. सहिता त्मना समाहितेन्द्रिय महद्भि क्रियमाण स्वस्याग्निवर्णम् अग्निसदृश च सन्यास निनिष्क्रम्य अनवाप्य वानप्रस्थ प्रपद्यते ।' इति ।]

१९, ६—७. लोकात्——सन्यसति । तस्मान्न सद्य एव लोकात् गार्हस्थ्यात् चतुर्थाश्रम गच्छति सयत असमीक्ष्यकारितापराङ्मुख. परतु प्रथम तावत् वन गच्छति वानप्रस्थाश्रम गृह्णाति तत्र चाद्ये काले भार्यया सहित पत्नीयुतो भवति । तदैव क्रमणैव त्यक्त्वा कामान् सङ्गाद्विनिर्मुक्तो भूत्वान्ततोऽश्रु विना सन्यसति इति न सशय । इति भाव ।

१९, ७ — २०, ३. भय किम्——अनामयम् । अथ 'त्यक्त्वा कामान्' इत्यश भूयोऽपि निवरीतुमनुवदत्यष्टयाद्रसमये वक्तव्ये प्रश्नोत्तरे भय किम् इत्यादिना । तत्र प्रष्टारो ब्राह्मणा प्रतिवक्ता सन्यास चिकीर्षु । भवान् किमर्थ सन्यास करोति । भय किमनुपश्यति आलोचयति इत्यादि प्रश्न । उच्छ्रितान् लोके बहुश्लाघ्यान् । उत्तर वक्ति गर्भवास इत्यादि । गुहा 'सवृतस्थान ब्रह्माख्यम्' इति ना॰ ।

२०, ४. प्रकृतमनुसदधाति सत्यस्यमिष्णपुनरावर्तनम् इति । समा रोप कृत्वाग्निं त्यजति न च चिरप्रोषितगृहस्थय पुनरप्याधातु शक्नोतीतिभाव ।

२०, ५—८. अत्र पठनीया अध्यात्ममन्त्रा अथर्ववेद एकादश-काण्डेऽष्टमानुवाकत्वेनाम्नाताः ।

२०, ८. दीक्षानामात्र शिखादिविसर्जनं दण्डादिलिङ्गग्रहणं च ।

२०, ९. ऊर्ध्वबाहुको । प्रस्थानकाले इति शेषः (२८१ पृ° ८प°)।

२०, ९ — २१, १. विमुक्तमार्गो भवेत् । तदुक्तं महाभारते शान्तिपर्वणि (९, १८) । 'अपृच्छन्कस्यचिन्मार्गं प्रव्रजन्नेव केनचित् । न देशं न दिशं कांचिद्गन्तुमिच्छन्विशेषतः ॥' इति ।

२१, १. भिक्षाशी न दद्यात् । ननु यथा * वानप्रस्थस्तथा संन्यास्यपि दानपरो भवेदित्याशङ्क्याह भिक्षाशीत्यादि । प्रतिगृह्णीयादेव न दद्यादित्यर्थः । तदुक्तं क्रतुना । 'माधूकरं समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः। स याति नरकं विप्रो भोक्ता चान्द्रायणं चरेत्॥' इति । बह्वृचपरिशिष्टेऽपि। 'अन्नदानपरो भिक्षुश्चतुरो हन्ति दानतः । दातारमन्नमात्मानं यस्मै चान्नं प्रयच्छति ॥' इति (विश्वे°) ।

२१, ३. त्रिविष्टब्धं त्रिदण्डकम् । त्रिविष्टपमित्यपपाठः ।

२१, ४. कौपीनाच्छादनम् । कौपीनमिति गुह्यप्रदेशस्य नाम । गुह्याच्छादनार्थं वासः ।

२१, ५. उत्तरासङ्गम् उत्तरीयवस्त्रम् । 'जान्वोरूर्ध्वमधो नाभेः परिधायैकमम्बरम् । द्वितीयमुत्तरं वासः परिधाय गृहानटेत् ॥' इति स्मृतेः (विद्या°) ।

* 'अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान्' इति मनुवचनात् (६, ८), 'दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात्' इति वसिष्ठस्मृतेश्च (९, ५) ।

२१, ६. यति कुटीचकादि । नात्र परमहंसो विवक्षित ।

२२, ५. भिक्षादि वैदल पात्रम् । भिक्षार्थक वैदल पात्रम् । अत्र भिक्षादिवैदलपात्रमिति वक्तव्ये समासभङ्गश्छान्दस । विदलमिति फलावरणस्य खण्डम् । तद्रूप पात्र वैदल पात्रम् । तस्य द्रव्य शब्दकल्पद्रुमे जटाधरवचनत्वेनोदाहृत 'पात्र तु दारवालाबूमृन्मयान्यपि वैदलम्' इति ।

२२, ६. एता वृत्तिमुपासीत । चेत्तर्हि इति शेष ।

२२, ७. वियाया इत्यादि । 'कार्यकारणयोरैक्याद्ब्रह्मणो जात ब्रह्मैनेति जीवस्यापि ब्रह्मसंपत्तिरुपपद्यत इति दर्शयितुमाह वियाया इति' (ना) । वियाया मनसि सयोग वेदादीना ब्रह्मैवैकायनमिति भाव 'यस्मिन्नृच साम यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवारा । यस्मिंश्चित्त सर्वमोत प्रजाना तन्मे मन शिवसंकल्पमस्तु' इति श्रुते (वाजसनेयिसंहिताया ३४ अ॰, ५ प॰) ।

२२, ७ मनसाकाशश्च । मनस मन सकाशात् आकाशश्च । सन्धिश्छान्दस । यद्वा मनसेति पञ्चम्यर्थे तृतीया ।

२३, १—२. अत्र तैत्तिरीयाद्युपनिषदनुसारेणानुमित ग्रन्थद्वय कोशेषु नष्टम् ।

२३, ३ तदभ्यासेन तदभ्यासेन सह तदभ्यासे इति यावत् 'प्राणायामधारणाध्याननित्य स्यात्' इति विष्णुस्मृते ।

२३, ३. अव्यय प्रपद्यत इत्यस्यानन्तर दाक्षिणात्यकोशेषु पद्यचतुष्टय यद्दृश्यते तदाद्यपुस्तके नासीदिति निश्चित्योपनिषदवसाने दृश्यमानस्य पद्यषट्कस्याग्रेऽस्माभिर्निवेशितम् ।

२३, ५. वृषणापानयोरित्यादि । 'अपानात्पायोरूर्ध्वं वृषणयो-रधश्च पार्ष्णी स्थापयित्वेत्यर्थः । सश्रयेत् । प्राणायाममिति शेषः ।' इति ना० ।

२४, २. अथ शैवमित्यादि । अथ अन्ते शैवं शिवमनामयं तादृशं पदं तादृश्यवस्था यत्र यत्प्राप्यते । तदेव ब्रह्म तच्च परायणम् परमं शरणम् ।

२४, ३. ननु सर्वेषां योगिनां सुलभमेव तच्छैवं पदमिति चेन्न । पूर्वजन्मार्जितात्मना पूर्वजन्मार्जितस्वरूपेणैव अभ्यासेन तत् पदं लभ्येत अधिगम्येत । तदुक्तं गीतायाम् । 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवा-न्मां प्रपद्यते' इति (ना) ।

२४, ४—५. अभ्यासं सम्यक्कुर्वतो मरणे यद्भवति तदाह अथ इति । अत्र सस्थाप्येत्यस्य स्थाने सप्राप्येति पठनीयमिति विभाति । 'तै सभूतै मिलितैः साधनैरासनप्राणायामादिभिः' (ना०) हृदय मन तप. उन्मन्याख्यं निर्विषयभावं सप्राप्य अधिगमय्य * 'वायुं प्राणो देहात् शरीरात् ऊर्ध्वम् अव्ययं ब्रह्म प्रपद्यते । किं कृत्वा । मूर्धानं भित्त्वा ब्रह्मरन्ध्रेण' (ना०) ।

२५, १—२ स्वदेहस्येत्यादि । ये परावरविदो जना स्वदेहस्य मूर्धानं । भेदितवन्त इति शेषः । ते परमां गतिं प्राप्य भूयो न निवर्तन्त इति सबन्धः ।

* 'हृदय तप तत् प्राप्त (हृदयं तपस्तत्तमिति' पाठान्तरम्.) हृदय मन सस्थाप्य स्थिरीकृत्य' इति ना० ।

२५, ७. तद्धर्मा देहस्य स्थूलत्वादिधर्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु यस्यां कस्याचिदवस्थाया तिष्ठतो मे परमार्थतो न सन्तीत्यर्थः ।

२५, ८. कल्पविदूरग. कल्पेभ्योऽतिदूरः कालातीतः ।

२६, २. पुरान्तकः शिवः ।

अथ कठश्रुत्युपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

३१, २. योऽनुक्रमेणेत्यादि । 'य आश्रमानुक्रमेण सन्यासः स एव मुक्त्युपयोगी न तु सति रागे आश्रमव्युत्क्रमेण इत्याह योऽनुक्रमेणेति' इति ना° ।

३१, ४. क्रियाभि सुगुप्तम् । 'क्रियाभिः ब्रह्मचर्यादारभ्य नित्यनैमित्तिकाभि सुगुप्त रक्षित पापास्पृष्टम्' इति ना° ।

३१, ५. अनुमोदयित्वा अनुमोद्य । य पुनरननुमन्यमाना-न्मात्रादीनुपेक्ष्यापि तेषा मन क्लेश जनयन् सन्यस्यति स पतितो भवतीति भाव । तदुक्त महानिर्वाणतन्त्रे (८, १७ — १९) ।

'मातर पितर वृद्ध भार्यां चैव पतिव्रताम् ।
शिशु च तनय हित्वा नावधूताश्रम व्रजेत् ॥
मातृ पितृन् शिशून् दारान् स्वजनान् बान्धवानपि ।
य प्रव्रजति हित्वैनान् स महापातकी भवेत् ॥
मातृहा पितृहा स स्यात् स्त्रीघ्नो ब्रह्मघातक. ।
असंतर्प्य स्वपित्रादीन् यो गच्छेद्भिक्षुकाश्रमे ॥' इति ।

३१, ६ वृणीत्वा वरीत्वा नियोज्येत्यर्थः । क्त्वाप्रत्यये श्नाप्रत्ययश्छान्दसः ।

३१, ७ — ३२, ३ यजमानस्य —— समारोपयेत् । अथाहिताग्नीनां मरणानन्तरं तेषामङ्गेषु तदीययज्ञपात्राणि प्रक्षिप्यन्ते, सन्यासस्वीकारे च 'आधानप्रभृत्ययमेवाग्नयो भवन्ति' इत्यादिबौधायनवचनात् तथा 'अय ते योनिर्ऋत्विय इत्यात्मन्यग्नीन्समारोपयति, प्राणेन गार्हपत्यम्, अपानेन दक्षिणाग्निं, व्यानेनाहवनीयम्, उदानेनावसथ्यं, समानेन सभ्यम्' इति शौनकवचनात् (निर्ण॰) पञ्चाप्यग्नय आत्मन्येव समारोप्यन्ते । अत्र तु सन्यासं कुर्वतोऽङ्गानां पात्रेषु प्राणानां चाग्निष्वियुक्तविपरीतेनैव प्रकारेण समारोपद्वयं विधीयते । 'अयमङ्गानां प्राणानां च समारोपो यतीनां विदेहत्वसिद्ध्यै । अङ्गादिषु हि पात्रादिषु समारोपितेषु शुद्धोऽवतिष्ठते ।' इति ना॰ । 'अङ्गान् अङ्गानि हस्तमुखनासिकादीनि ऋत्विजः प्रयोज्यकर्तॄन् सर्वैः पात्रैः स्थाल्यादिभिः अधिकरणभूतैः करणे यथा स्थाल्या पचतीति समारोप्य समारोपं कारयित्वा अग्निषु प्राणान् समारोपयेत् इत्यन्वयः । अयमर्थः । प्रेते यजमाने चितायां यस्मिन्नङ्गे यत्पात्रं स्थाप्यते तस्याङ्गस्य तस्मिन्पात्रे ऋत्विग्भिः समारोपः कारयितव्यः । यथा स्थाल्या दक्षिणहस्तस्य स्रुवयोर्नासिकाया इत्येव तत्तत्पात्रेषु तत्तदङ्गानां समारोपः ।' इति ना॰ । यदाहवनीये इत्यादि । आहवनीय इति यत् तस्मिन्नग्नावित्यर्थः । 'सर्वान् प्राणान् सर्वेषु अग्निषु ना' (ना) ।

३२, ४. निष्क्रम्य । यत्र शिखादिविसर्जनं तस्मात्प्रदेशान्निर्गत्य । 'निष्क्रम्य पुरत उत्तरतो वा गन्तुमारभ्य' इति ना ।

३२, ६ आमानमेव ध्यात्वा । 'अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं सर्वमिति' (ना) ।

३३, १—२. औषधवदित्यादि । व्रणं यथा तैलादिभी रक्षन्ति तथैव बुध्या प्राणसधारणार्थमेव नवद्वारपूयस्यन्दि व्रणोपमं शरीरमिदं रक्षेयतिरिति बौद्धाचार्यस्य नागसेनस्य वचनम् ।

३३, ५—६ यद्यशक्त इत्यादि । नान्यत्प्रतिगृह्णीयादित्युत्सर्गप्राप्तस्यापवादमाह यद्यशक्त इत्यादिना । यद्यशक्तो भवति तर्हि स येन वस्त्रादिना क्लेशसह शीतोष्णादिक्लेशं सोढुं समर्थो भवति । तेनैवेति शेषः । तप्यते तप कष्टं सहेत । तदुक्तं वृद्धगौतमेन 'यथा न पाड्यते कायो नैवान्तःकरणं व्रजेत् । तथा धर्मं चरेद्विद्वान् पश्यन्वै शास्त्रचक्षुषा ॥' इति (पुरुषोत्तमानन्दकृते स्मृतिसारसंग्रहे) ।

३४, १ यो वा व्युत्तिष्ठति । अथवा यो वीतराग एकाश्रममाश्रमद्वयं वा लङ्घयित्वा संन्यस्यतीत्यर्थः ।

३४, ५ नोदपात्रे । अवसिंचेदित्यनुषङ्गेण शेषपूरणम् ।

३५, ४ सकृदित्यादि छान्दोग्यवचनम् (३, ११, ३) ।

३५, ५ एतेन ज्ञानेन आत्मानं स्वकीयं मनः संधत्ते संस्थापयति । उक्तसंदेहैर्न व्याकुलीक्रियत इत्यर्थः ।

३५, ९. 'तत् ब्रह्म' इति ना°।

३५, ९—१०. 'ततः अनन्तरं गुरुप्रसादेन ज्ञानप्राप्त्यनन्तरं वै निश्चितं ते देवा ब्रह्मिष्ठा वेदवित्तमाः न वदन्तो न वदन्तः प्रत्येकं मौनिनः स्थित्वा यैर्यैर्ज्ञानं प्राप्तं ते ते नोचुः कृतार्थत्वादित्यर्थः' इति ना°।

३५, १०. ननु कथं प्रजापतेरवचनेन कृतार्था देवा इत्याशङ्कयाह श्रुतिः एतत्सर्वम् इति। एतत् अवचनं सर्वं निखिलं उपदेशः। उपशान्तो ह्ययमात्मेति।

३६, १. सालोक्यता सायुज्यता। तल् छान्दसः।

३६, ३. अत्रारभ्यमाणो भागो दक्षिणापथे कठोपनिषदिति कठरुद्रोपनिषदिति वा प्रसिद्धाया उपनिषद उपक्रमे दृश्यते।

३६, ३—४. चतुष्कोणाकृतिचिह्नान्तर्गतो ग्रन्थसन्दर्भ औत्तरकोशेषु नोपलभ्यते।

३७, १. तान्येतानि। वचनानि प्रतिवचनानि चेति शेषः।

३७, २. अनुव्रजन्। पुत्रादिः।

३७, २. अश्रुम्। पुंस्त्वं छान्दसम्।

३७, ३—४. प्रदक्षिणम् इत्यादि। 'प्रदक्षिणमावृत्य पितरं प्रदक्षिणीकृत्य पुत्रादयः' (ना°) इतश्चेतश्चानवेक्षमाणाः पुनः पुनः पितृदिदृक्षया परावृत्यापश्यन्तः प्रत्यायन्ति गृहं प्रतिगच्छन्ति।

३७, ४. स स्वर्ग्यो भवति। स पुत्रादिः अश्रुपाताभावात्

सफलेन पितु सन्यासेन स्वर्गं गच्छति । तदुक्तं वृहत्सन्यासोपनिषदि (२५१ पृ) । 'षष्टिं कुलान्यतीतानि षष्टिमागामिकानि च । कुलान्युद्धरते प्राज्ञ. सन्यस्तमिति यो वदेत् ॥' इति । यद्वा यमुद्दिश्य न शोचन्ति स सन्यासी मोक्षी भवतीत्यर्थ. ।

३७, ६—७. तान् पुत्रान् अनुरूपाभि योग्याभिः वृत्तिभिः जीविकाभिः नितत्य प्रख्याप्य ।

३७, ७. तस्य सन्यास. । न्याय्य इति शेष. ।

३८, ५. अग्निसस्थितानि । 'अग्न्यर्थं स्थापितानि' इति ना॰ ।

३८, ७—३९, १. अथाग्निविसर्जन मा त्वम् इत्यादिना । अवहाय हित्वा । परागा. अपगच्छ । एवमाहवनीयम् । अभिमन्त्र्येति शेष । अरणिदेशात् यत्रारणी दग्धे ततो देशात् (ना॰) । भस्समुष्टिं । उद्धृत्येति शेष. । पिबेत् । अथवा मुष्टिना भस्म गृहीत्वा अरणेरुपरि स्थापयित्वा पिबेदित्यर्थ. ।

३९, ३—८. अत ऊर्ध्वमित्यादि । सन्यास कृत्वा सद्य एव मुमूर्षुश्चेत् वानप्रस्थवत् 'आसा महर्षिचर्याणा त्यक्त्वान्यतमया तनुम् । वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते' इति मनूपदिष्ट मार्गमाश्रयेत् (मनुस्मृतौ ६, ३२) । तत्र वीराध्वा धर्मयुद्धे मरणम् । महाप्रस्थान मनुनोक्तम् 'अपराजिता वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मग' । आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशन. ॥' इति । सद्यो यद्यमुमूर्षुस्तर्हि 'तिष्ठ तिष्ठ महाभाग' इत्यादिप्रार्थनानुरोधेन दण्डादि गृहीत्वा

उपदेशलाभाय वृद्धाश्रम ज्ञानिना निवास गच्छेत् । तत्र चाटने च यत्साय प्राश्नीयात् सोऽस्य सायहोम इत्यादि । स्पष्टार्थोऽय वाक्य-शेष. ।

४०, १ — ६. अस्य व्याख्यान लघुसन्यासोपनिषट्टिप्पण्या द्रष्टव्यम् (२०, ५ — ८, २०, ८) ।

४०, ७. लघुमुण्ड ह्रस्वकेश. । असूत्र अयज्ञोपवीती । उदरपात्र उदर पात्र यस्य स । पात्ररहित इत्यर्थ. । साधि-दग्रन्दस ।

४०, ७ — ४१, १ मध्यस्थ. पृच्छति कस्मादिति । किमर्थं स एव शिखादिरहितो भवतीति । अत्रोत्तरम् अध्यात्ममस्य ध्यायत इति । शिखादि सर्वमध्यात्ममेव आन्तरभावत्वेनवानेन ध्येयम् 'इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीत यदात्मध्यान, या विद्या सा शिखा' इति प्रथमखण्डे वचनात् । इति ।

४१, १—२ व्याख्यातपूर्वमेवेदमपि (२०, ९—२१, १) ।

४१, ३. वर्षावर्जम् । वर्षास्वनुष्ठेया नियमा प्रायश उक्तेभ्यो भिन्ना इत्यर्थ. ।

४१, ७ यति. परमहस. ।

४२, ५. मस्करी यति. ।

४२, १०. उपासन्त उपासीना ।

परमहंसोपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

४५, २ योगिना परमहंसानाम् । योगिपरमहंसादिपदाभिधानानां मुख्यसंन्यासिनामित्यर्थ । अथवा योगिनां योग्याख्यानां मुख्यानां सन्यासिनां मध्ये ये परमहंसा उत्तमा तेषाम् । उक्तं हि कूर्मपुराणे (२ अध्य॰) ।

'योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षुर्जितेंद्रिय ।
ज्ञानाय वर्तते भिक्षु प्रोच्यते पारमेष्ठिक ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यान्नित्यतृप्तो महामुनि ।
सम्यग्दर्शनसंपन्न स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
ज्ञानसंन्यासिन केचिद्वेदसन्यासिनोऽपरे ।
कर्मसन्यासिन केचित् त्रिविधा पारमेष्ठिका ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिक सांख्य एव च ।
तृतीयोऽन्त्याश्रमी प्रोक्तो योगमुत्तममास्थित ॥' इति ।

दत्तात्रेयसंहितायामपि । 'यतयश्च द्विधा प्रोक्ता योगिन पारमेष्ठिन' इत्यादि । क्वचित्तु योगिशब्द सन्यासिसामान्यपर ।

४५, २—३ कोऽयं मार्गस्तेषां का स्थिति । 'वेषभाषादिरूपो हि व्यवहारो मार्ग, चित्तोपरमरूप आन्तरो धर्म स्थिति' इति विद्या॰।

४५, ५ न तु बाहुल्यम् । तस्मिन्पथि वर्तमानानामस्तीति शेष । कुटीचकादीनां बाहुल्ये सत्यपि परमहंसा अतिदुर्लभा इति भाव ।

४५, ५. यद्येको भवति । परमहंसाश्रमीति शेषः (अप्प°)।

४५, ५. नित्यपूतस्थः । 'नित्यपूतः परमात्मा, 'य आत्मा ऽपहतपाप्मा' इति श्रुतेः' इति विद्या° । विष्णुसहस्रनामस्तोत्रेऽपि (१५ श्लो°) 'पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः । अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥' इति । तद्व्याख्याने च 'पूत आत्मा यस्य स पूतात्मा 'केवलो निर्गुणश्च' इति श्रुतेः' इति । तादृशे नित्यपूते तिष्ठतीति नित्यपूतस्थः ।

४६, १. स एव वेदपुरुषः । 'ऋगादीन्वेदान्साङ्गानन्यविद्यास्थानैः सहितान् पाठतोऽर्थतश्च योऽवगच्छति स वेदपुरुषः' इति शङ्क° । अयमर्थः । यो 'नित्यपूतस्थः' स शिखायज्ञोपवीतवेदाध्ययनादिपरित्याग्यपि न शूद्रादिसमानत्वेन शङ्कनीयः प्रत्युत परमार्थतः स एव नान्यः वेदपुरुषः वेदाध्ययनादिमानिति ।

४६, १. विदुषो विद्वांसः । महाभारतेऽप्येवजातीयकः प्रयोगस्तत्रतत्र दृश्यते । यथा जयद्रथविमोक्षणपर्वणि 'य देव विदुषो गान्ति' इति ।

४६, १–२. महापुरुषो यच्चित्त तत्सदा मय्येवावतिष्ठते । तत् तादृशं नित्यपूतस्थ यच्चित्तं यस्य चित्तं स महापुरुषः सदा मय्येवावतिष्ठते । अथवा । महापुरुषः । स इति मन्यन्ते इत्यनुषञ्जनीयम् । तस्य यच्चित्तं तत्सदा इत्यादि । यद्वा । महापुरुषः । पूर्ववत् । यत् यस्मात् चित्तं तत् तादृशं तस्य चित्त सदा इत्यादि ।

४६, २. मयि । 'भगवान्प्रजापति शास्त्रसिद्ध परमात्मान स्वानुभवेन परामृशन्मयीति व्यपदिशति' इति विद्या° ।

४६, ३—६ असौ इत्यादि । 'असौ जनकयाज्ञवल्क्यादिन्यायेन गार्हस्थ्य एवोपन्नज्ञानोऽय विद्वाश्चित्तविश्रान्तिसिद्धये स्वपुत्रादि सन्यस्य कौपीनादि परिग्रहेत्' इति ना° ।

४६, ४. अयम् । 'अयम् असौ परिग्रहेदित्यन्वय, अयमस्मि अहमागमम् इतिवत्' इति ना° ।

४६, ४—५ ब्रह्माण्ड च हित्वा । 'नानाकार्योपासनफलभूत शरीरान्तरप्राप्य वासनामूलपटरूप मनोमर्कटोद्यान ब्रह्माण्ड च भूम्या दिसप्तावरणवेष्टित नारिकेलफलाभ भूगोलकम् । चशब्ददेतदन्तर्बहिश्च वर्तमानान्विविधान्मायाविलासान्नियमादीन् । हित्वा न ममैतस्मिञ्शरीरे शरीरान्तरे वा भूयादिति सकल्पेन परित्यज्य ।' इति शङ्क° । 'ब्रह्माण्डत्यागो नाम तत्प्राप्तिहेतोर्विराडुपासनस्य त्याग । ब्रह्माण्ड चेति चकारेण सूत्रात्मप्राप्तिहेतोर्हिरण्यगर्भोपासनस्य तत्त्वज्ञानहेतुना श्रवणादीना च समुच्चय' इति विद्या ।

४७, १ तच्च न मुख्योऽस्ति । अथ साम्बरसन्यासमुक्त्वा दिगम्बरसन्यास वदति तच्चेत्यादिना । 'य कौपीनादिपरिग्रहणमस्ति तदप्यस्य योगिन परमहसस्य मुख्य कल्पो न भवति किंत्वनुकल्प एव' इति विद्या । 'मुख्य सर्वकार्यानुष्ठित सन्यास' इति शङ्क° ।

४७, ३ नदण्डमित्यादि क्रियाविशेषणम् । दण्डादिवर्जितश्चरतीत्यर्थ ।

४७, ४. न शीतमित्यादि । 'निरुद्धाशेषचित्तवृत्तेर्योगिनः शीतं नास्ति तत्प्रतीत्यभावात् । यथा लीलायामासक्तस्य बालस्याच्छादनादिरहितस्यापि हेमन्तशिशिरयोः प्रातःकाले शीतं नास्ति तथा परमात्मन्यासक्तस्य योगिनः शीताभावः, घर्मकाले उष्णाभावश्च तथैवावगन्तव्यः । वर्षाभावसमुच्चयार्थश्चकारः । शीतोष्णयोरप्रतीतौ तज्जन्ययोः सुखदुःखयोरभाव उपपन्नः ।' इति विद्या° ।

४८, १. षडूर्मिवर्जम् । 'षडूर्मयः क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामरणे च' । तैरपि वर्जितः सः आत्मतत्त्वाभिमुखत्वात् (विद्या°) ।

४८, ३. दृश्यते । आत्मना । पश्यतीत्यर्थः ।

४८, ३—५०, १. एतद्वपुरित्यादि । एतद्वपुरपध्वस्तम् इति भूयो भूयो मनस्यावर्तयन् संशयविपरीतमिथ्याज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तः भूत्वा तन्नित्यपूतस्थः तस्मिन् नित्यपूते । समासश्छान्दसः । अवस्थितो भूत्वा तस्य नित्यपूतस्य तथा च मम स्वयमेव आलम्ब विना स्थितिः स्वभावेऽवस्थानम् इति ज्ञात्वा तच्छान्तमित्यादिज्ञानमस्योत्पद्यते । इत्यन्वयः ।

४८, ३—४. एतद्वपुरपध्वस्तम् । अपध्वस्तं परित्यक्तम् । संविदपेतमिति श्रुत्यन्तरात् (१०८ पृ°, ७ प°) ।

४८, ४. संशयविपरीतमिथ्याज्ञानानाम् । 'संशयः कोटिद्वयावलम्बी प्रत्ययः । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । विपरीतमतस्मिं-

स्तद्बुद्धि । यथा शुक्तिकादौ रजतज्ञानम् । मिथ्या सदसदुभयानुभयादिप्रकारैरनिर्वाच्य तच्चाज्ञान ज्ञाननिवर्त्यं चेति मिथ्याज्ञानम् । न चैतत्संशयविपर्ययाभ्यामन्यन्नास्तीति वाच्यम् । अनुभवविरोधात् । तथा हि । जाह्नवीतीरनिवासिनो मरीचमञ्जरीज्ञान चाक्षुषमपि न प्रामाणिक वदन्ति यतोऽय किमिदमिति पश्यन्नपि न जानाति । नापि सञ्ज्ञाज्ञानम् । मरीचमञ्जरीति कर्णाटकेन कथितेऽप्यविदितमरीच वृत्तान्तो लोकस्त्वदुक्ता सञ्ज्ञामपि न जानामीति ब्रूते । न च ज्ञानाभाव । पश्यन्नपि न जानामीति वादित्वात् । न च सशय. । कोटिद्वयाभावात् । न विपर्यय । मरीचमञ्जर्यां गोधूमबुद्धेरभावात् । तत कर्णाटकवाक्य श्रुतवतोऽपि चक्षुषा मरीचमञ्जरीं पश्यतो यद ज्ञान तत्प्रमाणसशयविपर्ययज्ञानाभावेभ्योऽन्यत् । तस्मात्सशयविपर्यय ज्ञानाभ्या क्षणभङ्गुराभ्या कारणसापेक्षाभ्या ज्ञानाभावाच्चान्यदनादिभावरूप मिथ्याज्ञान ससारहेतु सिद्धम् ।' इति शङ्क्य । तथा च अप्प 'मिथ्याज्ञान प्रापञ्चिकम्' इति ।

४८, ४ यो हेतु । उक्त स्वपुरेव सशयादिहेतुरित्यर्थ ।

४८, ४—५ तेन नित्यनिवृत्त । यद्यपि 'तिष्ठति सस्कार वशाच्चक्रभ्रमाद्धृतशरीर' इति भवति तथापीद शरीर बन्धकरमित पर कदापि न भवेदिति भाव ।

४९, १ तच्छान्तम् । तच्छान्तमित्यर्थ । सन्धिश्छान्दस । यद्वा सशान्तमिति समीचीन पाठ ।

४९, २. शिखेत्यादि । अत्रापि गमेत्यनुषञ्जनीयम् ।

४९, ३ — ५०, १. तयोर्भेद एक एव एकस्मिन्नेव अद्वितीये ब्रह्मणि विभग्नः विशेषेण भग्नः इति सा मम सञ्चेति विस्तरः ।

५०, ४. काष्ठदण्डो धृतो येन । ज्ञानदण्डं विना काष्ठदण्डमेव केवलं यो धारयति सः ।

५०, ४. सर्वाशी । सर्वेषु वर्णेषु भैक्ष चरन्नित्यर्थः ।

५०, ६. अन्तरं भेदं सदसत्संन्यासिनोः ।

५०, ७. आशाम्बर. । 'आशा दिशस्ता एवाम्बरं वस्त्रमाच्छादनं यस्यासावाशाम्बरः' इति विद्या° ।

५१, १. नावाहनं न विसर्जनं । नैवेद्यादिकमानीय स्वाभीष्टदेवताया आकारणं सूर्यादिषु प्रेरणं च (शङ्क) ।

५१, २. न ध्यानं नोपासनम् । 'सकृत्स्मरणं ध्यानं, नैरन्तर्येणानुस्मरणमुपासनमिति तयोर्भेदः' इति विद्या° ।

५१, २—३. न लक्ष्यमित्यादि । नैकत्वं पश्यतः परमहंसस्य लक्ष्यत्वालक्ष्यत्वयोर्विचारो विद्यते न पृथक्त्वापृथक्त्वयोर्नाहर्नक्तकर्तव्यतायाम् । न सर्वं च । न चात्मवर्जं किंचिदपि तस्यास्ति । इति भावः ।

५१, ३ — ५२, १. अनिकेतस्थितिः । 'निकेतो नीडमाश्रयो गृहमिति पर्यायाः । स्वनिर्मितगृहव्यतिरिक्तं शून्यागारदेवायतनादिकं स्थितिः स्थानं यस्य सोऽनिकेतस्थितिः ।' इति शङ्क° । 'यदि

नियतनिवासार्थं कंचिन्मठं संपादयेत्तदानीं तस्मिन्ममत्वे सति तदीय-हानिवृद्धयोश्चित्तं विक्षिप्येत । तदेवाभिप्रेत्य गौडपादाचार्या आहुः । 'निःस्तुतिर्निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च । चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥' इति (२, ३७) ।' इति विद्या° ।

५२, १ – ५३, ५. एवं स भिक्षुः —— व्यावर्तयेदिति । एवं । यथा मठो न परिग्रहीतव्यस्तथेत्यर्थः (विद्या°) । हाट-कादीनां सुवर्णादीनां । कर्मणि षष्ठी । नैव परिग्रहेत् । सर्वथा न परिगृह्णीयात् । नावलोकनं च । तदवलोकनमपि । परिहरेदिति शेषः । न बाधकः । बाधकरः प्रत्यायायीति यावात् न भवति स इत्यर्थ. । 'रसेन अभिलाषयुक्तेनादरेण' इति विद्या° । यस्मादि-त्यादि । अत्र दृष्टमिति स्पृष्टमिति ग्राह्यमिति च तथा नदृष्टं च नस्पृष्टं च नग्राह्यं चेत्येतेषामनन्तरं चेदिति वा इतीति वाध्याहारः कर्तव्यः । यस्मात् हिरण्ये रसेन दृष्टे (स्पृष्टे, ग्राह्ये) सति स भिक्षुः ब्रह्महा (पौल्कसः, आत्महा) भवेत् । यस्मात् हिरण्ये रसेनादृष्टास्पृष्टाग्राह्ये सति भिक्षुः सर्वान्कामान्मनोगतान्व्यावर्तयेत् । इत्यन्वयः । स ब्रह्महा भवेत् । स ब्राह्मणघ्नतुल्यो भवेदित्यर्थः । स पौल्कसो भवेत् । पतितत्वान्म्लेच्छसदृशो भवेत् (विद्या°) । रसेन रागात् । ग्राह्यं ग्रहणयोग्यं । तस्य चेद्भवति तर्हि स आत्महा भवेत् । परमात्मानं हतवत इव स्थितस्यास्य सर्वघोरतमः कर्मविपाक इति भावः ।

सर्वोऽप्यमर्थः सम्यक्प्रदर्शितो दत्तात्रेयसंहितायां उत्तरभागे त्रिपञ्चाशेऽध्याये । यथा—

'सर्वेषामपि मर्त्यानां काञ्चनेच्छा बलीयसी ।
सदा काञ्चनमाश्रित्य तिष्ठन्त्येवापराशय ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन यतिर्मोक्षपरायणः ।
कर्मणा मनसा वाचा काञ्चनेच्छां विवर्जयेत् ॥
काञ्चनेच्छा यदि स्याच्चेत् कर्मणा मनसा गिरा ।
तस्य जन्मसहस्रं स्यात् कानने कुक्कुटोद्भवम् ॥
धर्माधर्मेच्छया वापि गुरुशुश्रूषयापि वा ।
आराधनार्थं देवस्य तदीयाराधनाय च ॥
आरामोत्पादनार्थाय देवागारविशुद्धये ।
शिष्यसंग्रहणार्थाय ब्रह्मविद्याप्तये यतिः ॥
काञ्चनग्रहणं धीमान् मनसापि न चिन्तयेत् ।
चिन्तयेद्यदि मोहेन बकजन्मसहस्रभाक् ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन यतिः काञ्चनलोष्टपम् ।
नमस्कृत्य गृही भूयः सवासा जलमाविशेत् ॥ इति ।

५३, ५. सर्वानित्यादि । 'पुत्रभार्यादिकामानां हिरण्यमूलत्वादिति भावः ।' इति ना० । मनोगतान् मनःप्रविष्टान् । व्यावर्तयेत् नाशयेत् नष्टशक्तीन्कुर्यादिति यावत् । यथाह दक्षः । 'यस्मिन्कामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योपसंहृताः । विषयान्न पुनर्यन्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥' इति (मा०) ।

५४, १. त्यागी रागे । रागे रागविषये । ऐहिकामुष्मिकराग-परित्यागपर इति भावः । यद्वा अन्यैस्तमुद्दिश्य कृते स्नेहे ममबुद्धिः ।

५४, १—२. सर्वत्रेत्यादि । 'सर्वत्र लोकद्वयेऽपि यौ शुभाशुभावनुकूलप्रतिकूलविषयौ तयोरनभिस्नेहः' इति विद्या° ।

५४, २. न मोदं च । प्राप्नोतीति शेषः । 'पूजितोऽपि न मुदं व्रजेत्' इति शौनकवचनात् (या) ।

४५, २—३, सर्वेषामिति । गतिः प्रवृत्तिः मनःकारितो विषयेषु सङ्गः । उपरमते उपशाम्यति ।

५४, ३. सदात्मेत्यादि । सदात्मा सदात्मवान् । अथवा सदा अजस्रम् आत्मा जीवात्मा आत्मन्येव परमात्मन्येव अवतिष्ठते तिष्ठति ।

५५, १. यदित्यादि । यत् ब्रह्म पूर्णानन्दैकबोधः अद्वैतानन्दविज्ञानघन एवास्ति तत् अहम् अस्मीति । अथवा । 'यत् ब्रह्म वेदान्तेषु पूर्णानन्दैकबोधः परमात्मेति निरूपितं तत् ब्रह्म अहम् अस्मि' इति विद्या ।

अथ जाबालोपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

५९, २—४. यदनु कुरुक्षेत्रं यत्कुरुक्षेत्रमनु कुरुक्षेत्रनिर्विशेषेणेत्यर्थः । ना' तु । 'यत् क्षेत्रम् अनु हीनं कुरुक्षेत्रं, कुरुक्षेत्रादपि यन्महिम्नाधिकम् । यथा हरिमनु सुरा हरेर्हीना इत्यर्थः ।' इति

(रामोत्तरतापनीयदीपिकायाम्) । देवाना देवयजनमित्यादि । तदिति शेष । ब्रूहीति । कुरुक्षेत्रस्य देवयजनत्व शतपथब्राह्मणे श्रूयते । 'देवा ह वै सत्र निषेदु । अग्निरिन्द्र सोमो मखा विष्णुर्विश्वे देवा अन्यत्रवाश्विभ्याम् । तेषा कुरुक्षेत्र देवयजनमास । तस्मादाहु कुरुक्षेत्र देवाना देवयजनमिति । तस्मादत्र क्वचन कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यत इद देवयजनमिति तद्धि देवाना देवयजनम् ।' इति । सर्वेषा भूताना ब्रह्मसदनमिति । तदुच्यते मनुना । 'कुरुक्षेत्र च मत्स्याश्च पञ्चाला शूरसेनका । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तर * ॥ एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मन । स्व स्व चरित्र शिक्षेरन् पृथिव्या सर्वमानवा ॥' इति (२, १९–२०) ।

५९, ४. अविमुक्त नाम वाराणसी । इश्वरेणापरित्यक्तमित्यर्थ । अत्र न लोके प्रसिद्ध काशीनगर विवक्ष्यते किंतु द्वितीये ऽध्याये वक्ष्यमाण आत्मविदा काशीनगरस्थानीयो भ्रुवोर्घ्राणस्य च सधि । वै परमार्थत ।

५९, ५ ब्रह्मसदनम् । 'देहो देवालय प्रोक्त' इति श्रुत्यन्तरात् ।

५९, ६ तस्मादिति । 'यस्मादिदमेव क्षेत्रोत्तम तस्मात्' (ना) । यत्र क्वचन गच्छति सर्वत्र न वाराणस्यामेव केवलम् । मुमुक्षु पुरुष इति शेष । तदेव वक्ष्यमाणमेव मन्येत चिन्तयेत् इति

* 'अनन्तर निविशप इति सर्वत्रनारायण ।

यथा । अथवा 'तदेव अविमुक्तं मन्येत जानीयात् इति अनेन प्रकारेण' (शङ्क°) । इद वै इत्यादि । तदेतद्वृद्धशातातपेनाप्युक्तम् । 'निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्र यत्र वसेन्नरः । तत्र तत्र कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करं यथा ॥' (विश्वे°) ।

६०, १ नन्वस्यान्यक्षेत्रेभ्यः को विशेषोऽत आह श्रुति अत्र हीति (ना°) ।

६०, ३. अमृतीभूत्वा ब्रह्मलोकं प्राप्यानन्तरं मोक्षी भवति ब्रह्मणा सह मुच्यते । अथवा ब्रह्मीभूय निर्वाणं गच्छतीत्यर्थः ।

६०, ८. सोऽविमुक्त उपास्य इति । अविमुक्तः अविमुक्तस्थः । यद्वा अविमुक्तः अव्यक्तः । तथा हि । वित्तादिषु मरणादिकाले पुनः पुनः परित्यज्यमानेष्वप्यात्मैव केवलं न परित्यज्यते । न हि निजः आत्मा केनचन क्षणमपि परित्यक्तुं शक्य । इति ।

६१, २—३. वरणायामिति । 'वरणाया वरणानामिकाया नद्या नाम्या नासीनामिकाया च यो मध्यदेश ऐतिह्यप्रसिद्धस्तत्र प्रतिष्ठितोऽविमुक्त ' इति ना ।

६२, १. भ्रुवोर्घ्राणस्य च य सधि । 'कूर्पस्थानमित्यर्थः । तत्र हीडापिङ्गले सगते ।' इति ना° ।

६२, १—२. द्यौर्लोकस्येत्यादि । शिरसि ब्रह्माण्डसनिवेशे कृते कूर्पादुपरि सुवरादिसत्यान्ता पञ्च लोका सन्ति तदधस्तात्तु भुवरा-

दिपातालान्ता नव । तथा च कूर्पस्थान द्यौर्लोकस्य पञ्चलोकात्मकस्य सर्गस्य परस्य अन्यस्य नवलोकात्मकस्यावरसर्गस्य च सधिर्भवतीति भाव ।

६२, २. एतत एतस्मात् । सन्धिम् आरुण्यायुपनिषदुक्त जीवपरमात्मनोरेकीभावम् (७, ४९ पृ०) । यद्वा पूर्वोक्त कूर्पस्थानम् । सध्या सध्यामिव ।

६२, ३—४. अविमुक्तम् अविमुक्तसबन्धि विस्मरणायोग्य वा ज्ञानमाचष्टे 'व्याचष्टे शिष्येभ्य उपदेष्टु क्षमो भवति' (ना०) ।

६२, ५. किंजप्येन केन जप्येन ।

६४, १—५. अथ सन्यासकाल क इति प्रश्ने प्रथमत. क्रमसन्यासमुपन्यस्यति ब्रह्मचर्यं समाप्येत्यादिना । यथाह मनु. । 'वनेषु च विहृत्यैव तृतीय भागमायुष । चतुर्थमायुषो भाग त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत् ॥' इति । मतान्तरमाह यदि वेतरथेति । यदि त्वन्यथा मन्यसे तर्हि वदाम । तीव्रवैराग्यो ब्रह्मचर्यादेव सन्यसेत् मन्दवैराग्यस्तु यथेच्छ गृहाद्वा वनाद्वेति । 'ननु—उक्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिष्वाश्रमेषु यथावद्धर्मानुष्ठायिना, तत्तदाश्रमात्प्रव्रजेदिति प्रतीयते । तथा सति स्नातकविधुरादीनामनाश्रमिणामाश्रमिणा च केषाचित् केनचित्प्रतिबन्धेन विहितधर्माननुष्ठायिना सत्यपि वैराग्ये सन्यासो न प्राप्नुयात्' (मा०) इत्याशङ्क्याह अथ पुनरित्यादि । तथा च वृद्धजाबालि । 'व्रतिको वाव्रतिको वा स्नातकोऽस्नातको

यावसथ्यनावसथी वाग्निहो`त्र्यनग्निहोत्री वा ग्रामादग्निमाहृत्य' इत्यादि (या°)। ब्रह्मचर्याश्रमे तिष्ठन्नपि तद्विहितानि कर्माणि न करोति य सोऽव्रतीति। अनुपनीतोऽप्यत्र ध्वन्येत 'सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा त्यजेत्' इति श्रुत्यन्तरात् (९पृ°)।

६४, ६ तद्धके। 'तत् तत्र ह किल एके केचनाचार्या' इति शङ्क।

६४, ६—६५, २ तदु तत्तु अग्निकाय तथा तेन प्रकारेण न कुर्यात्। परतु आग्नेयीमेव कुर्यात्। कस्मात्। अग्निर्हि वै प्राण। अग्निदेवो हि प्राण सन् प्राजापत्यादिदेवेभ्यो ऽतिरिच्यत इति भाव। एवमग्ने प्राणस्वरूपत्वात् परमार्थत एतया इष्ट्या प्राणमेव करोति यजते। अथवा। एतया इष्ट्या तमग्निं प्राणमेव प्राणमय तथा समारोपयोग्य करोतीत्यर्थ। यद्वा करोति गमयतीत्यर्थ।

६५, २ त्रैधातवीयामेव कुर्यात्। विकल्पेनेति शेष। यथाह बोधायन (शालीनादिवृत्तिग्रहणविषये)। 'त्रैधातवीयेनेष्ट्वा प्रवसति वैश्वानर्या वा' इति (३, १, १२)। अन्यस्त्वाग्नेयीं कृत्वा त्रैधातवीमपि कुर्यादिति व्याख्यायते।

६५, २—३ एत एवेत्यादि। गुणत्रयविराजनार्थेयमिष्टिरिति भाव।

६६, १—२ ननु कथमाघ्राणेनाग्ने समारोप सभवतीत्याशङ्क्याह श्रुति एष वेत्यादि। स्पष्टम्। समारोप कुर्वन्नपि

'प्राणं गच्छ स्वाहा' इत्येवमेव एतत् उक्तार्थम् आह उच्चारयति।

६६, ३. साग्निकस्य संन्यासमुक्त्वाथ निरग्नेः संन्यासमाह ग्रामादिति। ग्रामात् श्रोत्रियागारात्। आहृत्य अध्वर्य्वादिभिरानाय्य।

६६, ३—४. यद्यग्निं न विन्देत्। शुद्धस्याग्नेरभावे इत्यर्थः।

६६, ४. आपो वै सर्वा देवताः। "'ते देवा अग्नौ तनूः संन्यदधत' इत्यभिधानादग्निः सर्वदेवतात्मकः। स चाग्निरप्सु प्रविष्टः 'स निलायत सोऽपः प्राविशत्' इति श्रुतेः। तस्मादपां सर्वदेवतारूपत्वम्' इति सायणस्तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये (२, ७, ३)।

६६, ६. मोक्षमन्त्रस्त्रय्येवं विन्देत्। वेदमूलभूतो मोक्षमन्त्रः प्रणवः त्रयी वेदत्रयात्मकः वेदत्रयतुल्य इति विन्देत् विद्यात्। प्रणववर्जं वेदांस्त्यजेदिति भावः। तदुक्त बोधायनेन। 'एवमेवैष आ शरीरविमोक्षणाद् वृक्षमूलिको वेदसंन्यासी। वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवः प्रणवात्मको वेदः। प्रणवं ध्यायेत्। प्रणवो ब्रह्म-भूयाय कल्पत इति होवाच प्रजापतिः।' इति (२, १०, १८, २४—२६)।

६७, १—२. जनक आह एवमेवैतद्भगवन् इति। श्रुतिराह इति वै याज्ञवल्क्यः इति। आहेति शेषः। (शङ्क°)।

६७, ५ — ६८, १. इदमेवास्येत्यादि। यज्ञोपवीतविसर्जनात् प्राशनादाचमनाद्यानन्तरमात्मैवास्य यज्ञोपवीतमिति योजना।

६८, १—३. अयं विधिरित्यादि। यथोक्तयज्ञोपवीतविसर्ज-

वावसथ्यनावसथी वाग्निहोत्र्यनग्निहोत्री वा ग्रामादग्निमाहृत्य' इत्यादि (या°)। ब्रह्मचर्याश्रमे तिष्ठन्नपि तद्विहितानि कर्माणि न करोति य सोऽव्रतीति । अनुपनीतोऽप्यत्र घ्नन्येत 'सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा त्यजेत्' इति श्रुत्यन्तरात् (९पृ°) ।

६४, ६. तद्धैके । 'तत् तत्र ह किल एके केचनाचार्या' इति शङ्क° ।

६४, ६ — ६५, २. तदु तत्तु अग्निकार्यं तथा तेन प्रकारेण न कुर्यात् । परतु आग्नेयीमेव कुर्यात् । कस्मात् । अग्निर्हि वै प्राण । अग्निदेवो हि प्राण सन् प्राजापत्यादिदेवेभ्यो ऽतिरिच्यत इति भाव । एवमग्ने प्राणस्वरूपत्वात् परमार्थत एतया इष्ट्या प्राणमेव करोति यजते । अथवा । एतया इष्ट्या तमग्निं प्राणमेव प्राणमय तथा समारोपयोग्य करोतीत्यर्थ । यद्वा करोति गमयतीत्यर्थ ।

६५, २ त्रैधातवीयामेव कुर्यात् । विकल्पेनेति शेष । यथाह बोधायन (शालीनादिवृत्तिग्रहणविषये)। 'त्रैधातवीयेनेष्ट्वा प्रस्थास्यति वैश्वानर्या वा' इति (३, १, १२) । अन्यस्त्वाग्नेयीं कृत्वा त्रैधातवीमपि कुर्यादिति व्याख्यायते ।

६५, २—३. एत एवेत्यादि । गुणत्रयविसर्जनार्थेयमिष्टिरिति भाव ।

६६, १—२. ननु कथमाप्राणेनाग्ने समारोप सभवतीत्या शङ्कयाह श्रुति एष वेत्यादि । स्पष्टम् । समारोप कुर्वन्नपि

'प्राणं गच्छ स्वाहा' इत्येवमेव एतत् उक्तार्थम् आह उच्चारयति।

६६, ३. साग्निकस्य संन्याससुक्त्वाथ निरग्नेः संन्यासमाह ग्रामादिति। ग्रामात् श्रोत्रियागारात्। आहृत्य अध्वर्य्वादिभिरानाय्य।

६६, ३—४. यद्यग्निं न विन्देत्। शुद्धस्याग्नेरभावे इत्यर्थः।

६६, ४. आपो वै सर्वा देवताः। ''ते देवा अग्नौ तनूः संन्यदधत' इत्यभिधानादग्निः सर्वदेवतात्मकः। स चाग्निरप्सु प्रविष्टः 'स निलायत सोऽपः प्राविशत्' इति श्रुतेः। तस्मादपां सर्वदेवतारूपत्वम्' इति सायणस्तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये (२, ७, ३)।

६६, ६. मोक्षमन्त्रस्त्रय्येवं विन्देत्। वेदमूलभूतो मोक्षमन्त्रः प्रणवः त्रयी वेदत्रयात्मकः वेदत्रयतुल्य इति विन्देत् विद्यात्। प्रणववर्जं वेदांस्त्यजेदिति भावः। तदुक्तं बोधायनेन। 'एवमेवैष आ शरीरविमोक्षणाद् वृक्षमूलिको वेदसंन्यासी। वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवः प्रणवात्मको वेदः। प्रणवं ध्यायेत्। प्रणवो ब्रह्म-भूयाय कल्पत इति होवाच प्रजापतिः।' इति (२, १०, १८, २४—२६)।

६७, १—२. जनक आह एवमेवैतद्भगवन् इति। श्रुतिराह इति वै याज्ञवल्क्यः इति। आहेति शेषः। (शङ्क°)।

६७, ५—६८, १. इदमेवास्येत्यादि। यज्ञोपवीतविसर्जनात् प्राशनादाचमनाचानन्तरमात्मैवास्य यज्ञोपवीतमिति योजना।

६८, १—३. अयं विधिरित्यादि। यथोक्तयज्ञोपवीतविसर्ज-

नायनन्तरम् अथ वक्ष्यमाणः कल्पद्वयात्मको विधिः नियमः प्रव्राजिना विधते । यथा । जीवति मे समाप्यतामिति कृतनिश्चयो धानप्रस्थाश्रमे प्रसिद्धाना पञ्चाना मरणप्रकाराणामेकतमेन देह त्यजति । वीराध्वाने वीराध्वनि नीराध्वद्वारेति यावत् । एवमुत्तरत्रापि सप्तमी तृतीयार्थे । अथ प्रथमः कल्प । द्वितीयकल्पमाह अथेत्यादिना । अथ यदि तु (अथवेत्यपि पाठः) परिव्राट् अटनशील । स भवतीति शेपः । तर्हि मुण्ड इत्यादि ।

६८, ४. अद्रोही । 'वाङ्मनःकर्मदण्डैर्भूतानामद्रोही' इति बोधायनवचनात् (२, ६, ११, २३) ।

६९, १—२. 'एप पन्था ब्रह्मणा ह्यनुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च' इति बृहदारण्यकोपनिषदभिधानम् (४, ४, ९) ।

७०, ३. यथाजातरूपधरः । जननकाले येन रूपेण जातस्तद्रूपधर एव । दिगम्बर इत्यर्थ ।

७०, ४. तत्र प्रसिद्धे ब्रह्ममार्गे । 'सम्यक् संशयविपर्ययराहित्येन सपन्नः सपर्चि प्राप्तः । ब्रह्मसाक्षात्कारवानित्यर्थः ।' इति शङ्क ।

७०, ५. यथोक्तकाले । 'विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने' इत्यादेर्मनुवचनात् । विमुक्त विमुक्तमार्गः असकृत्समाधूकरेणेति यावत् ।

७१, २—३. अनिकेतवासी स्थाने निजत्वबुद्धिराहित्येन निवसन् ।

७१, ३. अप्रयत्नः 'नानाविधोपकरणादिसंपादने प्रयत्नशून्यः' इति शङ्क ।

७१, ३. शुक्लध्यानपरायणः । शुक्लध्यानं निर्विकल्पसमाधिः । अथवा शुक्लः स्वयंप्रकाशानन्दात्मा (शङ्क) । श्रूयते हि 'यदादित्यस्यादित्यत्वं तच्छुक्लं पुरुषमलिङ्गम्' इति (मैत्रायणीयोपनिषदि ६,३५)। स्मृतिश्च 'यत्तच्छुक्लं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः' इत्यादि (सनत्सुजातीये ६, १) ।

७१, ४. अशुभकर्मनिर्मूलनपरः । अशुभम् अपथ्यं स्वर्गादिप्रदत्वान्मुमुक्षूणामनभिमतमिति यावत् ।

७१, ४-५. य एव सन्यासेनैव मरणात्प्रागपि देहत्यागं करोति देहबुद्धिमत्यन्तं विसृजति स इत्यादि ।

अथ प्रश्नोपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

७५, २. शुनकुलोत्पन्नः शौनकः । अङ्गिरसम् आङ्गिरसम् अङ्गिरःकुलोत्पन्नम् ।

७५, ३ — ७६, १. दिव्ये — कः पुनः । दिव्ये नवपुरे संप्रतिष्ठिता भवन्ति । इति वागादीन्द्रियाणीन्द्रियाधिष्ठानदेवतानां विषये यदुच्यते तत्कथमिति शेषः । किं तत्र नवपुरशब्देन देहो विवक्षित उत देहाद्व्यतिरिक्तः कश्चित्पदार्थ इति प्रष्टुराशयः । [illegible] मारं कथमिति । ताश्च देवताः कथं सृजन्तीति [illegible]

स्वातन्त्र्येणैव व्याप्रियन्त उत नेति । नो चेत्तर्हि कस्यैष महिमा कस्यैतद्वागादिदेवताना संयमनस्य प्राबल्य बभूव जात इति तृतीय प्रश्न । यो यस्य हि च एष उक्त महिमा बभूव क एष तस्य स्वरूप किमिति चतुर्थ प्रश्न ।

७६, २ प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह प्राणो ह्येष आत्मेति । यो वागादिदेवताना प्रतिष्ठाभूतो 'दिव्य ब्रह्मपुरम्' इत्याद्य पदार्थ स न देह देहस्य दिव्यत्वायोगात् किंतु प्राण एव, आत्मेष इत्यर्थ । हि खलु । तथा च छान्दोग्यश्रुति । 'नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्य ब्रह्मपुरमस्मिन्कामा समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु ' इत्यादि (८, १, ३) ।

७६, २ अत्रावसरप्राप्तमपि द्वितीयप्रश्न विस्तरेणाग्र प्रतिवक्ष्यन् सूचीकटाहन्यायेन मध्ये तृतीयचतुर्थयो प्रश्नयोरुत्तरमाह आत्मन इत्यादिना।

७६, २—३ तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह आत्मनो महिमा बभूवेति । आत्मा हि प्राणो भूत्वा प्रजा प्राविशत् । यथाह मैत्रायणीयश्रुति । 'प्रजापतिर्वा एकोऽग्रेऽतिष्ठत् स नारमतैक सोऽत्मानमभिध्यात्वा बह्वी प्रजा असृजत । ता अश्मेवाप्रबुद्धा अप्राण । स्थाणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत् । स नारमत सोऽमन्यतैतासा प्रतिबोधनायाभ्यन्तर विविशामि । स वायुरिवात्मान कृत्वाभ्यन्तर प्राविशत् ।' इति (२, ६) । प्रवेशानन्तरमपि प्राणसवादे मुख्यप्राणस्य महिमा सिद्धोऽभूदिति बहुधा श्रूयते ।

७६, ३—५. अथ चतुर्थस्योत्तरं देवानामायुः——विभातीति। देवानां निधनमनिधनम्। स इति शेषः। तदुक्तं प्रश्नोपनिषदि। 'तेऽश्रद्दधाना बभूवुः सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते' इति। आत्मनः प्राणत्वमुक्त्वाथ तस्य ब्रह्मत्वमाह दिव्ये——विभातीति। तदपि स एवेति शेषः।

७६, ५ — ८१, १. इदानीमवशिष्टस्य कथं सृजन्तीति द्वितीयप्रश्नस्य विस्तरेणोत्तरमाह स नियच्छतीत्यादिना आत्मा देवता वेदयतीत्यन्तेन। तत्र चायं क्रमो बोध्यो यथा — प्रथमं तावन्मरणसमये यद्भवति तत्प्रदर्शयति स नियच्छतीत्यादिना। तदनन्तरं च स सृजत्याकर्षतीत्यादिना ज्योतिरानन्दयते (७९ पृ° १ प°) इत्यन्तेन सुषुप्तिवृत्तान्तस्य कथनम्। ततो भूयस्तेनैवेत्यादिना स्वप्नावस्थोच्यते। तदनन्तरं च स जाग्रदित्यादौ जाग्रदवस्था। ततः समाधिस्थस्यावस्थात्रयातीतत्वं सूचयति य एष स्तन इत्यादिना। ततः शुभाशुभमित्यादिना तदेव तुरीयं वर्णयति। अन्ते चोपसंहरति आत्मेत्यादिना।*

७६, ५ — ७७, १. चतुष्कोणाकृतिचिह्नान्तर्गतः कोशेषु नष्टो ग्रन्थसंदर्भः प्रश्नोपनिषदनुसारेण (२, ४) अस्माभिरनुमितः।

---

*अन्त्ये भागे दण्डादिकं प्राचीनकोशेषु कुत्रापि न दृष्टमित्यस्माभिरपि न निवेशितम्।

७७, १ माक्षीकवत् इतानत् ।

७७, १—३ यथेत्यादि । अत्राध्यात्ममेवोक्तो दृष्टान्त श्रुत्य न्तरेषु तु प्रायशोऽविलोकमेवोच्यते । यथा मुण्डकोपनिषदि । 'यथोर्णनाभि सृजते गृह्णते च तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्' इति (१, १, ७) । स्मर्यते च । 'यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णा सतत्य वक्त्रत । तया विहृत्य भूयस्ता ग्रसत्येव महेश्वर ॥' इति (भागवते ११, ९, २१) । दृष्टान्तस्य युक्तता शङ्करानन्दो दर्श यति 'ऊर्णनाभिर्यथा' इत्यादे (८९ पृष्ठे) वक्ष्यमाणस्य श्लोकस्य व्याख्याने * । 'यद्यपि नालीकृताना तन्तूना शुष्काणामूर्णनाभि शरीर उपसहारो न दृष्टचरस्तथाप्यार्द्राणा लालासमानाना सद्य सृष्टाना मुपसहारस्य दृष्टत्वात्तावता दृष्टान्त उपपन्न' इति । माक्षीकैनेन माक्षीक एकेन । सन्धिश्छान्दस ।

७७, ३ यदायाति ससृष्टमाकृष्य । यदा सृष्टयर्थ बहिर्गत्वैव ससृष्टमाकृष्य 'वागादिसघात गृहीत्वैव' (ना) आयाति स्व स्थान प्रत्यागच्छतीत्यर्थ ।

७७, ४ सुष्वपे सुषुप्तौ ।

७७, ४ यथेत्यादि । यथा श्येन खमाश्रित्येति योजना । भ्रमणपरिश्रान्त शकुनिरिति भाव ।

७७, ५ सुषुप्तभूते । 'अथ यदा सुषुप्तो भवति' इत्यादि

---

* प्रथमखण्डस्य व्याख्यायातत्वादत्र एव दर्शयतीति ।

श्रुतेः (बृहदा° उप° २, १, १९) । मूर्च्छादेरप्युपलक्षणमेतत् ।

७७, ५—७८, १. यथैवैष देवदत्तः । मूर्च्छां गत इति शेषः । यष्ट्यापि ताड्यमानो न वेत्ति । स्पष्टम् । यष्ट्यादिना ताड्यमानः (यष्ट्यादिताड्यमानः) इति पाठे त्वकस्माद्दण्डादिघातेन मोहं प्राप्तः किंचिदपि नाभिजानातीत्यर्थः ।

७८, ३. स्वप्ने सुषुप्तौ ।

७९, २. तेनैव पूर्वोक्तेन प्राणभूतेनात्मना सहेत्यर्थः ।

७९, २. जलौकावत् । जलौकादृष्टान्ताचाभिज्ञेयेयं स्वभावस्थेत्यर्थः । न तु जलौकावद्गच्छतीति योजना ।

७९, २ — ८०, १. यथा जलौकेत्यादि । 'जलौका तृणजलौका तृणस्थः कीटविशेषः' इति ना° । अग्रमग्रं नयत्यात्मानं तृणाग्रात्तृणाग्रं निजं देहं गमयति । तस्य गमनप्रकारं विशिनष्टि नयतीत्यादिना । नयति गमयति । आत्मानमिति शेषः । परं तृणान्तरसकाशम् । एवं च कुर्वन् अपरं पूर्वं तृणं न त्यजति किंतु संधयति आत्मानं सेतुमिव कृत्वा परेण संदधातीत्यर्थः । यत्र सुषुप्तमर्धत्यक्तं जाग्रत्ता चार्धप्राप्ता स स्वप्न इति भावः ।

८०, १. अत्र लुप्तो ग्रन्थः 'यदा बुद्धिगतैः पुण्यैः प्रेरितेन्द्रियमार्गतः । शब्दादीन्विषयान्भुङ्क्ते तदा जागरितं भवेत्' इत्यादिमानसोल्लासादिवचनानुसारेण सुखमनुमीयेत ।

८०, २. यथैवैष पियक्षुर्देवदत्तः कपालाष्टकम् अष्टौ कपा-

लानि सनयति समकाल वहति (ना)। तथैव जागरितस्य आत्माष्टौ ग्रहान्वहतीति छिद्रस्य पूरणं स्यात्। अष्टौ ग्रहाः प्राणो नाम प्राणेन्द्रिय (१) वाक् (२) जिह्वा (३) चक्षुः (४) श्रोत्र (५) मनः (६) हस्तौ (७) त्वक् (८)। तथा हि बृहदारण्यकोपनिषदि श्रूयते। 'अथ हैन जारत्कारव आर्तभाग. पप्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच कतिग्रहा. कत्यतिग्रहा इति। अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति। ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति। प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीत., प्राणेन* हि गन्ध जिघ्रति।' इत्यादि (३, २)। एव चास्यार्धलुप्तस्य ग्रन्थस्याय भाव उत्प्रसति। सुषुप्त्यवस्था सर्वेन्द्रियोपसहाररूपा, स्वप्नावस्थाया मन एव नोपसहृत, जाग्रदवस्थाया तु न कस्याप्युपसहार.। तथा जाग्रदवस्थायामेव केवल अष्टौ कपालानि सनयति समकाल सर्वैः स्वकरणैरन्वितो दृश्यते पुरुषः। इति।

८०, ३. य एष स्तन इवावलम्बते। कण्ठे स्थिता प्रतिजिह्वा। एष देवयोनिः। बोधिस्थानम्। यत्र जाग्रति जागर्ति। ससारस्वप्नादुत्थायेति शेष। तथा च क्षुरिकोपनिषत्। 'ततः कण्ठान्तरे योगी समूह नाडिसचयम्। एकोत्तर नाडिशत तासा मध्ये वरा स्मृताः॥ इडा रक्षतु वामेन पिङ्गला दक्षिणेन तु। तयोर्मध्ये वर स्थान यस्त वेद स वेदवित्॥' इति। अत्र

---

* अपानेनेत्यपपाठ।

तैत्तिरीयोपनिषत् (१, ६, १) सायणीयभाष्यं चाप्युदाहर्तव्ये ।

८०, ४. अनिरुक्तम् । संभावयितुमशक्यम् । अनध्यारोपणीयमिति यावत् ।

८०, ४. संप्रसादः प्रपञ्चोपशमः ।

८०, ५. खगः । 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतेः (श्वेत॰ उप॰ ४, ६) ।

८०, ५. कर्कटकः । यथा कर्कटकस्य गतिर्वक्रतया दुर्बोधा एवं कालरूपस्य परमात्मनो गतिरपि दुर्बोधेति भावः ।

८१, १. वेदयति । ज्ञापयति स्वे स्वे कर्मणि विनियुङ्क्ते । 'एवमेवैष प्राण इतरान् पृथक्पृथगेव संनिधत्ते' इति श्रुत्यन्तरात् (प्र॰ उप॰ ३, ४) ।

८१, १–२. परं ब्रह्मधाम दिव्यं ब्रह्मपुरमित्याख्यं क्षेत्रज्ञं परमात्मानम् उपैति उपगच्छति । मुण्डकोपनिषदपि । 'स वेदैतत्परमं ब्रह्मधाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥' इति (३, २, १) ।

८१, ४ — ८२, १. अथ——मूर्ध्नेति । 'पुरुषस्य उक्तलक्षणस्य स्थानानि, तत्र ध्याने सति शीघ्रमभिव्यक्तेः । नाभिः मणिपूरचक्रं हृदयम् अनाहतं, कण्ठं कण्ठः विशुद्धिचक्रं, मूर्धा आज्ञाचक्रम् । आधाराद्यनेकध्यानस्थानसत्त्वेऽपि प्राशस्त्यार्थं चतुर्णां ग्रहणम् ।' इति ना॰ । 'चकाराच्चक्षुरादीन्यपि स्थानान्युपासनान्तरेषु' 'यद्यपि नेत्रे

कण्ठे हृदये मूर्धनि 'जागरितादीनि वक्ष्यति (९० पृ॰) तथाप्यत्र नाभ्यादीनामुक्तत्वादुपलब्ध्यर्थमेवं चिन्तनीयम् । अथवा नाभ्यादि यथाक्रमं परित्यज्य नाभिर्नेत्रं च समुच्चयेन विकल्पेन वा जागरितस्थानम् ।' इति शङ्क॰ ।

८२, ३. तुरीयमक्षरम् । 'तुरीयं संख्यातीतमपि चतुर्थं वक्ष्यमाणम्' इति शङ्क॰ । तथा च माण्डूक्योपनिषत् । 'अद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा स विज्ञेयः ।' इति ।

८२, ३ — ८३, १. स आदित्यश्च —— ज्योतिर्वर्जितम् । तेषां मध्ये यत् स्वयममनस्कत्वादिविशिष्टं परं ब्रह्म विभाति स आदित्यश्चेत्यादि । एष संबन्धः । तेषां चतुर्णां मध्ये यदित्यादि । 'चाक्षुषः स्वप्नचारी च सुप्तः सुप्तात्परश्च यः । भेदाश्चैतेऽस्य चत्वारस्तेभ्यस्तुर्यं महत्तरम् ॥ त्रिष्वेकपाच्चरेद्ब्रह्म त्रिपाच्चरति चोत्तरे ।' इति श्रुत्यन्तरात् (मैत्राय॰ उप॰ ७, ११) । स्वयं 'स्वेनाविद्याव्यतिरिक्तेन रूपेण' इति शङ्क॰ । ज्योतिर्वर्जितम् । सूर्यचन्द्रादिव्यावहारिकज्योतिर्भिः शून्य तैरप्रमेयमित्यर्थः । 'न तत्र सूर्यो भाति' 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' 'भासा हीनोऽस्मि भास्यहम्' इत्यादिश्रुतेः (काठ॰ उप॰ ५, १५; नृसिंहोत्त॰ उप॰ ६; १२० पृ॰, ११ प॰) । अग्निर्जाग्रत् । अग्निः प्राणः । 'प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति' इति श्रुतेः (प्रश्नोप॰ ४, ३) ।

८३, १—५. तत्र परब्रह्मणि लोका नलोका लोका अलोका

इति द्वैतं न विद्यते । तथा वेदा नवेदा इत्यपि न । तथा देवा नदेवा इत्यपि न । इति । एवमादौ वर्तमानस्य नकारस्योपरि सर्वत्रान्वयः । अस्यार्थः श्रीगौडपादाचार्येणाप्युक्तः । 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥' इति ।

८३, ६ — ८४, ३. हृद्याकाशे हृदयगते बिले तत् प्रसिद्धं विज्ञानमाकाशं विज्ञानरूप आकाशः । यद्वर्तत इति शेषः । तदेव सुषिरमाकाशं बाह्य आकाशः । 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति श्रुतेः (छा॰ उप॰ ८, १, ३) । हेतुमाह तद्विद्यादित्यादिना । तत् । आकाशम् । विद्यात् जानीयात् । उक्ते हृद्याकाशे । तदेव हृदयबिले स्थितं ज्ञानमयाकाशमभिजानीयादित्यर्थः । यस्मिन्निदं महद्भूतं सं च वि चरति संचरति विचरति च । तिष्ठतीत्यर्थः । यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतम् । स्पष्टम् । स विभुः प्रजासु स सर्वप्राण्यन्तरस्थ इति ध्यानेन यो वेद स तत्परं ब्रह्म भवति । इति निर्वाणं तच्च निर्वाणं विश्वजगदुपशमनरूपो मोक्षः । न तत्र निर्वाणे देवा ऋषयः पितर ईशते । लोकत्रये प्रबला अपि तत्र शक्तिहीनाः । कस्मात् । इति यस्मात् प्रतिबुद्धः सर्ववित् । 'हृदिस्था देवताः सर्वाः' इत्यादिज्ञानेन सर्वविदं प्रतिबुद्ध प्रत्यसर्वविदो देवादयो न प्रभवन्तीति भावः ।

८५, १. प्राणः मुख्यः प्राणः । ज्योतिः 'स्वयंप्रकाशं परं

ब्रह्म ' (शङ्क°) । त्रिवृत्सूत्र च यन्महत् त्रिद्वद्भिर्धियमाण ब्रह्मविष्णु रुद्रात्मक विश्वसदर्भकर सूक्ष्म सूत्रमित्यर्थ ।

८५, २ मानसिकयज्ञोपवीतस्य स्थान विशिष्य निर्दिशति हृदीति । हृदयकमलगते विज्ञानरूप आकाशे तिष्ठतीत्यर्थ । इद च धान्य देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति ।

८५, ३—६ अथ स्थूलोपवीतपरिधाने विहित मन्त्र सूक्ष्मोप वीतपरिधानपरतयैवानुवदति यज्ञोपवीतमित्यादि ।

८५, ८ ' तदेव सूत्र ब्राह्मणत्वसूचकमिति धारयेत् अपरो क्षतया जानीयादनुभवेदित्यर्थ ' (अप्प०) ।

८५ ९ सूचनादिति । अत्रारण्युपनिषत् तट्टिप्पणी च द्रष्टव्ये (७ ४) ।

८६, १ येन सूत्रेण ' इति शङ्क० । ' येन यस्मिन् ब्रह्मणि सूत्र इत्यर्थ ' इत्यप्प° ।

८६, ५ उच्छिष्ट शरीरद्वारान्नप्रवेशनिर्गमनाभ्याम् । अशु चि मनोवाक्कायपापात् ।' इति शङ्क ।

८७, २—३ यस्य नान्या केशादिरूपा शिखा अस्ति किंत्वेकैव अग्नेरिव अग्निशिखातुल्या ज्ञानमयी शिखा स इत्यादि । ' यथा भस्म तथा मूर्खो विद्वान्प्रज्वलिताग्निवत् ' इति स्मृते (बृहत्पराशरसहिताया ४ अ) । शङ्करानन्दस्तु । ' यथा जातवेदस शिखा ज्वाला जातवेद स्वरूपादन्या न तद्वत् यस्य परमहसस्य स्वप्रका

श्चैतन्यस्यानन्दात्मनः ज्ञानमयी अहमेवंरूपोऽस्मीत्येतद्बोधमयी शिखा चैतन्यप्रदीप्तिश्चैतन्यादभिन्ना ' इति । केशधारिणः केशमात्रधारिणः मुख्यशिखारहिताः ।

८७, ८. यत्परायणं यस्य परायणम् ।

८८, १. ' यज्ञः दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिलक्षणः स्यादित्यनुषङ्गः ' इति शङ्क० ।

८९, ५—६. एवमित्यादि । य एनं सत्येन तपसानुपश्यति । तेनेति शेषः । असावात्मा एवम् उक्तप्रकारेण निज आत्मनि गृह्यत इत्यन्वयः । सत्येन तपसा ज्ञानमयेन तपसा । ' यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ' इति श्रुत्यन्तरात् (मुण्ड० उप० १, १, ९) ।

८९, ८. जाग्रत्स्वप्ने जाग्रत्सुषुप्ते (७७ पृ०) । स्वप्नस्याप्युपलक्षणमेतत् । गच्छत्यागच्छते पुनः जाग्रति स्वप्ने च बहिर्गत्वेयानन्तरं सुषुप्तावात्मानं प्रत्यागच्छतीत्यर्थः ।

८९, ९—९०, १. पूर्वं हृद्याकाशे (८३, ६) इत्यादिनोक्तमर्थं पद्मेत्यादिना पद्येनानुवदति । कदलीकोशसदृशमधोमुखं च सुषिरं बिलं, यदस्तीति शेषः, तदित्यादि ।

९०, ५. तेनेति । तर्हि तेनैव प्रकारेणास्य ध्यानं संध्या भवति संध्यात्वं प्राप्नोति । अथवा तेनैव प्रकारेण संध्याध्यानं संध्यावन्दनं कर्तव्यमिति शेषः । तस्मात्संध्याभिवन्दनं, संन्यासिनामपि

विहितमिति शेषः । यद्वा तस्मात् तस्मादेव नान्यहेतोः संध्याभि-वन्दनं नाम । इत्यवगन्तव्यमिति शेष. ।

९०, ६. निरूदका निरुदका । दीर्घश्छान्दसः । स्नाना-दिरहितेत्यर्थः । वाक्कायक्लेशवर्जिता मन्त्रमुद्रादियन्त्ररहिता ।

९०, ७. मधिनी सर्वभूतानाम् । सर्वाणि भूतानि संधाप-यतीति मधिनी सर्वभूतानाम् ।

९०, ९ — ९१, ३. यत् क्षीरे सर्पिरिवान्वितं सर्वव्यापिन-मात्मानमिति तथा आत्मविद्यातपोमूलमुपनिषत्परं च तद्ब्रह्मेति ज्ञात्वा मुच्यत इति योजना । आत्मविद्यातपोमूलम् आत्मविद्यातपसी यस्य मूलं यत्प्राप्तौ मूलमिति यावत् तत् । उपनिषत्परं गुह्योपदेशाग्र्य-भूतम् । तत् प्रसिद्ध ब्रह्म ।

अथाश्रमोपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

९५, ५ — ९६, २. योऽष्टाचत्वारिंशदित्यादि । योऽष्टाचत्वा-रिंशद्वर्षाणि, प्रतिवेद द्वादशेति यावत्, यो वा वेदस्य वेदाना ग्रहणान्त सम्यङ्ज्ञानपर्यन्त वेदब्रह्मचर्य चरेत् स ब्राह्मः तस्य ब्राह्म इति सञ्ज्ञेत्यर्थ. ।

९६, २ — ३. स्वदारनिरत इत्यादि । वसिष्ठविश्वामित्रादिवद् ऋतुकालमात्रगामी गृहस्थोऽपि सन् अस्खलितब्रह्मचर्य. प्राजापत्य इति संज्ञा लभते ।

९६, ७ — ९८, ४. गृहस्था इत्यादि । तत्र वार्त्ताकवृत्त्यादीना चतुर्णां प्रथमो ग्रामे यथासुख तिष्ठति, अन्ये तु त्रयो ग्रामान्त एव ग्रामाद्बहिर्वा कष्टमेव काचिद्वृत्तिमुपजीवन्ति । यथोक्त बोधायनेन । ' अथ शालीनयायावरचक्रचरधर्मकाङ्क्षिणा नवभिर्वृत्तिभिर्वर्तमानानाम् । केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते । कृष्णाजिन कमण्डलु यष्टि वीवध कुतपहारमिति । त्रैधातवीयेनेष्ट्वा प्रस्थास्यति वश्वानर्या वा । निर्गत्य ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते वावतिष्ठते तत्र कुटी मठ वा करोति कृत वा प्रविशति ।' इत्यादि (३ प्रश्ने १ अध्याये) ।

९७, २ वार्त्ताकवृत्तय । वार्त्ताको नाम बलपुष्टिकारी शाकविशेप । ' अग्निप्रदा मारुतनाशिनी च शुक्रप्रदा शोणितवर्द्धिनी च ' इत्यादिराजवल्लभवचनात् (शब्दकल्पद्रुमे) । तदादिभि शाकै धान्यफलादिभिश्च विपयभोगेन ये जीवन्ति ते वार्त्ताकवृत्तय इति । यद्वा वार्त्ताका कृष्यादिजीविन तेषा वृत्तियेषा ते ।

९७, ३—४ शतसवत्सराभिरित्यादि । शतसवत्सराभि आमरणान्ताभि ' पुरुष एव पशूना शतायु ' इति श्रुते (शतपथ ब्राह्मणे ७, ५, २, १७) । अथवा द्विजजन्मपरिमिताभिरित्यर्थ । ' अथ यैव पदम् ' इत्यादिश्रुते (२४ पृ) । क्रियाभि यज्ञादिकर्मभि आत्मान परमात्मान प्रार्थयन्ते आशासन्ते । ' सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यते ' इति बोधायनवचनात् (२, ७, १५) ।

९७, ४ शालीनवृत्तय । 'शालीन धार्ष्ट्यं विनैव प्राप्तमयाचितम्' इति श्रीधरस्वामी भागवतदीपिकायाम् (७, ११, १६) । शालीन तु वत्सरपर्यन्त स्ववृत्तिहेतो कुसूलमञ्जूषादिषु व्रीह्यादिग्रहणम्' इति विजयध्वजतीर्थ (भागवते ३, १२, ४२) ।

९७, ६ ७ यायावरा । 'यायावर प्रत्यह धान्ययाच्ञा' इति श्रीधर (उक्तस्थाने) । 'यायावर भैक्षचर्यविशेष । असञ्चय एकाहिक तत्तद्दिनार्जितव्रीह्यादेस्तद्दिन एव व्यय वार्ता यायावर ज्ञेयमकाहिकमसचय इति' इति विजयध्वजतीर्थ (उक्तस्थाने) । 'यायावर्यम् । यायावर प्रवासी । तस्य कर्म यायावर्यम् । प्रवासादिना याच्ञापूर्वकमर्जनम् इति वीरराघवाचार्य (भागवते ७, ११, १६) ।

९८, १ घोरसन्यासिका । एतदभिन्ना बौधायननोक्ताश्चक्रचरा इत्येवमनुमीयते । चक्र मनसि कल्पयित्वा तदनुसारेणैव गत्वा शिलोञ्छन कुर्वन्तीति घोरसन्यासिका ।

९८, ६ वैखानसा । विखनसा ब्रह्मणा यानि भगवद्भजनादीनि वैखानससूत्रे उपदिष्टानि तेन स्थित्वा तत्कर्तारो वैखानसा' इति वल्लभाचार्यो भागवते ३, १२, ४३ श्लोकस्य व्याख्याने ।

९८, ७ ग्रामबहिष्कृताभि । ग्रामनिवासिभिरनपेक्षिताभिरित्यर्थ ।

९९, ४ वालखिल्या । इतिहासादिषु प्रसिद्धाना सनत्या कृतारुपत्नाना पुत्राणा महातपसामृषीणा वृत्ति नाम च ये स्वीकृतवन्तस्ते ।

९९, ५—६. कार्त्तिक्यां——कृत्वा । 'अष्टौ मासान्वृत्त्युपार्जनं कृत्वा चातुर्मास्ये संगृहीताशी कार्त्तिक्यां संगृहीतपुष्पफलत्यागी' इत्यर्थः (३, ४, १८ ब्रह्मसूत्रस्य शाङ्करभाष्यरत्नप्रभाव्याख्यायाम्)। प्रायशस्त्वाश्वयुज एव वानप्रस्थानां संचितस्य त्यागो विधीयते । यथाह मनुः । 'त्यजेदाश्वयुजे मासे मुन्यन्नं पूर्वसंचितम् । जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ।' इति । पुष्पपदं शाकस्याप्युपलक्षणम् ।

१००, २. फेनपाः । स्वयं पतितं पर्णफलादिकं फेनो नामेति केचित् । विजयध्वजतीर्थस्तु 'फेनपा वत्समुखगलितपयःफेनपानेन जीवन्तः' इति (भागवते ३, १२, ४३ श्लोकस्य व्याख्याने) ।

१००, २. उन्मत्तकाः उन्मत्ता इव शीर्णपर्णफलभोजिनः । 'पु॰ उन्मत्त इव कन् तापसभेदे' इति वाचस्पत्यात् । अथवा उन्मज्जका इति समीचीनः पाठः । तस्यापि व्याख्यानं वाचस्पत्ये दृश्यते । 'कण्ठदघ्ने जले स्थित्वा तपः कुर्वन् प्रवर्तते । उन्मज्जकः स विज्ञेयस्तापसो लोकपूजितः ॥' इति । बोधायनस्तु 'तत्रोन्मज्जका नाम लोहाश्मकरणवर्जम्' इति व्याचष्टे (३, ३, १०) ।

१०१, १. शिक्यं रज्जुनिर्मितं कमण्डल्वादिधारणसाधनम् । वक्ष्यति हि 'शिक्यकमण्डलुहस्ताः' इति ।

१०१, १. पक्षः पक्षवत् स्कन्धे ध्रियमाणो भिक्षापात्रादियाह-

नार्भकः प्राश्यान्यनपानविशेषः । तस्य पर्यायी त्रिवृ इति यावय इति ५ ।

१०१, ५. गर्भिक ग्राम एक । गर्भिरान्दसः ।

१०१, ६. एकरात्रं नामेकस्मिन्दिन उपोष्यान्यस्मिन्दिने भक्षणमित्युपवासविशेषः । द्विरात्र नाम दिनद्वयमुपोष्यान्यस्मिन्दिने भक्षणमिति ।

अथ मैत्र्युपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

अत्र गद्यरूपः प्रथमो भागो मैत्रायणीयोपनिषद् आद्यभागात्प्रायशोऽभिन्नः । तथा च तदनन्तरं वर्तमानानां श्लोकानामिमाः मम मैत्रायणीयोपनिषदुदाहृता दृश्यन्ते । अतो रामतीर्थविरचितायामनदुपनिषद्दीपिकाया राम इति चिह्ननिर्देशनपूर्वकं तत्र तत्र किंचिदुदाहरामः ।

१०७, ६—७. अन्ते सहस्राहस्येत्यादि । मुनेः तपस्विनः । 'तपसि स्थितस्य राज्ञः' इति राम° । सहस्रस्येति पाठे तु 'संवत्सराणामिति शेषः' इति राम°, 'अन्ते तपसः कालनियमावसाने सहस्राख्यस्य मुनेरन्तिकम्' इत्यायण° ।

१०८, ३—५. एतद्वृत्तमित्यादि । 'यत्त्वया पृष्टमात्मतत्त्वमेतद्वस्तु पुरस्तात् अतीते काले वृत्तं सिद्धं निर्णीतम्, पूर्वतरैर्ऋषिभिरिति योज्यम् ।' (राम) । इदानीं तु वक्तुं न

शक्यते । तस्मात् अशक्यमेतत्प्रश्नं मा पृच्छेति । अप्पयार्यस्तु 'तत्त्वविषयकमेतद्वृत्तं पुरस्तात् आदौ शिष्यस्य गुरुणा वक्तुमशक्यम्। अतोऽमुं प्रश्नं मा पृच्छ । अपि त्वन्यान्कामान्वृणीष्व । सुविरक्तस्यापि तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाः केचित्कामा हृदि निगूढा भवेयुः । निःशेषोपभुक्तकामस्यैव तत्त्वज्ञानमुत्पद्येतेत्यभिप्रायः ।' इति (मैत्रायणीयोपनिषद्भाष्ये) ।

१०८, ७. संविदपेतम् । ज्ञानशून्यं जडमित्यर्थः । निरय एव निरयतुल्यम् ।

१०८, १२. अथ किमेतैर्वान्यानाम् । अथ अन्यानां अन्येषां वक्ष्यमाणाना महत्तराणां दोषाणाम् । अभिमुखे इति शेषः । एतैः उक्तैरध्यात्मदोषवचनैः । किं प्रयोजनम् । तदपेक्षयाऽकिंचित्करा एवैत इत्यर्थः ।

१०९, २--३. सोऽहमिति । अहं च तादृशो नश्वरस्वरूप इति ज्ञात्वेत्यर्थः ।

१०९, ३-४. यैरेव नान्यकारणैः असकृदुपावर्तनं पुनःपुनर्जन्मप्राप्तिः दृश्यते । कस्य । आश्रितस्य तदाश्रितस्येत्यर्थः ।

१०९, ८--९. महाराजेत्यादि । हे महाराज बृहद्रथ इक्ष्वाकुवंशध्वजभूतानां शीर्ष अग्र्य, त्वमात्मज्ञः अतः कृतकृत्यः । शीघ्रमेव भविष्यसीति शेषः ।

१०९, ९. उपदेशमारभते मरुन्नामेत्यादिना । स्वपराक्रममुद्दिश्य

मन्नाम्ना विश्रुतोऽसि । अय च मरुत् खलु निश्चित आत्मा ते । मन्द्रि प्राण प्राणश्चात्मेत्यर्थ ।

११०, १ अनर्था अनर्थावहा ।

११०, २ भूतात्मा भूताभेदेनोपलभ्यमान इत्यर्थ ' (राम)। पर पद 'परम पद वैष्णव धाम' (राम) ।

११०, ३—४ 'तपसा स्वधर्माचरणेन तदविरोधिवैष्णवादि निष्कामव्रतविशेषाचरणलक्षणेन च सत्त्व सत्त्वगुणप्रधान चित्त प्राप्यते, विशुद्धसत्त्वता लभ्यत इत्यर्थ । तस्मात् सत्त्वात् मन सप्राप्यते । मनुतेऽनेनेति मनो विवेकविज्ञानम् ।' तेन मनसा मननन आत्मा पूर्ण तत्त्व पर ब्रह्म हि निश्चित प्राप्यते । आत्मतत्त्वसाक्षात्कार एवात्मप्राप्तिर्नान्या तस्याप्तिर्नित्याप्तस्वरूपत्वात्, अत आत्मसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थ ' (राम) । आत्मापत्त्या आत्म प्राप्त्या हि निश्चित निवर्तते शान्तिमधिगच्छतीत्यर्थ । अथवा तपसा सत्त्व सज्ज्ञान ततो मन ध्यान तेन आत्मा आत्मानुभव प्राप्यत इत्यर्थ, 'तस्माद्विद्यया तपसा चिन्तया चोपलभ्यते ब्रह्म इति मैत्रायणीयश्रुतौ प्रकृतश्लोकान तर वक्ष्यमाणत्वात् । महा-नारायणोपनिषदपि 'तपसा श्रद्धा श्रद्धया मेधा मेधया मनीषा मनीषया मनो मनसा शान्ति ' इत्यनेन तमेव विषय किंचि द्विस्तरेण वक्ति ।

११०, ७—८ स्वयानादुपशान्तस्य अत सत्यगामिन सद्

स्त्वभिमुखस्य तस्माच्च इन्द्रियार्थविमूढस्य इन्द्रियार्थेषु जडस्य मनसः कर्मवशानुगाः देहादयः अनृताः मायामात्राः सन्तीत्यर्थः ।

११०, १३—१४. समासक्तमित्यादि । 'विषयासक्तिवत् ब्रह्मासक्तौ सत्यां सर्वोऽपि मुच्येत' इत्यर्थः ।

१११, १. साक्षिणं बुद्धिवृत्तस्य । रङ्गतुल्ये संसारे प्रकृतिनर्तकी पुरुषः प्रेक्षक इति सांख्याः ।

१११, २. अवधूतादिसंप्लवम् । आदिश्च संप्लवश्च आदिसंप्लवौ तावत्रधूतौ येन सोऽवधूतादिसंप्लवः, आद्यन्तरहित इत्यर्थः, तम् ।

१११, ५. स्तिमितगम्भीरम् । स्तिमितः निष्कर्मकः गम्भीरः गहनश्चेति स्तिमितगम्भीरः, तादृशम् । न तेजो न तमः तेजसा तमसा चेत्युभाभ्यां भिन्नः । पुनश्च ततं व्याप्तम् ।

१११, ६. निर्वाणमयसंविदम् । ज्ञानानन्दस्वरूपम् ।

११२, ७. सावयवस्वरूपम् । भेदस्वरूपत्वाद्द्वैतविरुद्धमिति भावः ।

११२, १०. सौख्यतमे परमानन्दे ।

११३, ७. ब्रह्मामृतमित्यादि । ब्रह्मामृतपानमस्यान्तरं भैक्षम्, अथापि देहरक्षणार्थं बाह्यमपि भैक्षमाचरेदिति भावः ।

११३, १० — ११४, ७. जातमित्यादि । आन्तरस्नानस्य प्रसक्तिमुपदिशति जातमित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन । 'देहं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयत इत्यत्र न करतलेन देहस्पर्शो जलस्नानं वा विधी-

यत इति वाच्यम्, अपि तु देहेऽध्यासवशादात्मबुद्धिं कृता चेत् पूर्वोक्त मनोमलत्यागलक्षण स्नान कर्तव्यमित्यभिप्राय ' इत्यप्प' ।

११४, ३ विकाराकरविस्तीर्णम् । विकाराणा रोगादिनन्या नाम् आकर, अत एव विस्तीर्ण बहुषु जन्मसु व्याप्तम् । देहमित्यनुषज्जनीयम् ।

११४, ४ नवद्वारेत्यादि । स्वभावत नित्यापरिहार्यम् । इद च स्वावविशेषणम् । स्वभावजनवद्वारस्रावमिति वक्तव्ये समासाभावश्छा न्दस । देहमित्यध्याहार ।

११४, ६—७. मात्रा निमित्तेन मृतस्सम्बन्ध सूतकेन सम्बन्धो यस्य देहस्य तम् । तदेव मध्ये स्पष्टयति सूतक इति । सूतके सूतिकाले स देह इ हि जायत इति । पुनश्च विशि नष्टि देह मृतसूतकजमिति । मृतमूतकस्य जायमानत्वात् तद्वि शिष्टस्य देहस्य जनन सभवतीति तथा व्यवहार । यथा प्रसवकाले तथा मरणेनाप्यशुद्धो भवति य तमित्यर्थ ।

११५, १ वासनात्रयनाशकम् । देहवासना शास्त्रवासना लोक वासना चेति (१७२ पृ) एतत्त्रयनाशकम् ।

११५, ७ अहकारसुतमित्यादि । पूर्वश्लोकोक्तात्स्वदेशादित्या गादप्यहकारादित्यागो मुख्य इत्यभिप्राय ।

११५, ९ — ११६, २ ज्ञानप्राप्तेरारभ्य सन्यासिन सध्या वन्दनाद्यनुष्ठानानर्हा इत्याह मृतेत्यादिना श्लोकद्वयेन ।

११६, ८. संधौ संध्यावन्दने संध्यावन्दनस्थान इति यावत् यत्र जीवात्मनोरैक्यं निर्वर्त्यते स एव संन्यासः परिकीर्तित इत्यर्थः ।

११६, ९. वमनाहारवदस्य भाति वमनाहारबुद्धिरस्य जायत इत्यर्थः ।

११७, २, उभयभ्रष्टः । गार्हस्थ्यात्संन्यासाच्च भ्रष्टः ।

११७, ७. यो यतिः स आन्तरं माधूकरं न त्यजेच्चेत् तदा मुक्तो भवतीत्यन्वयः । आन्तरं माधूकरं विशिनष्ट्युत्तरार्धेन । वैराग्यजनकं बहुव्रीहिर्वा तत्पुरुषो वा । श्रद्धाकलत्रमित्यत्र तु बहुव्रीहिरेव । ज्ञानचन्दनमित्यत्रापि प्रथमपदवत् ।

११७, १०. शिष्यकिंकराः । तच्छिष्येभ्योऽप्यपकृष्टा इत्यर्थः ।

११८, २. परमित्यस्य पूर्वेणान्वयः । परममित्यर्थः । यद्वा परं भ्रमन्ति नितरां भ्रमन्ति ।

११८, ८—९. अथ जीवस्य ब्रह्मत्वे दृष्टान्तद्वयमाह अन्तः पूर्ण इत्यादिना । अत्र प्रथमे दृष्टान्ते जलमुपमानं भवति, द्वितीये त्वाकाशः । द्वितीयो दृष्टान्तः श्रीगौडपादाचार्येणाप्युक्तः 'आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः' इत्यादिना (३, ३—९) ।

११८, ११. यच्छिष्टम् । ग्राह्यग्राहकादिभेदशून्यं परं ब्रह्म ।

११९, १. दर्शनप्रथमाभासम् । दर्शनादिवृत्तिभ्यः प्रथमः पूर्वो य आभासः प्रकाशः तम् । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति श्रुतेः ।

१२३, ४ न जगत् । अस्मीति शेष । किंतु सर्वदृष्टास्मि जगत्साक्ष्येवास्मीत्यर्थ ।

१२४, २—३ यत्किंचिदित्यादि । यत्किंचिदपि लोके त्रियते तेन सर्वेणेत्यध्याहार । हीनोऽस्मि । अथापि स्वल्पमपि विना अह अ न अस्मीत्यन्वय ।

१२४, ६—८ षड्विकारेत्यादि । षड्विकाराद्यो वराहोपनिषदि श्रूयते । 'षड्भावविकृतिश्चास्ति जायते वर्धतेऽपि च । परिणाम क्षय नाश षड्भावविकृतिं विदु ॥ अशना च पिपासा च शोक मोहौ जरा मृति । एते षडूर्मय प्रोक्ता षट्कोशानथ वच्मि ते ॥ त्वक् च रक्त मासमेदोमज्जाऽस्थीनि निबोधत । कामक्रोधौ लोभमोहौ मदो मात्सर्यमेव च ॥ एतेऽरिषट्का ' इति (१, ८—११)।

१२५, १४ सन्मात्रात् । अन्य इत्यध्याहार । नास्म्यह सदा । सदा सन्मात्र एवास्मीत्यर्थ ।

१२६, ४—५ एव स्वानुभवो यस्य पुरुषस्यास्ति सोऽहमस्मि स मदभिन्न इति न सशय ।

नारदपरिव्राजकोपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

१२९, ४—५ अपूर्वपुण्यस्थलानीत्यादि । अपूर्वाणि यानि पुण्यस्थलानि पुण्यक्षेत्राणि यानि च पुण्यतीर्थानि प्रयागादिरूपाणि तान्यपि तीर्थीकुर्वन् स्वसबन्धेन पवित्रीकुर्वन् । महापुरुषसबन्धादि

पुण्यक्षेत्रस्य पुण्यतीर्थस्य वा पवित्रतातिशयो महाभारतादिषु शाण्डिल्युपाख्यानादौ वैनतेयवृत्तान्तेन स्पष्टीकृतः । नारदस्य च भगवद्भक्ताग्रेसरतया सुप्रसिद्धत्वाद्युक्तं स्वसंबन्धात्क्षेत्राणां तीर्थानां च पवित्रीकरणम् । अवलोक्य तानि सर्वाण्यपि समन्ताद्विलोक्य तेन च चित्तशुद्धिं चित्तशुद्ध्यतिशयं प्राप्य । इति । अप्पयार्यस्तु 'अपूर्वपुण्यस्थलान्यवलोक्य पुण्यतीर्थानि तीर्थीकुर्वन् पुण्यतीर्थेषु स्नानानि कुर्वन्सन्नित्यर्थः, ततश्चित्तशुद्धिं प्राप्य' इति व्याचष्टे ।

१३०, २. स्थावरजङ्गमनामकैः । स्थावराञ्जङ्गमांश्च नमयन्तीति स्थावरजङ्गमनामकाः तैः ।

१३०, ९. कथं मुक्त्युपाय इत्यस्माकं वक्तव्यम् ।

१३१, ६—७. चतुर्विधब्रह्मचर्यमित्यादि । अत्राश्रमोपनिषद् द्रष्टव्या । षड्विधगार्हस्थ्यम् । आश्रमोपनिषदुक्ताश्चत्वार, बोधायनोक्ताश्च कपोतवृत्तयः सिद्धेच्छावृत्तयश्चेति द्वौ । अप्पयार्यस्तु 'यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाख्यवृत्तिभेदेन षड्विधत्वम्' इति व्याचष्टे ।

१३३, ३. मदिष्टम् । मया ज्ञातुमभीप्सितमित्यर्थः ।

१३५, ४—५. निकरविरहितेत्यादि । निकरविरहितस्य तस्याश्रमस्योचित तुल्यमिति विग्रहः । निकरविरहितस्य हिरण्यादिसंचयहीनस्येत्यर्थः ।

१३६, ४—७. अन्ध इत्यादि । पूर्वजन्मकृतनानाविधपापनिमित्तं लक्षणं यस्य वर्तते स [आतुरवर्जं] सन्यासानर्हः । मर्यने

हि । 'अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वमुत्तीर्णानां मनुष्येषु लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठयतिपातकी । ब्रह्महा यक्ष्मी । सुरापः श्यावदन्तकः । सुवर्णहारः कुनखः । धान्यचौरोऽङ्गहीनः, मिश्रचारोऽतिरिक्ताङ्गः । वागपहारको मूकः । उन्मत्तोऽग्निदः । गोत्रम्त्वन्धः । समयभेत्ता खल्वाटः ।' इत्यादि (विष्णुस्मृतौ ४५ अ) । एवं पण्डत्वणानप्यनर्हौ तयोरजितेन्द्रियत्वात् । पुनः पतितादयश्च सन्यासानर्हाः । पापण्डः वेदनिन्दकः । चक्री लिङ्गी । तप्तचक्राङ्कनधारी वैष्णवः पाञ्चरात्री तथा लिङ्गधारी शैवः वीरतन्त्रप्रविष्टः । तयोश्चक्रलिङ्गयोस्त्यागस्यामरणं निषिद्धत्वात् सर्वत्यागरूपे सन्यासे नाधिकृताविल्यर्थः । स्मर्यतेऽपि 'वृद्धश्रावकनिर्गूढा पञ्चरात्रविदो जनाः । कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डाश्चैव तद्विधाः ॥' इति (औशनसस्मृतौ ४ अध्याये श्राद्धेषु वर्ज्यानां कथने) । वैखानसहराद्विजौ । वैखानसतन्त्रोक्तक्रमेण तथा शैवतन्त्रोक्तक्रमेण या देवपूजा वेतनग्रहणेन कुरुतस्तौ । भृतकाध्यापकः कृतवेतनो वेदाध्यापकः । शिपिविष्टः खल्वाटः ।

१३६, ८ पूर्वसन्यासी । येन पारहंस्यात्पूर्वभावी कुटीचकादिसन्यासः कृतः सः ।

१३७, ३ द्विनिवारेण सन्यस्तः । सन्यासाद्गार्हस्थ्य प्रत्यागत इत्यर्थः । स्मर्यते हि । 'ये प्रत्यवसिता विप्राः प्रव्रज्याग्निजलादिषु । अनाशकनिवृत्ताश्च गृहस्थत्वं चिकीर्षवः ॥ चरेयु-

स्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि वा । जातकर्मादिभिः सर्वैः पुनः संस्कारभागिनः ॥' इति (आपस्तम्बस्मृतौ ९, ७—८) ।

१३८, ११ सराग इति वक्तव्ये सरक्त इति छान्दसः पाठो लेखकाना प्रमादो वा ।

१४३, ८ सप्तद्वारावकीर्णा चेत्यादि । 'श्रोत्राभ्या नेत्राभ्या नासिकाभ्या जिह्वया चावकीर्णा सत्यासाम अनृता च वाचं न वदेत्' (अप०) । शब्दादीन्द्रियार्थविषयिणीमतः एवानह्मपरा वाच नोच्चारयेदिति भाव । कुल्लूकस्तु 'सप्तद्वारावकीर्णामिति चक्षुरादीनि पञ्च बहिर्बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरित्य त करणद्वयम्' इति (मनुस्मृतौ ६, ४८) ।

१४५, १—२ प्रियेष्वित्यादि । 'स्व रागद्वेषविनिर्मुक्तस्य प्रियाप्रियजना भवेयुरिति चेन्नष दोष, तत्तज्जनदृष्ट्यास्य प्रियाप्रिय जनवत्त्वोपपत्ते' इत्यप्प ।

१४५, ६ सिद्धिमित्यादि । 'एकस्यैव सिद्धिरिति सिद्धि मेकस्यासहायस्य पश्यन्' 'न जहाति न क्वचित् पुत्रादिस्तेन त्यक्तो भवति, अतो न हीयते न वियुज्यते पुत्रादिभि तद्वियोगदुःख नासादयति' इति सर्वज्ञनारायणमेधातिथी (मनुस्मृतौ ६, ४२) ।

१४९, ७—८ मुख्यवृत्तिकाम मोक्षाश्रम प्रविविक्षु ।

१४९, ६ — १५१, ४ अय भागो जाबालोपनिषट्टिप्पण्यवसरे प्रायशो व्याख्यात ।

१५०, १० द्वयोमें मन्त्रासमुपन्यस्यति आहवनीयादित्यादिना । आहवनीयादग्निमाहृत्य । गार्हपत्यमकाशमिति शेष. ।

१५०, ११. अनग्नि यत् यदि श्रोत्रियगृहस्यासनिधानात् शुद्रमग्निं न विन्देत् तर्हि अप्सु जुहुयात् ।

१५१, २. मन्त्रान्तरम् । प्रणवादन्य मन्त्रामित्यर्थ ।

१५१, ७ — १५३, २ सर्वमेतद्ब्रह्मोपनिषद्यपि श्रूयते (८५ —८७ पृ॰) ।

१५३, ३ — १५६, १ अथ भाग प्रायश परमहंसनाम्नो पनिषदोरनुवाद एव ।

१५३, ५ अथवा यथा विधि भवति तथा चेत् तर्हि जातरूपधर इत्यादि ।

१५३, १२—१३ यद् अन्त मानसिक यच्च बहि देहादि वर्तते तत् सर्व स्वव्यतिरिक्तममन्यमान आत्मैवेति मन्यमान ।

१५५, १०—११. ब्रह्मप्रणवमनुस्मरन् भ्रमरकीटन्यायेन शरीर त्रयमुत्सृज्य । भ्रमरकीटन्याय उक्तो भागवते । 'यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकल धिया । स्नेहाद् द्वेषाद् भयाद्वापि याति तत्तत्स्वरूपताम् ॥ कीट पेशस्कृत ध्यायन् कुड्य* तेन प्रवेशित । याति तत्सात्मता राजन् पूर्वरूपमसत्यजन् ॥' इति (११, ९,

---

* कुड्यामित्यपपाठ । Boehtlingk (PW, *sub voce*) referring to *gana* कड्यादि, Pan IV, 2, 90, mistakes कुड्या for कुड्य

२२ — २३) । 'पूर्वरूपमसत्यजनिसनेन कैमुत्यन्यायो विवक्षित । पूर्वरूपमसत्यजन्मेन याति किमुत सत्यजनिरित्यर्थः ।' इति तद्व्याख्याने श्रीमद्वीरराघवाचार्यः । शरीरत्रय स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणि ।

१५४, १०—११. सन्यासेनेर नान्याश्रमेण ।

१६०, ४ — ५. त्वङ्मासेत्यादि । त्वङ्मासादिसहतिरूपे विण्मूत्राम्या दुर्गन्धे च देहे प्रीतिं कुर्वाणाना, जनानामिति शेष, क्रिमीणा कीटाना च कियदन्तरम् अन्तर नास्तीत्यर्थ. । देहाभिमानरहिता एवोत्कृष्टा इति भाव ।

१६१, ७. निरर्थक मौण. ।

१६१, ८—९. य न सन्तमित्यादि । यः ससारातीतोऽवधूत 'जाग्रदपि सुषुप्तस्थः, जीवन्नेव मृतोपम' इति वचनादस्तिनास्तित्वादिपदै. केनापि वक्तुमशक्यस्तम् । वक्ष्यत्यपि 'सदिग्धः सर्वभूतानाम्' इति ।

१६३, ५—६. सर्वत्रेत्यादि । श्राद्धे श्राद्धे मतिदेवादिं द्वौ ब्राह्मणौ भोजनीयावित्यर्थ । यथा — वैश्वदेवे चत्वारः, मनुष्यश्राद्धे दश, भूतश्राद्धे चत्वारिंशत्, अन्येषु षट्, आहत्य नवति. । अष्टाध्वरपक्षे तु प्रतिश्राद्ध वैश्वदेवस्यानदयस्त्वादाहत्याष्टादशोत्तरशतमिति ज्ञेयम् ।

१६३, ६—९. एकाध्वरपक्षे एकदिनेऽष्टाध्वरपक्षेऽष्टदिनेषु वाष्टश्राद्धानि भुञ्ज्यन्त यथाविधि निर्वर्त्येति योजना ।

१६३, १० — १६४, ३. शेषकर्मसिद्ध्यर्थं शिरोनिसर्जनादेः शेषकर्मणः सिद्ध्यर्थं सप्तकेशान्विसृज्य वर्जयित्वेति वचनात् शेषकर्मसिद्ध्यर्थमित्यादेः शाखान्तरवचनाच्च सप्तकेशान्संरक्ष्येति द्रष्टव्यम् ।

१६४, ६ स्वशाखोपसंहरणं कृत्वा स्वशाखाध्यायमुपसंहृत्य ।

१६४, ८. आत्मादिभिः आत्मना अन्तरात्मना परमात्मना । आत्मादीनुद्दिश्येत्यर्थः ।

१६५, ७. हे अग्निदेव यज्ञाग्निर्भूत्वा आत्मा स्वयम् आत्मानं मदीयं कोष्ठाग्निं प्रविशेत्यर्थः ।

१६५, ९. स्वा योनिं प्राणाग्निं कोष्ठाग्निमिति यावत्, 'एष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः' इति श्रुत्यन्तरात् (६६ पृ॰) ।

१६५, १०. सक्षय एहीत्यनेन समारोपणीयाग्निना सहाग्निदेवतायाः कोष्ठाग्नौ प्रवेशोऽभ्यर्थ्यते ।

१६९, ६. तारक अष्टमोपदेशे वर्णयिष्यमाणं संसारात् तारकमोंकारम् ।

१६९, १२. अकाकपृष्ठम् । काकपृष्ठं नाम कृष्णचिह्नरूपो वेणोर्दोषः, तद्रहितम् ।

१७०, १२ — १७१, ५. भगवन्नित्यादि । ननु कथं कर्माण्यकुर्वन्पुरुषः स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्यत्रोच्यते — पुरुषेतरे जन्तवः कर्मप्रवर्तका एव सन्तीति सत्यम्, अवस्थाचतुष्टयाधीना कर्मज्ञानवैराग्यप्रवर्तकाश्च पुरुषा जन्तवः. पुरुषा ये जन्तवस्ते तु तदनु-

कुलाचाराः केचित्कर्मपरा अन्ये ज्ञानादिपराः सन्तीति भावः ।

१७१, ९—१०. अज्ञानेन ज्ञानाज्ञाननिमित्तेन विद्वद्विविदिषासंन्यासाविति द्वौ, अशक्तिवशात् कर्मलोपतश्च अशक्तिनिमित्तककर्मसंकोचाच्च तृतीय आतुरसंन्यासः, इति त्रैविध्यम् ।

१७२, २—३. पुण्यलोकानुभवश्रवणात् । पुण्यलोकानुभवस्यानित्यत्वश्रवणादित्यर्थः ।

१७५, १—२. एकशाटीधरो वा । कौपीनरहितस्त्विति शेषः ।

१७५, ८—९. जीवत आतुरस्य क्रमसंन्यासे दृष्टान्तमाह ब्रह्मचर्येत्यादिना । कुटीचकादीनां संन्यासविधिः ब्रह्मचर्याश्रमादितुरीयाश्रमवत् ब्रह्मचर्याश्रममारभ्य संन्यासाश्रमस्वीकारपर्यन्तं यः प्रकारः तत्तुल्यो भवति ।

१७६, २. नकन्थालेशः कन्थालेशेनापि रहितः ।

१७६, २—३. नाध्येतव्यो न वक्तव्यो, कर्मकाण्ड इति शेषः, न श्रोतव्यमन्यत्किंचित्, वेदान्तादिति शेषः

१७६, ६. नान्यभाषाविशेषेण । यद्यवश्यं वक्तव्यं स्यात् तर्हि संस्कृतभाषयैव वक्तव्यं नान्यभाषाविशेषेण तासां विगानात् ।

१७७, ३—५. तुरीयातीतावधूतयोर्न ज्येष्ठः ज्येष्ठकनिष्ठभेदो न विद्यते ज्ञानतारतम्यस्य तत्राभावात् । अन्येषु तु यो न स्वरूपज्ञ इत्यादि ।

१७७, ८. सांकर्यं ज्ञानकर्ममार्गयोः संमेलनमतः पातित्यम् ।

१७७, १० — १७८, २. आतुरकुटीचकयोर्भूर्लोकभुवर्लोका-

त्यादि । आतुरो मृत्वा शीघ्रमेव शुचीना गृहे जन्म प्राप्या नन्तर कुटीचको भवति । 'तूर्णमेव जगत्यामभिसपद्यते' इत्यादि श्रुते (प्रश्नोप॰ ५, ३) । कुटीचकस्तु सोमलोके महिमानमनुभूयै वेह जन्म लभते तदन्ते च बहूदको भवति । 'स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते' इति श्रुते (प्रश्नोप॰ ५, ४) । एव द्वयोरेतयोर्मनुष्यलोकप्रत्यागमनमवर्जनीयम् । बहूदकस्तु स्वर्गलोके बहु काल प्रत्युष्य तपोलोक गत्वा तत्रापि चिरमुषित्वा सत्यलोक प्राप्या न्ते ब्रह्मणा सह मुच्यते । हसवृत्तान्तोऽप्येतदनुरोधेन द्रष्टव्य । तुरीयातीतावधूतयोस्तु 'तुरीयातीतावधूतयोर्न ज्येष्ठ' इति पूर्वोक्त श्रुतिवशाद्गतिभेदोऽपि नास्ति किंत्वेकमेव कैवल्यमुभाभ्यामपि प्राप्यत इति भाव । दत्तात्रेयसहितायामपि प्रायशोऽयमर्थो दृश्यते । तत्र तु योग्याख्यस्य परमहसादित्रयस्य सद्योमुक्ति इतरत्रयस्य च क्रम मुक्तिरुच्यते । 'योगिनाममृत स्थान पुनरावृत्तिवर्जितम् । अन्येषा ब्रह्मण स्थान मुच्यन्ते ब्रह्मणा सह ॥' इति (२, ४४, २—३) ।

१७८, ११—१३ तासु अवस्थासु चतुर्दशकरणाना चक्षु रादीना दशाना बाह्येन्द्रियाणा वक्ष्यमाणस्यान्त करणस्य च बाह्यवृत्तयोऽन्तर्वृत्तयश्च, प्रादुर्भवन्तीति शेष । तेषा बाह्यवृत्तीनाम् । पुस्त्व छान्दसम्, 'वृत्तयश्चत्वार' इति वक्ष्यमाणवाक्यानुरोधेन । उपादानकारण मनो बुद्धिरहकारश्चित्त चेति वृत्तयश्चत्वार सन्ति ।

१७९, १२ इतरशास्त्रप्रवृत्ति वेदान्तव्यतिरिक्तशास्त्रे व्यापार ।

१७९, १३—१८०, १. चर्मकारवदतिविदूरकर्मा । चर्मकारस्य वेदोक्तकर्मस्वधिकारो यथा नास्ति तथा परमहंसादपि कर्मातिदूरमित्यर्थः । तथा आचारविचादूरः सः । आचारविद्याभ्यां दूरस्थ इत्यर्थः ।

१८०, २—५. अतः कारणाद् एरण्डतैलफेनवत् तत्प्रसक्तं कर्मसंबन्धि सर्वं परित्यज्य मनोदण्डं करपात्रं दिगम्बरं मनसि दृष्ट्वेत्यादि । एरण्डतैलफेनवत् । यथा हि कस्मिंश्चित्पात्रे एरण्डतैले पूरयितव्ये उपरि प्लवमानस्य फेनस्य पूरणप्रतिबन्धनकरतया हस्तादिभिर्निरासः क्रियते स्वाभीप्सितप्रतिबन्धकत्वात् एवमेव संन्यासिनामभिलषितमोक्षाणां मोक्षप्रतिबन्धकीभूतं कर्मात्यन्तं निरसनीयमित्यर्थः ।

१८१, १. प्रतिष्ठा ख्यातिः ।

१८१, ८. मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः । भिक्षापात्रादिषु सङ्गरहितः । यथोक्तं वसिष्ठेन । 'न कुण्ड्यां नोदके सङ्गो न चेले च त्रिपुष्करे । नागारे नासने नान्ने यस्य वै मोक्षवित्तु सः ॥' इति (या॰) ।

१८१, ९. अभिपूजितलाभान् । मधुरवचनैः प्राप्तान् दत्तान्वा सर्वप्रशस्तान्वा भिक्षादिलाभान् ।

१८३, १२. अध्वा सूर्येण निर्दिष्टः । पथिप्रश्नं न कुर्यादिति भावः । विमुक्तमार्गो भवेदिति श्रुत्यन्तरात् ।

१८४, ३. पक्षं कंचन नाश्रयेत् । तदुक्तं कपिलेन । 'नैकदेवतापक्षपातित्वं दर्शयेत्' इति (या) ।

१८६, ७. चरेत् गुरोः समीपे व्रतं चरेदित्यर्थः (१९६ ५°, १५°)।

१८६, ८. प्रव्रज्य दिगम्बरो भूत्वा । 'संन्यस्याथ दिगम्बरः' 'संन्यासकाले त्वलंबुद्धिपर्यन्तमधीत्य तदनन्तरं ··· जातरूपधरश्चरेन्नकन्थालेशः' इत्यादिपूर्वोक्तश्रुतिवशात् (१६९, २ ; १७५, १३—१७६, २)।

१८७, ८—९. तदभ्यासवशात् स्वरूपानुसंधानेन । भ्रमरकीटन्यायवत् । मुच्यत इत्युक्तमिति शेषः ।

१८७, १३. पञ्चविंशतितत्त्वानि सांख्यशास्त्रे प्रसिद्धानि ।

१८८, १. शाखाः मार्गाः ।

१८८, २—३. पङ्कस्तम्भाकाराणि अधोगमने हेतुभूतानीति भावः ।

१८९, ३. चतस्रोऽवस्थाः वक्ष्यमाणाः (१९०, ९—१९१, १)।

१८९, ३—४. एकैककरणाधीनानाम् एकैकवृत्तिसाधनभूतानां चतुर्दशकरणानां सान्तःकरणदशबाह्येन्द्रियाणां वक्ष्यमाणप्रकारेण चक्षुरादीनां व्यापाराः रूपग्रहणादिवृत्तयः सन्ति ।

१८९, ८. तदधीना तत्सव्यपेक्षेत्यर्थः ।

१८९, १०. चित्तेन चेतयतीत्यनेन मनसा संकल्पयतीत्यप्युपलक्ष्यत इति बोध्यम् ।

१८९, १०—११. विसृज्य अनादृत्य, 'इन्द्रियाणां पृथग्भाव-

मुदयास्तमयौ च यत् । पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥' इति (काठ° उप° ६, ६) श्रुत्यनुरोधेन यथान्यायमन-भिज्ञायेत्यर्थः । एतान् उक्तान् व्यापारादीन् ।

१९०, ५. वक्त्रम् । उक्तमष्टदलस्य पद्मस्य सूर्याभिमुखं भागम् ।

१९०, ५. जीवदवस्थाः । अपि ज्ञेया वक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः ।

१९०, ९. नो चेत् । प्रकारान्तरमपेक्ष्येत चेदित्यर्थः ।

१९०, ९ — १९१, १. जाग्रज्जाग्रत् जाग्रत्स्वप्नः जाग्रत्सुषुप्तिः जाग्रत्तुरीयम् । स्वप्नजाग्रत् स्वप्नस्वप्नः स्वप्नसुषुप्तिः स्वप्नतुरीयम् । इत्यादि । ताश्च षोडशावस्था श्रीरामगीतासु त्रयोदशाध्याये 'इदं ममेति सर्वेषु दृश्यभावेष्वभावना । जाग्रज्जाग्रदिति प्राहुर्महान्तो वायुनन्दन ॥' इत्यादिभिः षोडशश्लोकैः प्रत्येकं व्याख्याता दृश्यन्ते ।

१९१, ३—४. उत्तटस्थ इत्यादि । ननु यथा तटस्थः तुरीयः तथोत्तटस्थः साक्षी केनापि प्रकारेण भोक्ता स्यात् तटस्थ-कूटस्थादिशब्दानामपि प्रायशः साक्षिपरत्वेन प्रयुज्यमानत्वादित्या शङ्क्याह उत्तटस्थ इत्यादि । तटस्थमुद्गत इत्युत्तटस्थः । स न द्रष्टा । कस्मात् । अदृष्टत्वात् अपरोक्षत्वात् द्वैतातीतत्वादिति यावत् । 'अदृष्टमग्राह्यम् . शिवमद्वैतम्' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिश्रुतिभ्यः (मा° उप° ७, बृहदा° उप° ४, ५, १५) । अथवा अदृष्टत्वात् स्वेनादृश्यमानत्वादित्यर्थः । 'दृष्टः किमद्वयेन'

'दृश्यते चेन्नात्मज्ञा' इति श्रुते (नृसिंहोत्त° उप° ९), अप्य र्थार्यस्तु । 'तटस्थादूर्ध्वं वर्तन इत्युक्तटस्थ. तुरीयजीवातीत परमात्मे यर्थः । म न द्रष्टा स्यात् । कस्मात् । अदृष्टत्वात् । तथा हि । जीव कर्तृत्वभोक्तृत्वाहङ्कारादिभि. स्पृष्टो दृश्यते, अह कर्ता भोक्तेत्यादिदर्शनात् । जीवेतरस्तु परमात्मा तै कर्तृत्वभोक्तृत्वादिभिर्न स्पृष्टो दृश्यते, चतुर्दशकरणातीतत्वेन कर्तृत्वाद्यदर्शनात् । तस्मात् परमात्मा न द्रष्टैव' इति ।

१९१, ८. व्यवधाने व्यवच्छेदे । सतीति शेष. ।

१९२, १. न शरीराभिमानी भवति । य इति शेष. ।

१९२, ८. महाजनेषु जनसमूहेषु ।

१९३, १ दण्डभिक्षाम् । 'काष्ठदण्डो धृतो येन' इत्यादिश्रुत्यन्तरात् (५० पृ) । लघुविष्णुस्मृतिरपि । 'त्रिदण्ड लिङ्गमाश्रित्य जीवन्ति बहवो द्विजा । न तेषामपवर्गोऽस्ति लिङ्गमात्रोपजीविनाम् ॥' इति (४, ३४) । व्यसनम् औत्सुक्यम् ।

१९३, ३. वासनात् ज्ञानात् ज्ञानपूर्वम् । नियमादित्यप्प° ।

१९४, ५ तथा नान्यच्च । ननु विधिनिषेधाद्यभावे हिंसादीना लौकिकव्यापाराणा यथेच्छचरण प्रसज्येतेत्यत्रोच्यते तथा नान्यच्च इतरत् विपरीतमपि नेत्यर्थ (१९० पृ° ५ प) ।

१९५, १२. 'सव सरमित्युपलक्षणम् । यान ज्ञान तार्नाज्ञसेत्, गुरुसमीपवासस्य ज्ञानार्थत्वात्, । इति मा° ।

१९६, २—७. प्राप्येत्यादि । अत्र प्रथमः श्लोको विधिः द्वितीयतृतीयौ चानुवादौ । अथवा प्रथमश्लोकस्य दृढीकरणाय विवरणाय वा श्रुत्यन्तरात् 'ततः' इत्यादि श्लोकद्वयमुदाहरति ।

१९६, ५. आश्रमत्रयं कुटीचकहंसपरमहंसाश्रमान्, तेषां मध्ये यस्मिन् तिष्ठति तमिति भावः ।

१९७, २. साधनं शान्तिकर्म ।

१९८, ५. पुरस्कृत्य साधु पृष्टमिति प्रशस्य ।

१९८, ७ — १९९, १. स्वगमननिरोधग्रहणं न कुर्यात् । ग्रहणम् अङ्गीकारः । मा गच्छ भगवन् कृपयास्मद्गृहे तिष्ठेत्यादिवचनैः क्रियमाणं स्वगमनस्य निरोधं नाङ्गीकुर्यादित्यर्थः ।

२००, ७. विस्मृतपदार्थपुनःप्राप्तिहर्ष इव । विस्मृतस्य पदार्थस्य पुनर्लाभेन जनितो हर्षो यस्य स इवेत्यर्थः । अत्र विस्मृतपदार्थः परमात्मस्थानीयः, 'एषां सक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेच परं पदम्' इति श्रुत्यन्तरात् (११० पृ॰ २ प॰) ।

२०५, ३. अन्याधिकारः देवान्तरविषयो जपाद्यधिकारः ।

२०५, ६—७. मानुषप्रणवः, आन्तरप्रणवः, ब्रह्मप्रणवः । अष्टमोपदेशे वक्ष्यमाणं प्रणवत्रयम् । मानुषप्रणवो बाह्यप्रणवः । ब्रह्मप्रणवो विराट्प्रणवः ।

२०६, २—३. संसारतारकं तारकमनुस्मरन् । 'संसारात्तारयतीति तत्तारकं ब्रह्मस्वरूपाभिन्नं तारकसंज्ञं प्रणवमनुस्मरन् सन्' इत्यप्प॰ ।

२०६, ७—९. तथेत्यादि । अत्रायमन्वय । तथेति परमेष्ठी ओमिति ब्रह्मेति तैत्तिरीयवाक्येन (उप० १, ८, १) व्यष्टिसमष्टिप्रकारेण वक्तुमुपचक्रमे इति । प्रणवमिति शेष. ।

२०६, ८ — २०७, ४. का व्यष्टिरित्यादि । का व्यष्टिः का समष्टिः इति प्रश्नयोर्यथाक्रममुत्तरमाह संहारप्रणव इति । तत्र संहारप्रणव इत्यादौ अर्धमात्राप्रणव इत्यन्ते का व्यष्टिरिति प्रश्नस्योत्तरे मतचतुष्टयानुसारेण नाम्नि क्रमे च भिन्नमन्यथा त्वभिन्न त्रैविध्यचतुष्टय दर्शयति । तत्र प्रथमक्रमानुरोधेनेतराणि त्रिकाण्यपि निवेशनीयानि यथा—

संहार.	सृष्टि	अन्तर्बहिश्च	
अन्तः	व्यावहारिक.	ब्रह्म	
आर्ष	बाह्य	विराट्	
संहार	ब्रह्मा	अर्धमात्रा	इति ।

का समष्टिरिति प्रश्नस्योत्तर वदति ओमिति ब्रह्मेति । ओंकारो यथा अकारादित्रयस्योपसंहारो भवति तथा संहारादित्रयाणामैक्य पर ब्रह्मेत्यर्थ ।

२०७, ५ — २०९, ४. ओमित्येकाक्षरम् —— ब्रह्मप्रणवः । अथ त्रीन्प्रणवान्विशदयति ओमित्येकाक्षरमित्यादिना गद्यस्यावशिष्टभागेन, प्रथमतोऽष्टाङ्गमन्त प्रणव ततश्चतुरङ्ग बाह्यप्रणव तत. षोडशाङ्ग विराट्प्रणवम् । अत्र यो य उत्कृष्टस्तस्मिंस्तस्मिन्नवरोऽन्तर्गत इति

ज्ञेयम् । तथा हि । बाह्यप्रणवस्याकाराद्यर्धमात्रान्ताश्चत्वारो भागाः सन्ति, अन्तःप्रणवस्य तु त एवाधिकाश्च नादाद्याश्चत्वारः, विराट्-प्रणवस्य चोक्ता अष्टावधिकाश्च शान्त्याद्या अष्टौ । इति ।

२०७, ५—९. अथ ओमित्येकाक्षरमित्यादिना अनन्तात्रयवाकरः इत्यन्तेन ग्रन्थेनान्तःप्रणवं तदन्तर्गतं बाह्यप्रणवं च विशिनष्टि । तत्र उक्तेऽष्टके चत्वारः आद्याश्चत्वारः । बाह्यप्रणवघटकाः सन्तीति शेषः । तेषां स्वरूपमाह अकारश्चेति । अत्रावयवगता-युतत्वादिकं कालसूक्ष्मांशानुसारेण बोध्य, न तु मात्रानुसारेण । इदमपि स्थूलसूक्ष्मकारणतुरीयत्वावलम्बनेन ग्राह्यम् ।

२०७, १० — २०८, २. अथ विराट्प्रणववर्णनमवतारयति सगुणोत्पत्तिप्रणव इत्यादिना । सगुणोत्पत्तिप्रणवः सगुण उत्पत्तिप्रणवः । संधिश्छान्दसः । विराट्प्रणवस्योभयात्मकत्वे दृष्टान्तमाह यथा प्लुत इत्यादिना । तथा हि । 'ह्रस्वा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घसंयुता । तृतीया तु प्लुता' (मार्क° पु° ४२, १३,) इत्यादिस्मृतीना-मनुरोधेन मकारस्थानीयो विराट् अकारोकारापेक्षया प्लुतः मात्रात्रयात्मकः, ओंकारनिर्वर्तकत्वापेक्षया च प्लुतसंहारः प्लुतोपसंहाररूपः ।

२०८, ३ — २०९, ४. अथ विराट्प्रणवं वर्णयति विराट्-प्रणव इत्यादिना । षट्त्रिंशत्तत्त्वातीत इति । षट्त्रिंशत्तत्त्वानि श्रूयन्ते वराहोपनिषदारम्भे । तानि यथा — सांख्यशास्त्रे प्रसिद्धानि पञ्चविंशतिः, प्राणपञ्चकं, देहत्रयम्, अवस्थात्रयं चेति । पुनश्चतुः-

२०६, ७—९ तथेत्यादि । अत्रायमन्वय । तथेति परमेष्ठी ओमिति ब्रह्मेति तैत्तिरीयवाक्येन (उप° १, ८, १) व्यष्टिसमष्टिप्रकारेण वक्तुमुपचक्रमे इति । प्रणवमिति शेष ।

२०६, ८ — २०७, ४. का व्यष्टिरित्यादि । का व्यष्टि का समष्टि इति प्रश्नयोर्यथाक्रममुत्तरमाह सहारप्रणव इति । तत्र सहारप्रणव इत्यादौ अर्धमात्राप्रणव इत्यन्ते का व्यष्टिरिति प्रश्नस्योत्तरे मतचतुष्टयानुसारेण नाम्नि क्रमे च भिन्नमन्यथा त्वभिन्न त्रैविध्यचतुष्टय दर्शयति । तत्र प्रथमक्रमानुरोधेनेतराणि त्रिकाण्यपि निवेशनीयानि यथा—

सहार	सृष्टि	अन्तर्बहिश्च	
अन्त.	व्यावहारिक	ब्रह्म	
आर्ष	बाह्य	विराट्	
सहार	ब्रह्मा	अर्धमात्रा	इति ।

का समष्टिरिति प्रश्नस्योत्तर वदति ओमिति ब्रह्मेति । ओंकारो यथा अकारादित्रयस्योपसहारो भवति तथा सहारादित्रयाणामैक्य पर ब्रह्मेत्यर्थ ।

२०७, ५ — २०९, ४ ओमित्येकाक्षरम् —— ब्रह्मप्रणव । अथ त्रीन्प्रणवान्विशदयति ओमित्येकाक्षरमित्यादिना गद्यस्यावशिष्टभागेन, प्रथमतोऽष्टाङ्गमन्त प्रणव ततश्चतुरङ्ग बाह्यप्रणव तत षोडशाङ्ग विराट्प्रणवम् । अत्र यो य उत्कृष्टस्तस्मिंस्तस्मिन्नवरोऽन्तर्गत इति

ज्ञेयम् । तथा हि । बाह्यप्रणवस्याकाराद्यर्धमात्रान्ताश्चत्वारो भागा सन्ति, अन्त प्रणवस्य तु त एवाधिकाश्च नादाद्याश्चत्वार., विराट्-प्रणवस्य चोक्ता अष्टावधिकाश्च शान्त्याद्या अष्टौ । इति ।

२०७, ५—९. अथ ओमित्येकाक्षरमित्यादिना अनन्तात्ययवाकर इत्यन्तेन ग्रन्थेनान्त प्रणव तदन्तर्गत बाह्यप्रणव च विशिनष्टि । तत्र उक्तेऽष्टके चत्वार आद्याश्चत्वार । बाह्यप्रणवघटका. सन्तीति शेष । तेषा स्वरूपमाह अकारश्चेति । अलावयवगतां-युतत्वादिक कालसूक्ष्मांशानुसारेण बोध्य, न तु मात्रानुसारेण । इदमपि स्थूलसूक्ष्मकारणतुरीयत्वावलम्बनेन ग्राह्यम् ।

२०७, १० — २०८, २. अथ विराट्प्रणववर्णनमवतारयति सगुणोत्पत्तिप्रणव इत्यादिना । सगुणोत्पत्तिप्रणव: सगुण उत्पत्तिप्रणव । साधिरछान्दस । विराट्प्रणवस्योभयात्मकत्वे दृष्टान्तमाह यथा प्लुत इत्यादिना । तथा हि । ‘ह्रस्वा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घसयुता । तृतीया तु प्लुता’ (मार्कं॰ पु॰ ४२, १३,) इत्यादिस्मृतीना-मनुरोधेन मकारस्थानीयो विराट् अकारोकारापेक्षया प्लुत. मात्रात्रयात्मक, ओंकारनिर्वर्तकत्वापेक्षया च प्लुतसहार प्लुतोपसहाररूप. ।

२०८, ३ — २०९, ४. अथ विराट्प्रणव वर्णयति विराट्-प्रणव इत्यादिना । षट्त्रिंशत्तत्त्वातीत इति । षट्त्रिंशत्तत्त्वानि श्रूयन्ते वराहोपनिषदारम्भे । तानि यथा — सांख्यशास्त्रे प्रसिद्धानि पञ्चविंशति, प्राणपञ्चक, देहत्रयम्, अवस्थात्रय चेति । पुनश्चतु-

षष्टिमात्र इत्यादि । अस्यार्थ सम्यगाख्यात श्रीरामगीतासु त्रयोदशाध्याये श्लोकषट्के यथा —

> अकार प्रथम प्रोक्त उकारस्तदनन्तरम् ।
> मकारश्चार्धमात्रा च नादबिन्दू तत परम् ॥
> कला तत कलातीता शान्ति शान्ते. परा तत ।
> उन्मन्येकादशी प्रोक्ता द्वादशी तु मनोन्मनी ॥
> पुरी च मध्यमा पश्चात्पश्यन्ती च परा तत. ।
> एव षोडशरूपोऽय प्रणव. सूक्ष्ममात्रक ॥
> एतासा च स्थूलसूक्ष्मबीजतुर्यप्रभेदत. ।
> मात्राणा स्युश्चतु षष्टिरूपाणि पद्मनामज ॥
> प्रकृत्या पुरुषेणैता अष्टाविंशतिगोचरा ।
> शतमात्राश्च सिध्यन्ति द्वैविध्य समुपाश्रिता ॥
> ततो द्विशतमात्रा. स्यु षट्पञ्चाशत्पराश्च ता ।
> द्वैविध्य सगुणेनापि निर्गुणेन समाश्रिता ॥ इति ।

२०९, ६ सर्वप्रपञ्चाधारगर्भित । अखिलानामपि प्रपञ्चाधार भूताना शक्तीना योनिभूत । अय प्रणव इति शेष, एवमुत्तर श्लोकेऽपि ।

२०९, ८. सर्वश्रुत्युत्तम । 'यश्छन्दसामृषभ ' इत्यादिश्रुते । मृग्य अन्वेषणीय । योगिभिरिति शेष ।

२०९, ९—१० यच्च भूत भव्य भविष्यदिति हेतो ति

कालोदितं त्रिकालेऽप्युद्गतमाविर्भूतम् अव्ययं तदपीत्यादि ।

२१०, १—२. तथा एवं च तदेकममृतमजरं पूर्वोक्तमव्ययम् ओमिति प्रणवेन अनुभूय साक्षात्कृत्वा, अनन्तरं ब्रह्मशब्देन वर्णितं तदेतदेव आत्मानं विद्धीत्यनुषङ्गेण शेषस्य पूरणम् ।

२१०, ३—४. तथा पुनश्च सशरीरं शरीरत्रयसहितं तम् उक्तम् आत्मानम् ओमिति प्रणवेन तन्मयत्वं ब्रह्ममयत्वं समारोप्य ध्यानेन नीत्वा, अनन्तरमशरीरं परं ब्रह्म वक्ष्यमाणं तुरीयतुरीयं विनिश्चिनु अवधारय ।

२१०, ५—७ परं ब्रह्मेत्यादिना सपादश्लोकेन ब्रह्मणः विश्वादीनां क्रमक्रमात् विश्वादिक्रमानुसारेण ध्यानमाह । स च प्रकारः—स्थूलशरीराभिमानात्स्थूलत्वं, स्थूलविषयभोगात्स्थूलभुक्त्वमिति हेतुद्वयेन विश्वः । एवमेवोत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

२१०, ७. तर्हि त्रिविधोऽयमात्मेत्याशङ्क्याह सोऽयमात्मा चतुर्विध इति । वक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः ।

२१०, ८ — २११, १. प्रथमं पादमाह चतुष्पादित्यादिना प्रथमः पादः इत्यन्तेन । चतुष्पाज्जागरितस्थः । चतुष्पाच्च तज्जागरितं चेति विशेषणसमासः । जाग्रज्जाग्रत् जाग्रत्स्वप्नः जाग्रत्सुषुप्तिः जाग्रत्तुरीयमिति पूर्वोक्तप्रकारेण चतुष्पदि जागरिते तिष्ठतीति चतुष्पाज्जागरितस्थः विश्वभुक् स्थूलभुक् । एकोनविंशतिमुखः माण्डूक्योपनिषद्भाष्योक्तप्रकारेण । साष्टाङ्गः 'पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा

दशा । वचसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः' इत्यादिवचनानुरोधात् । अथ प्रकृतः स्थूलभुक् जाग्रज्जाग्रदाद्यवस्थास्थितत्वानुरोधेन स्वयमपि चतुरात्मा 'जागरितस्थानश्चतुरात्मा ⋯ स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्च' इति श्रुतेः (नृसिंहोत्त॰ उप॰ २) । तस्य चैवंविधस्यात्मनो नामानि यथा विश्वः वैश्वानरः पुमान् विश्वजिदिति । अयं प्रथमः पादः ।

२११, १—४. द्वितीयं पादमाह स्वप्नस्थानगतः इत्यादिना उच्यते इत्यन्तेन । स्वतोऽष्टाङ्गः, स्वप्नगतेन पुरुषेण देहस्य स्वतः कल्पितत्वात् । तर्ह्यन्यथापि जागरितस्थाद्भिन्नोऽयं सूक्ष्मप्रज्ञ इत्याशङ्कयाह एको नान्य इति । परन्तप इति नारदस्य संबोधनम् । परं देहं तपति ज्ञानाग्निना दहतीति परन्तपः (परन्तपः जितेन्द्रियः इति शब्दकल्पद्रुमस्थचिन्तामणिवचनात्) । पूर्ववत् सूक्ष्मभुगपि चतुरात्मा । चतुर्णामात्मनां नामानि च तैजस इत्यादि । स्थूलोऽन्तः अन्तर्वर्तमानः स्थूलः स्थूलस्य प्रतिबिम्बभूतः ।

२११, ५ — २१२, १. तृतीयं पादमाह काममित्यादिना भूतानामित्यन्तेन । तथापीत्यादि । अयमानन्दभुक् चेतोमुखः (गाण्डूक्यवचनमेतदपि) तथापि 'एकीभूत.' इत्युक्तेऽपि चतुरात्मैव भवति यथा — सुषुप्तिजाग्रदवस्थायां स्थूलप्राज्ञः, सुषुप्तिस्वप्नावस्थायां सूक्ष्मप्राज्ञः, इत्यादि पूर्ववत् । चतुर्णामात्मनां नामान्तराणि च सर्वगतः अव्यय. ईश्वरः प्राज्ञः इति । उपसंहरति एष सर्वेश्वर इत्यादिना ।

सूक्ष्मभावनः सूक्ष्मस्य कारणभूतः । योनिः सर्वस्येति प्रभवाप्ययौ भूतानामिति च योज्यम् ।

२१२, १ — २. त्रयमित्यादि । उक्तमवस्थात्रयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयस्तथा च तदभिमानित्वेन संबद्धं सावान्तरभेदमात्मत्रयं वस्तुतः सर्वोपरमबाधकं सर्वस्य जगत्कलापस्य इन्द्रियजालस्य वा उपरमः उपशान्तिः स्वस्वकारणेषु लयः तस्य बाधकं प्रतिबन्धकमिति भावः । तत्सुषुप्तं हीति तत् प्रकृतं त्रयं सुषुप्तं सुषुप्ततुल्यं हि खलु । तत्स्वप्नं तत्स्वप्नतुल्यम् । नपुंसकत्वं छान्दसम् । मायामात्रं मिथ्यैव । इति प्रकीर्तितम् । अभियुक्तैरिति शेषः ।

२१२, ३. चतुर्थ इत्यादि । चतुर्थः पादः अपि पूर्वोक्तस्थूलादिभेदापेक्षया चतुरात्मा भवति । एवंविभक्तस्य न सदिति चिदिति एकरस इति अज इति च नामानि सन्ति ।

२१२, ४ — ५. तुरीयावसितत्वाच्चेत्यादि । जागरितस्थस्थूलाद्यात्मचतुष्टयस्य स्वप्नस्थस्थूलादिचतुष्टये लयः, ततः स्वप्नस्थचतुष्टयस्य सुषुप्तिस्थचतुष्टये, ततः सुषुप्तिस्थचतुष्टयस्य तुर्यगतचतुष्टये । अनेन प्रकारेण एकैकस्य जाग्रदादित्रयस्य अनुसारतः स्थूलाद्यात्मानुसारेण तुरीयावसितत्वात् तुरीये समाप्तिं प्राप्तत्वात्, तुरीयत्वं नीतत्वादिति यावत्, तुरीयस्यैवंजातानां चतुर्णां समष्ट्यात्मनाम् ओतत्वादिगुणविशेषा ये सन्ति तेषां तैर्वा ज्ञानसाधनं ज्ञानप्राप्तिः, संभवतीति शेषः । ओताद्य उच्यन्ते नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषदि

(अथ त्र्यक्रमप्रतिपादिका सूची)

	स्थूल	सूक्ष्म	बीजम्	साक्षी
जाग्रत्				
	↓१	↓२	↓३	↓४
स्वप्न				
	↓५	↓६	↓७	↓८
सुषुप्ति				
	↓९	↓१०	↓११	↓१२
तुरीयम्				

द्वितीयखण्डे । यथा । 'ओतो ह्ययमात्मा यथेदं सर्वमन्तकाले कालाग्निसूर्योस्त्रैः । अनुज्ञाता ह्ययमात्मास्य सर्वस्य स्वात्मानं ददातीदं सर्वं स्वात्मानमेव करोति यथा तमः सविता । अनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा चिद्रूप एव यथा दाह्यं दग्ध्वाग्निः । अविकल्पो ह्ययमात्मा वाङ्मनोऽगोचरत्वात् ।' इति । अन्य प्रकारस्तूच्यते तापनीयकारिकाया विश्वविराजयोरित्यादिना श्लोकपञ्चकेन —

> 'विश्वविराजयोरैक्यं चिदोतत्वमिहोच्यते ।
> प्रातिभासिकमूर्तैक्यमनुज्ञातृचिदुच्यते ॥
> मात्रमात्रात्मनोरैक्यमनुज्ञैकरसं विदुः ।
> समष्टिव्यष्टितुर्यैक्यमविकल्पचिदीरितम् ॥
> ओतृचैतन्यमेवेहानुज्ञातरि विलापयेत् ।
> तदनुज्ञानचैतन्यमनुज्ञैकरसात्मनि ॥

अनुक्रमेण [illegible] विलापयेत् ।
प्रति[illegible]रहस्यादथ ॥
[illegible] तुर्यतुर्यपदो[illegible] ।
[illegible] [illegible] ।

२१२, ६ — ८. विकल्पेत्यादि । [illegible]
त्रयं तुरीयतुरीयस्याविकल्पस्वरूपत्वोद्देशेन [illegible]
परमार्थतः सुप्तं सुप्ततुल्यं स्वप्नं [illegible]
मायामात्रं मिथ्यैवेति एवं विदित्वा [illegible]
चतुर्धा विभक्तः, चतुर्थः पादोऽप्यविकल्पो [illegible]
प्रसिद्धौ ।

२१२, ८ — २१३, १. [illegible]
स्वरूपस्य तुरीयतुरीयस्य अयं [illegible]
तीति शेषः । न स्थूलेत्यादि । [illegible]
हे मुने (९ प°) अहं स्थूल[illegible]
मि । अनुशब्द उत्तरत्रान्[illegible] । [illegible]
मान्यः या विशिष्टप्रज्ञा [illegible] । [illegible]
न । न कश्चित् । [illegible]
नेत्यर्थः । नैवान्तं [illegible]
प्यज्ञम् । न [illegible]
नाप्रज्ञमपि । [illegible]

केवलं बहिष्प्रज्ञं, तदपि न । न प्रज्ञानघनं च सौषुप्तप्रज्ञमपि न । अदृष्टमेव च बाह्येन्द्रियाग्राह्यं च । इति ।

२१३, ६ सर्वत्र भानुवन्मुमुक्षूणामाधारः । मोक्षमार्गे ब्रह्मप्रणव एव सर्वजीवाधारभूतसूर्यस्थानीय इति भावः ।

२१४, ४ — २१७, ८ अस्य भागस्य श्वेताश्वतरोपनिषदन्तर्गतत्वान्नात्र व्याख्या क्रियते ।

२१७, १०—११. तस्मादिति । किं ब्रह्मस्वरूपमिति नारदकृतप्रश्नस्य विस्तरेणोत्तरं दत्त्वोपसंहरति तस्मादित्यादिना । तस्मात् एवंविधवर्णनवशात् विराट् पूर्वोपदेशोक्तं षड्विंशत्तत्त्वातीतं परं ब्रह्म भूतं भव्यं भविष्यत् अतः एवानश्वरस्वरूपं भवतीति सिद्धमित्यर्थः (२०९, ९) ।

२१७, १२ — २१८, ८ इदमपि श्वेताश्वतराद्युपनिषत्स्वन्तर्गतमिति नात्र व्याख्यायते ।

२१८, १०. सर्वागमान्तार्थविशेषवेद्यम् । आगमान्तानां वेदान्तानां योऽर्थविशेषः उपासनारूपस्तेन वेद्यं ज्ञेयमित्यर्थः ।

२१९, १ शिवाच्युतेत्यादि । शिवः तथा अच्युतः विष्णुः तथा अम्भोरुहगर्भः ब्रह्मा तेषां भूः उत्पत्तिः लोको वा धार्यते येन तम् ।

२१९, २—७ येनावृतं येन व्याप्तम् । पञ्चात्मकं पञ्चमहाभूतात्मकं, पञ्चसु चक्षुरादिषु वर्तमानम् (गर्भोपनिषद्वचनात्) ।

पञ्चीकृतानन्तभवप्रपञ्च पञ्चीकृताना पदार्थानामनन्तभव विविधोत्पत्तिर्य-स्मिन्दृश्यते तादृश प्रपञ्चो यस्य तम् । अथापि पञ्चीकृतस्वावय-वैरसवृत पञ्चीकृतै स्वावयवै स्वयमसवृतम् अनुपहतम् । स्वरूप-तेजोमयशाश्वत स्वरूपेण तजोमय शाश्वतश्च तम् ।

२२०, ३. गमनविरोध न करोति । गृहस्थादिना मधुर वचनै स्वस्य गमनस्य विरोधार्थं क्रियमाण प्रयत्न नाङ्गीकरोतीत्यर्थ. ।

२२०, ६—७. सर्वक्रियाकारकनिवर्तक । सर्वाणि यानि क्रि-याकारकाणि देहादीनि तेपा निवर्तक ।

२२०, ८—११. परिव्राडित्यादि । मध्यस्थ. पृच्छति परि-व्राडित्यादि । स्पष्टम् । उत्तरमाह श्रुति धनवानित्यादिना । नेप निर्धनिक किंतु ज्ञानाज्ञानोभयातीत इत्यादिबुद्ध्या धनवान् अत. सुखीत्यर्थ. ।

अथ निर्वाणोपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

२२५—२३०. परमहस. सोऽहम् । य परमहस परमात्मा स एवाहम् । इति निश्चयवन्त इत्यध्याहार । परिव्राजका भिक्षुका. । पश्चिमलिङ्गा चरमलिङ्गा. । सन्यासिभिर्यल्लिङ्ग ध्रियते तदेव तेपा चरम लिङ्ग, तदूर्ध्वं तेपा जन्माभावेन लिङ्गान्तरधारणासभवात् । यद्वा शान्तशिश्नव्यापारा इत्यर्थ (ऊर्ध्वरेतस इत्यप्य॰) । यतो लोके सर्वाणि ज्योतींपि पश्चाच्छाम्यन्ति तत शान्ते गौण पश्चिमपदम् । मन्म

थक्षेत्रपाला । मन्मथक्षेत्राणि इन्द्रियाणि पालयन्तीति, विषयविमुखा इति भाव । गगनसिद्धान्त । गगन चिदाकाश, स एव सिद्धान्त भिक्षुणा सम्प्रदाय । अमृतकल्लोलनदी । अमृतस्य ब्रह्मामृतस्य कल्लोल तरङ्ग एव नदी स्नानार्था तेषामिति भाव । अक्षय निरञ्जनम् । यदक्षय क्षयरहित तन्निरञ्जन सत्यमिति व्याप्तिं पश्यन्ति । नि सशय ऋषि । स्पष्टम् । निर्वाणो देवता । यो निर्वाण मुक्ति प्राप्त तमेव देवतावत्पश्यति । निष्कलप्रवृत्ति । परमहसस्य प्रवृत्ति प्रवर्तन ध्यानादिव्यापार निष्कला निरवयवा एकेन, 'साधिनी सर्वभूतानाम्' इत्यादिश्रुते (९० पृ, ७ प)। निष्केवल ज्ञानम् । नितरा केवल निष्केवल, सर्वविशेषप्रत्यनीक, निर्गुण ब्रह्मेति यावत् । तस्य ज्ञानम् । अस्यास्तीति शेष । ऊर्ध्वाम्नाय । काण्ड द्वयात्मकस्य वेदस्य ऊर्ध्वस्थानीय उपनिषदात्मको भाग एवास्य विचारार्ह । निरालम्बपीठम् । आलम्बनशून्य ब्रह्मैव अस्योप वेशनस्थान, ब्रह्मण्येवास्य मनो विश्राम्यतीति भाव । सयोगदीक्षा । ब्रह्मणि मन सयोग एवास्य दीक्षा व्रतग्रहणम् । वियोगोपदेश । देहादात्मन पृथग्भावो वियोग, स एवानेन शिष्येभ्य उपदेष्टव्य । दीक्षासतोषपावन च । पूर्वोक्तदीक्षाया च य सतोष तदेवास्य पावन कर्म नेतरत् । द्वादशादित्यावलोकनम् । जगद्विलयदर्शनम् । जगत प्रलयकाल एव हि द्वादशादित्या उद्यन्ति, 'नोदिता द्वादशार्का' इत्यादिवचनात् (वेणीसहारे, ३ अङ्के), प्रलीन च

जगत् जीवन्मुक्तस्य परमहंसस्य । विवेकरक्षा । आत्मानात्मविवेक एवास्य रक्षा । विवेकवतः संसारभयं नास्तीति भावः । करुणैव केलिः । केलिः विनोदः । स्पष्टमन्यत् । आनन्दमाला । ब्रह्मानन्दरूपामेव मालां धारयति न पुष्पादिमालामिति भावः । एकान्तगुहाया मुक्तासनसुखगोष्ठी । एकान्तं ब्रह्म, 'एकमेवाद्वितीयं यद्गुरोर्वाक्येन निश्चितम् । एतदेकान्तमित्युक्तं न मठं न वनान्तरम् ॥' इति मैत्रेयश्रुतेः (११६ पृ०) । सैव गुहा तस्या मुक्तासनस्य, त्यक्तमासनं येन तस्य, निरालम्बस्येति यावत् , यत्सुखं, निरालम्बत्वादुत्पद्यमान आनन्दः, सैवास्य गोष्ठी मित्रैः सह संभाषणं, तत्स्थानीयमित्यर्थः । मुक्तासनमिति घेरण्डसंहिताद्युक्तो योगासनविशेषः । अत्र त्वौपचारिकोऽयं शब्द इति ज्ञेयम् । अकल्पितभिक्षाशी । अकल्पिता असंक्लृप्ता यादृच्छिकी भिक्षा माधूकरान्नं तदश्नाति, संक्लृप्तान्नं वर्जयतीत्यर्थः । हंसाचारः । हंसवद् भ्रमणशीलः । सर्वभूतान्तर्वर्ती हंस इति प्रतिपादनम् । स्पष्टम् । धैर्यकन्था । कन्थास्थाने धैर्यं धारयितव्यम् । शीतोष्णरूपापनिवारिणी कन्थाऽस्तु मास्तु वा, संसाररूपापनिवारकं तु धैर्यं सर्वथावश्यकमित्यभिप्रायः । उदासीनकौपीनम् । कौपीनं गुह्यं तदाच्छादकं वस्त्रं च उदासीनम् उदासीनकोटौ निवेशितं यस्य, जितेन्द्रियत्वमिति यावत् । विचारदण्डः । विचारः ब्रह्मविचारः, स एव दण्डः मुख्यं चिह्नमस्य । ब्रह्मावलोकयोगपट्टः । योगपट्टोऽपि परमहंसानामनावश्यकः । ब्रह्म-

साक्षात्कारोपकारको हि योगपट्ट, तेषा तु ब्रह्मानन्दैक सर्व-दैवास्तीति भाव. । श्रिया पादुका । श्रिया क्षेम. जगति सुखेनावस्थानम् । सैवास्य पादुका । परेच्छाचरणम् । परमहंसा. शरीरादिष्वभिमानाभावात् परेच्छयैव स्नानादिकर्माणि कुर्वन्ति न तु स्वेच्छया । 'परेच्छया च दिग्वासा. स्नान कुर्यात्परेच्छया' इति श्रुत्यन्तरात् (१८१ पृ°) । कुण्डलिनीबन्ध. । मनोन्मन्य-वस्थासिद्ध्यर्थं क्रियमाण कुण्डलिन्याख्याया मूलाधारवासिन्या विद्युत्-प्रभाया शक्तेः बन्ध. सुषुम्नायामवस्थापनमनेनानवरत क्रियत इत्यर्थः । 'कुण्डली कुटिलाकारा सर्पवत्परिकीर्तिता । सा शक्तिश्चालिता येन स मुक्तो नात्र सशय ॥' इत्यादिहठयोगप्रदीपिकावचनात् (३, १०८) । परापवाद-मुक्तो जीवन्मुक्त । अपवाद. दोषकथनम् । गुणकथनस्याप्युपलक्षणमेतत् । गुणागुणविवेचन परै अन्यै यस्मिन् कर्तुं न शक्यते स एव परापवादमुक्तो जीवन्मुक्त । 'य न सन्त न चासन्तमित्यादिश्रुते. (१६१ पृ°) । अथवा यो ब्रह्मैवेद सर्वमिति मत्वान्येषु दोषकथन न करोति स छिद्रान्वेषणरहितो जीवन्मुक्त । शिवयोगनिद्रा च खेचरीमुद्रा च । शिवयोगनिद्रा समाधौ मनस शिवे परमात्मनि लय स च, तत्सा-धनभूता खेचर्याख्यातिप्रशस्ता मुद्रा च, एतदुभय परमहंसस्य विहित-मित्यर्थ । 'अभ्यसेत्खेचरीं तावद्यावत्स्याद्योगनिद्रित । सप्राप्तयोगनिद्रस्य कालो नास्ति कदाचन ॥' इति हठयोगप्रदीपिकावचनात् (४, ४९) । खेचरीमुद्रावर्णनमपि तत्रैव द्रष्टव्यम् । काशीखण्डेऽपि 'कपालकुहरे

जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥ चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे गता । तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निषेविता ॥ ' इति (वाचस्पत्ये) । परमानन्दी । नित्यं ब्रह्मानन्दवानित्यर्थः । अथ ब्रह्मैव सत्यं जगन्मिथ्येति परमहंसानुभवविषयीभूतयोर्ब्रह्मजगतोः स्वरूपं विविच्य क्रमेण दर्शयति निर्गतेत्यादिना । निर्गतगुणत्रयम् । स्पष्टम् । विवेकलभ्यम् । आत्मानात्मविवेचनेनाधिगम्यम् । मनोवागगोचरम् । स्पष्टम् । एवं ब्रह्मणः स्वरूपमुक्त्वा जगतः स्वरूपं दर्शयति अनित्यमित्यादिना । जगत् परिदृश्यमानं जाग्रदवस्थायाम् अनित्यं नश्वरं नाशप्रतियोगीति यावत् । तत्र हेतुमाह यदिति । यत् यस्मात् हेतोः जनितं सृष्टम् । यद्यज्जनितं तत्तदनित्यमिति व्याप्तेः । तत्र दृष्टान्तमाह स्वप्नेति । स्वप्ने दृश्यमानं जगत् स्वप्नजगत्, आकाशगतमेघस्य गजाद्याकारः परिणामविशेषः अभ्रगजादिः, ताभ्यां तुल्यं तौ यथात्यन्ताध्रुवौ तथा जगदपीत्यर्थः । परमहंसस्य देहादावात्मभ्रमो नास्तीति प्रदर्शयितुं देहादावप्यनित्यतां दर्शयति तथेति । तथा एवमेव मोहः अविद्या तस्या ये गुणाः सत्त्वादिरूपास्तन्तवः तेषां जालेन कलितं संपादितं देहादिरूपं संघातम् । यदिति शेषः । क्लीबत्वं छान्दसम् । तत् रज्जुसर्पवत्कल्पितम् । स्पष्टम् । तच्च विष्णुविध्यादिशताभिधानलक्ष्यम् । देहात्माध्यारोपवशात् कदाचित् विष्णुः कदाचित् विधिः ब्रह्मा कदाचिच्छिव इत्यादिभिः शताभिधानैः अनेकनामभिः व्यवह्रियत

इति भाव । अङ्कुशो मार्ग । अङ्कुश मनोदमन तदेव मोक्ष मार्ग इत्यर्थ । अस्य सकेत अङ्गीकार न बौद्धादिमते प्रसिद्ध शून्यमस्ति किंतु परेश्वरसत्ता । सत्यसिद्धयोगो मठ । सत्ये ब्रह्मणि सिद्धे मुक्तै सह योग ससर्ग परमहसस्य मठस्थानीय, 'सत्ससर्ग स्वर्ग' इति श्रुत्यन्तरात् (निरालम्बोप°) । तर्हि स्वर्ग एव तेषा माशावधिरित्याशङ्कयाह अमरपदमित्यादि । अमरा सुरा तेषा पद स्थान न तत्स्वरूप न ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थ । तच्च ब्रह्म किंस्वरूप मित्याकाङ्क्षायामाह आदिब्रह्मेत्यादि । स्वसविदेवादिब्रह्मेत्यन्वय । स्वसवित् स्वस्वरूपज्ञानम् । आदिब्रह्म अपरब्रह्मोत्कृष्ट मुख्य ब्रह्म अग्र्य पुरुष । अजपा गायत्री । (१९१ पृ° ९ प°) नारदपरिव्राजकोपनिषदुक्त उच्छ्वा सनि श्वासात्मको हसमन्त्रोऽस्याजपा जपरहिता गायत्रीत्यर्थ । विकार दण्डो ध्येय । विकार चित्तविकार तस्य दण्ड निग्रह ध्येय मनसि कर्तव्य । मनोनिरोधिनी कन्था । बाह्याया शीतादिनिवा रिण्या कन्थाया स्थाने आन्तरा चित्तवृत्तिनिवारिणी कन्था धारणी येत्यर्थ । योगेन सदानन्दस्वरूपदर्शनम् । स्पष्टम् । आनन्दभि क्षाशी । स्पष्टम् । महाश्मशानेऽप्यानन्दवने वास । महाश्मशान लोक कालेन प्रतिक्षण ग्रस्यमानत्वात् । तादृशेऽपि लोके वसन् ब्रह्मभावनावशादानन्दवन एव वसति भिक्षु । एकान्तस्थानमानन्द मठम् । स्पष्टम् । उन्मन्यवस्था । योगिभिरभिलषितो मध्यावस्था तुर्या वस्था तस्यास्तीत्यर्थ । सा चावस्थो यते ब्रह्मबिन्दूपनिषदि । 'निरस्तवि

पयासङ्गं संनिरुद्धं मनो हृदि । यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम् '॥ इति । शारदा चेष्टा । अस्य चेष्टा क्रिया शारदा अधृष्टा अदृढेति यावत् । असक्तः कर्माणि करोतीति भावः । उन्मनी गतिः । उन्मनी उद्भ्रान्तमनस्का गतिः गमनमस्य । उन्मत्तवद्गच्छतीत्यर्थः । निर्मलगात्रं निरालम्बपीठम् । ज्ञानाग्निना निर्मलं परिपूतं यद् गात्रं शरीरं तद् निरालम्बस्य ब्रह्मणः पीठं, ब्रह्मानुसंधानस्य मुख्यं साधनमिति यावत्, भवति, तच्चास्यास्तीति भावः । अमृतकल्लोलानन्दक्रिया । अमृते मुक्तौ यः कल्लोलः हर्षः स एवास्यानन्दक्रिया सुखव्यापारः । पाण्डरगगनमहासिद्धान्तः । पाण्डरं शुद्धं, मिथ्यात्वादिशून्यमिति यावत्, गगनं चिदाकाशः, तदेव महान् सिद्धान्तः अत्र महत्त्वं संशयविपर्ययादिशून्यत्वम् । शमदमेत्यादि । शमदमादीनि यानि दिव्यसत्त्वानि दिव्यगुणाः तेषामाचरणे अनुष्ठाने क्षेत्रं शरीरं तस्य पात्राणि इन्द्रियाणि (८० पृ°, २ प°) तेषु पटुता सामर्थ्यं, शक्तिरिति यावत्, संपादनीयेति शेषः । अत्र शमदमादिव्यवहारपरेन्द्रियक्रिया यस्य तस्यैवेन्द्रियपटुता नान्यस्येति भावः । परावरसंयोगः । परं ब्रह्म अवरः जीवः तयोः संयोगः संबन्धः ऐक्यरूपः अस्येति, सदा जीवब्रह्मणोरैक्यमनुसंधत्त इति भावः । तारकोपदेशः । तारकस्य प्रणवस्य उपदेशः । परमहंसाः प्रणवोपदेशमेवार्हन्ति नेतरोपदेशानिति । अद्वैतसदानन्दो देवता । अद्वैतः स्वेतरशून्यः, सन् त्रिकालाबाध्यः,

आनन्दः आनन्दस्वरूपः, परमात्मा स एवास्य ध्यानार्हो देवता । नियम स्वान्तरिन्द्रियनिग्रहः । स्पष्टम् । भयमोहशोकक्रोधत्यागस्त्यागः । आन्तरत्याग एव मुख्य इत्यर्थ. । परावरैक्यरसास्वादनम् । सदा जीवब्रह्मणोरैक्यानुचिन्तनतत्पर इति भाव । अनियामकत्वनिर्मलशक्तिः । अनियामकत्व परवशीकाररहित्य तेन निर्मला रागादिदोषशून्या या शक्ति. देहादिसामर्थ्य, सैव परमहसस्यार्हेति शेषः । स्वप्रकाशेत्यादि । स्वप्रकाशे ब्रह्मतत्त्वे शिवस्य ब्रह्मण., 'शान्त शिवमद्वैतम्' इति श्रुते., शक्तिः त्रिगुणात्मिका मूलप्रकृतिः तया साधनेन सपुटित. आवृत., आरोपित इति यावत्, य. प्रपञ्च. अध्यस्त जगत् तस्य च्छेदनम् अपवादेन निरसनम्, 'अध्यारोपापवादाभ्या ज्ञातव्यस्तत्त्वनिर्णय.' इति वचनात्, करोतीति शेषः । तथेत्यादि । पूर्वोक्त प्रपञ्चच्छेदन यथा करोति तथेति सबन्ध. । पद्माक्षः पद्मदलाक्षो विष्णुः, तस्य अक्षि नेत्र, 'तद्विष्णोः परम पदम्' इत्यादिश्रुतेः । चिदादित्य इति परमार्थ. । तन्मयेन कमण्डलुना भावाभावरूपस्य जगतो दहन, करोतीति शेष. । अत्रेद बोध्यम् । उदपात्र जलपानद्वारा यथा तृष्णादाहादिनिवृत्तिसाधन तद्वद्ब्रह्मज्ञान ससारतापनिवृत्तिकरमिति । विभूतीत्यादि । विभूति. नामरूपयोर्निधा सृष्टि. । विभृतीति पाठे स एवार्थ । सा च, तदाधारभूत आकाशश्चेति विभूत्याकाशौ, तदुभयाधारभूत शिव तुरीय परमहंसस्य यज्ञोपवीतस्थानीयम् । तन्मयी शिखा । स्पष्टम् ।

चिन्मयं चोत्सृष्टिदण्डम् । चिन्मयं ज्ञानमयम् उत्सृष्टिस्वरूपदण्डम् । अत्रोत्सृष्टिः अध्यारोपोद्वासनम् । तत्साधकज्ञानमयदण्डं धारयतीत्यर्थः । संतताक्षिकमण्डलुः । संतताक्षि पूर्वोक्तं पलाक्षाक्षि चिदादित्यः । तस्य सांतत्यम् अविच्छिन्नत्वं श्रूयते मैत्रेयोपनिषदि 'हृदाकाशे चिदादित्यः सदा भासति भासति । नास्तमेति न चोदेति' इति (११६ पृ०) । स एवास्य कमण्डलुः संसारतृष्णाशमनाय । कर्मनिर्मूलनं कन्था । स्पष्टम् । मायेत्यादि । अयमर्थः । संन्यासीतरजनैर्मायादयो यावज्जीवं न दह्यन्ते उच्छेद्यन्ते । तस्मात् तेषां मरणेऽशौचं दहनसंस्कारश्च । संन्यासिनां त्वेतद्विपरीतो व्यवहारो दृश्यते । दहन्ति हि ज्ञानाग्निना मायादीन्, खन्यन्ते च न दह्यन्ते, मृतसंन्यासिनो देहस्याशौचाभावात् । तथा श्मशानेऽनाहताग्नी अग्न्यनुपहतदेह. स तिष्ठति । इति । निस्त्रैगुण्येत्यादि । त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं तद्रहितं निस्त्रैगुण्यं गुणत्रयशून्यं परं ब्रह्मेति यावत् । तत्स्वरूपानुसंधानमेवास्य समयभ्रान्तिं शास्त्रोक्तविधिनिषेधजन्यं पुण्यतीर्थादिविश्वासं हरति अपनयतीत्यर्थः । श्रुत्यन्तरमपि 'उत्तमा तत्त्वचिन्तैव मध्यमं शास्त्रचिन्तनम् । अधमा मन्त्रचिन्ता च तीर्थचिन्ताधमाधमा ॥' इति (११७ पृ०) । कामादिवृत्तिदहनम् । स्पष्टम् । काठिन्यदृढकौपीनम् । काठिन्यं मनसो विषयादिष्वप्रवर्तनरूपं स्थैर्यं तदेवास्य दृढकौपीनम् । चीराजिनवासः । स्पष्टम् । अनाहतमन्त्रः । पूर्वोक्तहंसमन्त्रवदन्योऽप्यजपो मन्त्रोऽस्य वर्तते । स च

मत्र उक्तो हठयोगप्रदीपिकायाम्—'ब्रह्मग्रन्थेर्भवेद्भेदो ह्यानन्दः शून्यसंभवः । विचित्रः क्वणको देहेऽनाहतः श्रूयते ध्वनिः ॥ . कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां यं शृणोति ध्वनिं मुनिः । तत्र चित्तं स्थिरीकुर्याद्यावत्स्थिरपदं व्रजेत् ॥' इति (४, ७०, ८२) । अक्रियैव जुष्टम् । जुष्टं प्रियम् । स्पष्टार्थमन्यत् । स्वेच्छाचारः । स्वेच्छयाचारः व्यापारः, अयं विधिनिषेधाविषय इति भावः । स्वस्वभावो मोक्षः । स्वस्य आत्मनः भावः स्वभावः उपाधिमन्तरेणावस्थानं स एव मोक्षः, इति हि परमहंसानां समयः । परब्रह्मप्लववदाचरणम् । आचरणम् अभिगमनं, मोक्षाभिगमनमिति यावत् । तच्च प्लववत् तारकाख्यप्रणवरूपो यः प्लवः तद्विशिष्टमित्यर्थः । प्रणवानुसंधानेनैव ब्रह्माधिगच्छतीति भावः । ब्रह्मचर्यशान्तिसंग्रहणम् । ब्रह्मचर्यं शान्तिश्चेति द्वन्द्वः । तत्संग्रहणं दृढं ग्रहणम् । यद्वा ब्रह्मचर्येण शान्तिसग्रहणम् । परमहंसैः कर्तव्यमिति शेषः । ब्रह्मचर्याश्रम इत्यादि । अत्र गृहस्थाश्रमे वेदान्तशास्त्राध्ययनस्यावकाशाभावाद् ब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमावेव गृहीतौ । संवित्पदेन संविद्विषया गृह्यन्ते । अथवा वित्तानि । उभयं वा । सर्वविषयाणां त्यागो यस्मिन् तद्रूपं संन्यासं, गृह्णातीति शेषः । अन्त इत्यादि । अन्ते प्रारब्धशरीरावसाने अखण्डाकारं परिपूर्णं ब्रह्म, संपद्यत इति शेषः, तदानीं च नित्यम् असंनिवृत्त्यै सर्वसंदेहनाशनम्, अनेन प्राप्तमिति शेषः । स्पष्टार्थ एतदित्यादिर्ग्रन्थशेषः ।

अथ भिक्षुकोपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

२३३, ५—६. अष्टौ ग्रासांश्चरन्तः । अष्टासु गृहेष्वेकमेकं कबलं गृह्णन्तः । तदुक्तं संवर्तस्मृतौ — 'अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा । अद्भिः प्रक्षाल्य ताः सर्वा भुञ्जीत सुसमाहितः ॥' इति (१०६ श्लोके) ।

२३३, ६. योगमार्गे ब्रह्ममार्गे । 'भगवन् योगिनश्चर्यां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । ब्रह्मवर्त्मन्यनुसरन् यथा योगी न सीदति ॥' इत्यादिस्मृतेः (मार्क॰ पु॰ ४१, १) । वक्ष्यत्यपि 'तत्र ब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नाः' इति (२३६ पृ॰, ६प॰) ।

२३४, २. ब्रह्मर्षिगृहे । जातावेकवचनम् । 'बहूदकस्यासंक्लृप्तमाधूकरम्' इति नारदश्रुतेः (१७६ पृ॰, ९—१० प॰) ।

२३६, १. सर्वत्रात्मैव सर्वत्रात्मैवेति पश्यन्ति ।

२३६, १. अथ जातरूपधरा इति । परमहंसा द्विविधाः साम्बरा दिगम्बराश्चेति । तेषां साधारणधर्मानुक्त्वेदानीमुपनिषदन्तरोक्तेभ्यस्तुरीयातीतावधूताख्येभ्योऽभिन्नान् सर्वसंन्यासिभ्य उत्तमान् दिगम्बरानेव विशिनष्टि अथेत्यादिना ।

अथ तुरीयातीतावधूतोपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

२४१, ७. बाहुल्यः बहुलः ।

२४२, ७—८. स्वविध्युक्तक्रियादिकं तत्तन्मन्त्रपूर्वकम् (२८४ पृ॰, ३ प॰) ।

२४३, १. ज्ञानाज्ञानमपि विहाय । इदं ज्ञानमिदमज्ञानमित्यादिव्यवहारं त्यक्त्वेत्यर्थः ।

२४३, २. वासनात्रयपूर्वकम् । देहवासना शास्त्रवासना लोकवासना (१७२ पृ°, ४—५ प°) चेति वासनात्रयेण सहेत्यर्थः ।

२४३, ८. गोपयित्वा गोपायित्वा । न प्रदर्शयन्नित्यर्थः ।

२४३, ९. सर्वोत्कृष्टत्वसर्वात्मकत्वाद्वैतं कल्पयित्वा । सर्वोत्कृष्टत्वेन सर्वात्मकत्वेन च विशिष्टमद्वैतं परं ब्रह्म कल्पयित्वा ध्यायन् ।

२४३, ९—२४४, १. मत्त इत्यादि । मत्तो व्यतिरिक्तः कश्चिन्नान्योऽस्तीति देवगुह्यं नचिकेतसे मृत्युना प्रोक्तं यद्गुह्यं तद्रूपम् आदिधनं मुख्यं वित्तं, 'परिव्राट् कथं निर्धनिकः सुखी' इत्यादिश्रुत्यन्तरात् (२२० पृ°, ८—११ प°), आत्मन्युपसंहृत्य स्वस्मिन्नुपचित्य ।

२४४, ३. सर्वेन्द्रियोपरमः । सर्वेन्द्रियाणामुपरमो यस्य सः ।

२४४, ३—४. स्वपूर्वापन्नेत्यादि । आश्रमे वाचारे वा विद्याया वा धर्मे वा पूर्वं सन्यासग्रहणात्प्राक् स्वेनापन्नं प्राभवम् उत्कर्षम् अननुस्मरन् ।

२४४, ६. जलस्थलकमण्डलुः । जलस्थलमेव कमण्डलुर्यस्य सः । कमण्डलुरहित इत्यर्थः ।

२४४, ९. स्वात्मनिष्ठानुकूल्येन । स्वात्मन्येव या निष्ठा चित्तैकाग्र्यं तदनुकूलतया ।

२४५, १. प्रणवात्मकत्वे । स्वस्य प्रणवात्मकत्व सपाद्य ।

अथ बृहत्संन्यासोपनिषट्टिप्पण्यारम्यते ।

अस्या उपनिषद. प्रथमोऽध्याय. कठश्रुत्युपनिषदारम्भात्प्रायोऽभिन्न इति पाठान्तरत्वेन तत्र निवेशितः । अन्येषामप्यध्यायाना टिप्पणी प्रायशोऽत्र न क्रियते तद्वाक्याना बहूना नारदपरिव्राजकाद्युपनिषत्सु व्याख्यातप्रायत्वात् ।

२५०, ४. सन्यास पातयेत् । सन्यासिन पातयेत् । पतितं न्यासयेत् । पतिताय सन्यास दद्यात् ।

२५१, १. सप्रत्यवसितानाम् । सन्यासादाश्रमान्तर प्रत्यागतानाम् ।

२५१, ५. आतुरेण विना क्रमम् । आतुरेण । पञ्चम्यर्थे तृतीया । अथवा कर्तव्यमिति शेष. । क्रम प्रकार, विना वर्जयित्वा ।

२५१, ६ — ८. यज्ञोपवीतमित्यादिना प्रयच्छेत्यन्तेन मन्त्रेण यज्ञोपवीतं छिन्द्यादित्यन्वय. ।

२५३, २ — ३. त्यजेत्यादि । धर्ममधर्मं पुण्यपापे । सत्यानृते ज्ञानाज्ञाने । ज्ञानेन ह्यज्ञानविध्वंसानन्तर ज्ञानमप्यनावश्यक तथा त्याज्य भवति, 'उल्काहस्तो यथा कश्चिद् द्रव्यमालोक्य ता त्यजेत् । ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य पश्चाज्ज्ञान परित्यजेत् ॥' इति स्मृते. (उत्तरगीताया १, २१) । येन मनसा त्यजसि तत्त्यज उन्मनीभावाख्या तुर्यावस्थां गच्छेत्यर्थः ।

२५६, ४. लब्धात्मा जिह्वया । जिह्वयैव लब्ध प्राप्त्यर्ह. आत्मा स्वरूप यस्य स ।

२५८, ६. धरेत्यादि । धराया पृथिव्या विवरे बिले, अन्तरिति यावत्, मग्नाना कीटाना समता गता अन्धतामिव प्राप्ता इत्यर्थ ।

२५८, ९. योऽस्मीत्यादि । योऽस्मि य. परमार्थतोऽस्मि सोऽस्मि स एवेदानीमभिज्ञातोऽस्मि । तस्मात् मदभिन्नाय ते तुभ्य नमोऽस्तु ।

२५९, ८ — ९. मनसा शुद्धमनसा मनसि अशुद्धमनसि छिन्ने । 'मनो हि द्विविध प्रोक्तम्' इत्यादिश्रुते (ब्रह्मबिन्दूप॰ १) । तथा भावेन शुद्धभावेन गलिते भावे अशुद्धभावे ।

२५९, १० — ११. निर्भावमित्यादि । यो मे रिपु शत्रु, तादृश मन इत्यध्याहार, इदानीं निर्भावत्वादिभिर्विशिष्ट केवलानन्दस्वरूपे शुद्ध आत्मन्येव तिष्ठति । अथवा निर्भावमित्यादि क्रियाविशेषणतया ग्राह्यम् ।

२६०, ७. चित्तस्यान्तेऽर्पित चित्तम् । चित्तम् अशुद्ध चित्त चित्तस्य शुद्धचित्तस्य अन्ते अभ्यन्तरे अर्पित प्रापितम्, विलापित मिति यावत् ।

२६१, ९ निर्विभागो जगत्स्थितौ । शत्रुमित्रादिविशेष विना जगति तिष्ठन्निति भाव ।

२६२, ९ — ११. स्वच्छतेत्यादि । उदिता उद्गता आविर्भूता स्वच्छता तथोर्जितता तथा सचेलादि ।

२६३, ५. तस्मान्न संन्यास एष लोकः । तस्मात् जितेन्द्रियत्वात् सन्यासे कृते न एष लोकः सर्वत्र दृश्यमान जन्म, भवतीति शेषः, किंतूत्कृष्टं जन्मास्य संपद्यते वक्ष्यमाणप्रकारेण (= १७७, १० – १७८, २) ।

२६४, ३ — ४. न परिव्राण्णामसंकीर्तनपरः । तदुक्तं नारदश्रुतौ — 'नाम गोत्रादि चरण——ख्यापयेन्नैव सद्यतिः ॥' इति (१५६ पृ)।

२६५, २. निरीक्षन्त इत्यादि । 'ये पुनर्लोके भिक्षार्थं ग्रामे पर्यटन्त यतिमनुद्विग्नास्तद्भक्तिराहित्येन तद्भिक्षाविषयकोद्वेगरहिताः सन्त. प्रत्यग्दृष्ट्या निरीक्षन्ते तद्गृह यत्नतो व्रजेत् । कुतः । तद्गृहोत्पद्यमानमानावमानसहनपरीक्षार्थमित्यभिप्रायः ।' इत्यप्प० ।

२६५, ७. नैवेत्यादि । अपसव्येन प्रादक्षिण्येनैव [सव्येनैव वा] न तु सव्यापसव्येन वक्रतया गृहाद्गच्छेदित्यर्थः । यथाह मैत्रायणीयश्रुतिः—'भिक्षार्थं ग्राममानिशेदासाय प्रदक्षिणेनाविचिकित्सः' इति (यतिधर्मप्रबोधे) ।

२६६, ५. भिक्षाटनसमुद्योगात् । प्रागिति शेषः । निमन्त्रितं सकेतितम् ।

२६७, ३—४. भुक्तवज्जने इत्यादि । 'भुक्तवन्तो जना

यस्मिन् तस्मिन्नपराह्णभूयिष्ठे काले' इत्यर्थः ।

२६८, ९. न देवतार्चनम् । त्यजेदित्यनुषज्जनीयम् । नात्र बाह्यदेवार्चनं विवक्ष्यते किंत्वान्तरदेवभूतस्यात्मनो ध्यानं, 'न बाह्यदेवाभ्यर्चनं कुर्यात्' इत्यस्यामेवोपनिषदि श्रूयमाणत्वात् (२६४ पृ॰, ६ प॰) ।

२६९, २. अत्रोपनिषत्कोशेष्वदृश्यमानं पूर्वार्धं विद्यारण्यप्रणीते जीवन्मुक्तिविवेके मेधातिथिवचनत्वेनोदाहृते श्लोके वर्तते — 'एकाहात्परतो ग्रामे पञ्चाहात्परतः पुरे । वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ॥' इति ।

२६९, ४. पात्रलोपः । शास्त्रीयपात्रस्य लुप्तत्वात् । जीवन्मुक्तिविवेके पात्रलोभ इति पात्रलोप इति च पाठद्वयमुपलभ्यते ।

२६९, ११—१२. आध्यात्मिकीमित्यादि । आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा आत्मविद्याविषयादन्यः, तथा भिक्षावार्त्तां विना भिक्षावार्त्ताविषयादन्यः, तथा अनुग्रहं विना अनुग्रहविषयादन्यः, तथा परिप्रश्नं विना परिप्रश्नविषयादन्यश्च जल्पो वृथाजल्प उच्यत इत्यन्वयः । अत्र भिक्षावार्त्ताशब्देन 'राजवार्त्तादि तेषां स्याद्भिक्षावार्त्ता परस्परम्' (१४६ पृ) इत्यादिश्लोके यथा घृतसूपादिविषयिणी कथा न विवक्ष्यते किंतु भिक्षां देहीत्यादिवचनं तथा भक्तेन निमन्त्रणे कृते भवत्वित्याद्युत्तरम् । अनुग्रहो नाम गृहस्थेन सविनयं कृतस्यारोग्यादिविषयस्य प्रश्नस्योत्तरं, 'परेच्छया च दिग्वासाः' इत्यादि-

श्रुत्यनुरोधेन (१८१ पृ°)। परिप्रश्नश्च परमहंसादन्यस्य संन्यासिनोऽनिषिद्धो मार्गादिविषयकः प्रश्नः।

२७०, ६. भिक्षाधारः भिक्षाया धारणं संरक्षणं कालान्तरभोजनाय।

२७०, ७—८. बीजम्। 'बीजशून्यमूलफलभक्षणे न दोषः' इति कपिलः (याद°)। ईक्षादिमैथुनम्। अष्टाङ्गं मैथुनम्। त्यक्तमिति। संन्यासयोगेन त्यक्तं यद्गृहधर्मादिकं व्रतं तस्य पुनरनुष्ठानम्।

२७१, १. स्थावरं जङ्गमम्। उपायनीकृतं वृक्षवाटिकादि पश्वादि चेत्यर्थः।

२७१, ७. दैन्यभावादित्यादि। तदुक्तं बोधायनेन — 'भूतेभ्यो दयापूर्वं संविभज्य शेषमद्भिः संस्पृश्यौषधवत्प्राश्नीयात्' इति (२, १०, १८, १०)।

२७१, ८. पक्वमित्यादि। विशेषान्नं याचमान इत्यर्थः।

२७१, ९—११. अन्नदानपर इति। अहं जनेभ्योऽन्नं दास्यामीति यो यतते सोऽन्नदानपरः। वस्त्रादीनामिति। चीरवासाः स्यादिति भावः। 'विशीर्णान्यमलान्येव चेलानि ग्रथितानि तु' इत्यादिश्रुत्यन्तरात् (१४१ पृ°)। वक्ष्यत्यपि 'रथ्यायां बहुवस्त्राणि' इति (२७२ पृ°)।

२७२, १०—११. प्रवृत्तिः मोक्षोद्योगः द्विविधा प्रोक्ता यथा मार्जारन्यायानुरोधेन मर्कटन्यायानुरोधेन चेति। तत्र श्रोतुः

मार्जारः, मार्जारी प्रवृत्तिरिति यावत्, ज्ञानाभ्यासवत्तामभिमतः, वानरी तु प्रवृत्तिः भाक्तमेव गौणिवेत्यर्थः ।

अथ परमहंसपरिव्राजकोपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

अत्रापि नारदपरिव्राजकाद्युपनिषट्टिप्पण्या गतार्थत्वात् क्वचिक्कचिदेव व्याख्यानं क्रियते ।

२७७, ५—६. वर्णाश्रमधर्मक्रमम् । वर्णाश्च आश्रमाश्च तेषां धर्माश्च तेषां क्रमश्चेति चतुर्णां समाहारद्वन्द्वः ।

२७९, ९ — २८०, १. अथ ग्रामादित्यादिना वाक्येनानग्नेः सन्यासमाह, ततो यद्यातुर इत्यादिना श्रोत्रियगृहस्थासंनिधाने आतुरस्य सन्यासम् । तदनन्तरं एष विधिरित्यादिना वीराध्वादिजिगमिषोरपि पूर्वोक्तं जलहोमादिप्रकारं निर्दिशति । अन्ते चात्यातुरस्य सन्यासमाह यद्यातुरः स्यादित्यादिना ।

२८०, ३. अथ स्वस्थस्य साग्नेर्विद्वत्संन्यासमाह स्वस्थ इत्यादिना ।

२८१, ११. अथ विविदिषासन्यासमाह तदधिकारीत्यादिना । तदधिकारी पूर्वोक्तविद्वत्सन्यासाधिकारी । गृहस्थप्रार्थना 'तिष्ठ तिष्ठ महाभाग' इत्यादिका सन्यासिनं प्रति गृहस्थानां प्रार्थना (१६०. ६, ८—९५) ।

२८२, ८. जलावतरणम् । पुण्यतीर्थेषु सोपानेऽवतरणम् । ऊर्ध्वगमनं यानाद्यधिरोहणम् ।

२८४, ७. <u>निर्विकारः</u> मनोविकारशून्यः । <u>नियमानियममु-</u><u>त्सृज्येत्यत्रानियमो</u> दुराचारः ।

२८७, ५. ब्रह्मप्रणवं प्रशंसत्यप्पयाचार्यः :— 'यदर्थविचारं विनाष्टोत्तरशतोपनिषदुक्तसर्वार्थसंवेदनेऽपि न सद्योमुक्तिर्भवेत् । यदर्थ-विचारं विना ब्रह्मलोकतृणीकारलक्षणप्रबलतरवैराग्यतदुचितशमादिसाधनव-तोऽपि न सद्योमुक्तिर्भवेत् । यदर्थविचारं विना हठयोगराजयोग-सिद्धियोगज्ञानयोगद्वारा षड्विधसंन्यासोचितज्ञानवतोऽपि न सद्यो-मुक्तिर्भवेत् । सोऽयं ब्रह्मप्रणवमात्राविभागः सर्वैरपि मुमुक्षुभिरवश्य-वेदितव्यः ।' इति । तेनाप्यनुभूतिमीमांसादिषु स्वप्रबन्धेष्वस्यार्थस्तत्र तत्र सूचितः ।

२८७, ६. सर्वकर्मपरित्यक्तः परित्यक्तसर्वकर्मा, 'वाहिताग्न्या-दिषु' इति सूत्रवशात् ।

२८८, ९—१०. <u>देवान्तरध्यानशून्यः</u> । आत्मव्यतिरिक्तदेवस्य ध्यानेन रहितः ।

अथ परब्रह्मोपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

२९३, ३—७. अयं प्रथमः खण्डः सर्वेष्वपि पुस्तकेष्वतीवा-शुद्ध इति ब्रह्मोपनिषद्येव पाठान्तरत्वेन निवेशितः । तथाप्यप्पयदीक्षि-ताचार्येण कृतमस्य भाष्यमत्रोदीर्यते—

'सन्यासार्हे इति प्रोक्तो यत्रान्तरुपवीतवान् ।
परब्रह्मोपनिषदं व्याख्यास्ये तामिमां शुभाम् ॥

प्राणेभ्यः प्राणिभ्यः जीवेभ्य इत्यर्थः । परब्रह्मपुरे देहे सगुणनिर्गुणजीवप्रत्यगात्मानाविभज्याह । यो विरजत्वादिविशेषणः प्रत्यगात्मा स मधुकरो मधूनीव सर्वानिन्द्रियव्यापारान्नियच्छति सर्वप्रत्याहाराधिष्ठानत्वात् स्वस्याखण्डैकरसाशत्वाच्च । तत्प्रतिबिम्बभूतस्तु जीवात्मा श्येव निरुद्धकर्मकर. स्वापीवाकर्मा स्थितः नित्यनैमित्तिकात्मकशुभकर्मप्रवृत्त्यभावात् । कृषीवल इव काम्यकर्मकर सन् विषयफलमनुभवति । य कर्मसु मर्मभूत नैष्काम्य ज्ञात्वा कर्म कुर्यात्। नैन मायापकर्षति । एन प्रति को जालाख्या ता विक्षिपेत् । न कोऽपीत्येके महान्त आहुः । विश्वतैजसप्राज्ञतुर्याख्याः प्राणदेवता नाडीस्थिताः । सुषुप्त मृतेति अन्यत्र मृतेति चोक्तत्वान्न सुषुप्तवादिनामवकाश । प्राप्तनिष्कामानन्दस्य तुरीयत्वान्नेष्टापूर्तादिलेप. । यथैष देवो जीव. सुप्तौ स्वप्ने चानन्दमभियाति एव तुर्यावस्थाया चात्मज्योतिरानन्दमभियाति । किं तर्ह्येनमात्मान निर्विषयावस्थायाम् आनन्दयतीत्यत आह तदिति । तत्पर सुषुप्तादुपरि प्रतिष्ठापित यच्चित्तमखण्डाकारवृत्त्याख्य शुभ्रवर्णं विशुद्धसत्त्वरूपम् आ समन्ताज्जायते। तदात्मान तुर्य परमानन्दयति निर्विकल्पानन्दमुत्पादयतीत्यर्थ । परस्मात्तस्माद्भूय उपरि तेन समाधिमार्गेणैव स्वमस्थान नियच्छति स्वप्नेऽपि स्वरूपमनुभवतीति भाव । नि सङ्कल्पनिर्वृत्तिकनिर्वासन समाधीनामुत्तरोत्तरमाश्रयणीयत्वाज्जलकान्दीश्वरात्प्रभुत्वाद्यथेच्छमाजायते । यत् चित्त परसन्धि सन्धिस्थ सदखण्ड भवति अर द्रुत सन्धति

अनुसदधाति तावता समाधिनात्मानमानन्दयति । तत् चित्त पर ब्रह्मैव नापर न जीव । न चापर त्यजति जीवालम्बनम्य किंचिद्विद्य-मानत्वात् । स वेदयोनि परमात्मवित् य रतन कपालाष्टक देहमिव जीवचतुष्पादब्रह्मचतुष्पादयो सप्तसधि. श्रवणादिनिर्विसनान्त-सप्तसाधनै. सधायाखण्डत्वेन सधिरहिता कृत्वा सेन्द्रयोनि प्रकृति-पुरुषात्मकचिच्छक्त्युपेत अवलम्बते देहमाश्रयते । स जाग्रति न लिप्यते । अन्यदेवस्य स्वात्मस्य च देव. । सप्रसाद. सुषुप्तो पलक्षित । प्रणवहस. पर ब्रह्मैवाय न प्राणहस कूटस्थ । यो जीव आद्या देवता तस्य जीवस्य प्रणव ब्रह्मत्वमापादयति ॥'
इति ।

२९३, ८ — २९७, ५ अथास्य पुरुषस्यान्त शिखोपवीतित्वम् । उच्यत इति शेष । अथ जीवब्रह्मणोरभेदप्रज्ञानन्तरम् अस्य पूर्वोक्तस्य पुरुषस्य अन्त शिखोपवीतित्व शास्त्रसिद्धम् । न तु बहि शिखायज्ञोपवीतधारणम् । अन्त शिखायज्ञोपवीतधारणाधिकारिण दर्शयति ब्राह्मणस्य मुमुक्षोरिति । मुमुक्षोर्विप्रस्य । अत्र ब्राह्मणस्य मुमुक्षोरिति सामान्यनिर्देश । ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थेषु यो मुमुक्षु सोऽन्त शिखायज्ञोपवीतधारणेऽधिकारी, नात्राश्रमनियम इति भाव । बहि शिखायज्ञोपवीतधारणाधिकारिण दर्शयति बहिर्लक्ष्यमाणेति । स्पष्ट मेतत् । अत्रेदमवसेयम् । गृहस्थस्येति ब्रह्मचारिवानप्रस्थयोरप्युपलक्ष णम् । तेषा कर्मित्वमुमुक्षुत्वयो समुच्चयदशाया केवलकर्मित्वदशाया

वा ब्राह्मशिखायज्ञोपवीतधारण एवाधिकार । केवलमुमुक्षुत्वदशाया त्वन्त शिखायज्ञोपवीतधारणेऽधिकार । इति । अथ तदुपवीतलक्षण सङ्क्षेपेण दर्शयति अन्तरुपवीतलक्षणमिति । अन्तरुपवीतस्य स्वरूप बहिस्तन्तुवत् बहिस्त-तोरिव । अत्र तन्तुपद उपवीते लाक्षणिकम् । बाह्योपवीतस्य यल्लक्षण तदेवान्तर्यज्ञोपवीतस्यापि । तथापीयान् भेद । बाह्य व्यक्त तन्तुरूप च । आन्तरमन्तस्तत्त्वमेलनात्मकमव्यक्त चेति । आन्तरमेव विशिनष्टि न सदिति । अव्यक्तत्वान्न सत् । शास्त्रसिद्धत्वान्नासत् । परस्परविरोधान्नोभयम् । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । भिन्नमभिन्नमित्यत्र चकारात् नञ्द्वयस्यानुषङ्ग । न भिन्नम् आत्मन पृथग्भूत न भवति । नाभिन्न सबन्धितया निर्देशात् । नोभयम् । स्पष्टम् । पुनस्तदेव विशिनष्टि न सभागमिति । न सभागम् अवयवि न भवति, इन्द्रियाग्राह्यत्वात् । न निर्भाग निरवयव न भवति, समुदायात्मकत्वात् । उभयरूप च न भवति परस्परविरोधात् । इति । यज्ञोपवीतपरित्यागे हेतुमाह ब्रह्मात्मैकत्वेति । ब्रह्मात्मैक्यबोधानन्तरमस्मिन्नुपवीतेऽपि जगतीव मिथ्यात्वभावो जायते । तत कारणात् इद यज्ञोपवीत हेय त्याज्य भवति । तुरीयातीतस्य व्यवहारागोचरत्वमाह पञ्चपादेति । पञ्चपादमिति ब्रह्मणो विशेषणम् । पञ्च पादा यस्येति व्युत्पत्त्या तुरीयातीतमित्यर्थ, निर्गुण ब्रह्मेति यावत् । न किञ्चन व्यवहारविषयत्व नास्तीति भाव, निर्गुणस्य व्यवहारागोचरत्वात् । अथ जीवस्य स्थानविशेषविभागमाह चतुष्पादिति ।

चतुष्पात् पादचतुष्टयविशिष्ट तथाभूत च तत् अन्तर्वर्ति शरीरान्तर्वर्ति चेति विशेषणसमास । तथाभूतस्य जीवब्रह्मण जीवरूपस्य ब्रह्मण, सगुणस्येति यावत्, अन्त शरीरस्य अन्त, चत्वारि स्थानानि सन्तीति शेष । तानि स्थानानि दर्शयति नाभीत्यादिना । अत्र क्रमेण आहवनीयाद्यग्निस्वरूपमानितेषु नाभ्यादिस्थानेषु जाग्रदादय चत स्रोऽवस्था क्रमेण जायन्त इति भाव । अत्र प्रकारान्तरेणापि नाभ्यादिस्थानेषु अग्निभावना प्राणाग्निहोत्रोपनिषद्युच्यते । यथा— 'चत्वारोऽग्नयस्ते किंनामधेया । तत्र सूर्योऽग्निर्नाम सूर्यमण्डलाकृति सहस्ररश्मिभि परिवृत एकर्षिर्भूत्वा मूर्ध्नि तिष्ठति यस्मादुक्त । दर्शनाग्निर्नाम चतुराकृतिराहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति । शारीराग्नि-र्नाम जराप्रणुदा हविरवस्कन्दत्यर्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठ ति । तत्र कोष्ठाग्निर्नामाशितपीतलीढखादितानि सम्यक् श्रपयित्वा गार्हपत्यो भूत्वा नाभ्या तिष्ठति ।' इति । चतसृणामवस्थाना प्रत्येकमभिमानिदेवता आह जागरिते इत्यादिना । अत्र तुरीयेऽवस्था ऽवस्थावतोरभेदाध्यवसायाभिप्रायेण तुरीयमक्षर चिन्मयमिति व्यपदेश । तुरीय चतुर्थम् अक्षर नाशाप्रतियोगि चिन्मय ज्ञानमयम । अथ बाह्ययज्ञोपवीतस्य यानि लक्षणानि तान्यान्तरयज्ञोपवीतेऽपि दर्शयति तस्मादित्यादिना । अत्रायमाशय । लोके हि बाह्ययज्ञोपवीतकरणस्य प्रकारस्त्वेवम् । आदौ कार्पासेन तन्तु निर्माय त चतसृषु अङ्गुलीषु षण्णवतिसङ्ख्यया सवेष्ट्य त त्रिवृत कुर्वन्ति त्रिवृत्कृत च त

पुनस्त्रेधा निमजन्ति । तथा सति स तन्तुर्द्वात्रिंशत्सङ्ख्याकवेष्टन-
वान् नवतन्त्वात्मकश्च भवति । एव सस्कृत तन्तु पुन
पृथगुपलभ्यमानाकृतित्रय मेलयित्वा आद्यन्तौ पृथगग्रौ सवेष्ट्य त्रिगु-
णीकृते च तस्मिन्नेकैकमपि गुण ताभ्या सङ्कल्सट्टसनेष्ट्य पृथग्भू-
ताबाद्यताबेकीकृत्य ग्रन्थिविशेषे ग्रन्थिविशेष कुर्वन्ति तमेव ब्रह्मग्र-
न्थिमाचक्षते । इदमेव बाह्ययज्ञोपवीतमिति । तस्मात् स्थानचतुष्टये
ऽवस्थाचतुष्टयलाभात् । चतसृणामवस्थाना समाहार॰ चतुरवस्था ।
स्त्रीलिङ्ग छान्दसम् । चतस्र अङ्गुलय॰ प्रमाण यत्रेति चतुरङ्गुल तच्च
तद्वेष्टन चेति ज्ञात्वेत्यध्याहार । एव च या चतस्रोऽवस्था जाग्रदादय
ता एव बाह्ययज्ञोपवीतीयचतुरङ्गुलवेष्टनमिव ज्ञात्वेत्युक्त भवति । एव
मेवाग्रेऽपि सर्वत्र ज्ञेयम् । अत्र षण्णवतितत्त्वानि वराहोपनिषदुक्तानि
द्रष्टव्यानि । तानि तन्तुवत् तन्तुमिव विभज्य विविच्य, ज्ञात्वेति
यावत् । तदाहित त्रिगुणीकृत्य । आहित तन्तुदृष्ट्या भावित तत्
षण्णवतितत्त्वात्मक सूत्र त्रिगुणीकृत्य त्रिवृदात्मक कृत्वा । द्वात्रिं
शत्तत्त्वनिष्कर्षमापाद्य । तस्मिन्नेव सूत्रे द्वात्रिंशत द्वात्रिंशत्सङ्ख्याक
तत्त्वनिष्कर्ष तत्त्वसग्रहम् आपाद्य सपाद्य, षण्णवतितत्त्वात्मक सूत्र
त्रेधा विभज्येति यावत् । ज्ञानपूत त्रिगुणस्वरूप त्रिमूर्तित्व पृथग्वि-
ज्ञाय । अत्र त्रिरावृत्ते द्वात्रिंशत्तत्त्वात्मके तस्मिन् त्रिमूर्तित्व ब्रह्मवि-
ष्ण्वादिमूर्तिस्वरूपत्व पृथक् त्रिवृत्स्वरूपतन्तुत्रिके प्रत्येक विज्ञाय
ध्यात्वा । त्रिमूर्तित्व विशिनष्टि त्रिगुणेति, सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकमिति

यावत् । पुनस्तदेव विशिनष्टि ज्ञानेति । ज्ञानेन तत्त्वज्ञानेन पूत शुद्धम् । तस्मिन्नेव गुणे नवस्वप्यवयवेषु प्रत्येक क्रमेण नवप्रजापतीना दृष्टि कर्तव्येत्याह नवेति । नवसख्याका ब्रह्माण. प्रजापतय पुराणादिषु प्रसिद्धा तेषा आख्या. नामानि येषा ते तथोक्ता. । ये नवसख्याका गुणा तन्तुविशेषा. तैरुपेत, युक्तमित्यर्थ., ज्ञात्वा विदित्वा नवमानमित पुनस्त्रिगुणीकृत्य नवमान नवत्वसख्या तेन मित परिमित, तन्तुमिति शेषः, पुनस्त्रिगुणीकृत्य त्रिगुण कृत्वा । अत्र त्रिगुणीकरण त्रयोऽपि गुणा. यथा पृथगुपलभ्येरन् तथेति बोध्यम् । सूर्येन्द्वग्निकलास्वरूपत्वेनैकीकृत्य । पूर्वोक्त उपवीत सूर्यादिस्वरूपत्वेन एकीकृत्य एकध्यानविषय कृत्वा । आद्यन्तयोरेकत्वमपि । कृत्वेति शेष । स्पष्टमन्यत् । मध्ये त्रिरावर्त्य । मध्ये ग्रन्थिकरणस्थले त्रिरावर्त्य त्रि. सवेष्ट्य । अस्माभ्यामिति शेष । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरत्वमनुसधाय । एकैकस्यामावृत्तौ क्रमेण ब्रह्मविष्णुमहेश्वरत्वमनुसधाय । आद्यन्तमेकीकृत्य । आद्यन्तम् आदिमन्त च एकीकृत्य मेलयित्वा चिद्ग्रन्थ्यद्वैतग्रन्थिं कृत्वा । अयमभिप्राय । ग्रन्थिद्वयैक्यात्मके ब्रह्मग्रन्थौ पूर्वस्मिन् चिद्भावनाम्, उत्तरस्मिन् अद्वैतभावना च कुर्यादिति । उपवीतपरिमाणप्रदर्शनपुर सर तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिं दर्शयति नाभ्यादीति । ब्रह्मबिलपर्यन्त प्रमाण ब्रह्मबिलप्रमाणम् । ब्रह्मबिल ब्रह्मरन्ध्रम् । नाभि. आदि यस्य तत् नाभ्यादि नाभ्यादि ब्रह्मबिलप्रमाण यस्य तादृशम् । पृथक्पृथक्

प्रत्येकम् । अवयवगतसंख्याभिरिति शेषः । सप्तविंशतितन्तुसम्बन्धम् । सप्तविंशतितन्तूनां सम्बन्धो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । त्रिगुणोपेतं सत्त्वरज स्तमोगुणोपेतम् । यद्वा नवतन्त्वात्मकगुणत्रयोपेतम् । किंच त्रिमूर्ति-लक्षणलक्षितम् । त्रिमूर्तयः ब्रह्माविष्णुरुद्राः तेषां यानि लक्षणानि तैर्लक्षितम् । अत्र उपवीते त्रिमूर्त्यादिलक्षणं त्रित्वसंख्यया बोध्यम् । एवं त्रित्वसंख्याविशिष्टमप्युपवीतमनुसंधानेनाद्वितीयब्रह्मात्मतां आपाद्य नीत्वा । उपवीतस्य धारणप्रदेशं प्रदर्शयति वामांसादीति । विभाव्य मनसा ध्यात्वा । स्पष्टमन्यत् । उपवीते ब्रह्मदृष्टिफलं दर्शयति आद्यन्तेति । आद्यन्तयोर्ग्रहः ग्रहणं, संघटनमिति यावत्, तद्रूपं समेलनं यस्मिन् तदुपवीतम् एवं उक्तप्रकारेण एकम् अद्वितीयं मूलं जगत्कारणं ब्रह्म ज्ञात्वा स्थितेन सर्वं ज्ञातं भवतीति शेषः । ज्ञाते चोपादाने सर्वमप्युपादेयं ज्ञातं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह सर्व-मित्यादिना (छा० उप० ६, १, ३) । इतः परमन्तःशिखोपवीता-द्यधिकारिणो दर्शयति हंसेत्यादिना । यदा यतिः हंसेति नाम भजते तदा अन्तःशिखोपवीती स्यादिति हंसस्य अन्तःशिखोपवीतित्वं निश्चित्य पूर्वोक्तहंसनिष्ठं ब्राह्मणत्वं ब्रह्मध्यानार्हत्वरूपं तन्निष्ठं यतित्वं च अन्तःशिखोपवीतित्वरूपं, निश्चिनुयादिति शेषः । बाह्य-शिखायज्ञोपवीतयोस्त्यक्तत्वात् अलक्षितेति विशेषणम् । एवम् उक्त प्रकारेण गृहस्थस्य शिखायज्ञोपवीतित्वं ज्ञेयम् । किन्तु तद्बहिर्लक्षि-तम् । आभासब्राह्मणस्य केशसमूहशिखाप्रत्यक्षकार्पासतन्तुकृतोपवीति-

त्वम् । स्पष्टम् । अत्रेदमवधेयम् । गृहस्थाभासब्राह्मणयोः शिखा-यज्ञोपवीतयोः साम्येऽपि गृहस्थशिखायज्ञोपवीतयोः कर्मज्ञानोपयोगित्वात्तदात्मना व्यपदेश, अन्यस्य तु केवलकेशसमूहत्वेन कार्पासतन्तुकृतत्वेन च तयोर्व्यवहार कर्मज्ञानानुपयोगित्वादिति । अत्रैवमप्यथशिराचार्यो व्याचष्टे यतित्वमित्यादि —— ' इह ब्राह्मणत्वगमक शिखोपवीतित्व त्रिविध दर्शयति । यस्य हसमन्त्रार्थकूटस्थदर्शनेनालक्षितान्त शिखोपवीतित्वमस्ति स यतिर्मुख्यब्राह्मण । यस्य कर्मशिखा स्वाश्रमोक्तनित्यकर्मैव शिखा ब्रह्मापरोक्षज्ञानमेवोपवीत च बहिर्लक्ष्यते स गृहस्थ गौणब्राह्मण । यस्य केशसमूह एव शिखा कार्पासतन्तुकृतमुपवीत च भवत स ब्राह्मणाभास. ।' इति । प्रसङ्गात्प्रतिसर लक्षयति चतुर्गुणीकृत्येति । चतुर्विंशतितत्त्वापादनतन्तुकृत्यमिति क्रियाविशेषणमेतत् । तन्तुकृत्य चतुर्विंशतितत्त्वापादन यथा स्यात् तथा चतुर्गुणीकृत्य प्रकृत सूत्र, कर्म नवतत्त्व नवानि तत्त्वानि यस्मिन् तत्तथोक्त च कृत्वा एकमेव पर ब्रह्म, ध्यायेदिति शेष । अत्र एकपरब्रह्मात्मताध्यानेन एकीकरणमप्याक्षिप्यते । तत् तथाध्यात सूत्र कर्म बहुमार्गा त्रिविधा सस्मृतिमार्गा. तेषु प्रवृत्ति प्रवृत्तिहेतु, कारणे कार्यत्वोपचार आयुर्घृतमितिवत्, कल्पयन्ति अध्यवस्यन्ति । अभिज्ञा इति शेष । अथ यत्यादीनामुपवीतादिभेदेऽपि मुक्तेस्तत्साधनस्य च सर्वसाधारण्य तत्र ब्रह्मैकत्वस्य हेतुता च दर्शयति सर्वेषामित्यादिना । अत्र ब्राह्मणत्व, तच्च ब्रह्मज्ञानस्वरूपमेव । स्पष्टमन्यत् ।

एवं मुक्तिसाधनस्य ब्रह्मज्ञानस्य सर्वसाधारण्येऽपि तत्साधनभूता वर्णाश्रमाचारादयो भिन्ना इत्याह वर्णाश्रमेत्यादिना । शिखा च यज्ञोपवीतं च शिखायज्ञोपवीतमिति समाहारे एकत्वम् । स्पष्टमन्यत् । सामान्यतो वर्णाश्रमभेदात्मातस्य शिखायज्ञोपवीतभेदस्य यतिविशेषविषयऽपवादमाह एकमेवेति । अपवर्गस्य अपवर्गसाधनं ब्रह्मज्ञानवत यते, विद्वत्संन्यासिन इति यावत् । अत्र साधनस्य फलत्वेनोपचारः । विद्वत्संन्यासिनः शिखायज्ञोपवीतयोरेकत्वेऽभियुक्तोक्तिं प्रदर्शयति शिखेति । अत्र एकमेव प्रणवस्वरूपं ब्रह्म विद्वत्संन्यासिनः शिखायज्ञोपवीतमूलमिति पण्डितोक्तिराख्या । विद्वत्संन्यासिनः परमार्थतः शिखोपवीतसधानाभावेऽपि ब्रह्मस्वरूपेषु हंसप्रणवनादेषु तद्दृष्टिकरणमाशरीरपातं भवेदित्याह हंस शिखेत्यादिना । अत्र सधानं स्वस्मिन् शिखायज्ञोपवीतयोः सवन्नम् । हंसादिषु शिखादिदृष्टिरेव धर्मो नान्य इत्याह एषेति । एवं द्वैतदृष्टिमतः कथमद्वैतब्रह्मप्राप्तिरिति शङ्कते तत्कथमिति । तत् द्वैतदर्शनं कथं मोक्षसाधनमिति शेषः । अद्वैतदर्शनस्यैव तत्साधनत्वादिति भावः । पूर्वोक्तशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति प्रणव इत्यादिना । प्रणवादित्रयं त्रिवृत्सूत्रमिव हृदयच्छिन्नचैतन्ये आरोपितं वर्तते । त्रिप्रकारं तत् आरोपितब्रह्म अभिमानचैतन्यरूपं विद्धि इति । एवं शिखायज्ञोपवीतयोश्चिद्रूपतां ज्ञात्वा बाह्ययोस्तयोः परित्यागं कुर्यादित्याह प्राप्यैवेति । स्पष्टम् ।

अथ बृहदवधूतोपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

३०४, ५—९. तस्य प्रियमित्यादि । अत्रेदं बोध्यम् । आनन्दवल्ल्याः पञ्चमेऽनुवाके आनन्दमयात्मनः पुरुषविधत्वमेवं प्रदर्श्यते —— 'तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ।' इति । तस्यार्थः । प्रियं सौम्यता । आत्मा देहस्य मध्यमो भागः । पुच्छं तदधोभागः । स चान्येषां प्रतिष्ठा । यथा निषण्णस्य पक्षिणः पुच्छं प्रतिष्ठा तद्वत् । एवमेव प्रकृता श्रुतिरपि व्याख्येया । तत्र गोष्पदायते सुखेन प्राप्यत इत्यर्थः । 'पूर्वोक्तं ज्ञात्वा आनन्दः शरीरमिति को न पश्यति' इति भावः । ननु पादादि रूपस्याधोभागस्यापकृष्टत्वात् 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति वाक्येन ब्रह्मणोऽप्यपकृष्टत्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह गोवालसदृशं शीर्षे इत्यादि । गोवालसदृशम् अतिसूक्ष्मं, ब्रह्मेति यावत्, परमार्थतः शीर्ष एव तिष्ठति, 'तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम्' इति श्रुतेः (९० पृ°, ३ प°) । यद् गोवालसदृशं ब्रह्म परमार्थतो न देहस्य मध्यमभागेऽधोभागे वा किंतु शीर्ष एव तिष्ठति तत् पुच्छं प्रतिष्ठेति अधोभाग आधार एवेति पुच्छाकारेण कारयेत् भावयेदित्यर्थः । एवं तत्प्रतिष्ठाभूतं ब्रह्म चतुष्पर्वं कृत्वा 'तस्य प्रियम्' इत्यादिश्लोकानुरोधेन चतुर्मार्गध्यानयोग्यं ये कुर्वन्ति ते यान्ति परमां गतिम् । 'इति' ।

३०४, १२. तत्संसरणम् अवधूतस्य संसरणं स्वैरविहरणं यथेच्छपर्यटनम् । तत्तु स्वैरम् अशब्दम्, अधृष्टमिति यावत्,

'शारदा चेष्टा' (२२८ पृ°, ४ प), 'कीटवद्विचरेन्महीम्' (१८३ पृ°, १२ प°) इत्यादिश्रुतेः ।

३०५, १. सदेत्यादि । साग्रहणीनाम अश्वमेधात्प्राक् कर्तव्यातिप्रशस्ता काचिदिष्टिः । तया सहाश्वमेधम । तदुभयतुल्यमिति भाव । अन्तर्याग प्राणाग्निहोत्र यजते ।

३०५, २—३. कृत्स्नमित्यादि । उक्तमश्वमेधादिकर्म स्वैर स्वेच्छाचार सन् न विगायेत् किंतु मयापि तत्क्रियत इति चिन्तयेत् ।

३०६, २. ऐहिकेत्यादि । ऐहिकामुष्मिकफलसमूहसिद्ध्यर्थम् ।

३०६, ४. प्रतियोगिपुर सर विपरीतेन सह । अत्रोत्तरार्धाभावे उच्यत इति शेष कर्तव्य ।

३०७, ३. द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्तु । मम निद्रादेर्द्रष्टार शरीराधीनः स इति कल्पयन्तु न वेत्यर्थ ।

३०७, ४. गुञ्जेत्यादि । गुञ्जानाम गुटिकाकार क्षुद्र किंचित् फलम् । तच्च लोहितवर्णम्, अत एवाग्नित्वेन रूपित, कृष्णबिन्दुसहित च, अत एव बिन्दोर्धूमत्वेन रूपणम् । स्पष्टमन्यत् ।

३०७, ११ वासनातोपकल्पते । वासनात उपकल्पते । सन्धिश्छान्दस ।

३०८, ३. बाधिकर्मेत्यादि । 'किं ध्यानमविपर्यये' इति पूर्वोक्तस्य दृढीकरणायाह बाधिकर्मेत्यादि । बाधिकर्म अद्वैतज्ञानविरुद्ध

सविकल्पध्यानादिकं कर्म व्यवहृतिं पश्यन् व्यवहारत्वेन गणयन् कुत्रा ध्यायाम्यहं, ध्यानेन न मे प्रयोजनमिति भावः ।

३१०, ३—४. अहो ज्ञानमित्यादि । इदानीं ब्रह्मज्ञानं तत्सुखं चानुस्मृत्य तुष्यति अहो ज्ञानमिति । पुनश्च सम्यग्ज्ञान-साधनं शास्त्रं तदुपदेष्टारमाचार्यं चानुस्मृत्य संतुष्यति अहो शास्त्रमिति । (रामकृष्णस्य पञ्चदशीव्याख्यायाम्) ।

३१०, ७. ब्रह्महत्यात् ब्रह्महत्यायाः । कृत्याकृत्यात् कृत्यस्य विहितस्य कर्मणोऽकृत्यात् अननुष्ठानात् ।

अथ याज्ञवल्क्योपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

३१४, ३. यो भवेत्पूर्वसंन्यासी स्वापेक्षया पूर्वं संन्यस्तो यः । तुल्यो वै धर्मतो यदि स्वसदृशो यदि संन्यासधर्मतः कुटीचकादि-क्रमापेक्षया, स्वस्मादवरः संन्यासी न चेदिति भावः ।

३१४, ७—१०. नामादिभ्य इत्यादि । आत्मवान् सर्वं ब्रह्मीभूतादपकृष्टमिति सर्वमात्मैवेति वा कृत्वा कस्मैचिदपि न प्रणमेत् सर्वेभ्यो वा प्रणमेदिति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यम् ।

३१६, १. चारुदारुणम् । प्रथमं चारु पश्चाद्दारुणमित्यर्थः ।

३१६, २. मुग्धचेतसः । अपीति शेषः ।

३१६, ६. सुसमुद्गिकया दृढसंपुटिकया इति योगवासिष्ठता-त्पर्यप्रकाशे (१, २१, २३) ।

३१७, ६—७ रिपौ वद्धे इत्यादि । यथा स्वदेहस्यावय वेषु कस्यचन कोपो नास्ति तथा स्वदेह-वद्धरिपोरनन्यत्वे दृष्टे सति रिपावपि कोपो नोपपद्येतेति तात्पर्यम् । एकश्चासौ आत्मा च एकात्मा, तस्य भाव ऐकात्म्य, सम च तत् ऐकात्म्य च समैकात्म्यम् ।

अथ शाट्यायनीयोपनिषट्टिप्पण्यारभ्यते ।

३२२, ४ विष्णुक्रान्तम् । विष्णुरूपेण यो लोकान् क्रान्तवान् तम् ।

३२२, ६—११ अथेति । अथ ह प्रसिद्धि वाक्यारम्भो द्द्योतन च । ये श्रोत्रिया अकामहता, ते इत्यध्याहार, ते यत्सनातन पर ब्रह्म अधीयु यश्च शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुरनूचान समानश्च स यत्पर ब्रह्म अभिजज्ञौ, तत् तादृश ब्रह्म त्यक्तपणोऽनृण पुरुषो विदित्वा मौनी सन् यत्र कुत्राश्रमे वसेत् । इति योजना । आश्रमे यत्र कुत्रेत्यत्र ब्रह्मचर्ये गार्हस्थ्ये वान प्रस्थे वेत्यर्थ ।

३२३ १—४ अथाश्रममित्यादि । चरममाश्रम सन्यासाश्र मम् । यथापपत्ति यावच्छक्ति । पञ्चमात्रा वक्ष्यमाणा । विष्णु लिङ्गी । विष्णुलिङ्गमुच्यते दक्षेण — 'वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन त द्विना । लिङ्ग तु वष्णव तेषा त्रिदण्ड सपवित्रकम्' इति (वै°) ।

३२३, ८ यावदुत्क्रान्ति । भवतीति शेष ।

३२३, ९. व्यक्तमव्यक्तं बाह्यमान्तरम् । तत्र बाह्यं लिङ्गं दृश्यमानं त्रिदण्डादि । आन्तरं लिङ्गं तु स्मर्यते मार्कण्डेयपुराणे — 'वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः । यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी महायतिः ॥' इति (४१, २२) ।

३२५, ३. वेदशिरःप्रविष्टाः वेदान्तशास्त्रव्यापृताः ।

३२५, ५. वृक्षं संसारं, वृक्षमूलं ब्रह्म । यद्वा वृक्षं वेदं, वृक्षमूलं प्रणवम् । 'वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवः' इति बोधायनवचनात् (२, १०, १८, २५) ।

३२६, ८—९. यथा प्रादुर्भवन्ति तथा भवन्ति । इहैवामृता भूत्वा मरणानन्तरं विष्णुं गच्छन्ति, 'विष्ण्वात्मका विष्णुमेवापियन्ति' इति पूर्वोक्तेः ।

३२७, ५—६. पालीत्यादि । कुटुम्बी पात्रदण्डशिखोपवीतैरेव कुटुम्बी । एतानि भर्तव्यानीत्यर्थः । कुटुम्बशब्दो हि भर्तव्यवाची ।

३२७, ९ — ३२८, १. मृदित्यादि । तस्य पात्रं मृन्मयादि, तस्य कन्था च न समीचीनं क्षौमं किंतु क्षीणं जीर्णं, अथवा तृणं तार्णं पर्णं पार्णं वा आच्छादनं स्यात् । अथवाऽन्यैर्यद्विमुक्तं वस्त्रं तदहृतमहृतत्वेन स्वीकार्यम् ।

३२८, ९. अलक्षितशीलवृत्तः । 'अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचाराः' इति श्रुत्यन्तरात् (६९ पृ°) ।

३२९, १. न चोद्विजेदित्यादि । तदुक्तं महाभारते आश्व-

मैथिकपर्वणि — 'परं नोद्वेजयेत्कश्चिन्न च कस्यचिदुद्विजेत्' इति ।

३३०, ६. अखिलेनात्मभासा । कृत्स्नेनापि ब्रह्मतेजसा, तद्धेतुभूतेन ज्ञानेनेति यावत् ।

३३०, १०. नैषाम । उक्तानां त्रयाणां त्यक्तविष्णुलिङ्गानाम् ।

३३२, ३. नासमाय नानृजवे । वक्ष्यत्यपि 'असूयकायानृजवे शठाय' इति ।

३३२, ७. शेवधिष्टेऽहमस्मि शेवधिस्तेऽहमस्मि ।

३३२, १०. विद्यादेवतयोक्तमनुवदति यमेवेत्यादिना । तस्मात् यमेव विद्यात् कश्चित् शुचिमप्रमत्तमित्यादि ।

३३३, ४—५. यथैव ते इत्यादि । भोजनीयाः उपकर्तव्याः । यस्मात्ते गुरोरुपदेशस्यानर्हाः इति भावः । तथैव तस्मात् तत् गुरुमुखात्प्राप्यमाणं श्रुतं तान्न भुनक्ति तेषां नोपकरोतीत्यर्थः ।

अथ लघ्ववधूतोपनिषट्टिप्पणी ।

३३७, २—३. यमेत्यादि । व्याख्यास्यते इति शेषः ।

३३८, २. ध्यानस्य विस्मृतिः सम्यक् । निर्विकल्पसमाधौ ।

३३८, ५. अमनःप्राणः । तदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायां—'यदा संक्षीयते प्राणो मानसं च प्रलीयते' इत्यादिना (४, ६) ।

समाप्ता चेयं संन्यासविषयकोपनिषत्संग्रहटिप्पणी ॥

Indices

I.

READINGS OF THE GRANTHA EDITION OF THE 108 UPANIṢADS.[1]

p. १८, l. 2 : दारानाहृत्य सदृशान्.
,, १३१, ,, 4 : गार्हस्थ्यं.
,, १३३, ,, 8 : °निवृत्त्यन्वेषणमिति.
,, १७१, ,, 2 : शारीरस्य देहिनो.
,, १७२, ,, 2 : शास्त्रज्ञानात्पापपुण्यलोकानुभव°.
,, १७६, ,, 5—6 : गिरा प्राण्यादीना संभाषणम्.
,, १७८, ,, 10—11 : अवस्थाभेदादवस्थेश्वरभेदस्तासु चतुर्दशकरणाना.
,, १८०, ,, 9 : मुण्डनेन.
,, १९०, ,, 1 : शरीरेण जीव·
,, २२९, ,, 5—6 : संततास्तिकमण्डलम् (for °लुम्).
,, २५२, ,, 8 : सर्वथा.
,, २६४, ,, 9 : करपात्रेण वा कालं नयेत्.
,, २६४, ,, 12 : संचलनार्थाय.
,, २९५, ,, 5 : आद्यन्तरैकत्वमपि.
,, २९६, ,, 6 : चतुर्विंशतितत्त्वासादनतन्तुरूत्सम्.
,, ३०४, ,, 9 : चतुष्पदम्.
,, ३०५, ,, 11 : विपर्यासश्चिराभ्यस्त°.

---

[1] Cf. Preface, p VII

II

INDEX OF UNCOMMON WORDS AND FORMS[1]

(छान्दसादिपदानामकारादिक्रमेण सूची)

[1] Not including anomalies due to external Sandhi.—The first numeral refers to the page the second (and third) to the line on the page

III

INDEX OF STANZAS

(पद्यानामकारादिक्रमेण सूची)

III

INDEX OF STANZAS

(पद्यानामकारादिक्रमेण सूची)

BHARATIYA VIDYA BHAVAN
LIBRARY

अथ मुख्यविषयाणामकाराद्यनुक्रमणिका

ADDITIONS AND CORRECTIONS

p xvIII, after line 8, insert as a separate line S = Sa-b-1 (see above)

p xxxvII, after line 22, insert as a separate line HSl = Half-Śloka

„ २४, l 4 for सभूतै (dubious form, metrically wrong) read *ex conj* सभृतै (*cf* p १५ l 4 समारान्सभृत्य)

„ ३८, l 6 for मृण्मय read मृन्मय

„ ४१, l 7 for यज्ञोत्ववीत read यज्ञोपवीत

„ ४१, l 8 after ध्यायेद Ta add semicolon and ध्यायत Jacob

„ ६६, l 10 after G1 add comma and M

„ ७८, l 18 before G3 insert for ण्पूर्ते

„ ८१, last line read एतात्रयोदश

„ ९९, l 4 for वत्वल read वल्कल

„ १५६, l 7 for स्रिय read स्त्रिय

„ १६६, l 4 for पृष्ट read पृष्ठ

„ १८४, l 13 for उन्मदवद् read उन्मत्तवद्

„ २५१, l 6—8 read 'यज्ञोपयात प्रयच्छ' इति

„ २६४, l 9—10 आत्म० यति to be printed as poetry

„ २७०, l 6 for दिवास्वपो read दिवास्वापो

„ २७७, l 9 for परिव्रानस्त्व read परिव्राजस्य

„ २६७, last line for उपनिपद read उपनिषद

„ ३०१, l 16 for र्त्तिय read द्वितीय

„ ३८४, l 4 add गार्ग्या at beginning

„ ३९८, l 8—9 for परिव्रजिति नेव read न दूर्यात

„ ४०३ l 17 *dele* second स्त्रिया

„ ४४०, l 1 change comma to Danda

„ ४४८, after last line but one insert as a separate line
४४४, ४ ते जमति जमति त्रिय मा ज़ग पुंवासं मत्ता इत्यन्वय

„ ४५४, l 18 for 'इति' read इति

PRINTED BY ANNIE BESANT, AT THE
VASANTA PRESS ADYAR MADRAS

